

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ Α΄

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ Α΄

Μετάφραση
Ι.Σ. Χριστοδούλου - Δ. Ν. Ιωαννίδου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΡΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Διεύθυνση σειράς:

Δημ. Λυπουρλής, Θεόδ. Μαυρόπουλος, Κων. Ζήτρος

Μετάφραση:

Δ. Ν. Ιωαννίδου – Ι. Σ. Χριστοδούλου

Στοιχειοθεσία: Κώστας Κορδαλής

Φιλμ-μοντάζ: Multimedia A.E.

Εκτύπωση: IRIS A.E.

ISBN: 960-442-489-0

© 2002 Εκδόσεις Ζήτρος

**Ειδική έκδοση, προσφορά για την εκπαίδευση,
της εφημερίδας ΤΟ ΒΗΜΑ & των Εκδόσεων Ζήτρος**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	9
G. W. F. HEGEL <i>ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ</i> (μετ. Ι. Χριστοδούλου)	13
ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ <i>ΔΙΑΤΡΙΒΗ Α'</i>	81
Ι. Χριστοδούλου "Το σωκρατικό πρότυπο στη φιλοσοφία του Επικτήτου"	295

Σήμερα, για πρώτη φορά στην ιστορία του, ο άνθρωπος βιώνει τραγικά ένα αίσθημα ολοκλήρωσης. Οι τεχνολογικές του επινοήσεις των πέντε τελευταίων γενεών, όσο και αν διαρκώς ανατρέπονται βελτιωτικά εκ των έδον, καταλαβαίνει τώρα πια ότι έλαβαν χώρα ανεξάρτητα από τον ίδιο, από την ανθρωπινότητά του ως τέτοια. Οι ραγδαίες, δηλαδή, τεχνογνωστικές επιτεύξεις, και οι συνακόλουθες τεχνικές αναπτύξεις, άφησαν, τρόπον τινά, και παρά τις προσδοκίες, την ανθρώπινη υπόθεση να εκκρεμεί. Μια δραματική μετάλλαξη των ορίων μας ως όντων, ως υπάρξεων δηλαδή με δυνατότητες βιωσιμότητας που εξαντλούνται, ελάχιστα ίσως βραδύτερα από πριν, αλλά το ίδιο αναπόφευκτα, με βάση τη βιολογική μας ιδιοσυστασία, τώρα, περισσότερο από ποτέ, φαίνεται αδύνατη. Έγκλειστος πάντα στη γήινη χωρικότητα, εκεί που ανέκαθεν αναπτυσσόταν και πέθαινε, και ασφυκτιώντας στη σωματικότητά του που παραμένει η ίδια, το ίδιο ευάλωτη στη σχέση της με το φυσικό στοιχείο, και πρωτόγνωρα διακυβευόμενη από το αλλότριο τεχνητό, ο άνθρωπος μοιραία θα ξανασκεφτεί τον εαυτό του σε αυτό που τον

διέπει και τον συνέχει καθ' εαυτόν.

Ένας τέτοιος, αδιαμεσολάβητος από το τεχνολογικό στοίχημα στοχασμός, εντέλλεται να αποτιμήσει, να επανεκτιμήσει την ταυτολογική εμπλοκή του ανθρώπου με τη φύση. Όσο και αν αυτό το αργιόγί ταυτόσημο των δύο καθίσταται δυσδιάκριτο, όσο και αν, στο σύγχρονο τεχνολογικό περιβάλλον, παραθεωρείται και τείνει να λησμονηθεί, λόγω μιας οιονεί δυναστευτικής επέμβασης του ανθρώπου στο εξωτερικό του φυσικό ανάπτυγμα, δεν παύει η σχέση αυτή ανθρώπου - φύσης, να υφίσταται αμφίδρομα προσδιοριστικά, και οφείλουμε να τη διαγνώσουμε και να την ταυτίσουμε εκ νέου.

Το τεχνολογικό ενδιάμεσο στέρησε σταδιακά από τον άνθρωπο την άμεση επαφή με τις όμορές του φυσικές πραγματώσεις, και, σε δεύτερο επίπεδο, λόγω της προϋούσας διαμεσολάβησης της ανθρώπινης πράξης από τη μηχανή, την απευθείας θέα του εαυτού του. Ένας τεχνολογικός κατακλυσμός έπληξε καταλυτικά τους κατά τόπους μικρόκοσμους των εκβιομηχανισμένων κοινωνιών, και δημιούργησε στην ανθρώπινη αντιληπτικότητα την ασυναίσθητη ψευδαίσθηση ότι το σύμπαν εξαντλείται στα όρια των υψηλών τοίχων που περιβάλλουν και κρύβουν τις ατομικές ανθρώπινες φύσεις από το περιέχον άπειρο φυσικό στοιχείο. Οι δούλοι - πολύ πιο πρόσφατα απ' ό,τι πιστεύουμε - εξέλιπαν. Η θέση τους, όμως, καλύφθηκε από τεχνολογικούς πειραματισμούς. Αυτοί, ως άλλοι υποτελείς, τώρα όπως και τότε, διακυβεύουν ριζικά την υπόσταση του ανθρώπου - ιδιοκτήτη.

Στη σύγχρονη, την καινοφανή αυτή ιστορική συγκυρία, ίσως τα αρχαία κείμενα αποδειχθούν καταλυτικά για τη στοχαστική επαναφορά του ανθρώπου στον εαυτό του. Μια τελεσφόρα ανάγνωσή τους προϋποθέτει την κατ' αρχήν αφαίρεση από τη δοσμένη, μηχανιστική δόμηση του σύγχρονου τρόπου της ζωής, και την εν συνεχεία απαλλαγή από τη συνείδηση που -συγκαταναεύοντας- τη συνοδεύει. Ως επί χάρτου άσκηση, η στοχαστική στροφή σε μια αρχαϊκή μορφή αντίληψης και διαγνωστικής εξιχνίασης του πραγματικού, προώριεται να φέρει το συνειδέναι σε άμεση επαφή με την ανθρώπινη ύλη.

Τα αρχαία ελληνικά, αλλά και τα ελληνιστικά, συμπεριλαμβανομένων των λατινικών, κείμενα, αντανakλούν σκέψεις ανθρώπων που η ατομική τους υπόσταση και η ευρύτερη φυσική ύπαρξη, η όλως ιδιαίτερη προσωπική, πάντα πολιτική, πράξη, αλλά και οι -γι' αυτούς- a priori επιβεβλημένες κινήσεις του περιβάλλοντος φυσικού σχηματισμού, ήταν το αυτονόητο αλλά και μοναδικό, το αδιαμεσολάβητο αντικείμενο της αντιληπτικής και συλλογιστικής τους δράσης. Γι' αυτό, αυτά τα κείμενα, αντικείμενα διερώτησης και πραγματολογικής έρευνας τα ίδια, αντιπαρατίθενται διαλεκτικά στο σύγχρονο κόσμο, αμφισβητούν το δεδομένο της ανάπτυξής του και τον καθιστούν πηγή αποριών και ερωτημάτων.

Τη φιλοσοφική συνείδηση, πρέπει να πούμε, δεν ικανοποιεί τίποτα λιγότερο από μια προσωπική απάντηση. Τέτοια απάντηση είναι και η δική μας: προσωπική. Απάντηση στον καιρό: στα κείμενα: εκ των προτέρων α-

πάντηση στο χρόνο, σ' αυτόν που, άδηλο τότε, θα μας θέσει το τελευταίο ερώτημα: ένα ερώτημα, που μόνο προκαταβολικά μπορείς να απαντήσεις...

Ι.Σ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

G.W.F. HEGEL

(1770 -1831)

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ*

Σε ό,τι αφορά το Στωικισμό και τον Επικουρισμό, μπορούμε να παρατηρήσουμε γενικά ότι πήραν τη θέση της κυνικής και της κυρηναϊκής φιλοσοφίας (όπως ο Σκεπτικισμός πήρε τη θέση της Νέας Ακαδημίας): με άλλα λόγια, υιοθέτησαν την αρχή του Κυνισμού και του Κυρηναϊσμού, αλλά έδωσαν σε αυτή την αρχή τη μορφή της επιστημονικής σκέψης σε ένα μεγαλύτερο βαθμό. Όμως, επειδή σ' εκείνες τις φιλοσοφίες, όπως και σ' αυτές, το περιεχόμενο είναι σταθερό και καθορισμένο, και η αυτοσυνείδηση τίθεται σε αυτές από μια πλευρά, αυτή η συνθήκη σκοτώνει κυριολεκτικά τη θεωρία, η οποία δε γνωρίζει τίποτα από έναν τέτοιο προσδιορισμό, τον οποίο, μάλλον, τον εξαφανίζει και αντιμετωπίζει το αντι-

* G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Suhrkamp, Gennany, 1971, σελ. 255-296.

κείμενο ως απόλυτη έννοια, ως όλο αδιαίρετο στη διαφορά του. Αυτός είναι ο λόγος που, στην πραγματικότητα, και στις δύο φιλοσοφίες, δεν μπορούμε να συναντήσουμε μια πραγματική θεωρία, αλλά μόνο μια εφαρμογή της μονόπλευρης, περιορισμένης αρχής. Στον Αριστοτέλη, η απόλυτη ιδέα, απεριόριστη, δίχως να τίθεται ως καθορισμένη, αλλά με μια διαφορά, βρίσκεται στη βάση των πραγμάτων η έλλειψή της είναι μόνο η έλλειψη, την οποία έχει η πραγμάτωση, να είναι συνδεδεμένη με μία έννοια. Εδώ η μοναδική έννοια έχει τεθεί ως η ουσία και όλα αναφέρονται σ' αυτή η απαιτούμενη σχέση είναι παρούσα: όμως αυτό, στο οποίο όλα γίνονται ένα, δεν είναι το αληθινό. Στον Αριστοτέλη κάθε έννοια θεωρείται απόλυτα στον ορισμό της: διακρίνεται από τις άλλες: εδώ θεωρείται ουσιαστικά μέσα σε αυτή τη σχέση, όχι απόλυτα, αλλά όχι καθεαυτή και διεαυτή. Επειδή έτσι το ατομικό δε θεωρείται απόλυτα, αλλά μόνο σχετικά, γι' αυτό, στην πραγματικότητα, το σύνολο της ανάπτυξης δεν είναι, ακριβώς, ενδιαφέρον: πρόκειται για μια σχέση εξωτερική. Και στον Αριστοτέλη, βέβαια, το ατομικό γίνεται αντικείμενο ανάληψης, αλλά αυτή η ανάληψη εκμηδενίζεται από τη θεωρησιακή θεώρηση και εδώ όμως αντικείμενο ανάληψης είναι το ατομικό, και ο τρόπος που το αντιμετωπίζουν είναι και αυτός εξωτερικός. Αυτή η σχέση δεν είναι επίσης συνεπής όταν, όπως συμβαίνει, κάποιο πράγμα, για παράδειγμα η φύση, θεωρείται καθεαυτό: το καθεαυτό και διεαυτό δεν έχει σχέση με αυτή, η θεώρησή της δεν είναι παρά συλλογι-

σμός με αφετηρία ακαθόριστες αρχές ή αρχές που είναι μόνο οι πρώτες που έρχονται στο νου.

Στη μελέτη των δύο αυτών φιλοσοφιών θα περιοριστούμε στους γενικούς χαρακτήρες της θεωρίας τους, μιλώντας κατ' αρχήν για τους διάσημους Στωικούς.

Για την ιστορία της στωικής φιλοσοφίας

Ο ιδρυτής της στωικής σχολής είναι ο Ζήνων (ο Κιτιεύς, για να ξεχωρίζει από τον Ελεάτη), που γεννήθηκε στο Κίτιο, μια πόλη της Κύπρου, περίπου στην 109^η Ολυμπιάδα. Ο πατέρας του ήταν έμπορος· από τα εμπορικά του ταξίδια στην Αθήνα, στην έδρα, εκείνο τον καιρό, και για πολύ καιρό ακόμα, της φιλοσοφίας και ενός πλήθους φιλοσόφων, του έφερε βιβλία, ιδιαίτερα των Σωκρατικών, πράγμα που ξύπνησε μέσα του την όρεξη και την αγάπη για την επιστήμη. Ο Ζήνων ταξίδεψε και ο ίδιος στην Αθήνα¹. Πρέπει, σύμφωνα με μερικούς, μια αμεσότερη αφορμή να ζήσει για τη φιλοσοφία, να βρήκε στο χαμό της περιουσίας του σε ένα ναυάγιο· αυτό που δεν έχασε ήταν η εκλεπτυσμένη ευγένεια του πνεύματός του και η αγάπη του για την ορθολογική κατανόηση των πραγμάτων. Ο Ζήνων παρακολούθησε Σωκρατικούς διαφόρων τάσεων, και ιδιαίτερα τον Ξενοκράτη, έναν άνδρα που ανήκε στην πλατωνική σχολή, και ήταν πολύ διάσημος για την αυστηρότητα των ηθών του και την υπερβολική

1. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. I, 12, 31-32· Tennemann, τόμ. IV, σελ. 4· τόμ. II, σελ. 532.

σοβαρότητα της συμπεριφοράς του, καθώς έφτανε στο σημείο να υπομένει δοκιμασίες παρόμοιες με αυτές στις οποίες υπέβαλε τον εαυτό του ο άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης, δίχως, και αυτός, να υποκύπτει σ' αυτές: ενώ στην Αθήνα καμιά μαρτυρία δε γινόταν δεκτή δίχως όρκο, αυτός απαλλάχτηκε από αυτόν - φαίνεται πως πίστευαν απλώς στο λόγο του, και ο δάσκαλός του Πλάτων πρέπει να του έλεγε συχνά να θυσιάζει στις χάρες (θύεταϊς χάρισι). Στη συνέχεια ο Ζήνων παρακολούθησε επίσης το Στίλπωνα, ένα Μεγαρικό που τον ξέρουμε ήδη κοντά του μελέτησε δέκα χρόνια τη διαλεκτική². Η φιλοσοφία θεωρούνταν γενικά υπόθεση της ζωής και μάλιστα της ζωής στο σύνολό της· όχι όπως όταν παρακολουθεί κανείς μαθήματα φιλοσοφίας για να περάσει βιαστικά σε άλλα πράγματα. Κι αν καλλιεργούσε, όμως, κυρίως τη διαλεκτική και την πρακτική φιλοσοφία, δεν αδιαφόρησε, όπως άλλοι Σωκρατικοί, για τη φυσική φιλοσοφία, αλλά μελέτησε ιδιαίτερα το έργο του Ηρακλείτου για τη φύση³, και άνοιξε τελικά ο ίδιος μια σχολή μέσα σε μια στοά που λεγόταν Ποικίλη (στοά ποικίλη), και που ήταν διακοσμημένη με ζωγραφικές παραστάσεις του Πολυγνώτου· γι' αυτό η σχολή του ονομάστηκε στωική. Όπως ο Αριστοτέλης, αναλώθηκε κυρίως στο να ενοποιήσει τη φιλοσοφία σε ένα όλο. Όπως η μέθοδός του διακρινόταν από την ιδιαίτερη διαλεκτική επιδεξιότητα και καλλιέργεια

2. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 2,5,6-7.

3. Brucker I, 899 II, 413.

ΙΟ-ΙΙ). Ο Ζήνων άνθιζε στην Ι20^η Ολυμπιάδα (γύρω στο 300 π.Χ.), την ίδια εποχή με τον Επίκουρο, τον Αρχεσίλαο από τη Νέα Ακαδημία και άλλους. Πέθανε σε πολύ μεγάλη ηλικία (72 ή 78 ετών), στην Ι29^η Ολυμπιάδα (ο Αριστοτέλης πέθανε στην ΙΙ4^η Ολυμπιάδα), αφαιρώντας ο ίδιος αφδιασμένος τη ζωή του με ένα σκοινί ή με την πείνα, -επειδή είχε σπάσει το δάκτυλό του⁴.

Ανάμεσα στους Στωικούς που ακολούθησαν, διάσημος έγινε κυρίως ο Κλεάνθης, ένας μαθητής και ο διάδοχος του Ζήωνα στη Στοά, συγγραφέας ενός περίφημου ύμνου στο θεό, που μας σώθηκε από το Στοβαίο, και γνωστός από το ανέκδοτο ότι οδηγήθηκε μπρος στο δικαστήριο στην Αθήνα, σύμφωνα με τους νόμους, για να δώσει λογαριασμό για τον τρόπο που ζούσε. Απέδειξε τότε ότι, τη νύχτα, κουβαλούσε νερό σε έναν κήπο και, με αυτό το επάγγελμα, κέρδιζε όσα είχε ανάγκη, για να μπορεί την ημέρα να βρίσκεται στη συντροφιά του Ζήωνα· εμείς δεν καταλαβαίνουμε καθόλου πώς, ακριβώς, μπορούσε να φιλοσοφεί σε τόσο ιδιαίτερες συνθήκες. Και όταν, γι' αυτό που έκανε, του πρόσφεραν από το ταμείο της πόλης μια δωρεά, την αρνήθηκε μετά από προτροπή του Ζήωνα. Όπως ο δάσκαλός του, και ο Κλεάνθης πέθανε, στα 81 του χρόνια, εκουσίως, απέχοντας από την τροφή⁵. (Ανάμεσα στους ύστερους Στωικούς, θα

4. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 28-29· Brucker I, 898, 901· Tennemann, Bd. II, S. 534.

5. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 168-169, 176.

και από την οξύνοια της απόδειξης, ο ίδιος χαρακτηριζόταν, αν λάβουμε υπόψη την προσωπικότητά του, από την αυστηρότητά του, που πλησίαζε τα κυνικά ήθη, αλλά δίχως να προσπαθεί, όπως οι Κυνικοί, να κάνει εντύπωση. Με λιγότερη ματαιοδοξία, η μετριοπάθειά του στην ικανοποίηση των στοιχειωδών αναγκών ήταν σχεδόν το ίδιο μεγάλη· ζούσε μόνο με νερό, ψωμί, σύκα και μέλι. Έτσι, ο Ζήνων απολάμβανε τον καθολικό σεβασμό των συγχρόνων του· ο ίδιος ο βασιλιάς Αντίγονος της Μακεδονίας τον επισκεπτόταν συχνά και γευμάτιζε μαζί του· τον κάλεσε και στο σπίτι του, με ένα γράμμα που βρίσκουμε στο Διογένη (VII, παρ. 79): εκείνος απάντησε, όντας τότε 80 ετών. Και για τη μέγιστη δημόσια εκτίμηση, που είχε κερδίσει, μιλάει το γεγονός ότι οι Αθηναίοι του εμπιστεύτηκαν το κλειδί της Ακροπόλεώς τους, και μάλιστα ο λαός της Αθήνας, σύμφωνα με το Διογένη, πήρε μιαν απόφαση: «Επειδή ο Ζήνων, ο γιος του Μνασέα, έζησε πολλά χρόνια ως φιλόσοφος στην πόλη μας και, επίσης, σε όλα αποδείχτηκε ένας καλός άνθρωπος, και τους νέους, που ήταν δεμένοι μαζί του, τους προέτρεψε στην αρετή και τη σωφροσύνη, δίνοντάς τους τον εαυτό του ως το καλύτερο παράδειγμα, οι πολίτες αποφασίζουν να του απονεύμουν ένα δημόσιο έπαινο και να του δωρίσουν ένα χρυσό στεφάνι, για την αρετή του και τη σωφροσύνη του. Εκτός από αυτά, πρέπει να ταφεί δημοσίως στον Κεραμεικό. Για το στεφάνι και την ανέγερση του μνημείου θα συσταθεί μια επιτροπή από πέντε άνδρες» (VII, παρ. 6,

μπορούσαμε να αναφέρουμε πολλούς που έγιναν διάσημοι).

Στο επιστημονικό πεδίο διακρίθηκε ιδιαίτερα ο Χρυσίππος, από την Κιλικία, που γεννήθηκε στην 125^η Ολυμπιάδα (280 π.Χ.), ο οποίος επίσης ζούσε στην Αθήνα και υπήρξε μαθητής του Κλεάνθη. Είναι αυτός που, κυρίως, έκανε τα περισσότερα για την πολύπλευρη διαμόρφωση και εξάπλωση της Στωικής φιλοσοφίας. Περισσότερο διάσημο τον έκανε η Λογική του και η Διαλεκτική έτσι που ειπώθηκε ότι, αν οι θεοί έκαναν χρήση της Διαλεκτικής, τότε δε θα χρησιμοποιούσαν καμία άλλη εκτός από του Χρυσίππου. Το ίδιο θαυμαστός είναι ο συγγραφέας του μόχθος· ο αριθμός των έργων του ανερχόταν δηλαδή, όπως παραδίδει ο Διογένης Λαέρτιος, σε 705 (σύμφωνα με τον Tiedemann 5000). Ο Διογένης αφηγείται, σχετικά με αυτό, ότι έγραφε 500 γραμμές την ημέρα. Όμως, ο τρόπος που συνέγραφε τα έργα του, αφαιρεί από το αξιοθαύμαστο αυτής της αγάπης για τη συγγραφή πάρα πολλά, και δείχνει ότι τα περισσότερα ήταν είτε συμπιλήματα είτε επαναλήψεις. Έγραφε συχνά για ένα και το αυτό πράγμα· αυτά που του έρχονταν στο νου, τα έγραφε όλα πάνω στο χαρτί. Έσπερνε μαζί του με κόπο ένα πλήθος σημειώσεων, και μάλιστα έτσι, ώστε αντέγραφε σχεδόν ολόκληρα βιβλία από άλλους, και κάποιος διατύπωσε γι' αυτόν την κρίση ότι, αν κάποιος έπαιρνε από αυτόν όλα όσα ανήκουν στους άλλ-

λους, τότε θα του έμενε μόνο το λευκό χαρτί. Δε φτάσαμε βέβαια ακόμα στο σημείο, όπως βλέπουμε από όλα τα παραθέματα των Στωικών, όπου ο Χρύσιππος να βρίσκεται πάντα επικεφαλής και κατεξοχήν να χρησιμοποιούνται οι ορισμοί του και οι ερμηνείες του. Ωστόσο, είναι σωστό ότι ανέπτυξε ιδιαίτερα τη στωική Λογική. Στο Διογένη Λαέρτιο μνημονεύεται μια πλούσια λίστα των έργων του, τα οποία όμως, όλα, είναι χαμένα για μας. Αν πρέπει να διαλέξουμε –αν πρέπει να λυπηθούμε που δε σώζονται μερικά από τα καλύτερά του–, τότε είναι ίσως τύχη, ότι δε σώζονται όλα. Πέθανε στην 143^η Ολυμπιάδα (212 π.Χ.).

Στα χρόνια που ακολούθησαν εμφανίστηκαν: ο Διογένης από τη Σελεύχεια στη Βαβυλωνία (ο Καρνεάδης έμαθε τη Διαλεκτική από το Διογένη), αξιοσημείωτος επιπλέον επειδή, μαζί με τον Καρνεάδη, ένα διάσημο Ακαδημεικό, και τον Κριτόλαο, έναν περιπατητικό στοχαστή, (Ολυμπιάδα 156,2) στάλθηκε στη Ρώμη ως Αθηναίος πρεσβευτής –μια πρεσβεία, η οποία έφερε τους Ρωμαίους σε επαφή με την ελληνική φιλοσοφία, τη Διαλεκτική και την ευγλωττία⁶. Ακόμη ο Παναίτιος, γνωστός ως δάσκαλος του Κικέρωνα, σύμφωνα με τα έργα του οποίου ο Κικέρων έγραφε τα βιβλία του για τα κα-

6. Διογένης Λαέρτιος VI, παρ. 81· Κικέρων, *Academicae quaestiones* IV, 30· *De Oratore* II, 37-38· *De senectute*, c. 7· Tennemann, Bd. IV, S. 444.

θήκοντα⁷. Τέλος ο Ποσειδώνιος, ένας επίσης διάσημος δάσκαλος, ο οποίος την εποχή του Κικέρωνα ζούσε ακόμα στη Ρώμη⁸.

Αργότερα βλέπουμε τη στωική φιλοσοφία να περνάει επίσης στους Ρωμαίους· με τέτοιο τρόπο δηλαδή, ώστε έγινε η φιλοσοφία πολλών Ρωμαίων, δίχως όμως, ακριβώς, αυτή η φιλοσοφία να εκληφθεί εκεί ως επιστήμη: αντίθετα –όπως στο *Σενέκα* και τους ύστερους Στωικούς, σε έναν Επίκτητο, έναν Αντωνίνο– πραγματικά το θεωρησιακό ενδιαφέρον χάθηκε τελείως, και περισσότερο πήρε μια ρητορική και παραινετική τροπή, για την οποία μπορεί τόσο λίγο να γίνει μνεία στις διδασκαλίες μας στην ιστορία της φιλοσοφίας. Ο *Επίκτητος*, από την Ιεράπολη της Φρυγίας, που γεννήθηκε στο τέλος του πρώτου αιώνα μ.Χ., ήταν στην αρχή σκλάβος του Επαφρόδιτου, ο οποίος έπειτα τον ελευθέρωσε. Κατόπιν ο Επίκτητος αφοσιώθηκε στη Ρώμη. Όταν ο Δομιτιανός έδωσε από τη Ρώμη τους φιλοσόφους, τους φαρμακευτές και τους μαθηματικούς (το 94 μ.Χ.), πήγε στη Νικόπολη στην Ήπειρο, και εκεί δίδαξε δημοσίως. Από τις διαλέξεις του, ο Αρριανός συνέταξε τις εκτενείς *Dissertationes Epicteteae*, τις οποίες έχουμε ακόμα, και κατόπιν το *Εγχειρίδιο* (έγχειρίδιον) του Στωικισμού⁹. Ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος Α-

7. *De officiis* III, 2.

8. Cicero, *De natura deorum* I, 3.

9. Aulus Gellius, *Noctes atticae* I, 2· II, 18· XV, II· XIX, I.IO. Στοβαίος, *Eclogae physicae* I, σελ. 32.

ντωνίνος ο Φιλόσοφος κυβερνούσε στην αρχή μαζί με το Λούκιο Αυρήλιο Βέρο από το 161 μέχρι το 169 μ.Χ., και μετά μόνος του από το 169 μέχρι το 180· πολέμησε εναντίον των Μαρχομάννων. Από αυτόν μας απέμειναν οι σκέψεις του «εις εαυτόν», βιβλία κβ (12), *meditationes ad se ipsum*· πάντα, μέσα σε αυτές, μιλάει στον εαυτό του. Η φύση του βιβλίου αυτού δεν είναι θεωρησιακή: ο άνθρωπος οφείλει να διαμορφώνεται με όλες τις αρετές, αυτό είναι το θέμα του.

Όμως, από τους αρχαίους Στωικούς δεν έχουμε καθόλου αυθεντικά έργα. Οι πηγές, στις οποίες μπορούσαμε να αναφερθούμε μέχρι τώρα, σταματούν στη στωική φιλοσοφία. Οι πηγές, από τις οποίες μπορεί να αντληθεί η γνώση για τη στωική φιλοσοφία, είναι παρ' όλα αυτά πολύ γνωστές. Είναι ο *Κικέρων*, ο οποίος, ο ίδιος, ήταν Στωικός, και ιδιαίτερα ο *Σέξτος Εμπειρικός* (ο σκεπτικισμός έχει κυρίως να κάνει με το στωικισμό)· η έκθεσή του αφορά περισσότερο το θεωρητικό μέρος και, από φιλοσοφική άποψη, είναι ενδιαφέρουσα. Όμως πρέπει επίσης να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας το *Σενέκα*, τον *Αντωνίνο*, τον *Αρριανό*, το έγχειρίδιον του *Επικτήτου* και το *Διογένη Λαέρτιο*.

Ο Στωικισμός εμφανίζεται στην αρχή ως αντήχηση και τελειοποίηση του Κυνισμού. Ο Κυνισμός θέτει ως ουσία για τη συνείδηση να υπάρχει άμεσα, ως φυσική συνείδηση. Η απλότητα είναι η απλή φυσικότητα, η αμεσότητα του ατόμου, προκειμένου να είναι διεαυτό, και,

μέσα στην πολλαπλή κίνηση της επιθυμίας, της απόλαυσης, της θεώρησης ποικίλων πραγμάτων ως ουσιαστικών και της πράξης ως το ίδιο, να διατηρηθεί ουσιαστικά η εξωτερικά απλή ζωή. Ο Στωικισμός ανυψώνει αυτή την απλότητα στη σκέψη, και η άμεση φυσικότητα δεν είναι το περιεχόμενο και η μορφή του αληθινού είναι της συνείδησης, αλλά, το ότι η λογικότητα της φύσης έχει συλληφθεί με τη σκέψη –στο βαθμό που αυτό, μέσα στην απλότητα της σκέψης, είναι αληθινό ή καλό.

Σε ό,τι τώρα αφορά την ίδια τη *Φιλοσοφία*, οι Στωικοί τη χώριζαν ακριβέστερα σε εκείνα τα *τρία* μέρη, τα οποία ήδη είδαμε νωρίτερα και τα οποία γενικά θα είναι πάντα τα ίδια: 1. *Λογική*, 2. *Φυσική* ή *Φιλοσοφία της φύσης* και 3. *Ηθική*, *Φιλοσοφία του πνεύματος*, ιδιαίτερα ως προς την πρακτική πλευρά. Το περιεχόμενο της φιλοσοφίας τους δεν είναι τόσο πολύ ιδιαίτερο, δημιουργικό.

Ι. ΦΥΣΙΚΗ

Σε ό,τι κατ' αρχήν αφορά τη *Φυσική* τους, αυτή δεν περιέχει πολλά αυθεντικά στοιχεία. Είναι μάλλον μια σύνοψη στοιχείων που πήραν από τους αρχαίους φυσικούς, διαμορφωμένη σύμφωνα με την ηρακλείτεια φυσική. Οι τρεις σχολές εκείνης της περιόδου είχαν καθεμιά μία πολύ ιδιαίτερα καθορισμένη ορολογία, πράγμα που δεν μπορούμε τόσο να το ισχυριστούμε για τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη· πρέπει επομένως,

τώρα, να εξοικειωθούμε με τις επιμέρους εκφράσεις και τη σημασία τους. Έχουμε λοιπόν να παρακολουθήσουμε από πιο κοντά την κυρίως βάση της φυσικής τους. Η κύρια ιδέα είναι η εξής: ο λόγος (ελλ. στο κείμενο), ο προσδιοριστικός λόγος, είναι αυτό που κυβερνά, που κυριαρχεί, που παράγει, που διαπερνά τα πάντα, η υπόσταση και η δραστηκότητα που βρίσκονται στη βάση όλων των φυσικών μορφών –ως προϊόντων του λόγου (ελλ.)· το λόγο αυτό, θεωρημένο στη λογικά αποτελεσματική του δράση, τον ονομάζουν θεό. Πρόκειται για μια νοήμονα κοσμική ψυχή· επειδή ακριβώς τον ονόμαζαν θεό, έχουμε να κάνουμε με πανθεισμό· όλη η φιλοσοφία είναι πανθειστική –η έννοια, ο λόγος βρίσκεται μέσα στον κόσμο. Ο ύμνος του Κλεάνθη είναι συντεθειμένος με αυτό το πνεύμα: «Τίποτα πάνω στη γη δίχως εσένα δε συμβαίνει, ω θεέ, ούτε στο θεϊκό τον πόλο του αιθέρα, ούτε στη θάλασσα, εκτός από αυτά που κάνουν οι κακοί με την ανοησία τους. Εσύ, όμως, σωστό να κάνεις ξέρεις και το λάθος, και στην αταξία τάξη βάζεις, και είναι για σένα φιλικό το εχθρικό. Γιατί, έτσι, όλα τα εναρμόνισες σε ένα, το καλό με το κακό· έτσι που μόνο ένας υπάρχει λόγος (ελλ.) σ' όλα, και υπάρχει από πάντα, απ' τον οποίο και ξεφεύγουν αυτοί που, μέσα στους θνητούς, είναι οι κακοί. Δυστυχισμένοι αυτοί που λαχταρώντας πάντα ν' αποκτήσουν τ' αγαθά, ούτε καταλαβαίνουν του θεού το νόμο τον κοινό, ούτε και τον α-

κούν, αυτόν που, αν τον υπακούγαν μυαλωμένα (σὺν νῶ), θα είχαν μια καλή (ἔσθλὸν) ζωή!»¹⁰. Οι Στωικοί θεωρούσαν τη μελέτη της φύσης ουσιαστική και *ωφέλιμη*, ακριβώς γιατί τον καθολικό της νόμο, τον καθολικό λόγο, τον γνωρίζουμε από αυτή τη μελέτη, με σκοπό κατόπιν από εκεί να γνωρίσουμε επίσης τα καθήκοντά μας, το νόμο για τον άνθρωπο, και να ζήσουμε σύμφωνα με το λόγο, με το νόμο της φύσης, και να συμφωνήσουμε με εκείνο τον καθολικό νόμο. Δεν είναι τόσο για τον ίδιο, που θέλησαν να γνωρίσουν αυτόν το λόγο (ελλ.). Η φύση είναι μόνο εξωτερίκευση, παράσταση ενός κοινού νόμου.

Ας δούμε από πιο κοντά μερικές ιδέες της Φυσικής τους. Διαχωρίζουν μέσα στο σωματικό τη στιγμή της δραστηριότητας (ο δραστήριος λόγος (ελλ.), *natura naturans* στο Σπινόζα) και της παθητικότητας (ο παθητικός λόγος, *natura naturata*). «Το τελευταίο είναι η *ύλη*, η υπόσταση δίχως ποιότητα» (το ποιόν, η κατασκευή (Beschaffenheit) από το κατασκευάζω (schaffen), αυτό που έχει τεθεί, που έχει δημιουργηθεί, η αρνητική στιγμή). Η *ποιότητα*, γενικά η μορφή, «το δραστήριο είναι η σχέση (λόγος) μέσα στην ύλη και αυτό είναι θεός», το δρών ή ποιοτικό, δηλαδή αυτό που δημιουργεί από την καθολική ύλη ένα επιμέρους πράγμα¹¹.

Για τις πιο συγκεκριμένες μορφές της φύσης, και σε ό,τι αφορά αυτούς τους καθολικούς νόμους της φύσης,

10. Στοβαίος, *Eclogae physicae* I, σελ. 32.

11. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 134.

έχουν υιοθετήσει κυρίως την ιδέα του Ηρακλείτου· ο Ζήνων τον είχε μελετήσει ιδιαίτερα. Κάνουν έτσι τη φωτιά θεμελιακή αρχή, πραγματικό λόγο. Ο κόσμος γεννιέται ως εξής: ο θεός, που υπάρχει διεαυτόν, κάνει να περάσει ολόκληρη η ουσία (οὐσίαν, ὅλη η ὕλη) μέσω του αέρα μέσα στο νερό και, όπως σε κάθε γέννηση, το υγρό, που γύρω του έχει ένα σπέρμα, είναι πρώτο (ὡσπερ ἐν τῇ γονῇ τὸ σπέρμα περιέχεται, αναμφίβολα αυτό που ακολουθεί), είναι επίσης αυτό που γεννά κάθε επιμέρους πράγμα· έτσι γίνεται και μ' εκείνον το λόγο, που, καθόσον ονομάζεται σπερματικός (που παράγει το σπέρμα), μένει μέσα στο νερό, και θέτει κατόπιν σε ενέργεια την ὕλη για να γεννήσει τα υπόλοιπα. Πρώτα έρχονται τα στοιχεία: φωτιά, νερό, αέρας, γῆ¹². Ακριβέστερα, και όπως ο Ηράκλειτος, λέγουν στη συνέχεια το εξής: ότι η ουσία, δηλαδή η καθολική ὕλη, το απροσδιόριστο Ον γενικά, μεταμορφώνεται από τη φωτιά, μέσω του αέρα, σε υγρασία. Και τα χοντρά τους κομμάτια (παχυμερές), συγκεντρωμένα (συστάν), θα σχηματοποιηθούν στη γῆ (ἀποτελεσθῆ γῆ)· τα λεπτότερα εξαερώνονται (ἐξαερωθῆ), και, όταν γίνουν ακόμα λεπτότερα, δημιουργείται η φωτιά. Από την ανάμειξη αυτών των στοιχείων παράγονται τα φυτά, τα ζώα και τα άλλα είδη. Η σκεπτόμενη ψυχῆ, επίσης, είναι μια τέτοια πυρογενής ουσία· και όλες οι ψυχές των ανθρώπων, η ζωώδης αρχή της ζωτικότητας, όπως και τα φυτά, είναι μέρη της καθολικής

12. Ibid., παρ. 136.

κοσμικής ψυχής, του καθολικού λόγου, της καθολικής φωτιάς· και, αυτό το κέντρο, είναι το κυρίαρχο, το κινητήριο. Ή πάλι: αυτά είναι μια πύρινη αύρα (πνεύμα ἔνθερμον, πνοή)¹³. «Η ὄραση είναι μια αύρα σταλμένη από τον κυρίαρχο (ἀπὸ τοῦ ἡγεμονικοῦ), λόγο, μέχρι (μέχρις) τα μάτια· το ίδιο και η ακοή, είναι μια εκτεινόμενη, διεισδυτική αύρα (πνεύμα διατεινον), σταλμένη από το ἡγεμονικόν μέχρι τα αυτιά»¹⁴.

Σχετικά με τη διαδικασία θα προσθέσουμε τα εξής. Ονομάζουν τη φωτιά κατ' ἐξοχήν στοιχείον, επειδή από αυτή, ως πρώτη, συντίθενται όλα τα υπόλοιπα (συνίστασθαι) με μεταβολή (μεταβολήν), και όλα λιώνουν και διαλύονται στην ίδια, σαν αυτή να είναι η τελική τους κατάσταση (εἰς αὐτὸ ἔσχατον πάντα χεόμενα διαλύεσθαι)¹⁵. Ἐτσι, ο Ηράκλειτος και ο Στωικισμός συνέλαβαν με ακρίβεια την καθολική αιώνια λειτουργία της φύσης. Ἢδη, η ιδέα αυτή είναι πιο επιφανειακή στην περίπτωση του Κικέρωνα, ο οποίος τη συνέλαβε λάθος, και βλέπει σε όλα αυτά την κοσμική πυρπόληση και το τέλος του κόσμου, -μέσα στο χρόνο· ένα εντελώς διαφορετικό νόημα. Στο *De natura deorum* (Π, 46) βάζει ένα Στωικό να μιλάει ως εξής: «Στο τέλος όλα θα τα καταβροχθίσει η φωτιά»· αυτός είναι ο τρόπος της παράστασης. Ἐτσι, για τους Στωικούς επίσης, τα πάντα βρίσκονται εν τω

13. Ibid., παρ. 142,156-157.

14. Πλούταρχος, *De placitis philosophorum* IV, 21.

15. Στοβαίος, *Eclogae physicae* 1,312.

γίγνεσθαι και μόνο. Η φωτιά είναι εδώ, με τον τρόπο αυτό, η δραστική αρχή. Στο βαθμό που η φωτιά μετατρέπει την ακαθόριστη ύλη σε καθορισμένα στοιχεία, έτσι τα φυτά, τα ζώα, είναι αναμειγνύεις αυτών των στοιχείων· αυτό είναι ελλειπτικό. Ο θεός, όμως, είναι γενικά όλη η δραστηριότητα της φύσης, της φωτιάς και, επομένως, η κοσμική ψυχή. Η στωική θεώρηση της φύσης είναι, έτσι, ένας πλήρης πανθεισμός. Ο θεός, η κοσμική ψυχή, είναι το πύρινο στοιχείο, που, συγχρόνως, είναι λόγος – η λογική τάξη και δραστηριότητα της φύσης. Αυτόν το λόγο, τη δύναμη που τακτοποιεί, την ονομάζουν θεό, φύση επίσης, επίσης μοίρα, αναγκαιότητα, δύναμη που κινεί την υλικότητα· και, ως παραγωγικός λόγος, είναι επίσης πρόνοια. Αυτοί οι όροι είναι συνώνυμοι¹⁶. Το λογικό παράγει τα πάντα. Η δραστική αρχή που δίνει την κίνηση συγκρίνεται με το σπέρμα. Λέγουν: «Το σπέρμα, που εκχέει ένα λογικό στοιχείο (τὸ προϊέμενον σπέρμα λογικοῦ), είναι το ίδιο λογικό. Ο κόσμος εκχέει (προϊεται) το σπέρμα του λογικού, επομένως είναι καθεαυτόν λογικός»· τόσο δηλαδή το όλο στην καθολικότητά του, όσο και σε κάθε ιδιαίτερη, υπαρκτή μορφή. «Κάθε αρχή της κίνησης, μέσα σε οποιαδήποτε φύση και ψυχή, γεννιέται (γίνεται) από ένα στοιχείο που κυριαρχεί (που ηγείται, ἡγεμονικοῦ) και όλες οι δυνάμεις, που στέλλονται (ἔξαποστελλόμεναι) σε καθένα από τα μέρη του ό-

16. Κικέρων, *De natura deorum* I,14· Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 135· Στοβαίος, *Eclogae physicae* I, σελ. 178.

λου, εκπορεύονται από το κυρίαρχο στοιχείο, σαν από μια πηγή· έτσι ώστε κάθε δύναμη, η οποία υπάρχει στο επιμέρους (όργανο), υπάρχει επίσης στο όλο (περί τὸ ὅλον), επειδή του έχει δοθεί (διαδίδοσθαι) από το κυρίαρχο στοιχείο που βρίσκεται μέσα του. Το όλο περιέχει (περιέχει) τα σπέρματα των λογικών ζώων (σπερματικούς λόγους λογικῶν ζώων)» —όλες τις επιμέρους αρχές· «το όλο, έτσι, είναι ένα λογικό στοιχείο (λογικὸς ἄρα ἐστὶν ὁ κόσμος)»¹⁷. Έτσι, η Φυσική είναι ηρακλείτεια, όμως το λογικό στοιχείο συμφωνεί απολύτως με τον Αριστοτέλη και εμείς μπορούμε να δεχτούμε τα πράγματα όπως έχουν.

Για το θεό και τους θεούς μιλούν πάλι με τον τρόπο της συνηθισμένης παράστασης, και λέγουν ότι ο θεός είναι ο αγέννητος και ανώλεθρος εργοδηγός ολόκληρης αυτής της τάξης και του συστήματος, ο οποίος ενίοτε καταβροχθίζει μέσα του ολόκληρη την υπόσταση, και πάλι τη γεννάει από μέσα του¹⁸. Δεν καταλήγουν έτσι σε καμιά συγκεκριμένη θεώρηση. Άλλωστε μιλούν για τη μορφή του κόσμου, για τα τέσσερα επιμέρους στοιχεία σύμφωνα με τον Ηράκλειτο —λέγοντας ότι η φωτιά είναι ανάμεσά τους το δραστικό στοιχείο, και αυτό που περνά στα υπόλοιπα στοιχεία που είναι οι μορφές του, κ.τ.λ.— με έναν τρόπο που δεν έχει κανένα επιπλέον φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Επίσης, εκείνη η σχέση του θεού, της από-

17. Σέξτος Εμπειρικός, *Adversus mathematicos* IX, 101-103.

18. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 137.

λυτης μορφής, με την ύλη, δεν έφτασε σε μεγαλύτερη σαφήνεια. Το σύμπαν, μια φορά, είναι η ενότητα της μορφής και της ύλης, και ο θεός η ψυχή του κόσμου, — μιαν άλλη φορά το σύμπαν, ως φύση, είναι το ον της διαμορφωμένης ύλης, και εκείνη η ψυχή που της αντιτίθεται και η δραστηκότητα του θεού είναι μια τακτοποίηση των καταγωγικών μορφών της ύλης, λόγοι σπερματικοί. Λείπει το ουσιαστικό της ένωσης και του σχίσματος αυτής της αντίθεσης. Γενικά, μόνο οι πρώτοι Στωικοί είχαν ένα φυσικό μέρος στη φιλοσοφία τους. Οι ύστεροι αδιαφόρησαν τελείως για τη Φυσική και κρατήθηκαν μόνο στη Λογική και την Ηθική.

Αυτή είναι η γενική παράσταση των Στωικών. Οι Στωικοί εμμένουν στο καθολικό. Υπάρχει καθολικός σκοπός: κάθε ον ξεχωριστά υπόκειται σ' ένα λόγο· αυτός, πάλι, υπόκειται στον καθολικό λόγο, ο οποίος είναι ο ίδιος ο κόσμος. Στο βαθμό που οι Στωικοί αναγνώριζαν το λογικό ως τη δράση της φύσης γενικά, θεωρούσαν τα φαινόμενα αυτής της φύσης στην ατομικότητά τους ως εκφράσεις του θείου. Και ο πανθεισμός τους συνδέθηκε, με τον τρόπο αυτό, με τις κοινές λαϊκές παραστάσεις των θεών, όπως και με τις προκαταλήψεις που τις συνοδεύουν, με κάθε πίστη στα θαύματα, και επίσης με τη μαντεία: δηλαδή με την ιδέα ότι υπάρχουν μέσα στη φύση γρίφοι, τους οποίους ο άνθρωπος πρέπει να λύσει με θρησκευτικές τελετές. Ο Επικουρισμός αναλίσχεται στην απελευθέρωση του ανθρώπου από αυτές τις πίστεις· οι Στωικοί, αντίθετα, είναι απόλυτα προλη-

πτικοί. Έτσι ο Κικέρων –στο *De divinatione*– άντλησε από αυτούς τα περισσότερα στοιχεία, πολλά από τα οποία αναφέρονται ως επιχειρήματα των Στωικών· ο Κικέρων μιλάει για τους οιωνούς που υπάρχουν σε αυτά που συμβαίνουν στους ανθρώπους, –όλα αυτά συμφωνούν με τη στωική φιλοσοφία. Το γεγονός ότι ένας αετός πετάει προς τα δεξιά το εκλάμβαναν ως εκδήλωση του θεϊκού στοιχείου· έτσι που, με τον τρόπο αυτό, γίνεται στους ανθρώπους ένας υπαιτιγμός για το τι είναι σκόπιμο να πράξουν υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες. Όπως είδαμε να μιλούν οι Στωικοί για το θεό, ως καθολική αναγκαιότητα, έτσι μιλούν και για τους επιμέρους θεούς· ο θεός ως λόγος έχει επίσης μια σχέση με τους ανθρώπους και τους ανθρώπινους σκοπούς· από αυτή την άποψη είναι πρόνοια· έτσι έφτασαν και στην παράσταση των επιμέρους θεών. Ο Κικέρων λέει¹⁹: «ο Χρυσίππος, ο Διογένης και άλλοι Στωικοί φτάνουν στα εξής συμπεράσματα: αν οι θεοί υπάρχουν και δε δείχνουν εκ των προτέρων στον άνθρωπο αυτό που θα συμβεί στο μέλλον, σημαίνει ότι δεν αγαπούν τους ανθρώπους· ή δεν ξέρουν και οι ίδιοι τι επιφυλάσσει το μέλλον ή είναι της άποψης πως δεν έχει καμιά σημασία αν το γνωρίζει ο άνθρωπος· ή θεωρούν ότι μια τέτοια αποκάλυψη δεν ταιριάζει στο μεγαλείο τους· ή δεν μπορούν να το κάνουν γνωστό στους ανθρώπους». Όλα αυτά οι Στωικοί τα αρνούνται (*nihil est beneficentia praestantius*

19. *De divinatione* II, 49.

κ.τ.λ.). [Δεν υπάρχει καλοσύνη μεγαλύτερη από τη δική τους κ.τ.λ.]. Και συμπεραίνουν: «Οι θεοί κάνουν γνωστό το μέλλον στους ανθρώπους» –ένας συλλογισμός, όπου οι ολότελα ιδιαίτεροι σκοποί των ατόμων ενδιαφέρουν το ίδιο και τους θεούς. Άλλοτε να γνωστοποιούν, να παρεμβαίνουν, άλλοτε πάλι όχι, είναι ασυνέπεια, δηλαδή είναι πράγμα ακατανόητο· αυτό όμως το ακατανόητο, το ασύλληπτο, είναι ο θρίαμβος. Ολόκληρη η ρωμαϊκή προκατάληψη έβρισκε έτσι, στους Στωικούς, τους πιο ισχυρούς της προστάτες· κάθε εξωτερική, τελεολογική προκατάληψη την παίρνουν υπό την προστασία τους και τη νομιμοποιούν. Επειδή οι Στωικοί ξεκινούσαν από τον ορισμό ότι ο λόγος είναι θεός (είναι θεϊκός, βέβαια, αλλά δεν εξαντλεί το θεϊκό στοιχείο), έκαναν αμέσως το άλμα από αυτό το καθολικό στο επιμέρους. Το πραγματικά λογικό, εννοείται, αποκαλύπτεται στους ανθρώπους ως νόμος του θεού· το ωφέλιμο, όμως, που ανταποκρίνεται σε επιμέρους σκοπούς, δεν αποκαλύπτεται σε αυτό το πραγματικά θεϊκό. Οι Στωικοί, εν τούτοις, έκαναν το άλμα στην αποκάλυψη του χρήσιμου για τους μεμονωμένους σκοπούς.

2. Η ΛΟΓΙΚΗ

Δεύτερο: *πνευματική πλευρά της φιλοσοφίας*. Πρέπει να εξετάσουμε από πιο κοντά αυτή την αρχή των Στωικών, στην απάντηση δηλαδή του ερωτήματος: τι είναι το αληθινό και το λογικό; Σε ό,τι αφορά την *πηγή της*

γνώσης του αληθινού ή το κριτήριο, με το οποίο πρόκειται να ασχοληθούμε εδώ, οι Στωικοί όριζαν ότι η επισημονική αρχή είναι η *εσκεμμένη παράσταση*: η εσκεμμένη παράσταση είναι το αληθινό και το αγαθό. Ή, αληθινό και αγαθό είναι αυτό που γίνεται αντιληπτό, αυτό που συμφωνεί με το λόγο· όμως, το να συμφωνεί με το λόγο, σημαίνει ακριβώς να έχει γίνει αντικείμενο σκέψης, να έχει γίνει αντιληπτό. Γιατί το αληθινό και το αγαθό έχουν τεθεί ως περιεχόμενο, ως το ον ο λόγος παραμένει η απλή μορφή, όχι η διαφοροποίηση του ίδιου του περιεχομένου. Πρόκειται για τον *ὀρθὸ λόγον*, όπως ο Ζήνων αποκαλούσε επίσης το κριτήριο²⁰.

Αυτή η «*νοητή παράσταση*», φαντασία καταληπτική, είναι το περίφημο *κριτήριο* της αλήθειας των Στωικών, όπως άρχισε να ονομάζεται εκείνη την εποχή, και για το οποίο πρόκειται εδώ –είναι το μέτρο και το κριτικό θεμέλιο κάθε αλήθειας, το οποίο, βέβαια, είναι πολύ τυπικό. Τίθεται έτσι μια ενότητα της σκέψης που συλλαμβάνει και το Είναι –κανένα δίχως το άλλο–, όχι η αισθητή παράσταση ως τέτοια, αλλά η ίδια αυτή παράσταση, όπως έχει επιστρέψει στη σκέψη και προσιδιάζει στη συνείδηση. «Η απλή παράσταση (φαντασία) διεαυτή είναι μια φαντασία (τύπωσης), και ο Χρύσιππος χρησιμοποιεί την έκφραση αλλοίωση (έτεροίωσις)»²¹. Για να

20. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 54.

21. Σέξτος Εμπειρικός, *Adversus mathematicos* VII, παρ. 227-228, 230.

είναι αληθινή η παράσταση, πρέπει να γίνει κατανοητή, να τη συλλάβουμε. Αρχίζει με το αίσθημα: δεύτερη έρχεται η αντίληψη. Ο τύπος ενός άλλου πράγματος φέρεται μέσα μας (έτεροίωσις): σε δεύτερη φάση εμείς το μετατρέπουμε σε κάτι δικό μας: αυτό συμβαίνει κατ' αρχήν με τη σκέψη. Ο Ζήνων, τις στιγμές αυτής της ιδιοποίησης, «τις παρέστησε με μια κίνηση του χεριού ως εξής: όταν έδειχνε το ανοιχτό χέρι, έλεγε ότι αυτό είναι μια θεώρηση» -αντίληψη, *perceptio*, άμεση συνείδηση: «όταν λύγιζε κάπως τα δάχτυλα- αυτό είναι μια συγκατάθεση της ψυχής», η παράσταση ερμηνεύεται ως δική μου: «όταν τα είχε ολότελα συμπίεσει και είχε κάνει μια γροθιά, -αυτό είναι μια κατάληψις, μια σύλληψη (*Begreifen*)», έλεγε, όπως και εμείς λέμε στα Γερμανικά «σύλληψη» (*Begreifen*) για μια παρόμοια φυσική σύλληψη: «όταν αυτός, έπειτα, χρησιμοποιώντας επίσης το αριστερό χέρι, είχε σφίξει εκείνη τη γροθιά σταθερά και βαριά, έλεγε ότι αυτό είναι η επιστήμη, και ότι κανείς δε θα συμμετάσχει σε αυτή όπως ο σοφός», -σφίγγω εκ νέου, και έχω συνείδηση της ταυτότητας της σκέψης με το περιεχόμενο, αυτό είναι η επαλήθευση: το αντικείμενο της σύλληψης σφίγγεται κι άλλο και με το άλλο χέρι. «Ποιος όμως είναι ή υπήρξε αυτός ο σοφός, αυτό οι Στωικοί δεν το λένε ποτέ», προσθέτει ο Κικέρων²², που μας εκθέτει τα παραπάνω για τα οποία θα μιλήσουμε περισσότερο αργότερα. Το πράγμα δε γίνεται

22. *Academicae quaestiones* IV, 47.

σαφέστερο με αυτή τη χειρονομία του Ζήνωνα. Εκείνο το πρώτο, δηλαδή το ανοιχτό χέρι, είναι η αισθητηριακή αντίληψη, το άμεσο ιδώμα, το άκουσμα· η πρώτη κίνηση του χεριού είναι λοιπόν, γενικά, το αυθόρμητο στην υποδοχή. Αυτή (αυτή η πρώτη συγκατάθεση) ανήκει ακόμα και στον τρελό· είναι αδύναμη και μπορεί να είναι λανθασμένη. Η επόμενη στιγμή είναι το κλείσιμο του χεριού, η σύλληψη, η υποδοχή μέσα μας· αυτό κάνει την παράσταση αλήθεια· η παράσταση γίνεται, έτσι, ταυτόσημη με τη σκέψη. Τότε εγώ ταυτίζομαι με αυτό τον προσδιορισμό. Δεν είναι όμως ακόμα αυτό η επιστήμη· αυτή είναι μια σταθερή, σίγουρη, αμετάβλητη αντίληψη με το λόγο ή τη σκέψη, με το κυρίαρχο (ήγεμονικόν), που είναι αυτό που οδηγεί την ψυχή. Ανάμεσα στην επιστήμη και την τρέλα βρίσκεται η αληθινή αντίληψη· όμως αυτή, ως φαντασία καταληπτική, δεν είναι ακόμα η ίδια επιστήμη. Σε αυτή, η σκέψη δίνει τη συγκατάθεσή της στο ον, αναγνωρίζει τον ίδιο της τον εαυτό· γιατί η συγκατάθεση είναι ακριβώς η συμφωνία του πράγματος με τον εαυτό του. Η γνώση, όμως, περιλαμβάνει την κατανόηση των αιτίων και την καθορισμένη από τη σκέψη αναγνώριση του αντικειμένου. Η καταληπτική φαντασία είναι σκέψη· η επιστήμη είναι συνείδηση της σκέψης, αναγνώριση εκείνης της συμφωνίας για την οποία μιλήσαμε.

Μπορούμε, σ' αυτούς επίσης τους ορισμούς των Στωικών και στα στάδιά τους της γνώσης, να δώσουμε τη συγκατάθεσή μας. Η αλήθεια δεν είναι μόνο αυτή η

σκέψη καθ' εαυτή ή η αλήθεια ως τέτοια δε βρίσκεται σε αυτή (αυτό είναι μόνο η λογική συνείδηση για την αλήθεια): το κριτήριο της αλήθειας είναι εκείνος ο μέσος όρος, η εννοημένη παράσταση ή η παράσταση στην οποία έχουμε δώσει τη συγκατάθεσή μας. Όπως βλέπουμε, ο διάσημος ορισμός της αλήθειας εκφέρεται γενικά ως εξής: συμφωνία του αντικειμένου και της συνείδησης: —ταυτόχρονα, όμως, επισημαίνουμε ότι πρέπει να καταλάβουμε τον ορισμό απλά, και όχι με την έννοια ότι η συνείδηση θα είχε μία παράσταση, και ότι από την άλλη πλευρά θα βρισκόταν ένα αντικείμενο, τα οποία θα όφειλαν να συμφωνούν μεταξύ τους, έτσι που, τώρα, να έπρεπε να υπάρχει ένας τρίτος όρος, για να κάνει τη σύγκριση. Αυτός θα ήταν η ίδια η συνείδηση. Αυτό όμως που αυτή μπορεί να συγκρίνει, δεν είναι άλλο από την παράστασή της και όχι το αντικείμενο, αλλά πάλι την παράστασή της· γιατί η συνείδηση δέχεται την παράσταση του αντικειμένου. Αυτή η αποδοχή, αυτή η συγκατάθεση είναι αυτό, από το οποίο η παράσταση παίρνει ουσιαστικά την αλήθεια της, —σημάδι του πνεύματος, αντικειμενικός λόγος, λογικότητα του κόσμου. Δεν είναι σαν, όπως το φαντάζονται συνήθως, εδώ μια σφαίρα να αποτυπωνόταν στο κερί, ενώ ένας τρίτος θα συνέκρινε τη μορφή της σφαίρας και του κεριού και θα έβρισκε ότι τα δυο τους είναι ίδια, επομένως ότι το αποτύπωμα είναι σωστό, ότι η παράσταση συμφωνεί με το πράγμα· αλλά η λειτουργία της σκέψης συνίσταται στο ότι η ίδια η σκέψη, καθεαυτή και διεαυτή, δίνει τη συγκατάθεσή

της, αναγνωρίζει το αντικείμενο σύμφωνα με τον εαυτό της· σε αυτό βρίσκεται η δύναμη της αλήθειας –η συγκατάθεση είναι ακριβώς η έκφραση αυτής της συμφωνίας, η ίδια η κρίση. Εδώ μέσα, λένε οι Στωικοί, περιέχεται η αλήθεια. Είναι ένα αντικείμενο, το οποίο ταυτόχρονα γίνεται αντικείμενο της σκέψης, με τρόπο που η σκέψη δίνει τη συγκατάθεσή της· μια συμφωνία του υποκειμένου –του περιεχομένου με τη σκέψη–, τέτοια που αυτό κυριαρχεί.

Το γεγονός ότι κάτι είναι ή περιέχει αλήθεια δεν οφείλεται στο ότι υπάρχει (γιατί αυτή η στιγμή της ύπαρξης είναι μόνο η παράσταση)· αλλά το ότι υπάρχει βρίσκει τη δύναμή του στη συγκατάθεση της συνείδησης. Αυτή όμως, πάλι, δεν είναι μόνο σύλληψη για τον εαυτό της, αλλά έχει ανάγκη από το αντικειμενικό στοιχείο. Η αλήθεια του ίδιου του αντικειμένου περιέχεται στο ότι αυτό το αντικειμενικό στοιχείο ανταποκρίνεται στη σκέψη, όχι η σκέψη στο αντικείμενο, επειδή αυτό μπορεί να είναι αισθητό, μεταβλητό, ψευδές, συμπτωματικό· να είναι δηλαδή αναληθές, κι όχι αληθινό για το πνεύμα. Αυτός είναι λοιπόν ο κύριος προσδιορισμός στους Στωικούς. Βλέπουμε τις στωικές θεωρησιακές διδασκαλίες περισσότερο από την πλευρά των αντιπάλων τους, παρά από την πλευρά των συγγραφέων τους και των υπερασπιστών τους. Όμως, από τους πρώτους επίσης, προκύπτει αυτή η ιδέα της ενότητας· αφού, τώρα, οι δύο όροι αντιπαρατίθενται, είναι και οι δύο απαραίτητοι, αλλά η ουσία είναι η σκέψη. Ο Σέξτος Εμπειρικός αυτό το συ-

νοφίζει ως εξής²³: «Μέσα στο αισθητό και το εσκεμμένο μερικά μόνο στοιχεία είναι αληθινά, αλλά όχι απευθείας (άμεσα): το αισθητό, όμως, είναι κατ' αρχήν αληθινό μέσα από τη σχέση του με τις σκέψεις που αντιστοιχούν σε αυτό». Έτσι, η άμεση σκέψη επίσης, δεν είναι το αληθινό, παρά μόνο στο βαθμό που ανταποκρίνεται στο λόγο και, με την πρόοδο του λογικού, αναγνωρίζεται ως αυτή που ανταποκρίνεται στο λογικώς σκέπτεσθαι. Αυτό, λοιπόν, είναι το καθολικό.

Μόνο αυτή η ιδέα είναι ενδιαφέρουσα στους Στωικούς: σε αυτήν επίσης περιέχονται τα όριά τους. Εκφράζει την αλήθεια μόνο ως κάτι, που υπάρχει στο αντικείμενο ως αντικείμενο σκέψης. Όμως, με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, είναι τυπική ή όχι καθαυτή πραγματική ιδέα. Ήδη ο φορμαλισμός της ενυπάρχει σε αυτή την ίδια την αρχή. Το γεγονός ότι κάτι είναι αληθινό οφείλεται στο ότι γίνεται αντικείμενο σκέψης, -το ότι γίνεται αντικείμενο σκέψης οφείλεται στο ότι υπάρχει. Το ένα οδηγεί στο άλλο²⁴. Αυτό εκφράζει η απόφαση ότι η σκέψη χρειάζεται το αντικείμενο ως κάτι εξωτερικό, στο οποίο να δίνει τη συγκατάθεσή της. Δε μιλάμε βεβαίως έτσι που, με αυτή την κριτική, να εννοούμε ότι η σκεπτόμενη συνείδηση, το πνεύμα, δε θα είχε ανάγκη το αντικείμενο για να υπάρξει, για να είναι συνείδηση: αυτό ενυπάρχει στην έννοιά της. Όμως, η θέση αυτή του αντι-

23. *Adversus mathematicos* VII, παρ. 10.

24. Σέξτος Εμπειρικός, *Adversus ethicos*, παρ. 183.

κειμένου ως εξωτερικού είναι μόνο μια στιγμή, η οποία δεν είναι η μοναδική ή η ουσιαστική. Τέτοια στιγμή είναι η εμφάνιση του πνεύματος, και το πνεύμα είναι μόνο στο βαθμό που εμφανίζεται· πρέπει να του συμβεί το εξής: να έχει το αντικείμενο ως εξωτερικό και να του δίνει τη συγκατάθεσή του, -δηλαδή, από αυτή τη σχέση, να επιστρέφει στον εαυτό του, να αναγνωρίζει εκεί την ενότητά του· επίσης όμως, αφού γυρίσει στον εαυτό του, πρέπει τώρα από αυτόν να παραγάγει το αντικείμενό του, να δώσει το περιεχόμενο στον εαυτό του -στέλνει το περιεχόμενο έξω από τον εαυτό του. Ο Στωικισμός είναι μόνο αυτή η επιστροφή του πνεύματος στον εαυτό του, επιστροφή που θέτει την ενότητα του εαυτού του και του αντικειμένου, που αναγνωρίζει τη συμφωνία τους: δεν είναι όμως πάλι το πρώτο βήμα για το ξετύλιγμα της επιστήμης ενός περιεχομένου έξω από τον εαυτό της. Δε βρίσκουμε ότι ο Στωικισμός προχωρεί περισσότερο, σταματάει εδώ· η συνείδηση αυτής της ενότητας θεωρείται αντικείμενο -και, από την ανάπτυξή της, δε βρίσκουμε τίποτα.

Όλα αυτά δεν παύουν να είναι τυπικά, όπως και ελλειμματικά. Γιατί το ύψιστο είναι η σκέψη ως σκέψη. Συμφωνεί, αποκτά ένα περιεχόμενο, το μεταμορφώνει σε καθολικό, βρίσκοντας ταυτόχρονα μέσα σ' αυτό προσδιορισμό, περιεχόμενο. Αυτοί οι προσδιορισμοί είναι όμως δεδομένοι. Το τελευταίο κριτήριο είναι μόνο η τυπική ταυτότητα της σκέψης, το γεγονός ότι αυτή βρίσκει μια συμφωνία. Αναρωτιέται όμως, με τι; Εκεί δεν υπάρχει

κανέννας απόλυτος αυτοπροσδιορισμός, κανένα περιεχόμενο, το οποίο να προέρχεται από τη σκέψη ως τέτοια. Οι Στωικοί, επομένως, αυτό το κατάλαβαν ορθά: το κριτήριό τους είναι όμως τυπικό, είναι η αρχή της αντίφασης. Στην απόλυτη ουσία δεν υπάρχει καμιά αντίφαση: είναι ταυτόσημη με τον εαυτό της: γι' αυτό είναι κενή. Η συμφωνία πρέπει να είναι ανώτερη. Με το άλλο από τον εαυτό της, με το περιεχόμενο, με τον προσδιορισμό, πρέπει να υπάρχει η συμφωνία με τον εαυτό — η συμφωνία με τη συμφωνία. Το ότι ένα περιεχόμενο είναι αληθινό, στο μέτρο που βρίσκουμε ότι η σκέψη συμφωνεί μαζί του, είναι ένας πολύ τυπικός ορισμός: γιατί, ακόμα και αν η σκέψη είναι η καθοδηγητική αρχή, είναι εν τούτοις πάντα καθολική μορφή. Η σκέψη δεν παρέχει άλλο από τη μορφή της καθολικότητας και την ταυτότητα με τον εαυτό: έτσι, επομένως, όλα μπορούν να συμφωνήσουν με τη σκέψη μου.

Οι Στωικοί ασχολούνται επίσης, όπως παρατηρήσαμε ήδη, ιδιαίτερα με τους λογικούς προσδιορισμούς. Επειδή θεώρησαν τη σκέψη αρχή, καλλιέργησαν την *τυπική Λογική*. Μετά από την αναγνώριση αυτής τους της αρχής, κρίνεται τώρα τόσο η Λογική όσο και η Ηθική τους: η μία, όπως και η άλλη, δε φτάνουν στην κατάσταση της εμμενούς, ελεύθερης επιστήμης. Η Λογική είναι Λογική, με την έννοια ότι εκφράζει δραστηριότητες της νόησης ως συνειδητής νόησης: δε συμβαίνει πια, όπως στον Αριστοτέλη, τουλάχιστον ως προς τις κατηγορίες, να μην έχει αποφασιστεί αν οι μορφές της νόησης δεν είναι ταυ-

τόχρονα οι ουσίες των πραγμάτων. Αντίθετα, οι μορφές της σκέψης έχουν τεθεί για λογαριασμό τους ως τέτοιες. Έτσι, τίθεται τώρα γενικά το ερώτημα για τη συμφωνία της σκέψης και του αντικειμένου: πρόκειται, με άλλους όρους, για την κατάδειξη ενός ιδιαίτερου περιεχομένου της σκέψης. Κάθε δεδομένο περιεχόμενο μπορεί να αναληφθεί, να τεθεί μέσα στη σκέψη ως ένα εσκεμμένο περιεχόμενο. Μόνο μέσα σ' αυτή, τότε, υπάρχει ως καθορισμένο περιεχόμενο. Μέσα στον καθορισμό του, αντιφάσκει στην απλότητα της σκέψης, δε διατηρείται και, έτσι, η ανάληψη δεν το βοηθάει καθόλου. Γιατί το αντίθετό του μπορεί ομοίως να αναληφθεί και να τεθεί ως αντικείμενο της σκέψης. Η αντίθεση υφίσταται μόνο με μια άλλη μορφή: πριν ήταν εξωτερικό αίσθημα, που δεν ανήκει στη σκέψη, που δεν είναι αληθινό, - τώρα ανήκει σ' αυτή, αλλά, μέσα στον καθορισμό του, δεν είναι ίδιο μ' αυτή· γιατί η σκέψη είναι το απλό. Αυτό που λίγο πριν εξαιρέθηκε από την απλή έννοια, τίθεται τώρα: πρέπει να κάνει αυτόν το διαχωρισμό: δραστηριότητα της νόησης και αντικείμενο· στο αντικείμενο ως τέτοιο πρέπει να δείξει την ενότητα, αν είναι αντικείμενο της σκέψης, μόνο αν είναι κάποιο αντικείμενο της σκέψης.

Ο Σκεπτικισμός επιτιμούσε κυρίως τους Στωικούς γι' αυτήν ακριβώς την αντίθεση, και οι Στωικοί, μεταξύ τους, έπρεπε πάντα να βελτιώνουν τις έννοιές τους. Ο Σέξτος Εμπειρικός επανέρχεται σε αυτούς με πολλούς τρόπους. Το πιο ταιριαστό που λέει, είναι, ακριβώς, αυτό που αναφέρεται στο συγκεκριμένο θέμα: τη φαντασία,

την παράσταση, την οποία οι Στωικοί δεν ήξεραν καλά αν έπρεπε να την ορίσουν ως εντύπωση (τύπωσις), αλλοίωση (έτεροίωσις) ή κάπως διαφορετικά²⁵. Αυτή η παράσταση γίνεται δεκτή στο ήγεμονικόν της ψυχής, στην καθαρή συνείδηση. Η σκέψη *in abstracto* είναι επομένως αυτό το απλό, είναι ασώματη· δεν υποφέρει και δεν είναι δραστήρια, είναι ταυτόσημη με τον εαυτό της. «Πώς μπορεί επομένως να λάβει χώρα μια μεταβολή, να δημιουργηθεί μια εντύπωση πάνω σε αυτή; Αφού οι ίδιες οι μορφές της σκέψης είναι ασώματες. Μόνο το σωματικό μπορεί όμως, σύμφωνα με τους Στωικούς, να δημιουργήσει μια εντύπωση, να προκαλέσει μια μεταβολή»²⁶.

α) Η σωματικότητα δεν μπορεί να επιδράσει πάνω στο ασώματο, είναι διαφορετική από αυτό, δεν μπορεί να γίνει ένα με αυτό· β) οι ασώματες μορφές σκέψης δεν επιδέχονται καμιά αλλοίωση, μόνο το σωματικό –αυτές, δηλαδή, δεν είναι ένα περιεχόμενο. Αν πράγματι οι μορφές σκέψης είχαν πάρει τη μορφή του περιεχομένου, τότε θα είχαν γίνει ένα περιεχόμενο της σκέψης καθεαυτής.

Έτσι, όμως, ίσχυαν μόνο ως νόμοι της σκέψης (λεχτά)²⁷. Μάλιστα οι Στωικοί είχαν μια ιδέα για τους εμμενείς προσδιορισμούς της σκέψης, και, σε αυτό το θέμα, έκαναν πραγματικά πάρα πολλά· είναι ο Χρύσιππος

25. Σέξτος Εμπειρικός, *Adversus logicos* I, παρ. 228 κ.ε.

26. *Ibid.* II, παρ. 403 κ.ε.

27. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 63· Σέξτος Εμπειρικός, *Adversus mathematicos* VIII, παρ. 70.

που καλλιέργησε ιδιαίτερα αυτή τη λογική πλευρά, και αναφέρεται ως δάσκαλος. Όμως αυτή η καλλιέργεια έτεινε πολύ προς το τυπικό. «Στους άλλους υπάρχουν άλλοτε περισσότεροι άλλοτε λιγότεροι στον Χρυσίππο υπάρχουν πέντε» – πρόκειται για κοινές, πολύ διάσημες μορφές *συλλογισμών*. «Όταν είναι ημέρα, υπάρχει φως· τώρα όμως είναι νύχτα, άρα δεν υπάρχει φως», – υποθετικός συλλογισμός με αναγωγή κ.τ.λ. «Αυτές οι λογικές μορφές της σκέψης (λόγοι) ισχύουν γι' αυτούς ως το αναπόδεικτο, αυτό που δε χρειάζεται καμιά απόδειξη», όμως είναι επίσης μόνο τυπικές μορφές, οι οποίες δεν προσδιορίζουν κανένα περιεχόμενο ως τέτοιο. «Ο σοφός είναι ιδιαίτερα ισχυρός στη *Διαλεκτική*, είπαν οι Στωικοί· γιατί όλα τα πράγματα κατανοούνται με τη λογική γνώση, είτε πρόκειται για τα φυσικά είτε για τα ηθικά πράγματα»²⁸. Όμως έτσι έχουν αποδώσει αυτή την κατανόηση σε ένα υποκείμενο, δίχως να αναφέρουν ποιος είναι αυτός ο σοφός. Επειδή, κατά συνέπεια, λείπουν αντικειμενικά θεμέλια ορισμού, ο ορισμός του αληθινού πέφτει στο υποκείμενο, στο οποίο ανατίθεται η τελευταία απόφαση. Και αυτή η φλυαρία σχετικά με τον σοφό σε τίποτε άλλο δεν έχει το θεμέλιό της, όσο στο ακαθόριστο του κριτηρίου, με αφετηρία το οποίο δεν μπορεί κανείς να προχωρήσει στον προσδιορισμό του περιεχομένου.

Είναι περιττό να αναφερθούμε περισσότερο στη λογική

28. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 79-80· 83.

τους, όσο και στη θεωρία τους των προτάσεων, η οποία εν μέρει συμπίπτει με αυτή τη λογική, και εν μέρει είναι μια γραμματική και ρητορική. Έτσι, η λογική αυτή δεν μπορεί να φτάσει σε κανένα ιδιαίτερο επιστημονικό περιεχόμενο. Όμως, αυτή η λογική δεν είναι, όπως στον Πλάτωνα, η θεωρησιακή επιστήμη της απόλυτης ιδέας: αντίθετα είναι μια τυπική λογική, όπως είδαμε πιο πάνω, - η επιστήμη ως σταθερή, σίγουρη, αμετάβλητη αντίληψη, ως κατανόηση των λόγων, σταματάει σε αυτό το σημείο. Αυτό το λογικό αποκτά την υπεροχή, του οποίου η ουσία συνίσταται κυρίως στο να αναπτύσσεται στο επίπεδο της απλότητας της παράστασης, στο επίπεδο αυτού που δεν αντιτίθεται στον εαυτό του, αυτού που δεν αντιφάσκει. Αυτή η απλότητα, στην οποία, καθεαυτή, δεν ανήκει ούτε η αρνητικότητα ούτε το περιεχόμενο, χρειάζεται ένα δεδομένο περιεχόμενο, το οποίο δεν μπορεί να το ξεπεράσει, - δεν μπορεί από μόνη της να φτάσει σε κάποιο άλλο ιδιαίτερο πράγμα.

Συχνά καλλιέργησαν το λογικό ως την παραμικρή λεπτομέρεια. Το κυριότερο γι' αυτούς είναι ότι το αντικειμενικό ανταποκρίνεται στη σκέψη. Και αυτή τη σκέψη την ερεύνησαν ιδιαίτερα: όμως, αποδεικνύεται ότι αυτή είναι μια εντελώς τυπική αρχή. Είναι απόλυτα σωστό ότι το καθολικό είναι το αληθινό, - ότι η σκέψη έχει ένα περιεχόμενο, ένα αντικείμενο, και ότι αυτό το περιεχόμενο ανταποκρίνεται στη σκέψη. Αυτό είναι απόλυτα σωστό και επίσης συγκεκριμένο, όμως το ίδιο είναι η απόλυτα τυπική προσδιοριστικότητα: η προσδιοριστικό-

τητα πρέπει να υπάρχει, αλλά παραμένει τυπική. Ο Σέξτος Εμπειρικός ασκεί κριτική στους Στωικούς από αυτή την άποψη επίσης. Ένα πράγμα δεν υπάρχει επειδή υπάρχει, αλλά εξαιτίας της σκέψης, λένε οι Στωικοί· για να υπάρχει όμως η συνείδηση, χρειάζεται ένα άλλο πράγμα. Η σκέψη είναι αφηρημένη και μονόπλευρη μόνο για τον εαυτό της. Η κύρια δυσκολία, να παραγάγουμε δηλαδή από το καθολικό το επιμέρους, τον προσδιορισμό, να δείξουμε πώς το καθολικό προσδιορίζεται το ίδιο σε επιμέρους, και πώς, επομένως, παραμένει ταυτόχρονα ταυτόσημο με τον εαυτό του, ήδη υπήρχε στη συνείδηση των Σκεπτικών. Αυτό που λειτουργεί ως θεμέλιο εδώ, είναι έτσι, με μια έννοια, απολύτως σωστό, αλλά ταυτόχρονα είναι εντελώς τυπικό· και αυτό είναι η κύρια άποψη της στωικής φιλοσοφίας. Η ίδια αρχή, με το φορμαλισμό της, εμφανίζεται στη Φυσική τους.

3. ΗΘΙΚΗ

Η θεωρητική διάσταση του πνεύματος, η γνώση, εμπίπτει στην έρευνα του κριτηρίου, για το οποίο μιλήσαμε ήδη. Είναι όμως η Ηθική τους, που έκανε τους Στωικούς πολύ διάσημους. Δεν ξεπερνά περισσότερο αυτή την τυπική διάσταση, αν και δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι, στην έκθεσή τους, έχουν υιοθετήσει μια πορεία που μοιάζει πιθανή για την παράσταση, στην πραγματικότητα όμως είναι περισσότερο εξωτερική και εμπειρική.

α) Η Έννοια της αρετής. Σχετικά με αυτή την πρα-

κτική διάσταση γενικά, ο Διογένης Λαέρτιος (VII, παρ. 85-86) παραθέτει λεπτομερέστερα μερικές πολύ καλές εκθέσεις του Χρυσίππου, -*ψυχολογικές* αναπτύξεις: ο Χρυσίππος διατηρεί σταθερά την τυπική συμφωνία με τον εαυτό του. Οι εκθέσεις αυτές λένε δηλαδή: «Η πρώτη επιθυμία του ζώου τείνει στη διατήρηση του εαυτού του, σύμφωνα με την έμφυτή του (εμμενή), πηγαία, προσδιορισμένη φύση». Την τάση αυτή την έχει από το ήγεμονικόν. Το πρώτο (ο κυρίως προσδιορισμός σε αυτή την ορμή, ο σκοπός αυτού του προσδιορισμού) είναι επομένως η συμφωνία του ζώου με τον εαυτό του και η συνείδηση αυτής της συμφωνίας, το αυτοσυναίσθημά του να μην αποξενώνεται από τον εαυτό του. Έτσι απομακρύνει από κοντά του το επιζήμιο και υποδέχεται αυτό που του είναι ωφέλιμο· η έννοια του Αριστοτέλη για τη φύση, για τη σκοπιμότητα, -αρχή της δραστηριότητας, της αντίθεσης και της υπέρβασης. Η ευχαρίστηση δεν είναι το πρωταρχικό, αλλά αυτό (το αίσθημα της ικανοποίησης) προστίθεται μόνο όταν η φύση ενός ζώου, η οποία φάχνει μόνη τον εαυτό της, υποδέχεται αυτό που συμβαδίζει με τη συμφωνία αυτού του ζώου με τον εαυτό του· -αυτό, ομοίως, αξίζει τη συγκατάθεση: το αυτοσυναίσθημα, η ευχαρίστηση, είναι ακριβώς αυτή η επιστροφή, η συνείδηση αυτής της ενότητας: απολαμβάνω κάτι, την ενότητά μου, ως ενότητα αυτού του μοναδικού ατόμου στο αντικειμενικό στοιχείο. Έτσι έχουν τα πράγματα και σε ό,τι αφορά τον άνθρωπο: ο προορισμός του είναι να διατηρήσει τον εαυτό του, αλλά με συνειδη-

τό σκοπό, με περίσχεψη, σύμφωνα με το λόγο. «Στα φυτά η φύση λειτουργεί δίχως ορμή και επιθυμία· αυτή όμως η δράση δεν είναι ξεχωριστή στα ζώα· αλλά, συμβαίνει ώστε, ακόμα και σ' εμάς, μερικά πράγματα να είναι όπως στα φυτά». Στο φυτό υπάρχει επίσης ο λόγος ως σπέρμα, ο σπερματικός λόγος, -σε αυτό, όμως, αυτός δεν υπάρχει ως σκοπός, δεν είναι το αντικείμενό του· δεν ξέρει τίποτα γι' αυτόν. «Στα ζώα προστίθεται η ορμή· σε αυτά, η φύση κάνει πηγαίο αυτό που είναι σύμφωνο με την ορμή», -δηλαδή, ο τελικός σκοπός της ορμής είναι ακριβώς το πηγαίο της φύσης της, τείνει στη διατήρηση του εαυτού της. «Τα λογικά ζώα, όμως, κάνουν ομοίως τη φύση σκοπό τους· στον άνθρωπο υπάρχει ο λόγος, κάνει σκοπό του το λογικό. Και ο λόγος γίνεται στους ανθρώπους ο καλλιτέχνης της ορμής», αυτός που, στην περίπτωση του ανθρώπου, φτιάχνει ένα έργο τέχνης από αυτό που είναι μόνο ορμή. (Όλα αυτά μοιάζουν με συνταγές των Στωικών, για να βρουν τα ορθά κίνητρα για την αρετή.)

Γι' αυτό, η αρχή των Στωικών είναι γενικά η εξής: ο άνθρωπος πρέπει να ζει σύμφωνα με τη φύση, δηλαδή να ζει σύμφωνα με την αρετή· γιατί σε αυτή μας οδηγεί (άγει) η (λογική) φύση. Αυτό είναι το ύψιστο αγαθό, ο τελικός σκοπός των πάντων να ζούμε σύμφωνα με τη φύση, δηλαδή να ζούμε λογικά. Όμως, και εδώ, βλέπουμε αμέσως ότι έτσι, στο ίδιο τυπικό πλαίσιο, παρασυρόμαστε σ' έναν κύκλο. Να ζούμε σύμφωνα με τη φύση, σε αυτό συνίσταται η αρετή· και αυτό που είναι σύμφωνα

με τη φύση, είναι η αρετή. Η σκέψη πρέπει να καθορίζει αυτό που συμφωνεί με τη φύση· σύμφωνο με τη φύση, όμως, είναι μόνο αυτό που καθορίζεται από το λόγο. Αυτή η συλλογιστική είναι εντελώς τυπική. Γιατί τι είναι σύμφωνο με τη φύση; Ο λόγος. Τι είναι ο λόγος; Αυτό που συμφωνεί με τη φύση. Ακριβέστερα, αυτό που συμφωνεί με τη φύση το καθορίζουν ως εξής: αυτό που μας διδάσκει η εμπειρία και η κατανόηση των νόμων τόσο της φύσης στο σύνολό της όσο και της δικής μας φύσης. «Αυτή η φύση είναι ο καθολικός νόμος, ο ορθός Λόγος, ο οποίος διαπερνά όλα τα πράγματα» – ο δικός μας ορθός λόγος και ο καθολικός– «το ίδιο με το Δία, τον καθοδηγητή (καθηγεμόνι) του συστήματος των πραγμάτων. Η αρετή του ευτυχισμένου είναι αυτή: όταν όλα συμβαίνουν με τη συμφωνία του πνεύματος (δαίμονος) του καθένα, σύμφωνα με τη βούληση της τάξης του όλου»²⁹. Όλα αυτά παραμένουν στο πλαίσιο του γενικού φορμαλισμού.

Στο βαθμό που η αρετή γενικά είναι αυτό που είναι σύμφωνο με την ουσία ή το νόμο των πραγμάτων, τότε, με ένα γενικό πνεύμα, η αρετή στους Στωικούς σήμαινε όλα αυτά που, σε κάθε ιδιαίτερο τομέα, αποτελούν τη νόμιμη όψη του. Γι' αυτό μιλούν για «λογικές, φυσικές αρετές»³⁰, –μια ηθική, η οποία εκθέτει τα επιμέρους καθήκοντα εξετάζοντας τις επιμέρους φυσικές σχέσεις, μέ-

29. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 87-88.

30. Ibid, παρ. 92.

σα στις οποίες ο άνθρωπος υπάρχει, και δείχνει τι είναι λογικό μέσα σε αυτές, -αυτός είναι ο δρόμος του συλλογισμού, των λόγων, όπως βλέπουμε στον Κικέρωνα.

Αρετή είναι να ακολουθείς αυτό που έχεις σκεφθεί, δηλαδή τον καθολικό νόμο, τον ορθό λόγο. Ένα πράγμα είναι ηθικό και σωστό, στο βαθμό που ένας καθολικός καθορισμός βρίσκει την πλήρωσή του, παρουσιάζεται σε αυτό. Αυτό είναι το ουσιαστικό, η φύση μιας σχέσης· αυτό είναι το θέμα. Αυτό υπάρχει μόνο στη σκέψη. Το καθολικό στην πράξη πρέπει να είναι ο τελευταίος προσδιορισμός· αυτό είναι ακριβές. Αυτό το καθολικό δεν είναι αφηρημένο, αλλά περιέχεται σε αυτή τη σχέση· π.χ. στην ιδιοκτησία το επιμέρους δε λαμβάνεται υπόψη. Ο άνθρωπος οφείλει επομένως να πράττει ως άνθρωπος με διαμορφωμένη σκέψη. Πρέπει να πράττει σύμφωνα με τη διορατικότητά του, και να υποτάσσει τις ορμές και τις κλίσεις στο καθολικό· γιατί αυτές είναι μοναδικές. Σε κάθε πράξη του ανθρώπου υπάρχει κάτι μοναδικό, η πράξη είναι ιδιαίτερη· υπάρχει όμως διαφορά, αν το ιδιαίτερο διατηρείται ως τέτοιο ή αν σε αυτό το ιδιαίτερο διατηρείται το καθολικό. Στη διατήρηση αυτού του καθολικού συνίσταται το ενεργητικό του Στωικισμού.

Αυτό το καθολικό, έτσι, δεν έχει ακόμα κανένα περιεχόμενο, είναι ακαθόριστο· γι' αυτό, η θεωρία τους για την αρετή είναι ελλειπτική, κούφια, κενή, ανιαρή. Η αρετή προτείνεται ενεργητικά, διεγερτικά, εποικοδομητικά· τι είναι όμως αυτός ο καθολικός νόμος, η αρετή; Στο σημείο αυτό λείπουν οι ορισμοί.

β) Όμως, η άλλη πλευρά στο καλό είναι η εξωτερική ύπαρξη και η συναίνεση των περιστάσεων, της εξωτερικής φύσης στον τελικό σκοπό του ανθρώπου. Το καλό είναι αυτή η συμφωνία με το νόμο, που εκφράζεται σε σχέση με τη βούληση· είναι το αντικείμενο ως πρακτικό. Ως αντικείμενο, το όριζαν ταυτόχρονα ως χρήσιμο: «είτε καθεαυτό και διεαυτό άμεσα χρήσιμο, είτε όχι μακριά από τη χρησιμότητα»· έτσι ώστε το χρήσιμο γενικά είναι, κατά κάποιον τρόπο, το σύμπτωμα της αρετής. «Το καλό καθεαυτό είναι το τέλειο» (αυτό που εκπληρώνει το σκοπό του) «σύμφωνα με τη φύση του λογικού, ως λογικό, -η αρετή· αυτό που προστίθεται είναι η χαρά, η ευχαρίστηση, και τα παρόμοια», -σκοπός του ατόμου, η ικανοποίησή του με τον εαυτό του. Διέκριναν το καλό στην πολλαπλότητά του σε «καλό της ψυχής και εξωτερικό· το πρώτο είναι οι αρετές και οι πράξεις της ίδιας της ψυχής -είναι π.χ. το να ανήκει σε μια σπουδαία πατρίδα, να έχει έναν ενάρετο φίλο κ.ο.κ. Το αν ένας άνθρωπος είναι ταυτόχρονα ενάρετος και ευτυχισμένος δεν εξαρτάται ούτε μόνο από την εξωτερικότητα ούτε μόνο από την αυτοσυνείδηση³¹. Αυτοί οι ορισμοί είναι πολύ καλοί. Σε ό,τι αφορά τη χρησιμότητα, η ηθική δε χρειάζεται να είναι τόσο ανελαστική απέναντί της· γιατί, κάθε καλή πράξη είναι πραγματικά χρήσιμη, δηλαδή, ακριβώς, έχει πραγματικότητα, παράγει κάτι καλό. Μια καλή πράξη, η οποία δεν είναι χρήσιμη, δεν είναι πράξη,

31. Ibid, παρ. 94-95.

δεν έχει πραγματικότητα. Καθεαυτό, το μη χρήσιμο του καλού, είναι η αφαίρεσή του ως μιας μη πραγματικότητας. Δεν επιτρέπεται μόνο, αλλά είναι συνάμα απαραίτητο να έχουμε τη συνείδηση της χρησιμότητας· γιατί είναι αλήθεια ότι είναι χρήσιμο να ξέρουμε το καλό. Χρησιμότητα δε σημαίνει τίποτε άλλο από το να ξέρουμε αυτό που κάνουμε, να έχουμε συνείδηση της πράξης μας. Αν αυτή η συνείδηση είναι αξιόμεμπτη, τότε ακόμα πιο αξιόμεμπτο είναι να ξέρουμε πολλά για την καλοσύνη της πράξης μας και να τη θεωρούμε λιγότερο υπό το πρίσμα της αναγκαιότητας. Εκείνη η ενότητα της αρετής και της ευτυχίας, ο μέσος όρος, παρουσιάζεται ως το πλήρες· δεν ανήκει μόνο ούτε στην αυτοσυνείδηση ούτε στο εξωτερικό. Η σύνδεση της αρετής και της ευτυχίας, όμως, είναι αυτό που το εξέλαβαν ως το μεγάλο πρόβλημα και στους νεότερους χρόνους: το αν, δηλαδή, η αρετή καθεαυτή και διεαυτή κάνει τους ανθρώπους ευτυχισμένους ή όχι, ή η έννοια της ευτυχίας περιλαμβάνεται στην έννοια της αρετής.

α) *Γενική απάντηση αυτού του ερωτήματος.* Ας θυμηθούμε αυτό που είπαμε πιο πάνω, την αρχή δηλαδή της αυτοσυντήρησης, ότι η αρετή έχει να κάνει με τη λογική φύση. Η εκπλήρωση του σκοπού της είναι ευτυχία – να βρίσκεται πραγματοποιημένη και να γνωρίζει τον εαυτό της, να θεωρεί τον εαυτό της ως μια εξωτερική πραγματικότητα· μια συμφωνία της έννοιάς της, του πνεύματός της με το είναι της, με την πραγματικότητά της. Αυτή η συμφωνία είναι ευτυχία, όπως έχουμε δει. Συμφωνεί η

αρετή με την ευτυχία; Δηλαδή: η ενάρετη πράξη πραγματώνεται καθεαυτή και διεαυτή; Γίνεται ο άνθρωπος εκεί, άμεσα, ο ίδιος αντικείμενο; Φτάνει, έτσι, να θεωρήσει τον εαυτό του ως το αντικειμενικό ή το αντικειμενικό όπως τον εαυτό του; -Αυτό υπάρχει στην έννοια της πράξης, και μάλιστα της καλής πράξης. Γιατί το κακό καταστρέφει την ύπαρξη, αντιτίθεται στην αυτοσυντήρηση: το καλό είναι ακριβώς αυτό που αφορά στην αυτοσυντήρησή της και την πραγματώνει. Αυτή είναι η γενική απάντηση αυτού του ερωτήματος: καλός σκοπός είναι το περιεχόμενο που πραγματώνεται στην πράξη. Όμως, έτσι θεωρημένη, δεν έχει πράγματι ούτε η συνείδηση του σκοπού που υπάρχει καθεαυτόν ακριβώς τη σημασία της αρετής, ούτε η πράξη της έχει ακριβώς τη σημασία της ενάρετης πράξης, ούτε η πραγματικότητα, στην οποία φτάνει, τη σημασία της ευτυχίας. Η διαφορά έγκειται στο εξής: οι Στωικοί στάθηκαν μόνο σε αυτή τη γενική έννοια, και την έθεσαν άμεσα ως πραγματικότητα: σε αυτήν όμως, με αυτό τον τρόπο, εκφράζεται μόνο η έννοια της ενάρετης πράξης, όχι η πραγματικότητά της. Οι Στωικοί έμειναν σε αυτή την έννοια.

β) Ένα άλλο ζήτημα είναι ότι τέθηκε το ερώτημα πώς σχετίζονται μεταξύ τους αρετή και ευτυχία. Με αυτό το θέμα ασχολήθηκαν και οι Επικούρειοι. Αρετή είναι να ζούμε σε συμφωνία με τη φύση, να ακολουθούμε τον καθολικό νόμο. Σε αυτή και στη βούληση, η οποία την πραγματώνει, αντιτίθεται η ικανοποίηση του υποκειμένου ως τέτοιου στην ιδιαιτερότητά του. Είμαι μόνο

ο τυπικός χαρακτήρας, η ενέργεια του καθολικού· είμαι μόνο η τυπική δραστηριότητα του νόμου. Δευτερευόντως, όμως, είμαι και ένα ιδιαίτερο άτομο· γι' αυτό απαιτώ, επίσης, να υπάρχει συμφωνία. Είμαι συμφωνία με εμένα ως σκεπτόμενο, που θέλει το καθολικό- επιπλέον, μ' έναν αφηρημένο τρόπο, είμαι "αυτός". Αυτή η ιδιαιτερότητα, από τις πιο διαφορετικές απόψεις, έχει παρουσία, ύπαρξη μέσα μου· στο άτομο υπάρχει η προϋπόθεση προσδιορισμένων ορμών. Το ότι η ύπαρξή μου πρέπει να συμφωνεί με τις απαιτήσεις της ιδιαιτεροτήτάς μου έρχεται σε δεύτερη θέση· εδώ υφίσταται η όρεξη, η ευχαρίστηση. Τα δύο αυτά, όμως, έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους· και, στο βαθμό που φάχνω τη μία ή την άλλη ικανοποίηση, βρίσκομαι σε σύγκρουση με τον εαυτό μου, γιατί είμαι επίσης άτομο. Οι Στωικοί έλεγαν ότι το καλό καθεαυτό, το τέλει σύμφωνα με τη φύση, είναι η αρετή. Εδώ μπορούν να προστεθούν η όρεξη, η ευχαρίστηση· το ίδιο όμως θα είναι, ακόμα και αν δεν έρθουν. Αυτή η ικανοποίηση δεν είναι σκοπός· μπορεί, το ίδιο καλά, να προστεθεί πόνος. Αυτές οι αντιθέσεις στον Κικέρωνα είναι το *honestum* και *utile*· πρόκειται για την ένωσή τους³². Οι Στωικοί έλεγαν: μόνο την αρετή πρέπει να φάχνουμε· με την αρετή όμως βρίσκουμε την ευτυχία καθεαυτή, μόνη της η αρετή δημιουργεί την ευτυχία. Αυτή η ευτυχία είναι η αληθινή,

32. Κικέρων, *De officiis* I, 3· III· Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 98-99.

ακλόνητη ευτυχία, ακόμα και αν ο άνθρωπος βρίσκεται μέσα στη δυστυχία.

Σε σχέση με την Ηθική, ένας βασικός τύπος, που υπάρχει επίσης στον Κικέρωνα, είναι το *finis bonorum et malorum, summum bonum*, το ύψιστο αγαθό· αυτό είναι στους Στωικούς ο ορθός λόγος, η ύψιστη αρχή – και η αξίωση ότι αυτή πρέπει να διατηρηθεί για την ίδια. Εδώ υπεισέρχεται τότε αμέσως η αντίθεση της αρετής και της ευτυχίας – με αφηρημένη μορφή: της σκέψης (λόγος) και του προσδιορισμού της. Αυτό που βλέπουμε στους Στωικούς, και αυτό που τους διακρίνει, είναι ότι ο άνθρωπος και ο σοφός οδηγούνται μόνο από το λόγο. Αυτή η καθοδήγηση από το λόγο περιλαμβάνει ακριβέστερα την αφαίρεση του ανθρώπου στον εαυτό του, τη συγκέντρωση του ανθρώπου στον εαυτό του· έτσι ώστε προβάλλει αντίσταση, είναι αδιάφορος απέναντι σε όλα, όσα ανήκουν στις άμεσες ορμές, τα συναισθήματα κ.ο.κ. Σε αυτή την εντελώς τυπική αρχή, δηλαδή να διατηρήσεις την εσωτερική σου συγκρότηση, να διατηρηθείς σκεπτόμενος σε καθαρή συμφωνία με τον εαυτό σου, βρίσκεται η άρνηση, το να κάνεις τον εαυτό σου αδιάφορο απέναντι σε κάθε ιδιαίτερη απόλαυση, κλίση, πάθος, ενδιαφέρον. Εδώ βρίσκεται η δύναμη, αυτή η εσωτερική ανεξαρτησία, αυτή η ελευθερία του χαρακτήρα καθεαυτόν, η οποία διέκρινε τους Στωικούς. Γίνεται όμως πολύς λόγος για το πού πρέπει να φάξουμε την ευτυχία, την απόλαυση· ευτυχία δεν ονομάζεται γενικά άλλο από το αίσθημα της συμφωνίας με τον

εαυτό. Το ευχάριστο στην αισθητική απόλαυση συμφωνεί με το είναι μας, μέσα σε αυτό περιέχεται μια συμφωνία με εμάς: το ενάντιο, το δυσάρεστο αντίθετα είναι μια άρνηση, μια έλλειψη στην αντιστοιχία με τις ορμές μας. Οι Στωικοί, όμως, έθεσαν ακριβώς τη συμφωνία του εσωτερικού με τον εαυτό του ως ουσιαστική και η συνείδηση ή μόνο το αίσθημα αυτής της συμφωνίας είναι τότε η απόλαυση. Αυτή η συμφωνία γίνεται όμως στους Στωικούς ουσιαστική, μόνο αν την υποθέσουμε ως συμφωνία του εσωτερικού με τον εαυτό του και, μέσα στην αρετή, περιέχεται τότε, έτσι, η ίδια η απόλαυση. Αυτή η απόλαυση είναι, παρ' όλα αυτά, κάτι δευτερεύον, μια συνέπεια, η οποία, σε αυτό το βαθμό, δεν πρέπει να γίνει σκοπός, αλλά πρέπει να θεωρηθεί μόνο ως ένα συμπλήρωμα. Αυτή η ενέργεια των Στωικών, που κάνει τον άνθρωπο να πρέπει να προσπαθήσει μόνο αυτό, δηλαδή να παραμείνει, να γίνει, να διατηρηθεί ο εαυτός του, να είναι ελεύθερος, είναι το αξιοσημείωτο σε αυτούς: αυτό όμως συνδέεται με το ίδιο το τυπικό, πράγμα που το έχω επισημάνει.

Η αρχή της στωικής ηθικής είναι, επομένως, η αρμονία του πνεύματος με τον εαυτό του: όμως, το σημαντικό είναι ότι αυτή η αρμονία δεν παραμένει τυπική. Και, από εκεί, προκύπτει αμέσως η αντίθεση της συνοχής στο εσωτερικό του εαυτού και αυτού που δεν έχει πια να κάνει με αυτή, αυτού που έχει αποκλειστεί. Λένε: ο άνθρωπος είναι ελεύθερος και σχετίζεται με κάποιο πράγμα: ως προς αυτό, όμως, δεν είναι ελεύθερος, αλλά εξαρτη-

μένος -και, σ' αυτή την πλευρά, ανήκει η ευτυχία. Η ανεξαρτησία μου είναι μόνο η μία πλευρά, και, γι' αυτό, η άλλη πλευρά, η ιδιαίτερη πλευρά της ύπαρξής μου, δεν ανταποκρίνεται ακόμα σ' αυτή. Πρόκειται επομένως για το παλιό ερώτημα, που προβλήθηκε αυτή την εποχή, αυτό της αρμονίας της αρετής και της ευτυχίας. Λέμε, αντί για «αρετή», «ηθικότητα», στο βαθμό που αυτό, στο οποίο πρέπει να κατευθυνθώ στις πράξεις μου, δεν πρέπει να είναι η βούλησή μου που έγινε συνήθεια, όπως στην αρετή η ηθικότητα περιέχει ουσιαστικά τον υποκειμενικό μου στοχασμό, την πεποίθησή μου ότι αυτό που κάνω είναι σύμφωνο με τους καθολικούς, λογικούς προσδιορισμούς της βούλησης, με τα γενικά καθήκοντα. Αυτό το ερώτημα είναι ένα αναγκαίο ερώτημα, ένα πρόβλημα που μας απασχόλησε και στην εποχή του Καντ και το σημείο, από το οποίο πρέπει να ξεκινήσουμε για να το λύσουμε, εξαντλείται στο ερώτημα για το πού πρέπει να τοποθετήσουμε την ευτυχία. Ως προς αυτό μπορούμε λοιπόν να ακούσουμε πολλά τετριμμένα πράγματα, π.χ. ότι στον ενάρετο συχνά τα πράγματα πάνε άσχημα, ότι πάνε καλά σε αυτόν που έχει ελαττώματα, πως αυτός είναι ευτυχισμένος κ.ο.κ. Όμως, με το ότι τα πράγματα πάνε καλά εννοούν όλες τις εξωτερικές καταστάσεις, και γενικά το περιεχόμενο είναι εντελώς επίπεδο· επίτευξη συνηθισμένων σκοπών, σχεδίων, ενδιαφερόντων, συνιστούν αυτό το περιεχόμενο. Τέτοια σχέδια, τέτοια ενδιαφέροντα, εμφανίζονται εν τούτοις, αμέσως, ως μόνο συμπτωματικά, εξωτερικά και

σύντομα ξεπερνάμε αυτή τη θέση του προβλήματος, έτσι ώστε οι εξωτερικές απολαύσεις, ο πλούτος, οι διακρίσεις κ.τ.λ. να μην είναι σύμφωνες με την αρετή, με την ευτυχία. Ενδιαφέρει, επομένως, να ξέρουμε σε ποιο πράγμα πρέπει να τοποθετήσουμε την ευτυχία: επιβάλλεται πάντως να ξεκόψουμε αμέσως από το εξωτερικό, από αυτό που είναι έρμαιο της τύχης.

Οι Στωικοί, όμως, έχουν πει ότι η ευτυχία είναι η απόλαυση ή το αίσθημα της ίδιας της συμφωνίας, η οποία όμως υπάρχει μόνο ως εσωτερική ελευθερία, εσωτερική αναγκαιότητα, εσωτερική συμφωνία με τον εαυτό. Τους περιγέλασαν επειδή είπαν ότι ο πόνος δεν είναι κάτι κακό³³. Σε αυτό το πρόβλημα δε γίνεται λόγος για τον πονόδοντο και τα παρόμοια. Πρέπει να ξέρουμε ότι είμαστε έρμαια τέτοιων πραγμάτων: ένας τέτοιος πόνος και δυστυχία είναι όμως δύο ειδών. Πρέπει να καταλάβουμε το πρόβλημα μόνο ως εξής: υπάρχει η αξίωση για μια αρμονία της λογικής βούλησης με την εξωτερική πραγματικότητα. Γιατί, στην πραγματικότητα αυτή, ανήκει επίσης η σφαίρα της ιδιαίτερης ύπαρξης, της υποκειμενικότητας, του προσωπικού στοιχείου, των ιδιαίτερων ενδιαφερόντων. Όμως, από αυτά τα ενδιαφέροντα, μόνο το καθολικό ανήκει πάλι σε αυτή την πραγματικότητα: αφού, μόνο στο βαθμό που είναι καθολικό, μπορεί να εναρμονιστεί με τη λογικότητα της βούλησης. Το πάθος, ο πόνος κ.τ.λ., λένε οι Στωικοί, δεν είναι κακό:

33. Κικέρων, *De finibus* III, 13; *Tusculanae quaestiones* II, 25.

και αυτό είναι απόλυτα σωστό. Δεν είναι κάποιο κακό, με το οποίο θα μπορούσε να καταστραφεί η ταυτότητα με τον εαυτό μου, η ελευθερία μου· δεν μπορεί να με διχάσει μέσα μου· σε συνοχή με τον εαυτό μου υπερισχύω αυτών των πραγμάτων: μπορώ να τα νιώσω, αλλά δεν μπορούν να με διχάσουν. Αυτή η εσωτερική ενότητα με τον εαυτό μου, όταν τη νιώθω, είναι η ευτυχία· και αυτή δεν καταστρέφεται με το εξωτερικό κακό. Το μεγαλείο της στωικής φιλοσοφίας είναι ότι, στη βούληση, όταν αυτή συνέχεται με τέτοιον τρόπο, δεν μπορεί να παρεισφύσει τίποτα· οτιδήποτε άλλο κρατιέται σε απόσταση· ο ίδιος ο πόνος δεν μπορεί να γίνει σκοπός που πρέπει να ικανοποιηθεί.

γ) Μια *άλλη αντίθεση* είναι αυτή που βρίσκεται στο *εσωτερικό της ίδιας της αρετής*. Στο βαθμό που μόνο ο ορθός λόγος οφείλει να είναι η αρχή που προσδιορίζει την πράξη, πραγματικά δεν υπάρχει πλέον κανένας σταθερός προσδιορισμός. Ο καθολικός νόμος πρέπει να θεωρείται κανόνας. Κάθε καθήκον είναι πάντα ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο· τα καθήκοντα μπορούν βέβαια να συλληφθούν στην καθολική τους μορφή, αλλά αυτό δεν επηρεάζει καθόλου το περιεχόμενο. Ένα τελικό, αποφασιστικό κριτήριο για το τι είναι καλό, δεν μπορεί να καθοριστεί. Κάθε αξίωμα είναι παρευθύς ένα ιδιαίτερο αξίωμα στο βαθμό που το αξίωμα είναι απροσδιόριστο, η τελευταία απόφαση μένει στο υποκείμενο. Όπως, παλιότερα, αποφάσιζε το μαντείο, έτσι, με την αρχή αυτής της βαθύτερης εσωτερικότητας, το υποκείμενο αποφασίζει για το

δίκαιο. Στην Αθήνα το νόμιμο, το ηθικό, προσδιορίζεται από το έθιμο· το νόμιμο, από το Σωκράτη και μετά, σταμάτησε να είναι τελεσιδικό. Στους Στωικούς απαλείφεται κάθε εξωτερικός προσδιορισμός· η αρχή που αποφασίζει μπορεί να υφίσταται μόνο ως υποκειμενική, και το υποκείμενο αποφασίζει για τον εαυτό του ως τελευταίο δικαστήριο (συνείδηση).

Υπάρχει μόνο *μία αρετή*³⁴, και ο σοφός είναι ο ενάρτεος. Βλέπουμε πάλι τον ύψιστο προσδιορισμό να αποδίδεται στο υποκείμενο ως τέτοιο. Αν και, πάνω του, στηρίζονται πολλά υψηλά και εποικοδομητικά πράγματα, λείπει από αυτό ένας πραγματικός προσδιορισμός. Όμως, αυτό που αποτέλεσε την ισχύ και τη δύναμη του στωικισμού είναι ότι η συνείδηση, για να βρει το αληθινό, πρέπει να έρθει στον εαυτό της και να ακολουθήσει τους προσδιορισμούς του λόγου της. Αυτή η υπακοή στο λόγο αντιπαρατίθεται στην απόλαυση. Σε τίποτα, επομένως, δεν πρέπει κανείς να φάξει τον προσδιορισμό ή την ικανοποίησή του, όσο ακριβώς στο να βρίσκεται σε συμφωνία με το λόγο του, στο να ικανοποιείται εσωτερικά, και όχι με κάτι εξωτερικά προσδιορισμένο. Παρ' όλο που, η ανεξαρτησία αυτή και η ελευθερία είναι μόνο τυπικές, πρέπει κανείς, βεβαίως, να αναγνωρίσει το μεγαλείο αυτής της αρχής.

Οι Στωικοί συλλογίστηκαν πολύ πάνω στο *εμπαθές*

34. Πλούταρχος, *De stoicorum repugnancia*, σελ. 1034 (ed. Xyl.)· Στοβαίος, *Eclologiae ethicae* II, σελ. 110· Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 125.

ως κάτι αντιφατικό. Τα γραπτά του Σενέκα και του Αντωνίνου περιέχουν πολλή αλήθεια, και μπορούν πολύ διδακτικά να ενισχύσουν τον άνθρωπο που ακόμα δεν έφτασε στην ανώτερη πεποίθηση. Το δίχως άλλο θα αναγνωρίσει κανείς την επιδεξιότητα του Σενέκα, αλλά πρέπει επίσης να πειστεί ότι αυτό δεν αρκεί. Ο Αντωνίνος (VIII, παρ. 7) δείχνει ψυχολογικά ότι η χαρά, η απόλαυση, δεν είναι καλό πράγμα. «Η μεταμέλεια είναι μια ορισμένη επίκριση του εαυτού του, επειδή κάποιος παρέλειψε να κάνει κάτι χρήσιμο (παρεικνείαι)· το καλό πρέπει να είναι κάτι χρήσιμο, και ο ωραίος και καλός άνθρωπος πρέπει να ενδιαφέρεται γι' αυτό» (να το κάνει ενδιαφέρον του). «Κανένας ωραίος και καλός άνθρωπος, όμως, δε θα μετανιώσει επειδή έχασε (άφησε να περάσει, δε γνώρισε) μιαν απόλαυση (ήδονήν)· η απόλαυση, επομένως, δεν είναι τίποτα ούτε χρήσιμο ούτε καλό». — «Όποιος θέλει τη δόξα μετά το θάνατό του, δε σκέφτεται ότι καθένας που τον θυμάται, θα πεθάνει και ο ίδιος, το ίδιο και αυτός που θα 'ρθει μετά από αυτόν, μέχρι, μαζί με αυτούς τους θαυμαστές και αφανισμένους, να σβήσει και η παραμικρή ανάμνηση».

γ) Οι Στωικοί είχαν επίσης τον τρόπο να θέσουν ένα *ιδεώδες του σοφού* που δεν είναι άλλο από τη βούληση του υποκειμένου, που, μέσα του, θέλει μόνο τον εαυτό του, που παραμένει στη σκέψη του καλού, επειδή είναι καλό· που παραμένει σταθερό χωρίς να συγκινείται με τίποτε άλλο, επιθυμία, πόνο κ.ο.κ.· θέλει μόνο την ελευθερία του, είναι έτοιμο να εγκαταλείψει καθετί άλλο — είναι αυτό που, ακόμα και όταν εξωτερικά νιώθει πόνο,

ναι αυτό που, ακόμα και όταν εξωτερικά νιώθει πόνο, δυστυχία, διαχωρίζει αυτό το αίσθημα από την εσωτερικότητα της συνείδησής του.

Και τώρα τίθεται το ερώτημα: γιατί η έκφραση της ηθικότητας στους Στωικούς έχει τη μορφή του ιδεώδους του σοφού; Επειδή η απλή έννοια της ενάρετης συνείδησης, της πράξης σύμφωνα με το σκοπό που υπάρχει καθ'αυτόν, είναι η ατομική συνείδηση, το στοιχείο της ηθικής πραγματικότητας, γι' αυτό βλέπουμε στους Στωικούς την πραγματική ηθικότητα να εκφράζεται ως το ιδεώδες του σοφού. Αν οι Στωικοί είχαν ξεπεράσει την απλή έννοια της πράξης για ένα σκοπό που υπάρχει καθ'αυτόν, τότε δε θα είχαν ανάγκη αυτό να το εκφράσουν ως ένα υποκειμένο. Η αρετή είναι η λογική αυτοσυντήρηση. Τι προκύπτει όμως από αυτό; Ακριβώς η λογική αυτοσυντήρηση. Αυτή είναι μια τυπική έκφραση. Η ηθική πραγματικότητα δεν εκφράζεται ως το παραμόνιμο, παράγωγο και αενάως αυτοαναπαραγόμενο έργο. Η ηθική πραγματικότητα είναι ακριβώς αυτό: να υπάρχεις. Όπως η φύση είναι ένα παραμόνιμο, υπάρχον σύστημα, έτσι και το πνευματικό ως τέτοιο, οφείλει να είναι ένας αντικειμενικός κόσμος. Σε αυτή την πραγματικότητα οι Στωικοί δεν έφτασαν. Αυτό μπορούμε να το συλλάβουμε επίσης ως εξής: η ηθική τους πραγματικότητα είναι μόνο ο σοφός, —ένα ιδεώδες, όχι μια πραγματικότητα-το ιδεώδες είναι πράγματι η απλή έννοια, η πραγματικότητα της οποίας δεν παρουσιάζεται. Αυτή η υποκειμενικότητα εκφράζεται ήδη στο ότι η ηθική ουσιαστικότητα,

που εκφράζεται ως αρετή, έχει άμεσα την εξής μορφή: αφορά μόνο την ηθική ουσιαστικότητα του ατόμου — πρόκειται για ιδιότητα του ατόμου. Αυτή η αρετή ως τέτοια, στο βαθμό που αυτή υπονοούν, δεν μπορεί καθεαυτή και διεαυτή να φτάσει στην ευτυχία· η ευτυχία θα ήταν η πλευρά της πραγμάτωσης, αλλά, πάλι, μόνο του ατόμου. Γιατί η ευτυχία θα ήταν ακριβώς η απόλαυση του ατόμου, η αρμονία του είναι, της ύπαρξης με το άτομο ως άτομο· η ύπαρξη, όμως, δε βρίσκεται σε αρμονία με το άτομο ως άτομο, αλλά μόνο με το άτομο ως καθολικό άνθρωπο. Ως ατομικός άνθρωπος, λοιπόν, ο άνθρωπος δεν πρέπει να θέλει η ύπαρξη να βρίσκεται σε αρμονία μαζί του: πρέπει δηλαδή, ακριβώς, να είναι αδιάφορος απέναντι στην ατομικότητα της ύπαρξής του, απέναντι, επίσης, τόσο στην αρμονία όσο και στην έλλειψη αρμονίας με το άτομο· πρέπει επίσης να μπορεί να κάνει χωρίς την ευτυχία, αλλά και, όταν την έχει, να μη δεσμεύεται από αυτή — ή, με άλλα λόγια, να έχει μια αρμονία με τον εαυτό του ως καθολικό ον. Στην αρετή των στωικών περιέχεται ακριβώς μόνο η έννοια ή η υποκειμενική ηθικότητα· όμως είναι έτσι, ως υποκειμενική, που έχει κάποιος την αληθινή του σχέση. Πρόκειται για εκείνη την ελευθερία της συνείδησης που ησυχάζει στον εαυτό της και απολαμβάνει τον εαυτό της ανεξάρτητα από τα αντικείμενα· και αυτό είναι, επομένως, το εξαιρετικό και μεγαλειώδες της στωικής ηθικής. Μπορεί κανείς επίσης, αυτή την ευτυχία, για να τη διακρίνει από τις άλλες, να την ονομάσει αληθινή ευτυχία· όμως

τότε, γενικά, πρέπει να πούμε ότι η "ευτυχία" είναι μια εσφαλμένη έκφραση. Η αυτοαπόλαυση της λογικής συνείδησης καθεαυτήν είναι, έτσι, ένα άμεσο καθολικό· είναι ένα Είναι, το οποίο μεταμορφώνεται με τον προσδιορισμό της ευτυχίας. Γιατί η ευτυχία περιέχει ακριβώς τη στιγμή της αυτοσυνείδησης, ως ατομικότητα αυτής της τελευταίας. Όμως, αυτή η διακεκριμένη συνείδηση δε βρίσκεται σ' εκείνη την αυτοαπόλαυση· αλλά, σε εκείνη την ελευθερία, το άτομο απολαμβάνει τον εαυτό του ως το καθολικό, ως το αυτο-συναίσθημα της καθολικότητάς του. Η επιδίωξη της ευτυχίας, της πνευματικής τέρψης, και η φλυαρία για το εξαιρετικό των τέρψεων της επιστήμης και της τέχνης κ.τ.λ., είναι κάτι σαχλό· γιατί το ίδιο το πράγμα, με το οποίο ασχολούνται εκεί, δεν έχει ακριβώς πια τη μορφή της τέρψης, ή, ακριβώς, καταργεί εκείνη την παράσταση. -Ακόμα και αυτή η φλυαρία έχει παρέλθει και δεν έχει πια κανένα ενδιαφέρον. Το αληθινό πνεύμα είναι αυτό που δεν ασχολείται με το πράγμα για την τέρψη, δηλαδή με το σταθερό στοχασμό της σχέσης με τον εαυτό του ως άτομο, αλλά ως πράγμα, ως καθολικό καθεαυτό. Πρέπει κανείς να φροντίζει να είναι τα πράγματα, κατ' αρχήν, υποφερτά γι' αυτόν ως άτομο· όσο πιο ευχάριστα, τόσο καλύτερα. Όμως, δεν πρέπει να ασχοληθούμε άλλο και να πούμε περισσότερα γι' αυτά, σαν δηλαδή, το ζήτημα αυτό, να ήταν στοχαστικά πολύ σημαντικό.

Η στωική αυτοσυνείδηση δεν έχει, λοιπόν, ούτε αυτή τη μορφή, στην οποία έχουμε να κάνουμε με την ατομι-

κότητα ως τέτοια· αυτή η αυτοσυνείδηση, όμως, είναι η ελευθερία, μέσα στην οποία έχει συνείδηση του εαυτού της μόνο ως καθολικού. Όμως η στωική συνείδηση παραμένει στην έννοια, δε φτάνει στη γνώση του περιεχομένου, το οποίο είναι το έργο που πρέπει να φέρει σε πέρας. Και σε αυτή τη συνείδηση, ως ατομική, δεν είναι η ατομικότητά της που ενδιαφέρει· αλλά, παρ' όλα αυτά, δεν ξεπερνάει αυτή την ατομικότητα, δε φτάνει στην πραγματικότητα του καθολικού, έχει να εκφράζει μόνο τη μορφή· το πραγματικό ως κάτι ατομικό, τον σοφό. Σε αυτήν υπάρχει ακριβώς αυτή η ελευθερία, αυτή η αρνητική στιγμή της αφαίρεσης από την ύπαρξη· μια ανεξαρτησία που μπορεί να εγκαταλείψει τα πάντα· όχι ως μια κενή παθητικότητα, ανιδιοτέλεια, τέτοια που θα μπορούσε να της στερήσουν τα πάντα, αλλά αυτή που μπορεί να τα εγκαταλείψει εκουσίως, δίχως να πρέπει γι' αυτό να χάσει την ουσία της, –όμως, γι' αυτήν, η ουσία της είναι ακριβώς η απλή λογικότητα, η καθαρή σκέψη του εαυτού της. Εδώ, αυτή, φτάνει στον εαυτό της ως αντικείμενο –η καθαρή συνείδηση είναι αντικείμενο για τον εαυτό της· και επειδή, γι' αυτήν, η ουσία είναι μόνο αυτό το απλό αντικείμενο, αυτό εξαλείφει μέσα του κάθε Είναι ή κάθε τρόπο ύπαρξης, δεν είναι τίποτα καθεαυτό και διεαυτό, αλλά, κάνοντάς το αυτό, υπάρχει μόνο με τη μορφή ενός πράγματος που έχει αναιρεθεί. Αυτό που στον Αριστοτέλη είναι το ύψιστο, η σκέψη της σκέψης, – αυτό υπάρχει στο Στωικισμό· με τέτοιον τρόπο, όμως, που αυτό να μην είναι απομονωμένο, όπως φαίνεται να

είναι στον Αριστοτέλη, και άλλα να υπάρχουν δίπλα του, αλλά έτσι, ώστε αυτό να είναι το μοναδικό.

Καθώς όλα έχουν αναχθεί σε αυτό, η απλότητα της έννοιας έχει τεθεί σε σχέση με όλα τα πράγματα, —αυτή είναι η καθαρή της αρνητικότητα. Όμως η πραγματική πλήρωση, ο αντικειμενικός τρόπος της ύπαρξης λείπει και για να εισχωρήσει σε αυτόν, ο Στωικισμός έχει ανάγκη το περιεχόμενο να είναι δεδομένο.

Για το λόγο αυτό, επίσης, οι Στωικοί έχουν δώσει, ι-
 διαιτέρως, πολύ εύγλωττες περιγραφές για το ιδεώδες του σοφού, για το πώς αυτός είναι πλήρως αυτόαρκης και ανεξάρτητος. Αυτό που κάνει ο σοφός είναι σωστό. Η περιγραφή του ιδεώδους που έκαναν οι Στωικοί είναι φλυαρία ή γενική και, ακριβώς, χωρίς ενδιαφέρον το αρνητικό είναι αξιοσημείωτο. «Αυτός είναι ελεύθερος, ακόμα και στις αλυσίδες· γιατί δρα μόνος του, αδιάφορος από το φόβο ή την επιθυμία». Όλα, όσα έχουν να κάνουν με την επιθυμία και το φόβο, δεν τα υπολογίζει δικά του· τους δίνει τη θέση ενός πράγματος ξένου σ' αυτόν· καμιά ιδιαίτερη ύπαρξη δεν είναι σταθερή. «Μόνο ο σοφός είναι ο βασιλιάς· γιατί μόνο αυτός δε δεσμεύεται από τους νόμους, δε χρωστάει λογαριασμό σε κανέναν»³⁵. Έχει επίσης αυτή την αυτονομία και την αυτοκυριαρχία (Autokratie) απέναντι σε καθορισμένους νόμους: ο σοφός, ακολουθώντας απλώς το Λόγο, είναι απαλλαγμένος από όλους τους καθορισμένους νόμους, οι οποίοι ισχύουν, και για τους οποίους δεν προσδιορίζεται

35. Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 121, 116-117, 122.

κανένα λογικό θεμέλιο, ή οι οποίοι δείχνουν να στηρίζονται περισσότερο πάνω σε μια φυσική αποστροφή ή ένα ένστικτο. Ακριβώς, σε σχέση με την πραγματική δράση, κανένας καθορισμένος νόμος δεν έχει στ' αλήθεια πραγματικότητα γι' αυτόν, και, λιγότερο απ' όλους, αυτοί που φαίνονται να ανήκουν στη φύση ως τέτοια. Για παράδειγμα, το να συνάπτει κανείς τους λεγόμενους αιμομικτικούς γαμήλιους δεσμούς, η συνεύρεση του αρσενικού με το αρσενικό φύλο· γιατί, στα πλαίσια του λόγου, το ίδιο που είναι κόσμιο για τους μεν, είναι κόσμιο και για τους άλλους. Με τον ίδιο τρόπο, ο σοφός μπορεί να τρώει επίσης ανθρώπινη σάρκα κ.τ.λ.³⁶ Όμως, ένα καθολικό θεμέλιο είναι κάτι απολύτως ακαθόριστο. Με τον καθορισμό αυτών των νόμων, οι Στωικοί παρέμειναν στην αφηρημένη τους νόηση και επέτρεψαν στο βασιλιά τους πολλά ανήθικα πράγματα· ενώ, βέβαια, π.χ. η αιμομιξία, η παιδερραστία, η τροφή της ανθρώπινης σάρκας, τα οποία, είναι αλήθεια, φαίνονται απαγορευμένα μόνο από ένα φυσικό ένστικτο, δεν μπορούν να σταθούν ούτε και μπρος στο δικαστήριο του Λόγου. Έτσι ο σοφός είναι, επίσης, πεφωτισμένος, με την έννοια ότι αυτό που φαίνεται απλώς φυσικό, και όπου αυτός δεν έμαθε να δίνει στο φυσικό ένστικτο τη μορφή ενός λογικού θεμελίου, το καταπατεί. Απέναντι σε αυτό που ονομάζεται φυσικός νόμος ή φυσικό ένστικτο, τίθεται κάτι ως άμεσο, ως καθολικά λογικό. Για παράδειγμα, εκείνες οι πράξεις δει-

36. Σέξτος Εμπειρικός, *Adversus mathematicos* XI, παρ. 190-194· Διογένης Λαέρτιος VII, παρ. 129.

χνουν να στηρίζονται πάνω σε αισθήματα της φύσης, τα αισθήματα όμως δεν είναι εσκεμμένα· η ιδιοκτησία, αντίθετα, είναι ένα πράγμα εσκεμμένο καθεαυτό, είναι το αναγνωρισμένο Είναι της κατοχής μου από όλα, δηλαδή ενός καθολικού καθεαυτό – αυτή βρίσκεται μέσα στην περιοχή της νόησης. Γι' αυτό ο σοφός δεν πρέπει να είναι δεσμευμένος με εκείνα τα αισθήματα, γιατί αυτά δεν είναι άμεσα ένα εσκεμμένο πράγμα· όμως, αυτό είναι απλώς το λάθος που οφείλεται στην έλλειψη κατανόησης. Έτσι, όπως είδαμε ότι το θεωρητικό μέρος της αλήθειας, το απλό της σκέψης, είναι επιδεκτικό οποιουδήποτε περιεχομένου, έτσι και το αγαθό, το πρακτικό της σκέψης, είναι επιδεκτικό οποιουδήποτε περιεχομένου – και κανένα δεν υπάρχει καθεαυτό. Το να δικαιολογούν ένα τέτοιο περιεχόμενο διαμέσου ενός λόγου είναι μια σύγχυση της εξατομικευμένης αντίληψης με την αντίληψη ολόκληρης της πραγματικότητας· αυτή η επιφανειακότητα της αντίληψης, η οποία δεν αναγνωρίζει κάτι, επειδή δεν το γνωρίζει στη μία ή την άλλη άποψη· αυτό συμβαίνει, όμως, επειδή ακριβώς αυτή αναζητεί και γνωρίζει τους περισσότερο άμεσους λόγους και δεν μπορεί να γνωρίζει αν δεν υπάρχουν άλλες πλευρές και άλλοι λόγοι. Τέτοιοι λόγοι επιτρέπουν να βρούμε τα υπέρ και τα κατά όλων των πραγμάτων: μια πλευρά, μια σχέση με κάτι κατά τα άλλα αναγκαίο, το οποίο, ως τέτοιο, μπορεί επίσης με τη σειρά του να αναιρεθεί· ή μια αρνητική σχέση, η αναίρεση ενός αναγκαίου πράγματος, το οποίο ομοίως μπορεί να θεωρηθεί ως ισχύον ή ανίσχυρο.

Οι Στωικοί τοποθετούσαν, είναι αλήθεια, την αρετή μέσα στη σκέψη –το αγαθό, το σύμφωνο με το νόμο είναι το εσχεμμένο, το καθολικό, στο βαθμό που αυτό είναι ένα πράγμα εσχεμμένο–, δε βρήκαν όμως καμμία συγκεκριμένη αρχή –η αρχή τους ήταν τυπική, αφηρημένη –καμμία αρχή του λογικού αυτοκαθορισμού, καμμία αρχή, η οποία θα επέτρεπε στο καθορισμένο, τη διαφορά, να προκύψει, να αναπτυχθεί.

Αυτοί έχουν λοιπόν: α) ένα συλλογισμό με αφετηρία λόγους: ανάγουν την αρετή σε λόγους. Τους παράγουν από περιστάσεις, από μια σχέση, από συνέπειες, από μία αντίφαση ή αντίθεση: έτσι, ο Αντωνίνος, ο Σενέκας, το κάνουν με μεγάλη ευφύια, εποικοδομητικά. Οι λόγοι είναι μία κέρινη μύτη, για όλα υπάρχουν καλοί λόγοι: όπως «αυτές οι ορμές είναι εμφυτευμένες από τη φύση», «η ζωή είναι σύντομη». Το ποιοι λόγοι είναι καλοί εξαρτάται από το σκοπό, από το ενδιαφέρον είναι αυτό που προϋποτίθεται, είναι ο σκοπός και το ενδιαφέρον, που τους δίνουν τη δύναμή τους. Γι' αυτό οι λόγοι είναι γενικά κάτι υποκειμενικό. Αυτός ο τρόπος του αναλογισμού πάνω στον εαυτό μου, του συλλογισμού πάνω στο «τι πρέπει να κάνω», οδηγεί στο να δώσει στους σκοπούς μου αυτό το εύρος του στοχασμού που οφείλεται στην οξύνοια, στην ευρύτητα της συνείδησης: εγώ είμαι αυτός που προσκομίζει αυτούς τους σοφούς, καλούς λόγους. Δεν είναι αυτοί το πράγμα, το ίδιο το αντικειμενικό, –είναι υπόθεση της αυθαιρεσίας μου, της αρεσκείας μου, μια φλυαρία με την οποία εγώ θέτω μπρος μου το ευγενικό μου αίσθημα: το αντίθετο σ' αυτό είναι η λήθη

του εαυτού μέσα στο πράγμα. – Στον ίδιο το Σενέκα υπάρχει περισσότερο ένας στόμφος ηθικού στοχασμού παρά πραγματική γνησιότητα. Από τη μια πλευρά ο πλούτος του, ο φανταχτερός τρόπος ζωής του ήταν αντίθετα σ' αυτόν – ο Νέρων του είχε δωρίσει αμέτρητα πλούτη³⁷ –, από την άλλη πλευρά μπορεί κανείς να τον αντιπαραθέσει στο μαθητή του, το Νέρωνα: αυτός εκφωνεί ένα λόγο που συνέθεσε ο Σενέκας³⁸. Αυτός ο συλλογισμός των Στωικών είναι φανταχτερός, συχνά όμως είναι ρητορική, όπως στο Σενέκα. Ο άνθρωπος ερεθίζεται, αλλά συχνά δεν ικανοποιείται. Αυτό μπορεί κανείς να το πει σοφιστικό: πρέπει να αναγνωρίσουμε την οξύνοια και την ειλικρίνειά του. Ο τελευταίος βαθμός της πεποίθησης, όμως, παραμένει ελλιπής.

β) Ταυτόχρονα η ανώτερη, αν και αρνητικά τυπική αρχή, συνίσταται στο ότι μόνο το εσκεμμένο ως τέτοιο είναι σκοπός και αγαθό, έτσι που, μόνο σε αυτή την αφηρημένη μορφή, που δεν έχει άλλο περιεχόμενο (όπως η καντιανή αρχή του καθήκοντος), να βρίσκεται αυτό, πάνω στο οποίο ο άνθρωπος πρέπει να θεμελιώσει και να διασφαλίσει τη σταθερότητα της αυτοσυνείδησής του, – στη μορφή της σκέψης, δηλαδή στον εαυτό του, στην αφαίρεσή του, να μην ασχολείται, να μην ακολουθεί τίποτα, στο βαθμό που αυτό έχει κάποιο περιεχόμενο δι' εαυτό³⁹. Η τυπική σταθερότητα του πνεύματος που είναι

37. Tacitus, *Annales* XIV, 53: XIII, 42.

38. *Ibid*, XIII, 3.

39. Πβλ. Σενέκας, *De vita beata*, c. 5.

αφηρημένο ως προς όλα τα πράγματα και επιστρέφει στον εαυτό του, δε μας προσφέρει καμιά ανάπτυξη αντικειμενικών αρχών, αλλά ένα υποκείμενο, το οποίο διατηρείται σε αυτό το αναλλοίωτο και –την όχι ανόητη αλλά ηθελημένη– αδιαφορία: –απειρότητα της αυτοσυνείδησης.

Στο βαθμό που η ηθική αρχή των Στωικών παραμένει σε αυτόν το φορμαλισμό, έτσι και κάθε λόγος τους παραμένει περιορισμένος μέσα σε αυτόν. Οι σχέψεις τους είναι ακριβώς η σταθερή επιστροφή της συνείδησης στην ενότητα με τον εαυτό της. Η δύναμη της περιφρόνησης της ύπαρξης είναι μεγάλη, η ισχύς αυτής της αρνητικής συμπεριφοράς υψηλή. Η στωική αρχή είναι μια αναγκαία στιγμή στην ιδέα της απόλυτης συνείδησης: είναι επίσης ένα αναγκαίο χρονικό φαινόμενο. Γιατί, όταν η πραγματικότητα του κόσμου έχει χαθεί, όπως συνέβη στο ρωμαϊκό κόσμο, και το πραγματικό πνεύμα, η ζωή έχει εξαφανιστεί μέσα στο αφηρημένο καθολικό, πρέπει η συνείδηση, της οποίας η πραγματική καθολικότητα είναι κατεστραμμένη, να επιστρέφει στην ατομικότητά της και να διατηρηθεί στις σχέψεις της.

Εδώ εμπεριέχεται ο ορισμός της αφηρημένης ελευθερίας, της αφηρημένης ανεξαρτησίας. Όταν η συνείδηση της ελευθερίας είναι ο σκοπός μου, τότε, μέσα σε αυτό τον καθολικό σκοπό, εξαφανίζονται όλοι οι ιδιαίτεροι ορισμοί: και αυτοί οι ιδιαίτεροι ορισμοί της ελευθερίας συνιστούν τα καθήκοντα, τους νόμους: ως ιδιαίτεροι ορισμοί εξαφανίζονται μέσα σε αυτή την καθολικότητα της ελευθερίας, στην καθαρή συνείδηση της ανεξαρτησίας

μου. Βλέπουμε έτσι στους Στωικούς αυτή τη δύναμη της βούλησης, η οποία δεν υπολογίζει το ιδιαίτερο ως μέρος της ουσίας της, και απομακρύνεται από αυτό· βλέπουμε ότι αυτό, από τη μια πλευρά, είναι μια αληθινή αρχή, αλλά, από την άλλη, παραμένει συνάμα αφηρημένη. Εδώ υπονοείται, επομένως, όχι ότι η κατάσταση του κόσμου είναι λογική, νόμιμη, αλλά μόνο ότι το υποκείμενο ως τέτοιο πρέπει να στηρίξει την ελευθερία του στον εαυτό του. Όλα τα εξωτερικά πράγματα, ο κόσμος, οι σχέσεις κ.τ.λ., βρίσκονται σε τέτοια θέση, που μπορούν να καταργηθούν· δεν απαιτείται λοιπόν ως προς αυτά η πραγματική αρμονία της λογικότητας ως τέτοιας και της ύπαρξης, του Είναι –με άλλα λόγια, σ' αυτά δεν υπάρχει αυτό που μπορούμε να εκφράσουμε ως αντικειμενική ηθικότητα, νομιμότητα. Ο Πλάτων πρότεινε το ιδεώδες μιας δημοκρατίας, δηλαδή μιας κατάστασης των ανθρώπων που είναι λογική· αυτή η κατάσταση των ανθρώπων μέσα στο κράτος, αυτή η ισχύς του δικαίου, του εθίμου και της συνήθειας συνιστά την πλευρά της πραγματικότητας του λογικού. Και μόνο μέσα από μια τέτοια λογική κατάσταση του κόσμου τίθεται τότε συγκεκριμένα ότι το εξωτερικό ανταποκρίνεται και στο εσωτερικό· αυτή η αρμονία υφίσταται τότε με αυτή τη συγκεκριμένη έννοια. Δεν μπορούμε να διαβάσουμε τίποτα εξοχότερο αναφορικά προς την ηθική, τη δύναμη της καλής βούλησης, το στοχασμό πάνω στον εαυτό, από αυτά που έγραφε ο Μάρκος Αντωνίνος· ήταν αυτοκράτορας ολόκληρης της τότε γνωστής και πολιτισμένης γης και, ως ιδιώτης επίσης, συμπεριφέρθηκε ευγενικά

και νόμιμα. Μόνο που η κατάσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δεν άλλαξε με αυτόν τον αυτοκράτορα φιλόσοφο και το διάδοχό του, που είχε άλλο χαρακτήρα, τίποτα δεν τον εμπόδισε να καθιερώσει μια τόσο άσχημη κατάσταση, όπως αυτή που μπορούσαν να δημιουργήσουν η αυθαιρεσία και η κακία του. Υπάρχει μια πολύ ανώτερη, εσωτερική αρχή του πνεύματος, της λογικής βούλησης, η οποία πραγματώνεται επίσης, έτσι που γεννιέται μια κατάσταση λογικής τάξης, μια πολιτισμένη, νόμιμη κατάσταση. Μέσα από μια τέτοια αντικειμενικότητα της λογικότητας, οι προσδιορισμοί που επικεντρώνονται στον σοφό, στο ιδεώδες, ισχυροποιούνται. Υπάρχει τότε ένα σύστημα ηθικών σχέσεων· πρόκειται για τα καθήκοντα, τα οποία υπάρχουν σε ένα σύστημα· έτσι κάθε προσδιορισμός βρίσκεται στη θέση του, ο ένας υποτάσσεται στον άλλο και ο ανώτερος κυριαρχεί. Έτσι η ηθική συνείδηση, η οποία είναι ανώτερη από τη στωική ελευθερία, δεσμεύεται, οι προσδιορισμοί μέσα στο πνεύμα ισχυροποιούνται, οι αντικειμενικές σχέσεις, τις οποίες ονομάζουμε καθήκοντα, επίσης επιβάλλονται σύμφωνα με τη νομική κατάσταση, και αυτά τα καθήκοντα, μέσα στη συνείδηση επίσης, ισχύουν ως σταθεροί προσδιορισμοί.

Η ηθική συνείδηση είναι το γεγονός ότι, αυτά τα καθήκοντα, δεν εμφανίζονται απλώς ως ισχύοντα, αλλά, επίσης, για μένα ισχύουν ως σίγουρα, έχουν μέσα μου το χαρακτήρα του καθολικού, και αναγνωρίζονται εσωτερικά. Εδώ, τότε, υπάρχει αρμονία της λογικής βούλησης και της πραγματικότητας και η κατάσταση αυτή,

από τη μια πλευρά, είναι ηθική –είναι μια νόμιμη, δίκαιη κατάσταση, μια αντικειμενική ελευθερία, ένα σύστημα της ελευθερίας, το οποίο υπάρχει ως αναγκαιότητα· από την άλλη πλευρά υπάρχει η ηθική συνείδηση, και έτσι μέσα μου το λογικό είναι πραγματικό. Σε αυτή την περισσότερο συγκεκριμένη μορφή, μια φορά ως αφηρημένη ηθικότητα, και, μια άλλη φορά, ως παρούσα μέσα μου, που έχω μια ηθική συνείδηση, η στωική αρχή δεν έφτασε ακόμα. Η ελευθερία της αυτοσυνείδησης καθαυτήν είναι η βάση, αλλά ακόμα δεν έχει τη συγκεκριμένη της μορφή· και η σχέση που έχει με την ευτυχία προσδιορίζεται μόνο σαν κάτι αδιάφορο, συμπτωματικό, το οποίο πρέπει να εγκαταλειφθεί. Στη συγκεκριμένη αρχή του λογικού η κατάσταση του κόσμου, της ηθικής μου συνείδησης, δεν είναι αδιάφορη.

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η στωική φιλοσοφία· αυτό που ενδιαφέρει είναι να γνωρίζουμε την οπτική, τις κύριες σχέσεις της. Μέσα στο ρωμαϊκό κόσμο είναι μια στάση απόλυτα συνεπής, μια στάση που ανταποκρίνεται στην κατάσταση των πραγμάτων, στάση που πήρε η συνείδηση μέσα στην κατάσταση αυτή· μέσα στο ρωμαϊκό κόσμο, ιδιαίτερα η στωική φιλοσοφία, βρήκε το σπίτι της. Γι' αυτό οι Ρωμαίοι ευγενείς τόνισαν μόνο το αρνητικό, αυτή την αδιαφορία απέναντι στη ζωή, απέναντι σε καθετί εξωτερικό· μπόρεσαν να γίνουν μεγάλοι μόνο με τρόπο υποκειμενικό ή αρνητικό, με τον τρόπο ενός ιδιώτη. Οι ρωμαίοι νομομαθείς επίσης, πρέπει να υπήρξαν Στωικοί φιλόσοφοι· βρίσκουμε όμως ότι οι δάσκαλοί μας του ρωμαϊκού δικαίου, ενώ μιλούν πολύ άσχημα για τη

φιλοσοφία, από την άλλη πλευρά πέφτουν στην ασυνέπεια να πουν, προς δόξαν των Ρωμαίων νομομαθών, ότι υπήρξαν φιλόσοφοι. Όσο καταλαβαίνω από Δίκαιο, τόσο δεν μπόρεσα να βρω στους Ρωμαίους τίποτα από σκέψη, από φιλοσοφία, από έννοια. Όταν τις συνέπειες της νόησης, τη συνεπή σκέψη, την αποκαλεί κανείς λογική σκέψη, τότε μπορεί αυτούς να τους ονομάσει φιλοσόφους· αυτό υπάρχει όμως και στον κύριο Hugo*, ο οποίος, σίγουρα, δεν έχει καμία αξίωση να είναι φιλόσοφος. Η συνέπεια της νόησης και η φιλοσοφική έννοια είναι δύο διαφορετικά πράγματα. – Στο Σενέκα βρίσκουμε πολλά εποικοδομητικά, αφυπνιστικά, δυναμωτικά πράγματα για την ψυχή, πνευματικές αντιθέσεις, ρητορική, οξύνοια στις διακρίσεις· συνάμα όμως νιώθουμε ψυχρά, πληχτικά με αυτές τις ηθικολογίες.

Μετάφραση

Ι.Σ. Χριστοδούλου

* Gustav Hugo, 1764-1844, ιδρυτής της ιστορικής σχολής του Δικαίου· πρβ. *Φιλοσοφία του Δικαίου* - τόμος 7, σελίδα 37 κ.ε., 90, 521 κ.ε.

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

Οι πληροφορίες μας για τη ζωή του Επικτήτου είναι περιορισμένες. Προέρχονται κυρίως από τρεις πηγές: τον Aulus - Gellius (*Noctes Atticae*, II, 18 και XV, II), το Σιμπλίκιο (*Εξήγησις εις το Επικτήτου Εγχειρίδιον*) και το Σουίδα (*Λεξικό*).

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πότε ακριβώς έζησε. Γεννήθηκε μάλλον το 50 μ.Χ. Πατρίδα του ήταν η Ιεράπολη, μια από τις σημαντικότερες πόλεις της Φρυγίας. Πόλη μυστική, στην καρδιά μιας περιοχής διάσημης για τις οργιαστικές τελετές της, η Ιεράπολη (η αγία πόλη) ήταν διάσπαρτη από ναούς με ιερείς της Κυβέλης. Οι ιερείς αυτοί, έλεγαν, είχαν το προνόμιο να μην προσβάλλονται από τις αναθυμιάσεις που έβγαιναν από το Πλουτώνιο, ένα είδος δεξαμενής στενής και βαθιάς, της οποίας οι ατμοί ήταν θανατηφόροι για κάθε ζωντανό πλάσμα που τολμούσε να μπει μέσα.

Εκεί έζησε ο Επίκτητος τα πρώτα του χρόνια. Ήταν δούλος, και ίσως, μάλιστα, γιος μιας δούλας. Ίσως, και

τ' όνομά του να οφειλόταν στην ιδιότητά του. Νωρίς, αναμφίβολα, ο νεαρός σκλάβος μεταφέρθηκε στη Ρώμη, όπου μπήκε στην υπηρεσία ενός απελεύθερου του Νέρωνα, του Επαφρόδιτου. Ήταν, μάλλον, ο άνθρωπος που βοήθησε το Νέρωνα να αυτοκτονήσει και που, γι' αυτόν το λόγο, καταδικάστηκε σε θάνατο από το Δομιτιανό. Ο Επίκτητος φαίνεται πως δεν εκτιμούσε τον κύριό του. Αργότερα, στα μαθήματά του, τον ανέφερε στους μαθητές του ως παράδειγμα προς αποφυγή. (*Διατριβαί*, I, 19, 19-2Γ' 26, II-12.) θα είχαμε λόγους να υποθέσουμε ότι ο Επαφρόδιτος δε συμπεριφερόταν καλά στους δούλους του, αφού ο Μουσώνιος Ρούφος, ο διάσημος στην εποχή του Στωικός, προετοίμαζε τον Επίκτητο για να υποφέρει τις ταπεινώσεις από το σκληρό κύριό του. Μύθος ή ιστορία, αρχαίες αφηγήσεις αποδίδουν την αναπηρία, από την οποία υπέφερε ο Επίκτητος, στην αγριότητα του Επαφρόδιτου.

Ο Επίκτητος συνάντησε το Μουσώνιο Ρούφο γύρω στο 70 μ.Χ. Εκείνος, Ρωμαίος ιππότης, είχε αφιερώσει τη ζωή του στη διδασκαλία της φιλοσοφίας. Ο στωικισμός ήταν η περισσότερο εξαπλωμένη και δημοφιλής φιλοσοφική θεωρία στη Ρώμη του πρώτου αιώνα μ.Χ. Είχε απομοιώσει τα πιο γόνιμα στοιχεία του κυνισμού, ο οποίος τον προηγούμενο αιώνα άρχιζε να ξαναζωντανεύει. Η γερασμένη ρωμαϊκή αριστοκρατία ενδιαφερόταν

* Βλ. Κέλσος, *Αληθής Λόγος*, αποδ. Πέτρος Οικονόμου, Γιάννης Χριστοδούλου, Εκδ. Θύραθεν Επιλογή, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 140.

για τις αρχές του Ζήνωνα και του Χρυσίππου: άνθρωποι όπως ο Thraseas Paetus, ο Helvidius Priscus, ο Pa-comus Agrippinus, ο Comutus, ο Barea Soranus, ο Σενέκας, καλλιέργησαν έναν αυστηρό στωικισμό, με βάση τον οποίο ήθελαν να διαμορφώσουν έναν κανόνα ζωής. Καθαρόαιμοι πολιτικοί, όμως, στη διάρκεια της βασιλείας του Νέρωνα, είδαν στη θεωρία αυτή μια πηγή κινδύνων για την αυτοκρατορία ή, ίσως, για τα πλεονεκτήματα που τους εξασφάλιζε η θέση τους. Οι πολιτικοί υπερίσχυσαν, και ο Μουσώνιος Ρούφος εξορίστηκε το 65 μ.Χ. από το Νέρωνα στην Πάρο. Μετά το θάνατο του Νέρωνα επανήλθε και έχαιρε γενικά της εκτίμησης των αυτοκρατόρων.

Ο Μουσώνιος είχε κερδίσει το θαυμασμό του νεαρού σκλάβου. Αρκετά χρόνια μετά ο Επίκτητος, στα μαθήματά του, θυμόταν το δάσκαλό του και μνημόνευε τους αφορισμούς του. (*Διατριβαί* I, I, 27· 7, 32· 9, 29· III, 6,10· 23,29). Εκείνος επέμενε στον ουσιαστικά πρακτικό χαρακτήρα της ηθικής επιστήμης. Τη συνέκρινε με την ιατρική και τη μουσική. Ο γιατρός ή ο μουσικός, έλεγε, δεν αρκούνται στο να μάθουν τη θεωρία της τέχνης τους, αλλά την ασκούν κιόλας, ακολουθώντας τη θεωρία. Εξοικείωνε τους μαθητές του με την πρακτική σοφία, με τη λειτουργικότητα της θεωρίας: τους επαναλάμβανε με σθένος, όταν τους μιλούσε για διάφορα γεγονότα ή καταστάσεις της ζωής, σχετικά με την τροφή, την κατοικία, την ένδυση, το γάμο, τα δικαιώματα των

γονιών, τη φιλία, ότι η φιλοσοφία είναι πριν απ' όλα τρόπος ζωής. Ο Επίκτητος δεν ξέχασε ποτέ τα μαθήματά του και αργότερα θυμόταν πως «μιλούσε με τέτοιο τρόπο, ώστε, καθένας από εμάς, καθόταν και νόμιζε ότι κάποιος, κάποια στιγμή, τον συκοφάντησε στον Ρούφο· έτσι άγγιζε αυτά που γίνονταν, έτσι έφερνε μπροστά στα μάτια του καθενός τα μειονεκτήματά του». (Διατριβαί III, 23, 29).

Όπως πιστεύεται, ο Μουσώνιος πέθανε πριν βασιλεύσει ο Δομιτιανός, επομένως πριν το 81 μ.Χ. Ο μαθητής του έγινε με τη σειρά του δάσκαλος, και άρχισε να διδάσκει στη Ρώμη το Στωικισμό. Η φήμη που απέκτησε ως δάσκαλος, κινδύνεψε να του στοιχίσει αρκετά. Περιλαμβανόταν στο διάταγμα, με το οποίο ο Δομιτιανός εξόριζε από την πόλη όλους τους φιλοσόφους, "μαθηματικούς" και "αστρολόγους", πολύ πιθανό το 94 μ.Χ. Διάλεξε ως τόπο εξορίας του τη Νικόπολη, μια πόλη της Ηπείρου, χτισμένη από τον Αύγουστο στην είσοδο του Αμβραχικού κόλπου, σε ανάμνηση της μάχης του Ακτίου. Ήταν μια πόλη που ήδη ευημερούσε. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Στράβων υμνούσε τα πλούτη της, την ομορφιά των ναών της, το γυμνάσιό της, το στάδιό της και τους πενταετείς αγώνες της. (Στράβων VII, 7,6). Κοντά στα λιμάνια της Μεγάλης Ελλάδας, ήταν ο τόπος απ' όπου σάλπαραν τα πλοία για να ταξιδέψουν στην Ιταλία, και ανάμεσα στις δύο χώρες οι επαφές ήταν εύκολες και συχνές.

Εκεί άνοιξε τη σχολή του ο Επίκτητος, και δεν άργησε να γίνει γνωστός και να κερδίσει την εκτίμηση των ανθρώπων. Πήγαιναν σε αυτόν, από τη γύρω περιοχή και από αλλού, για να τον συμβουλευτούν και να τον ρωτήσουν για προβλήματα συνείδησης. Μαθητές αναζητούσαν δίπλα του, για πολλά χρόνια, μια μόρφωση βαθύτερη, που θα τους επέτρεπε να διεκδικήσουν με τη σειρά τους τον τίτλο του «φιλοσόφου». Ήταν ίσως στη Νικόπολη, που δέχτηκε μια μέρα την επίσκεψη του αυτοκράτορα Αδριανού, ο οποίος έτρεφε μεγάλο σεβασμό για το φιλόσοφο. Δεν ξέρουμε όμως, εν πολλοίς, τα ονόματα των περιστασιακών ακροατών του ή των περισσότερο πιστών μαθητών του.

Ένα μόνο όνομα γνωρίζουμε σίγουρα, αυτό του Αρριανού, του πολιτικού άνδρα και συγγραφέα, στον οποίο οφείλουμε τη διάσωση της διδασκαλίας του Επίκτητου. Ο μελλοντικός ιστορικός έμεινε στα νεανικά του χρόνια για αρκετόν καιρό στη Νικόπολη, και φοίτησε στη σχολή του φιλοσόφου. Έγινε ένας από τους πιο προσεκτικούς και επιμελείς ακροατές του. Ο δάσκαλος ήταν ήδη αρκετά μεγάλος· η εντύπωση, ωστόσο, που ο μαθητής σχημάτισε από τις διδασκαλίες του ήταν πολύ βαθιά. Όπως έγραφε αργότερα, τον καιρό που εξέδωσε τις *Διατριβές*, όταν μιλούσε ο Επίκτητος, «αναγκαστικά αυτός που τον άκουγε, ένιωθε αυτό που εκείνος ήθελε να νιώσει» (*Διατριβαί*, Γράμμα στον Lucius Gellius, 7.)

Οι *Διατριβές*, λοιπόν, και το *Εγχειρίδιο* γράφτηκαν και εκδόθηκαν από τον Αρριανό. Για να συνθέσει αυτό το

τελευταίο έργο, ο μαθητής του Επικτήτου επέλεξε από τις *Διατριβές* τα πιο σημαντικά και χρήσιμα χωρία. Οι τελευταίες έχουν τη μορφή μαθημάτων, τα οποία είναι εν μέρει διάλογοι, εν μέρει ομιλίες, εν μέρει επίσης σχολιασμοί κειμένων. Περιελάμβαναν τουλάχιστο οχτώ βιβλία, ίσως και δώδεκα. Από αυτά έχουμε μόνο τέσσερα. Η έκταση αυτών των βιβλίων είναι περίπου η ίδια: το τέταρτο, μόνο, είναι λίγο πιο σύντομο από τα άλλα. Το πρώτο βιβλίο έχει τριάντα κεφάλαια· το δεύτερο και το τρίτο είκοσι-έξι, και το τέταρτο βιβλίο μόνο δεκατρία, αλλά το πρώτο είναι πολύ μεγάλο και συνιστά μόνο του το ένα τρίτο του βιβλίου.

Στη Ρώμη, όπως και στη Νικόπολη, ο Επίκτητος έζησε φτωχός και μόνος. Δεν παντρεύτηκε ποτέ. Ο Σιμπλικίος, στο σχολιασμό του του *Εγχειριδίου*, διηγείται ότι, στο τέλος της ζωής του, πήρε κοντά του μια γυναίκα, για να μεγαλώσει ένα ορφανό που είχε υιοθετήσει*. Πέθανε πιθανώς μεταξύ του 125 και του 130 μ.Χ.

* Σιμπλικίου, *Εξηγήσεις εις το Επικτήτου Εγχειρίδιον*, II6, 48-52.

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ
ΔΙΑΤΡΙΒΗ Α΄

ΑΡΡΙΑΝΟΥ
ΤΩΝ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ
Α Β Γ Δ*

ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΟΥ Α ΒΙΒΛΙΟΥ

- α'. Περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῖν.
β'. Πῶς ἂν τις σώξοι τὸ κατὰ πρόσωπον ἐν παντί.
γ'. Πῶς ἂν τις ἀπὸ τοῦ τὸν θεὸν πατέρα εἶναι τῶν
ἀνθρώπων ἐπὶ τὰ ἐξῆς ἐπέλθοι.
δ'. Περὶ προκοπῆς.
ε'. Πρὸς τοὺς Ἀκαδημαϊκούς.
ς'. Περὶ προνοίας.
ζ'. Περὶ τῆς χρείας τῶν μεταπιπτόντων καὶ ὑποθε-
τικῶν καὶ τῶν ὁμοίων.
η'. Ὅτι αἱ δυνάμεις τοῖς ἀπαιδεύτοις οὐκ ἀσφαλεῖς.

* Διατηρούμε ἐδῶ τον τίτλο που προτείνει ο Heinrich Schenkl (Leipzig 1894, editio minor 1898, δεύτερη ἔκδοση 1916). Για το σύνολο του αρχαίου κειμένου, ακολουθήσαμε την ἴδια ἔκδοση.

ΑΡΡΙΑΝΟΥ
ΟΙ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ ΤΟΥ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ
Α', Β', Γ', Δ'

ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΗΣ Α' ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

1. *Για όσα εξαρτώνται από μας και όσα όχι.*
2. *Πώς να κρατάει κανείς το χαρακτήρα του σε κάθε περίπτωση;*
3. *Πώς μπορεί κανείς, ξεκινώντας από το ότι ο θεός είναι πατέρας των ανθρώπων, να φτάσει στις συνέπειες;*
4. *Σχετικά με την πρόοδο.*
5. *Εναντίον των οπαδών της Ακαδημείας.*
6. *Για την πρόνοια.*
7. *Για τη χρήση των δίσημων συλλογισμών, των υποθετικών και των άλλων παρόμοιων.*
8. *Οι ικανότητες των αμόρφωτων για συλλογισμούς είναι επισφαλείς.*

θ. Πῶς ἀπὸ τοῦ συγγενεῖς ἡμᾶς εἶναι τῷ θεῷ ἐπέλθαι ἂν τις ἐπὶ τὰ ἐξῆς.

ι. Πρὸς τοὺς περὶ τὰς ἐν Ῥώμῃ προαγωγὰς ἐσπουδαχότας.

ια. Περὶ φιλοστοργίας.

ιβ. Περὶ εὐαρεστήσεως.

ιγ. Πῶς ἕκαστα ἔστιν ποιεῖν ἀρεστῶς θεοῖς.

ιδ. Ὅτι πάντα εἴφορᾷ τὸ θεῖον.

ιε. Τί ἐπαγγέλλεται φιλοσοφία.

ισ. Περὶ προνοίας.

ιζ. Ὅτι ἀναγκαῖα τὰ λογικά.

ιη. Ὅτι οὐ δεῖ χαλεπαίνειν τοῖς ἀμαρτανομένοις.

ιβ. Πῶς ἔχειν δεῖ πρὸς τοὺς τυράννους.

κ. Περὶ τοῦ λόγου πῶς αὐτοῦ θεωρητικός ἐστίν.

κα. Πρὸς τοὺς θαυμάζεσθαι θέλοντας.

κβ. Περὶ τῶν προλήψεων.

κγ. Πρὸς Ἐπίκουρον.

κδ. Πῶς πρὸς τὰς περιστάσεις ἀγωνιστέον.

κε. Πρὸς τὸ αὐτό.

κς. Τίς ὁ βιωτικὸς νόμος.

9. Πώς, από τη συγγένεια με το θεό, μπορεί να φτάσει κανείς στα συνακόλουθα;
10. Προς αυτούς που δείχνουν ζήλο για τα αξιώματα στη Ρώμη.
11. Για τη φιλοστοργία.
12. Για την ευχαρίστηση.
13. Πώς μπορούμε να κάνουμε το καθετί, με τρόπο που να αρέσει στους θεούς;
14. Η θεότητα μας επιβλέπει όλους.
15. Τι υπόσχεται η φιλοσοφία;
16. Για την πρόνοια.
17. Η λογική είναι απαραίτητη.
18. Δεν πρέπει να αγανακτούμε με τα σφάλματα.
19. Πώς πρέπει να φερόμαστε στους τυράννους;
20. Πώς ο λόγος μπορεί να εξετάζει τον εαυτό του;
21. Γι' αυτούς που θέλουν να τους θαυμάζουν.
22. Για τις έμφυτες ιδέες.
23. Προς τον Επίκουρο.
24. Πώς πρέπει να αγωνιζόμαστε ενάντια στις δυσκολίες;
25. Για το ίδιο θέμα.
26. Ποιος είναι ο νόμος της ζωής;

κζ'. Ποσαχῶς αἱ φαντασίαι γίνονται καὶ τίνα πρό-
χειρα πρὸς αὐτὰ<ς> βοηθήματα παρασκευαστέον.

κη'. Ὅτι οὐ δεῖ χαλεπαίνειν ἀνθρώποις καὶ τίνα τὰ
μικρὰ καὶ μεγάλα ἐν ἀνθρώποις.

κθ'. Περὶ εὐσταθείας.

λ'. Τί δεῖ πρόχειρον ἔχειν ἐν ταῖς περιστάσεσιν.

27. Με πόσους τρόπους δημιουργούνται οι εντυπώσεις και ποια πρόχειρα βοηθήματα πρέπει να ετοιμάσουμε γι' αυτές;
28. Δεν πρέπει να οργίζομαστε με τους ανθρώπους και ποια είναι τα ασήμαντα και τα σημαντικά για τους ανθρώπους;
29. Για τη σταθερότητα.
30. Ποια εφόδια πρέπει να έχουμε για τις δύσκολες περιστάσεις;

Ἀρριανὸς Λουκίῳ Γελλίῳ χαίρειν.

- 1 Οὔτε συνέγραφα ἐγὼ τοὺς Ἐπικτήτου λόγους
οὕτως ὅπως ἂν τις συγγράφειε τὰ τοιαῦτα οὔτε
ἐξήνεγκα εἰς ἀνθρώπους αὐτός, ὅς γε οὐδὲ συγ-
2 γράφαι φημί. ὅσα δὲ ἤκουον αὐτοῦ λέγοντος,
ταῦτα αὐτὰ ἐπειράθην αὐτοῖς ὀνόμασιν ὡς οἷόν τε
ἦν γραφάμενος ὑπομνήματα εἰς ὕστερον ἑμαυτῶ
διαφυλάξαι τῆς ἐκείνου διανοίας καὶ παρρησίας.
3 ἔστι δὴ τοιαῦτα ὥσπερ εἰκὸς ὅποια ἂν τις αὐτόθεν
ὀρμηθεὶς εἴποι πρὸς ἕτερον, οὐχ ὅποια ἂν ἐπὶ τῶ
ὕστερον ἐντυγχάνειν τινὰς αὐτοῖς συγγράφοι.
4 τοιαῦτα δ' ὄντα οὐκ οἶδα ὅπως οὔτε ἐκόντος ἐμοῦ
5 οὔτε εἰδότος ἐξέπεσεν εἰς ἀνθρώπους. ἀλλ' ἐμοί γε
οὐ πολὺς λόγος, εἰ οὐχ ἱκανὸς φανοῦμαι συγγρά-
φειν, Ἐπικτήτῳ τε οὐδ' ὀλίγος, εἰ καταφρονήσει
τις αὐτοῦ τῶν λόγων, ἐπεὶ καὶ λέγων αὐτοὺς
οὐδενὸς ἄλλου δῆλος ἦν ἐφιέμενος ὅτι μὴ κινήσαι
6 τὰς γνώμας τῶν ἀκουόντων πρὸς τὰ βέλτιστα. εἰ
μὲν δὴ τοῦτό γε αὐτὸ διαπράττειντο οἱ λόγοι
οὔτοι, ἔχοι<εν> ἂν οἶμαι ὅπερ χρῆ ἔχειν τοὺς τῶν
7 φιλοσόφων λόγους· εἰ δὲ μή, ἀλλ' ἐκεῖνο ἴστωσαν

Ο Αρριανός χαιρετά το Λούκιο Γέλλιο

Ούτε έγραφα εγώ τα λόγια του Επικτήτου, έτσι όπως θα συνέγραφε κανείς τέτοια έργα, ούτε τα παρουσίασα ο ίδιος στους ανθρώπους· εγώ που δηλώνω ότι ούτε καν τα έγραφα. Όσα, όμως, τον άκουσα να λέει, αυτά ακριβώς προσπάθησα, έχοντάς τα καταγράψει επί λέξει, όσο ήταν δυνατό, να τα φυλάξω για τον εαυτό μου στο μέλλον, να μου θυμίζουν το πνεύμα και την παρρησία του. Είναι λοιπόν, όπως είναι φυσικό, έτσι γραμμένα, που κάποιος να μπορεί, ξεκινώντας απ' αυτά, κάτι να πει σε κάποιον άλλο, κι όχι τέτοια που θα 'γραφε κανείς για να τα διαβάσουν κάποιои στο μέλλον. Καθώς, λοιπόν, τέτοιος είναι ο χαρακτήρας των γραπτών μου, δεν ξέρω πώς, χωρίς ούτε να το θέλω ούτε να το γνωρίζω, έπεσαν στα χέρια των ανθρώπων. Εμένα, βέβαια, δεν με νοιάζει και πολύ αν φανεί ότι δεν είμαι ικανός να γράφω, ενώ τον Επικτήτο δεν θα τον ένοιαζε καθόλου αν κάποιος περιφρονήσει τα λόγια του, γιατί, κι όταν τα έλεγε, ήταν φανερό ότι δεν επιθυμούσε άλλο απ' το να στρέψει τις σκέψεις των ακροατών του στα καλύτερα πράγματα. Αν, λοιπόν, τούτα τα λόγια μπορούσαν να καταφέρουν ακριβώς αυτό, θα είχα, νομίζω, ό,τι πρέπει να έχουν οι λόγοι των φιλοσόφων. Αλλιώς, ας γνωρίζουν

- οἱ ἐντυγχάνοντες ὅτι, αὐτὸς ὁπότε ἔλεγεν αὐτούς,
 ἀνάγκη ἦν τοῦτο πάσχειν τὸν ἀκρωμένον αὐτῶν
 8 ὅπερ ἐκείνος αὐτὸν παθεῖν ἠβούλετο. εἰ δ' οἱ λόγοι
 αὐτοὶ ἐφ' αὐτῶν τοῦτο οὐ διαπράττονται, τυχὸν
 μὲν ἐγὼ αἴτιος, τυχὸν δὲ καὶ ἀνάγκη οὕτως ἔχειν.
 ἔρρωσο.

α. Περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῖν.

- Τῶν ἄλλων δυνάμεων οὐδεμίαν εὐρήσετε αὐτὴν
 1 αὐτῆς θεωρητικὴν, οὐ τοίνυν οὐδὲ δοκιμαστικὴν ἢ
 ἀποδοκιμαστικὴν. ἢ γραμματικὴ μέχρι τίνος κέ-
 2 κηται τὸ θεωρητικόν; μέχρι τοῦ διαγνῶναι τὰ
 γράμματα ἢ μουσική; μέχρι τοῦ διαγνῶναι τὸ
 μέλος. αὐτὴ οὖν αὐτὴν θεωρεῖ τις αὐτῶν; οὐ-
 3 δαμῶς. ἀλλ' ὅτε μὲν, ἂν τι γράφῃς τῷ ἐταίρῳ, δεῖ
 τούτων τῶν γραπτέων, ἢ γραμματικὴ ἐρεῖ· πό-
 τερον δὲ γραπτέον τῷ ἐταίρῳ ἢ οὐ γραπτέον, ἢ
 γραμματικὴ οὐκ ἐρεῖ. καὶ περὶ τῶν μελῶν ὡσαύ-
 τως ἢ μουσική· πότερον δ' ἀστέον νῦν καὶ κιθα-
 ριστέον ἢ οὔτε ἀστέον οὔτε κιθαριστέον οὐκ ἐρεῖ.
 τίς οὖν ἐρεῖ; ἢ καὶ αὐτὴν θεωροῦσα καὶ τᾶλλα
 4 πάντα. αὕτη δ' ἐστὶ τίς; ἢ δύναμις ἢ λογική· μόνη
 γὰρ αὕτη καὶ αὐτὴν κατανοήσουσα παρειληπται,
 τίς τέ ἐστι καὶ τί δύναται καὶ πόσου ἀξία οὕσα
 ἐλήλυθεν, καὶ τὰς ἄλλας ἀπάσας. τί γάρ ἐστιν ἄλ-
 5 λο τὸ λέγον ὅτι χρυσίον καλόν ἐστιν; αὐτὸ γὰρ οὐ

όσοι θα τα διαβάσουν ότι, κάθε φορά που τα έλεγε αυτά, όποιος τα άκουγε, ένιωθε οπωσδήποτε αυτό ακριβώς που εκείνος (ο Επίκτητος) ήθελε να νιώσει ο ακροατής. Αν τώρα, τα λόγια αυτά μόνα τους δεν πετυχαίνουν αυτό το πράγμα, τότε μπορεί να φταίω εγώ, μπορεί, όμως, να είναι και κατ' ανάγκην έτσι. Γεια σου.

1. Για όσα εξαρτώνται από μας και όσα όχι

Δεν θα βρείτε καμιά από τις άλλες ανθρώπινες ικανότητες¹ να εξετάζει η ίδια τον εαυτό της· ούτε, επομένως, να τον επικυρώνει ούτε να τον απορρίπτει. Μέχρι ποιο σημείο η γραμματική είναι θεωρητική;² Μέχρι του να ορίζει τα γράμματα. Η μουσική; Μέχρι του να ορίζει τη μελωδία. Εξετάζει, λοιπόν, κάποια από αυτές η ίδια τον εαυτό της; Καθόλου. Όμως όταν, γράφοντας κάτι στο φίλο σου, πρόκειται γι' αυτά που πρέπει να γράφεις, η γραμματική θα πει³. Αλλά η γραμματική δεν θα πει αν πρέπει να γράφεις στο φίλο ή όχι. Και, για τις μελωδίες, το ίδιο κάνει η μουσική. Αλλά η μουσική δεν θα πει αν πρέπει τώρα να τραγουδήσεις και να παίξεις κιθάρα, ούτε αν δεν πρέπει να τραγουδήσεις ούτε να παίξεις κιθάρα. Ποιος, λοιπόν, θα το πει; Αυτή που εξετάζει τον εαυτό της και όλα τα άλλα. Και ποια είναι αυτή; Η λογική ικανότητα. Γιατί, μόνη αυτή μας έχει δοθεί που, και τον εαυτό της θα καταλάβει, ποια δηλαδή είναι και τι μπορεί να κάνει και πόση αξία έχει φτάσει να έχει, και όλες τις άλλες ικανότητες. Γιατί, τι άλλο υπάρχει που να λέει ότι ο χρυσός είναι όμορφος; Αφού ο ίδιος δεν

λέγει. δῆλον ὅτι ἡ χρηστικὴ δύναμις ταῖς φαντα-
 6 σίαις. τί ἄλλο τὸ μουσικὴν, γραμματικὴν, τὰς
 ἄλλας δυνάμεις διακρίνον, δοκιμάζον τὰς χρήσεις
 αὐτῶν καὶ τοὺς καιροὺς παραδεικνύον; οὐδὲν
 7 ἄλλο. Ὡσπερ οὖν ἦν ἄξιον, τὸ κράτιστον ἀπάν-
 των καὶ κυριεῦον οἱ θεοὶ μόνον ἐφ' ἡμῖν ἐποίησαν,
 τὴν χρῆσιν τὴν ὀρθὴν ταῖς φαντασίαις, τὰ δ'
 8 ἄλλα οὐκ ἐφ' ἡμῖν. Ἄρά γε ὅτι οὐκ ἠθέλον; ἐγὼ
 μὲν δοκῶ ὅτι, εἰ ἠδύναντο, κάκεινα ἂν ἡμῖν
 9 ἐπέτρεψαν. ἀλλὰ πάντως οὐκ ἠδύναντο. ἐπὶ γῆς
 γὰρ ὄντας καὶ σώματι συνδεδεμένους τοιοῦτω καὶ
 10 κοινωνοῖς τοιοῦτοις πῶς οἶόν τ' ἦν εἰς ταῦτα ὑπὸ
 τῶν ἐκτὸς μὴ ἐμποδιζέσθαι; Ἄλλὰ τί λέγει ὁ
 Ζεὺς; "Ἐπίκτητε, εἰ οἶόν τε ἦν, καὶ τὸ σωματίον
 ἂν σου καὶ τὸ κτησιδίον ἐποίησα ἐλεύθερον καὶ
 11 ἀπαραπόδιστον. νῦν δέ, μὴ σε λανθανέτω, τοῦτο
 οὐκ ἔστιν σόν, ἀλλὰ πηλὸς κομφῶς πεφυραμένος.
 12 ἐπεὶ δὲ τοῦτο οὐκ ἠδύναμην, ἐδώκαμέν σοι μέρος
 τι ἡμέτερον, τὴν δύναμιν ταύτην τὴν ὀρηκτικὴν
 τε καὶ ἀφορητικὴν καὶ ὀρεκτικὴν τε καὶ ἐκκλι-
 τικὴν καὶ ἀπλῶς τὴν χρηστικὴν ταῖς φαντασίαις,
 ἧς ἐπιμελούμενος καὶ ἐν ἧ' τὰ σαυτοῦ τιθέμενος
 οὐδέποτε κωλυθήσῃ, οὐδέποτ' ἐμποδισθήσῃ, οὐ
 13 στενάξεις, οὐ μέμψῃ, οὐ χολαχεύσεις οὐδένα. τί

το λέει. Είναι φανερό ότι είναι η ικανότητα της χρήσης των εντυπώσεων⁴. Τι άλλο ορίζει τη μουσική, τη γραμματική, τις άλλες ικανότητες, και ελέγχει τις χρήσεις τους και δείχνει τις κατάλληλες στιγμές για τη χρήση τους; Τίποτε άλλο.

Όπως, λοιπόν, άξιζε, οι θεοί έκαναν να εξαρτάται από μας μόνο το πιο σημαντικό απ' όλα κι αυτό που κυριαρχεί πάνω στα άλλα, δηλαδή η ορθή χρήση των εντυπώσεων, ενώ τα άλλα να μην εξαρτώνται από μας. Άραγε το έκαναν επειδή δεν ήθελαν; Εγώ, τουλάχιστον, νομίζω ότι, αν μπορούσαν, θα ανέθεταν κι εκείνα στη δική μας φροντίδα. Αλλά, γενικά, δεν μπορούσαν. Γιατί, αφού ζούμε στη γη και είμαστε δεμένοι μ' ένα τέτοιο σώμα κι έχουμε τέτοιες σχέσεις, πώς ήταν δυνατό να μην εμποδιζόμαστε σ' αυτές τις ικανότητες από τα εξωτερικά πράγματα;

Αλλά τι λέει ο Δίας; «Επίκτητε, αν ήταν δυνατό, θα έκανα και το φτωχό σου σώμα και την ασήμαντη περιουσία σου ελεύθερα και ανεμπόδιστα. Τώρα, όμως, να μη σου διαφεύγει ότι αυτό δεν ανήκει σε σένα, αλλά είναι πλήρως χαριτωμένα ανακατεμένος με νερό. Επειδή αυτό δεν μπορούσα να το κάνω, σου δώσαμε κάτι δικό μας, δηλαδή την ικανότητα αυτή της επιλογής και της απόρριψης, της επιθυμίας και της αποστροφής και, γενικά, της χρήσης των εντυπώσεων, ικανότητα που, αν τη φροντίζεις και, στην οποία, αν εναποθέσεις όλα όσα έχεις, ποτέ δεν θα σε εμποδίσει, ποτέ δεν θα σε σταματήσει κανείς, δεν θα αναστενάξεις ούτε θα παραπονεθείς ούτε

- οὐν; μή τι μικρά σοι φαίνεται ταῦτα;” “μή γένοι-
 τα.” “ἀρχῇ οὖν αὐτοῖς;” “εὐχομαι δὲ τοῖς θεοῖς.”
- 14 Νῦν δ’ ἐνὸς δυνάμενοι ἐπιμελεῖσθαι καὶ ἐνὶ προση-
 ρτηκέναι ἑαυτοὺς μᾶλλον θέλομεν πολλῶν ἐπιμε-
 λείσθαι καὶ πολλοῖς προσδεδέσθαι καὶ τῷ σώματι
 καὶ τῇ κτήσει καὶ ἀδελφῶ καὶ φίλῳ καὶ τέκνῳ καὶ
- 15 δούλῳ. ἄτε οὖν πολλοῖς προσδεδεμένοι βαρού-
 μεθα ὑπ’ αὐτῶν καὶ κατελκόμεθα διὰ τοῦτο, ἂν
- 16 ἄπλοια ἦ, καθήμεθα σπώμενοι καὶ παρακύπτομεν
 συνεχῶς. “τίς ἄνεμος πνεῖ; βορέας.” τί ἡμῖν καὶ
 αὐτῶ; “πότε ὁ ζέφυρος πνεύσει;” ὅταν αὐτῷ δόξη,
 ὧ βέλτιστε, ἢ τῷ Αἰόλῳ. σὲ γὰρ οὐκ ἐποίησεν ὁ
- 17 θεὸς ταμίαν τῶν ἀνέμων, ἀλλὰ τὸν Αἰόλον. τί
 οὖν; δεῖ τὰ ἐφ’ ἡμῖν βέλτιστα κατασχευάζειν, τοῖς
 δ’ ἄλλοις χρῆσθαι ὡς πέφυκεν. “πῶς οὖν πέφυ-
 18 κεν;” ὡς ἂν ὁ θεὸς θέλῃ. “Ἐμὲ οὖν νῦν τραχηλο-
 κοπεῖσθαι μόνον;” τί οὖν; ἤθελες πάντας τραχηλο-
 19 κοπηθῆναι, ἵνα σὺ παραμυθίαν ἔχῃς; οὐ θέλεις
 οὕτως ἐκτεῖναι τὸν τράχηλον, ὡς Λατερανός τις
 ἐν τῇ Ῥώμῃ κελευσθεὶς ὑπὸ τοῦ Νέρωνος ἀπο-
 κεφαλισθῆναι; ἐκτείνας γὰρ τὸν τράχηλον καὶ

θα κολακέφεις κανέναν. Και τότε τι; Μήπως αυτά σου φαίνονται ασήμαντα;» «Όχι βέβαια.» «Είσαι, λοιπόν, ικανοποιημένος μ' αυτά;» «Προσεύχομαι στους θεούς να είμαι».

Τώρα, όμως, ενώ μπορούμε να φροντίζουμε ένα πράγμα και να είμαστε αφοσιωμένοι σε ένα, εμείς θέλουμε μάλλον να φροντίζουμε πολλά και να είμαστε προσκολλημένοι σε πολλά· και στο σώμα και στην περιουσία και στον αδελφό και στο φίλο και στο παιδί και στο δούλο. Επειδή, λοιπόν, είμαστε δεμένοι με πολλά, μας βαρύνουν αυτά και μας τραβούν προς τα κάτω. Γι' αυτό, αν δεν μπορεί να φύγει το πλοίο, καθόμαστε απελπισμένοι και σκύβουμε συνέχεια έξω για να δούμε. «Τι άνεμος πνέει;» ρωτάμε. Βοριάς. «Τι να κάνουμε μ' αυτόν; Πότε θα φυσήσει ο ζέφυρος;» Όταν το αποφασίσει αυτός, καλέ μου, ή ο Αίολος. Γιατί ο θεός δεν έκανε εσένα διαχειριστή των ανέμων, αλλά τον Αίολο. «Τι να κάνουμε, λοιπόν;» Πρέπει να κάνουμε όσο γίνεται καλύτερα όσα εξαρτώνται από μας, και τα άλλα να τα χρησιμοποιούμε όπως είναι η φύση τους. «Και ποια είναι η φύση τους;» Όποια θέλει ο θεός.

«Εγώ μόνο πρέπει να αποκεφαλιστώ;» Τι δηλαδή; Ήθελες να αποκεφαλιστεί όλος ο κόσμος για να βρεις εσύ παρηγοριά; Δεν θέλεις να τεντώσεις τον τράχηλό σου όπως κάποιος Λατερανός στη Ρώμη που τον διέταξε ο Νέρωνας να αποκεφαλιστεί; Γιατί, αφού τέντωσε τον

- πληγείς και πρὸς αὐτὴν τὴν πληγὴν ἀσθενῆ γε-
 νομένην ἐπ' ὀλίγον συνελκυσθεὶς πάλιν ἐξέτεινεν.
- 20 ἀλλὰ καὶ ἔτι πρότερον προσελθόντι τις Ἐπαφρο-
 δίτῳ τῷ κυρίῳ τοῦ Νέρωνος καὶ ἀνακρίνοντι
 αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ συγχρουσθῆναι “Ἄν τί θέλω,”
- 21 φησὶν, “ἐρῶ σου τῷ κυρίῳ”. “Τί οὖν δεῖ πρόχειρον
 ἔχειν ἐν τοῖς τοιούτοις;” τί γὰρ ἄλλο ἢ τί ἐμὸν
 καὶ τί οὐκ ἐμὸν καὶ τί μοι ἔξεστιν καὶ τί μοι οὐκ
- 22 ἔξεστιν; ἀποθανεῖν με δεῖ· μή τι οὖν καὶ στένοντα;
 δεθῆναι· μή τι καὶ θρηνοῦντα; φυγαδευθῆναι· μή
 τις οὖν κωλύει γελῶντα καὶ εὐθυμοῦντα καὶ
- 23 εὐροοῦντα; “εἰπέ τὰ ἀπόρρητα.” οὐ λέγω· τοῦτο
 γὰρ ἐπ' ἐμοί ἐστιν. “ἀλλὰ δήσω σε.” ἄνθρωπε. τί
 λέγεις; ἐμέ; τὸ σκέλος μου δήσεις, τὴν προαίρεσιν
- 24 δὲ οὐδ' ὁ Ζεὺς νικῆσαι δύναται. “εἰς φυλακὴν σε
 βαλῶ.” τὸ <σω>μάτιον. “ἀποκεφαλίσω σε.” πότε
 οὖν σοὶ εἶπον, ὅτι μόνου ἐμοῦ ὁ τράχηλος ἀνα-
- 25 πότμητός ἐστιν; ταῦτα ἔδει μελετᾶν τοὺς φιλο-
 σοφοῦντας, ταῦτα καθ' ἡμέραν γράφειν, ἐν τούτοις
- 26 γυμνάζεσθαι. Θρασέας εἰώθει λέγειν “Σήμερον
 ἀναιρεθῆναι θέλω μᾶλλον ἢ αὐριον φυγαδευθῆναι”.
- 27 τί οὖν αὐτῷ Ροῦφος εἶπεν; “Εἰ μὲν ὡς βαρύτε-
 ρον ἐκλέγῃ, τίς ἢ μωρία τῆς ἐκλογῆς; εἰ δ' ὡς
 κουφότερον, τίς σοι δέδωκεν; οὐ θέλεις μελετᾶν

τράχηλό του και χτυπήθηκε, αλλά το χτύπημα ήταν αδύναμο, ζάρωσε για λίγο και μετά πάλι τέντωσε τον τράχηλό του. Αλλά και λίγο νωρίτερα, όταν ο Επαφρόδιτος, ο απελεύθερος του Νέρωνα, τον πλησίασε και τον ρώτησε για το λόγο που πρόσβαλε τον αυτοκράτορα, εκείνος είπε: «Αν θέλω κάτι, θα μιλήσω στον αφέντη σου».

«Τι πρέπει, λοιπόν, να έχουμε πρόχειρο σε τέτοιες περιστάσεις;» Τι άλλο, εκτός από το τι είναι δικό μου και τι δεν είναι, και τι μου επιτρέπεται και τι δεν μου επιτρέπεται; Πρέπει να πεθάνω. Μήπως πρέπει, λοιπόν, και να στεναάζω; Πρέπει να φυλακιστώ. Μήπως πρέπει και να θρηνώ; Πρέπει να εξοριστώ. Μήπως με εμποδίζει κανείς να το κάνω γελαστός και καλοδιάθετος και ευτυχισμένος; «Φανέρωσε τα μυστικά σου.» Δεν τα λέω. Αυτό εξαρτάται από μένα. «Θα σε δέσω όμως.» Άνθρωπε, τι λες; Εμένα; Το πόδι μου θα δέσεις, τη βούλησή μου, όμως, ούτε ο Δίας μπορεί να την υπερικήσει. «Θα σε ρίξω στη φυλακή». Το ασήμαντο σώμα μου. «Θα σε αποκεφαλίσω». Πότε, λοιπόν, σου είπα ότι μόνο ο δικός μου τράχηλος δεν μπορεί να κοπεί; Αυτά έπρεπε να μελετούν οι φιλόσοφοι, αυτά να γράφουν κάθε μέρα, σ' αυτά να εξασκούνται.

Ο Θρασιάς συνήθιζε να λέει: «Προτιμώ να με σκοτώσουν σήμερα παρά να εξοριστώ αύριο». Τι του είπε, λοιπόν, ο Ρούφος; «Αν επιλέγεις το θάνατο ως τη βαρύτερη δυστυχία, τι ανόητη επιλογή! Αν, όμως, ως την ελαφρύτερη, ποιος σου έχει δώσει το δικαίωμα να επιλέγεις; Δεν θέλεις να φροντίζεις να είσαι ικανοποιημένος μ' ό,τι

- ἀρκεῖσθαι τῷ δεδομένῳ;”
- 28 Διὰ τοῦτο γὰρ Ἀγριππῖνος τί ἔλεγεν; ὅτι “Ἐγὼ
ἐμαυτῷ ἐμπόδιος οὐ γίνομαι”. ἀπηγγέλη αὐτῷ
- 29 ὅτι “κρίνη ἐν συγκλήτῳ.” “Ἀγαθὴ τύχη. ἀλλὰ
ἦλθεν ἡ πέμπτη” ταύτη δ’ εἰώθει γυμνασάμενος
φυχρολουτρεῖν. “ἀπέλθωμεν καὶ γυμνασθῶμεν.”
- 30 γυμνασασαμένῳ λέγει τις αὐτῷ ἐλθὼν ὅτι “Κατακέ-
χρισαι”. “Φυγῆ”, φησίν, “ἡ θανάτῳ;” “Φυγῆ.”
“Τὰ ὑπάρχοντα τί;” “Οὐκ ἀφηρέθη.” “Εἰς Ἀρί-
31 κειαν οὖν ἀπελθόντες ἀριστήσωμεν.” Τοῦτ’ ἔστι
μεμελετηχέναι ἃ δεῖ μελετᾶν, ὄρεξιν ἔκκλισιν
ἀκώλυτα ἀπερίπτωτα παρεσκευαχέναι. ἀποθανεῖν
- 32 με δεῖ. εἰ ἤδη ἀποθνήσκω· καὶ μετ’ ὀλίγον, νῦν
ἀριστῶ τῆς ὥρας ἐλθούσης, εἶτα τότε τεθνήξομαι.
πῶς; ὡς προσήκει τὸν τὰ ἀλλότρια ἀποδιδόντα.

β. Πῶς ἂν τις σώξοι τὸ κατὰ πρόσωπον ἐν παντί.

- 1 Τῷ λογικῷ ζῳῳ μόνον ἀφόρητόν ἐστι τὸ ἄλογον,
2 τὸ δ’ εὐλογον φορητόν. πληγαὶ οὐκ εἰσὶν ἀφόρητοι
τῇ φύσει. Τίνα τρόπον; Ὅρα πῶς. Λακεδαιμόνιοι
3 μαστιγοῦνται μαθόντες ὅτι εὐλογόν ἐστιν. Τὸ δ’
ἀπάγξασθαι οὐκ ἔστιν ἀφόρητον; Ὅταν γοῦν

σου έχει δοθεί;»

Γι' αυτό, τι έλεγε ο Αγριππίνος; «Εγώ δεν γίνομαι εμπόδιο στον εαυτό μου». Του ανήγγειλαν «δικάζεσαι στη σύγκλητο». — «Καλή μου τύχη. Έφτασε, όμως, η πέμπτη ώρα». (Γιατί εκείνη την ώρα συνήθιζε, αφού γυμναζόταν, να παίρνει ένα κρύο μπάνιο). «Πάμε έξω να γυμναστούμε». Αφού γυμνάστηκε, πήγε κάποιος και του είπε: «Καταδικάστηκες». Λέει: «Σε εξορία ή σε θάνατο;» — «Σε εξορία». — «Τι αποφασίστηκε για την περιουσία μου;» — «Δε σου την πήραν». — «Πάμε, λοιπόν, στην Αρίκεια να γευματίσουμε». — Αυτό δείχνει τι σημαίνει να έχεις μελετήσει όσα πρέπει να μελετάς, να έχεις απαλλάξει την επιθυμία και την αποστροφή από τα εμπόδια και τις μεταπτώσεις της τύχης. Πρέπει να πεθάνω. Αν πρέπει να πεθάνω αμέσως, πεθαίνω. Κι αν πρέπει να πεθάνω μετά από λίγο, τώρα γευματίζω, αφού ήρθε η ώρα για το γεύμα, και μετά πεθαίνω. Πώς; Όπως αρμόζει να κάνει κάποιος που επιστρέφει αυτά που ανήκουν σε άλλον.

2. Πώς να κρατάει χάνεις το χαρακτήρα του σε κάθε περίπτωση;

Για το λογικό ζώο το μόνο ανυπόφορο πράγμα είναι το παράλογο, ενώ το εύλογο είναι ανεκτό. Τα χτυπήματα δεν είναι από τη φύση ανυπόφορα. Πώς το εννοείς; Κοίτα πώς. Οι Λακεδαιμόνιοι μαστιγώνονται⁵ γιατί έμαθαν ότι είναι κάτι λογικό. Ο απαγχονισμός, όμως, δεν είναι ανυπόφορος; Όταν νιώσει κανείς ότι είναι λογικός,

- 4 πάθη τις ὅτι εὐ<λογ>ον, ἀπελθὼν ἀπήγξατο.
 ἀπλῶς εἰάν προσέχωμεν, ὑπ' οὐδενὸς οὕτως εὐρή-
 σομεν τὸ ζῶον θλιβόμενον ὡς ὑπὸ τοῦ ἀλόγου καὶ
 5 πάλιν ἐπ' οὐδὲν οὕτως ἐλκόμενον ὡς ἐπὶ τὸ εὐλο-
 γον. Ἄλλω δ' ἄλλο προσπίπτει τὸ εὐλογον καὶ
 ἄλογον, καθάπερ καὶ ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἄλλο
 6 ἄλλω καὶ συμφέρον καὶ ἀσύμφωρον. διὰ τοῦτο μά-
 λιστα παιδείας δεόμεθα, ὥστε μαθεῖν τοῦ εὐλόγου
 καὶ ἀλόγου πρόληψιν ταῖς ἐπὶ μέρο<υ>ς οὐσίαις
 7 ἐφαρμόζειν συμφώνως τῇ φύσει. εἰς δὲ τὴν τοῦ
 εὐλόγου καὶ ἀλόγου κρίσιν οὐ μόνον ταῖς τῶν
 8 ἐκτὸς ἀξίαις συγχρώμεθα, ἀλλὰ καὶ τῶν κατὰ τὸ
 πρόσωπον ἑαυτοῦ ἕκαστος. τῷ γάρ τινι εὐλογον
 τὸ ἀμίδα παρακρατεῖν αὐτὸ μόνον βλέποντι, ὅτι
 μὴ παρακρατήσας μὲν πληγὰς λήφεται καὶ τρο-
 φὰς οὐ λήφεται, παρακρατήσας δ' οὐ πείσεται τι
 9 τραχὺ ἢ ἀνιαρόν· ἄλλω δέ τινι οὐ μόνον τὸ αὐτὸν
 παρακρατῆσαι ἀφόρητον δοκεῖ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄλ-
 10 λου παρακρατοῦντος ἀνασχέσθαι. ἂν οὖν μου
 πυνθάνῃ “παρακρατήσω τὴν ἀμίδα ἢ μὴ;”, ἐρῶ
 σοι ὅτι μείζονα ἀξίαν ἔχει τὸ λαβεῖν τροφὰς τοῦ
 μὴ λαβεῖν καὶ μείζονα ἀπαξίαν τὸ δαρῆναι τοῦ μὴ
 11 δαρῆναι· ὥστ' εἰ τούτοις παραμετρεῖς τὰ σαυτοῦ,
 ἀπελθὼν παρακράτει. “ἄλλ' οὐκ ἂν κατ' ἐμέ.”

πηγαίνει και απαγχονίζεται. Με λίγα λόγια, αν το προσέξουμε, δε θα βρούμε το λογικό ζώο να θλιβεται τόσο από τίποτε άλλο, όσο από το παράλογο, και πάλι δεν θα το βρούμε να έλκεται τόσο από τίποτε άλλο, όσο από το λογικό.

Βέβαια, για τον καθένα το λογικό και το παράλογο συμβαίνει να έχουν διαφορετικό νόημα, όπως ακριβώς διαφέρουν για τον καθένα το καλό και το κακό, το συμφέρον και το ασύμφορο. Γι' αυτό κυρίως χρειαζόμαστε παιδεία, για να μάθουμε, δηλαδή, να προσαρμόζουμε σύμφωνα με τη φύση, στις επί μέρους περιστάσεις, την εκ των προτέρων αντίληψη που έχουμε για το λογικό και το παράλογο. Αλλά, για να κρίνουμε τι είναι λογικό και τι παράλογο, δεν χρησιμοποιούμε μόνο τις αξίες των πραγμάτων που βρίσκονται έξω από μας, αλλά και αυτών που διαθέτει καθένας μας στο χαρακτήρα του. Δηλαδή, για κάποιον^ο είναι λογικό να κρατάει το ουροδοχείο για κάποιον άλλο, επειδή βλέπει αυτό μόνο, ότι, δηλαδή, αν δεν το κρατήσει, θα φάει ξύλο και όχι φαγητό, αν, όμως, το κρατήσει, δεν θα πάθει τίποτα σκληρό ή θλιβερό. Σε κάποιον άλλο, όμως, δεν φαίνεται ανυπόφορο μόνο να κρατάει ο ίδιος αυτό το πράγμα για κάποιον άλλο, αλλά και να έχει άλλον να το κρατάει γι' αυτόν. Αν λοιπόν με ρωτήσεις «να του κρατώ το ουροδοχείο ή όχι;», θα σου πω ότι μεγαλύτερη αξία έχει να φας από το να μη φας και μεγαλύτερο κακό είναι να δαρθείς από το να μη δαρθείς. Επομένως, αν μ' αυτά τα μέτρα υπολογίζεις τα συμφέροντά σου, πήγαινε και κράτηέ του το

- τοῦτο σὲ δεῖ συνεισφέρειν εἰς τὴν σκέψιν, οὐκ ἐμέ.
 σὺ γὰρ εἶ ὁ σαυτὸν εἰδώς, πόσου ἄξιός εἰ σεαυτῷ
 καὶ πόσου σεαυτὸν πιπράσκεις· ἄλλοι γὰρ ἄλλων
 I2 πιπράσκουσιν. Διὰ τοῦτο Ἀγριππῖνος Φλώρω
 σκεπτομένῳ, εἰ καταβατέον αὐτῷ ἐστὶν εἰς Νέρω-
 νος θεωρίας, ὥστε καὶ αὐτόν τι λειτουργῆσαι, ἔφη
 I3 “Κατάβηθι.” πυθομένου δ’ αὐτοῦ “Διὰ τί σὺ οὐ
 I4 καταβαίνεις;” ἔφη ὅτι “Ἐγὼ οὐδὲ βουλεύομαι”. ὁ
 γὰρ ἅπαξ εἰς τὴν περὶ τῶν τοιούτων σκέψιν καὶ
 τὰς τῶν ἐκτὸς ἀξίας συγκαθεῖς καὶ ψηφίζων
 ἐγγύς ἐστι τῶν ἐπιλελησμένων τοῦ ἰδίου προσώ-
 I5 που. τί γάρ μου πυνθάνη; “θάνατος αἰρετώτερόν
 I6 ἐστὶν ἢ ζωή;” λέγω ζωή. “πόνος ἢ ἡδονή;” λέγω
 ἡδονή. “ἀλλά, ἂν μὴ τραγωδῆσω, τραχηλοχο-
 πηθήσομαι.” ἄπελθε τοίνυν καὶ τραγῶδει, ἐγὼ δ’
 I7 οὐ τραγωδῆσω. “διὰ τί;” ὅτι σὺ σεαυτὸν ἡγῆ μίαν
 τινὰ εἶναι κρόκην τῶν ἐκ τοῦ χιτῶνος. τί οὖν; σὲ
 ἔδει φροντίζειν πῶς ἀνόμοιος ἦς τοῖς ἄλλοις
 ἀνθρώποις, ὥσπερ οὐδ’ ἡ κρόκη πρὸς τὰς ἄλλας
 I8 κρόκας θέλει τι ἔχειν ἐξαιρετον. ἐγὼ δὲ πορφύρα
 εἶναι βούλομαι, τὸ ὀλίγον ἐκεῖνο καὶ στιλπνὸν καὶ
 τοῖς ἄλλοις αἴτιον τοῦ εὐπρεπῆ φαίνεσθαι καὶ
 καλά. τί οὖν μοι λέγεις ὅτι “ἐξομοιώθητι τοῖς
 πολλοῖς”; καὶ πῶς ἔτι πορφύρα ἔσομαι;

δοχείο. «Ναι, αλλά τέτοια δεν μου ταιριάζουν». Αυτό εσύ πρέπει να το προσθέσεις στην εξέταση του πράγματος, όχι εγώ. Γιατί εσύ είσαι που γνωρίζεις τον εαυτό σου, πόση αξία έχεις για σένα και πόσο πουλάς τον εαυτό σου. Γιατί καθέννας πουλάει τον εαυτό του σε διαφορετική τιμή.

Γι' αυτό και ο Αγριππίνος είπε στο Φλώρο, ο οποίος σκεφτόταν αν έπρεπε να κατεβεί για να δει το Νέρωνα, προκειμένου να αναλάβει κι αυτός κάποια υπηρεσία, «Κατέβα». Κι όταν τον ρώτησε αυτός «Γιατί δεν κατεβαίνεις κι εσύ;», εκείνος είπε «Εμένα δεν μ' απασχολεί αυτό». Γιατί, αυτός που μια φορά ενέδωσε να εξετάσει τέτοια πράγματα, και κάθισε να λογαριάσει τις αξίες των εξωτερικών πραγμάτων, είναι κοντά σ' εκείνους που έχουν λησμονήσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους. Τι με ρωτάς, λοιπόν; «Ο θάνατος είναι προτιμότερος ή η ζωή;» Απαντώ η ζωή. «Ο πόνος ή η ηδονή;» Απαντώ η ηδονή. «Αλλά, αν δεν παίζω στο θέατρο, θα αποκεφαλίστώ'». Πήγαινε λοιπόν παίζε στο θέατρο· εγώ, όμως, δεν θα παίζω. «Γιατί;» Γιατί εσύ παίρνεις τον εαυτό σου σαν ένα νήμα του χιτώνα. Τι συμβαίνει λοιπόν; Εσύ πιστεφες ότι έπρεπε να φροντίζεις να είσαι όμοιος με τους άλλους ανθρώπους, έτσι ακριβώς, όπως ούτε το νήμα θέλει να έχει κάτι διαφορετικό από τα άλλα νήματα. Εγώ, όμως, θέλω να είμαι πορφύρα, εκείνο το λίγο και λαμπερό, που κάνει και τα άλλα να φαίνονται ευπρεπή και ωραία. Γιατί μου λες, λοιπόν, «Γίνε όμοιος με τους πολλούς»; Και πώς μετά θα γίνω πορφύρα;

- 19 Ταῦτα εἶδεν καὶ Πρῖσκος Ἐλουίδιος καὶ ἰδὼν ἐποίησε. προσπέμφαντος αὐτῷ Οὐεσπασιανοῦ, ἵνα μὴ εἰσέλθῃ εἰς τὴν σύγκλητον, ἀπεκρίνατο “Ἐπί σοί ἐστι μὴ ἑᾶσαι με εἶναι συγκλητικόν· μέχρι δὲ
- 20 ἂν ὦ, δεῖ με εἰσερχεσθαι”. “ἄγε ἄλλ’ εἰσελθῶν”, φησίν, “σιώπησον”. “μή μ’ ἐξέταζε καὶ σιωπήσω.” “ἀλλὰ δεῖ με ἐξετάσαι.” “κάμῃ εἰπεῖν τὸ φαινόμενον δίκαιον.” “ἀλλ’ εἰάν εἴπῃς, ἀποκτενῶ σε.”
- 21 “πότε οὖν σοι εἶπον, ὅτι ἀθάνατός εἰμι; καὶ σὺ τὸ σὸν ποιήσεις καὶ γὰρ τὸ ἐμόν. σὸν ἐστὶν ἀποκτεῖναι, ἐμόν ἀποθανεῖν μὴ τρέμοντα· σὸν φυγαδεῦσαι,
- 22 ἐμόν ἐξελεθεῖν μὴ λυπούμενον.” τί οὖν ὠφέλησε Πρῖσκος εἰς ὧν; τί δ’ ὠφελεῖ ἢ πορφύρα τὸ ἱμάτιον; τί γὰρ ἄλλο ἢ διαπρέπει ἐν αὐτῷ ὡς πορφύρα καὶ τοῖς ἄλλοις δὲ καλὸν παράδειγμα ἔκκεται;
- 23 ἄλλος δ’ ἂν εἰπόντος αὐτῷ Καίσαρος ἐν τοιαύτῃ περὶ στάσει μὴ ἔλθειν εἰς σύγκλητον εἶπεν
- 24 “ἔχω χάριν, ὅτι μου φεῖδῃ”. τὸν τοιοῦτον οὐδ’ ἂν ἐκώλυεν εἰσελθεῖν, ἀλλ’ ἦδει, ὅτι ἢ καθεδεῖται ὡς κεράμιον ἢ λέγων ἐρεῖ, ἃ οἶδεν ὅτι ὁ Καίσαρ θέλει,
- 25 καὶ προσεπισωρεύσει ἔτι πλείονα. Τοῦτον τὸν τρόπον καὶ ἀθλητῆς τις κινδυνεύων ἀποθανεῖν, εἰ μὴ ἀπεκόπη τὸ αἰδοῖον, ἐπελθόντος αὐτῷ τοῦ ἀδελφοῦ ἦν δ’ ἐκεῖνος φιλόσοφος καὶ εἰπόντος “ἄγε, ἀδελφέ, τί μέλλεις ποιεῖν; ἀποκόπτομεν τοῦτο τὸ μέρος καὶ ἔτι εἰς γυμνάσιον προερ-

Αυτά κατάλαβε και ο Πρίσκος ο Ελουίδιος^δ και, όταν τα κατάλαβε, έπραξε. Όταν ο Βεσπασιανός του έστειλε μήνυμα να μην πάει στη σύγκλητο, απάντησε «Είναι στο χέρι σου να μη μ' αφήσεις να είμαι συγκλητικός· για όσο, όμως, είμαι, πρέπει να πηγαίνω». «Πήγαινε, αλλά, όταν μπεις μέσα», του λέει, «μη μιλήσεις». «Μη με ρωτάς και δεν θα μιλήσω». «Πρέπει, όμως, να σε ρωτήσω». «Κι εγώ να πω αυτό που μου φαίνεται δίκαιο». «Αν όμως το πεις, θα σε σκοτώσω». «Πότε, λοιπόν, σου είπα ότι είμαι αθάνατος; Κι εσύ θα κάνεις το δικό σου κι εγώ το δικό μου. Δική σου υπόθεση είναι να με σκοτώσεις, ενώ δική μου να πεθάνω χωρίς να τρέμω. Δική σου να με εξορίσεις, ενώ δική μου να φύγω χωρίς να λυπάμαι. «Και τι πρόσφερε ο Πρίσκος που ήταν μόνο ένας; Τι προσφέρει η πορφύρα στο ρούχο; Τι άλλο από το να ξεχωρίζει σ' αυτό ως πορφύρα και να προβάλλει για τα άλλα ως καλό παράδειγμα; Κάποιος άλλος, αν ο Καίσαρας του έλεγε σε μια παρόμοια περίπτωση να μην πάει στη σύγκλητο, θα έλεγε «σ' ευγνωμονώ που με λυπάσαι». Έναν τέτοιο ούτε που θα τον εμπόδιζε να πάει, αλλά θα ήξερε ότι ή θα κοιμηθεί σαν τούβλο ή, αν μιλήσει, θα πει αυτά που ξέρει ότι θέλει να ακούσει ο Καίσαρας, και θα βάλει από πάνω ακόμη περισσότερα.

Μ' αυτό τον τρόπο και κάποιος αθλητής που κινδύνευε να πεθάνει, αν δεν του έκοβαν το απόκρυφο μέρος, όταν πήγε ο αδελφός του (που ήταν φιλόσοφος) και του είπε «Εμπρός αδελφέ, τι θα κάνεις; Θα κόψουμε αυτό το μέρος και θα πάμε πάλι στο γυμναστήριο;», δεν το άντε-

- χόμεθα;” οὐχ ὑπέμεινεν, ἀλλ’ ἐγκαρτερήσας ἀπέ-
 26 θανεν. πυθομένου δέ τινος· Πῶς τοῦτο ἐποίησεν;
 ὡς ἀθλητῆς ἢ ὡς φιλόσοφος; <Ὡς> ἀνὴρ, ἔφη
 ἀνὴρ δ’ Ὀλύμπια κεκρηυγμένος καὶ ἠγωνισμένος,
 27 ἐν τοιαύτῃ τινὶ χώρᾳ ἀνεστραμμένος, οὐχὶ παρὰ
 τῷ Βάτω<ν>ι ἀλειφόμενος. ἄλλος δὲ καὶ τὸν
 τράχηλον ἀπετιμήθη, εἰ ζῆν ἠδύνατο δίχα τοῦ
 28 τραχήλου. τοιοῦτόν ἐστι τὸ κατὰ πρόσωπον· οὐ-
 τως ἰσχυρὸν παρὰ τοῖς εἰθισμένοις αὐτὸ συνεισφέ-
 29 ρειν ἐξ αὐτῶν ἐν ταῖς σκέψεσιν. “ἄγε οὖν, Ἐπί-
 κτητε, διαξύρησαι.” ἂν ὦ φιλόσοφος, λέγω “οὐ
 διαξυρῶμαι”. “ἀλλ’ ἀφελῶ σου τὸν τράχηλον.” εἰ
 30 σοὶ ἄμεινον, ἄφελε. Ἐπύθετό τις· Πόθεν οὖν αἰσθη-
 σόμεθα τοῦ κατὰ πρόσωπον ἕκαστος; Πόθεν δ’ ὁ
 ταῦρος, ἔφη, λέοντος ἐπελθόντος μόνος αἰσθάνεται
 τῆς αὐτοῦ παρασκευῆς καὶ προβέβληκεν ἑαυτὸν
 ὑπὲρ τῆς ἀγέλης πάσης; ἢ δῆλον ὅτι εὐθύς ἅμα
 τῷ τὴν παρασκευὴν ἔχειν ἀπαντᾶ καὶ συναίσθησις
 31 αὐτῆς; καὶ ἡμῶν τοίνυν ὅστις ἂν ἔχη τοιαύτην
 32 παρασκευὴν, οὐκ ἀγνοήσει αὐτήν. ἄφνω δὲ ταῦρος
 οὐ γίνεται οὐδὲ γενναῖος ἄνθρωπος, ἀλλὰ δεῖ
 χειμασκήσαι, παρασκευάσασθαι καὶ μὴ εἰκῆ προσ-
 33 πηδᾶν ἐπὶ τὰ μηδὲν προσήκοντα. Μόνον σκέψαι,
 πόσου πωλεῖς τὴν σεαυτοῦ προαίρεσιν. ἄνθρωπε,
 εἰ μηδὲν ἄλλο, μὴ ὀλίγου αὐτὴν πωλήσης. τὸ
 δὲ μέγα καὶ ἐξαίρετον ἄλλοις τάχα προσήκει,

ξε, αλλά επέμεινε στην απόφασή του και πέθανε. Κι όταν ρώτησε κάποιος: πώς το έκανε αυτό; Ως αθλητής ή ως φιλόσοφος; Ως άντρας, είπε: άντρας που τ' όνομά του είχε εκφωνηθεί στους Ολυμπιακούς αγώνες και αγωνίστηκε σ' αυτούς, που είχε ζήσει σ' ένα τέτοιο μέρος, χωρίς μόνο ν' αλείφεται με λάδι στο γυμναστήριο του Βάτωνα. Άλλος, όμως, και το λαιμό του θα είχε κόψει, αν μπορούσε να ζήσει χωρίς λαιμό. Αυτό σημαίνει χαρακτήρας: και τόσο μεγάλη είναι η δύναμή του γι' αυτούς που συνηθίζουν να προβάλλουν αυτή τους την πλευρά, όταν πρόκειται ν' αποφασίσουν. «Εμπρός, λοιπόν, Επίκτητε, ξυρίσου. Αν είμαι φιλόσοφος, λέω «δεν ξυρίζομαι». «Εγώ όμως θα σου κόψω το λαιμό». Αν είναι να αισθανθείς καλύτερα, κόψτον».

Ρώτησε κάποιος: Από πού, καθένας μας, θα καταλάβει το χαρακτήρα του; Και από πού, είπε (ο Επίκτητος), όταν επιτεθεί ένα λιοντάρι, μόνος ο ταύρος καταλαβαίνει τη δύναμή του και μπαίνει μπροστά για να προστατέψει όλο το κοπάδι; Ή μήπως είναι φανερό ότι η δύναμη συνυπάρχει με τη συναίσθησή της; Και, επομένως, όποιος από μας έχει τέτοια δύναμη, δεν θα την αγνοήσει. Ξαφνικά, όμως, δε γίνεται ούτε ο ταύρος ούτε ο γενναίος άνθρωπος, αλλά πρέπει να ασκηθεί με το στρατό το χειμώνα, να προετοιμαστεί και να μη ρίχνεται ασυλλόγιστα σε πράγματα που δεν του ταιριάζουν.

Σκέψου, μόνο, πόσο πουλάς τη βούλησή σου. Άνθρωπε, αν δεν μπορείς να κάνεις τίποτε άλλο, μη την πουλήσεις φτηνά. Το σπουδαίο, όμως, και το εξαιρετικό ί-

- 34 Σωκράτει καὶ τοῖς τοιούτοις. Διὰ τί οὖν, εἰ πρὸς
 τοῦτο πεφύκαμεν, οὐ πάντες ἢ πολλοὶ γίνονται
 τοιοῦτοι; Ἴπποι γὰρ ὡκεῖς ἅπαντες γίνονται,
 35 κύνες γὰρ ἰχθυετικοὶ πάντες; τί οὖν; ἐπειδὴ ἀφυῆς
 36 εἶμι, ἀποστῶ τῆς ἐπιμελείας τούτου ἕνεκα; μὴ γέ-
 νοιτο. Ἐπίκτητος κρείσσων Σωκράτους οὐκ ἔσται·
 εἰ δὲ μὴ, οὐ χεῖρων, τοῦτό μοι ἰκανόν ἐστιν. οὐδὲ
 37 γὰρ Μίλων ἔσομαι καὶ ὅμως οὐκ ἀμελῶ τοῦ
 σώματος· οὐδὲ Κροῖσος καὶ ὅμως οὐκ ἀμελῶ τῆς
 κτήσεως· οὐδ' ἀπλῶς ἄλλου τινὸς τῆς ἐπιμελείας
 διὰ τὴν ἀπόγνωσιν τῶν ἄκρων ἀφιστάμεθα.

γ'. Πῶς ἂν τις ἀπὸ τοῦ τὸν θεὸν πατέρα εἶναι τῶν
 ἀνθρώπων ἐπὶ τὰ ἐξῆς ἐπέλθοι.

- 1 Εἴ τις τῷ δόγματι τούτῳ συμπαθῆσαι κατ' ἀξίαν
 δύναιτο, ὅτι γεγόναμεν ὑπὸ τοῦ θεοῦ πάντες προ-
 ηγουμένως καὶ ὁ θεὸς πατὴρ ἐστὶ τῶν τ' ἀν-
 θρώπων καὶ τῶν θεῶν, οἶμαι ὅτι οὐδὲν ἀγεννὲς
 2 οὐδὲ ταπεινὸν ἐνθυμηθήσεται περὶ ἑαυτοῦ. ἀλλ' ἂν
 μὲν Καῖσαρ εἰσποιήσῃται σε, οὐδεὶς σου τὴν ὄφρυν
 βάστιάσει· ἂν δὲ γνῶς, ὅτι τοῦ Διὸς υἱὸς εἶ, οὐκ
 3 ἐπαρθήσῃ; νῦν δ' οὐ ποιούμεν, ἀλλ' ἐπειδὴ δύο
 ταῦτα ἐν τῇ γενέσει ἡμῶν ἐγκαταμείμικται, τὸ
 σῶμα μὲν κοινὸν πρὸς τὰ ζῶα, ὁ λόγος δὲ καὶ ἡ

σως ταιριάζει σε άλλους, δηλαδή στο Σωκράτη και τους ομοίους του. Γιατί λοιπόν, αν γεννηθήκαμε μ' αυτό τον προορισμό, δεν γίνονται όλοι ή πολλοί σαν κι αυτούς; Μήπως γίνονται όλα τα άλογα γρήγορα ή όλα τα σκυλιά ανιχνευτές; Τι νομίζεις λοιπόν; Επειδή δεν έχω φυσικά χαρίσματα, θα πάψω και να προσπαθώ; Σε καμιά περίπτωση. Ο Επίκτητος δεν θα γίνει καλύτερος από το Σωκράτη. Μου φτάνει μόνο να μη γίνω χειρότερος. Ούτε Μίλωνας θα γίνω βέβαια, αλλά, παρ' όλ' αυτά, δεν παραμελώ το σώμα μου. Ούτε Κροίσος, κι όμως δεν παραμελώ την περιουσία μου. Ούτε, με λίγα λόγια, σταματάμε να προσπαθούμε για κάτι άλλο, απογοητευμένοι που δεν μπορούμε να γίνουμε οι καλύτεροι.

3. Πώς μπορεί κανείς, ξεκινώντας από το ότι ο θεός είναι πατέρας των ανθρώπων, να φτάσει στις συνέπειες;

Αν μπορούσε κανείς να νιώσει σ' όλη της την αξία αυτή την αρχή, ότι δηλαδή πρώτα όλοι έχουμε δημιουργηθεί από το θεό, και ότι ο θεός είναι πατέρας και των ανθρώπων και των θεών, νομίζω ότι δεν θα σκεφτεί για τον εαυτό του τίποτε ταπεινό ούτε ευτελές. Αν, βέβαια, σε υιοθετήσει ο Καίσαρας, κανείς δεν θα αντέξει την έπαρσή σου. Αν, όμως, μάθεις ότι είσαι γιος του Δία, δεν θα το πάρεις πάνω σου; Τώρα, βέβαια, δεν το κάνουμε, αλλά, επειδή δύο στοιχεία έχουν αναμιχθεί στη δημιουργία μας, από τη μια το σώμα, που είναι το κοινό σημείο με τα ζώα, κι από την άλλη ο λόγος και η ευ-

γνώμη κοινὸν πρὸς τοὺς θεούς, ἄλλοι μὲν ἐπὶ
 ταύτην ἀποκλίνουσιν τὴν συγγένειαν τὴν ἀτυχῆ
 καὶ νεκράν, ὀλίγοι δέ τινες ἐπὶ τὴν θείαν καὶ
 4 μακαριάν. ἐπειδὴ τοίνυν ἀνάγκη πάνθ' ὄντινοῦν
 οὕτως ἐκάστω χρῆσθαι ὡς ἂν περὶ αὐτοῦ ὑπο-
 λάβῃ, ἐκεῖνοι μὲν οἱ ὀλίγοι, ὅσοι πρὸς πίστιν οἴ-
 ονται γεγονέναι καὶ πρὸς αἰδῶ καὶ πρὸς ἀσφά-
 λειαν τῆς χρήσεως τῶν φαντασιῶν, οὐδὲν ταπει-
 νὸν οὐδ' ἀγε<ν>νές ἐνθυμοῦνται περὶ αὐτῶν, οἱ δὲ
 5 πολλοὶ τάναντία. "τί γὰρ εἰμί; ταλαίπωρον ἀν-
 6 θρωπάριον" καὶ "τὰ δύστηνά μου σαρκιδία". τῷ
 μὲν ὄντι δύστηνα, ἀλλὰ ἔχεις τι καὶ κρεῖσσον τῶν
 σαρκιδίων. τί οὖν ἀφείς ἐκεῖνο τούτοις προστέ-
 7 τηκας; Διὰ ταύτην τὴν συγγένειαν οἱ μὲν ἀπο-
 κλίναντες λύκοις ὅμοιοι γινόμεθα, ἄπιστοι καὶ
 ἐπιβουλοὶ καὶ βλαβεροί, οἱ δὲ λέουσιν, ἄγριοι καὶ
 θηριώδεις καὶ ἀνήμεροι, οἱ πλείους δ' ἡμῶν ἀλώ-
 8 πεκες καὶ ὡς ἐν ζώοις ἀτυχήματα. τί γὰρ ἔστιν
 ἄλλο λοιδορὸς καὶ κακοήθης ἄνθρωπος ἢ ἀλώπηξ
 ἢ τί ἄλλο ἀτυχέστερον καὶ ταπεινότερον; ὁράτε
 9 οὖν καὶ προσέχετε, μὴ τι τούτων ἀποβῆτε τῶν
 ἀτυχημάτων.

δ'. Περὶ προκοπῆς.

I Ὁ προκόπτων μεμαθηκῶς παρὰ τῶν φιλοσόφων
 ὅτι ἢ μὲν ὄρεξις ἀγαθῶν ἔστιν, ἢ δ' ἔκκλισις πρὸς

φύια, που είναι το κοινό σημείο με τους θεούς, άλλοι ρέπουν προς εκείνη τη συγγένεια, την ατυχή και θνησιγενή, και λίγοι προς τη θείκη και καλότυχη. Επειδή, λοιπόν, κατ' ανάγκην ο καθένας αντιμετωπίζει καθετί ανάλογα με την αντίληψη που έχει σχηματίσει γι' αυτό, εκείνοι, οι λίγοι, όσοι δηλαδή θεωρούν ότι έχουν δημιουργηθεί για να είναι αξιόπιστοι, να έχουν αυτοσεβασμό και να κάνουν αλάνθαστη χρήση των εντυπώσεων¹⁰, δεν σκέφτονται για τον εαυτό τους τίποτε ευτελές ούτε ταπεινό· οι πολλοί, όμως, κάνουν τα αντίθετα. «Λοιπόν, τι είμαι; Ένα ταλαίπωρο ανθρώπακι» και «οι άθλιες σάρκες μου». Στ' αλήθεια είναι άθλιες· έχεις, όμως, και κάτι καλύτερο από τις σάρκες. Γιατί, λοιπόν, αφήνεις εκείνο κι έχεις προσκολληθεί σ' αυτές;

Εξαιτίας αυτής της συγγένειας με τη σάρκα, άλλοι, ρέποντας προς αυτήν, γινόμαστε όμοιοι με λύκους, αναξιόπιστοι, επίβουλοι και βλαβεροί, άλλοι όμοιοι με λιοντάρια, άγριοι, κτηνώδεις και ανήμεροι, και οι περισσότεροι από μας γινόμαστε αλεπούδες, όμοιοι με σφάλματα μέσα στο βασίλειο των ζώων. Γιατί, τι άλλο από αλεπού, ή κάτι άλλο πιο κακότυχο και ευτελές, είναι ένας άνθρωπος κακολόγος και κακοήθης; Προσέχετε, λοιπόν, και έχετε το νου σας, μη γίνετε κάποιο από αυτά τα σφάλματα.

4. Σχετικά με την πρόοδο

Αυτός που προοδεύει, έχοντας μάθει από τους φιλοσόφους ότι η επιθυμία έχει να κάνει με τα καλά, ενώ η

- κακά, μεμαθηκώς δὲ καὶ ὅτι οὐκ ἄλλως τὸ εὖρουν
καὶ ἀπαθὲς περιγίνεται τῷ ἀνθρώπῳ ἢ ἐν ὀρέξει
μὲν μὴ ἀποτυγχάνοντι, ἐν ἐκκλίσει <δὲ> μὴ
περιπίπτοντι, τὴν μὲν ὀρεξιν ἤρκεν ἐξ αὐτοῦ
εἰσάπαν καὶ ὑπερτέθειται, τῇ ἐκκλίσει δὲ πρὸς
2 μόνῃ χρῆται τὰ προαιρετικά. τῶν γὰρ ἀπροαι-
ρέτων ἂν τι ἐκκλίνη, οἶδεν ὅτι περιπεσεῖται ποτέ
τινι παρὰ τὴν ἐκκλινῆσιν τὴν αὐτοῦ καὶ δυστυχήσει.
3 εἰ δ' ἡ ἀρετὴ ταύτην ἔχει τὴν ἐπαγγελίαν εὐ-
δαιμονίαν ποιῆσαι καὶ ἀπάθειαν καὶ εὖροιαν,
πάντως καὶ ἡ προκοπὴ <ἢ> πρὸς αὐτὴν πρὸς
4 ἕκαστον τούτων ἐστὶ προκοπὴ. αἰεὶ γὰρ πρὸς ὃ ἂν
ἡ τελειότης τινὸς καθάπαξ ἄγῃ, πρὸς αὐτὸ ἡ
5 προκοπὴ συνεγγισμός ἐστιν. Πῶς οὖν τὴν μὲν
ἀρετὴν ταιουτόν τι ὁμολογοῦμεν, τὴν προκοπὴν δ'
6 ἐν ἄλλοις ζητοῦμεν καὶ ἐπιδείκνυμεν; τί ἔργον
ἀρετῆς; εὖροια. τίς οὖν προκόπτει; ὁ πολλὰς
7 Χρυσίππου συντάξεις ἀνεγνωκώς; μὴ γὰρ ἡ ἀρετὴ
τουτ' ἐστὶ Χρυσίππον νενοηκέναι; εἰ γὰρ τουτ'
ἐστὶν, ὁμολογουμένως ἡ προκοπὴ οὐδὲν ἄλλο
8 ἐστὶν ἢ τὸ πολλὰ τῶν Χρυσίππου νοεῖν. νῦν δ'
ἄλλο μὲν τι τὴν ἀρετὴν ἐπιφέρειν ὁμολογοῦμεν,
ἄλλον δὲ τὸν συνεγγισμὸν, τὴν προκοπὴν ἀπο-
9 φαίνομεν. "οὗτος", φησὶν, "ἤδη καὶ δι' αὐτοῦ δύνα-
ται Χρυσίππον ἀναγιγνώσκειν". εὐ, νῆ τοὺς θεοὺς,

αποστροφή με τα κακά πράγματα, κι έχοντας επίσης μάθει ότι η ευτυχία και η απάθεια επικρατούν μόνο στον άνθρωπο που εξασφαλίζει τα πράγματα που επιθυμεί, και δεν καταλήγει στα πράγματα που αποστρέφεται, την μεν επιθυμία την έχει ξεριζώσει μια και καλή από μέσα του ή την έχει μεταθέσει για αργότερα, ενώ αποστρέφεται μόνο τα πράγματα που εξαρτώνται από τη βούλησή του. Αν αποστρέφεται, όμως, κάποιος από αυτά που δεν εξαρτώνται από τη βούλησή του, γνωρίζει ότι κάποτε θα πέσει σε κάτι που αποστράφηκε και θα δυστυχήσει. Αν, όμως, η αρετή δίνει αυτή την υπόσχεση, δηλαδή να φέρει ευτυχία και απάθεια και γαλήνη, τότε και η πρόοδος στην αρετή είναι γενικά πρόοδος σε καθένα από αυτά. Γιατί πάντα αυτό, στο οποίο ενδέχεται, μια φορά, να οδηγήσει η τελειότητα ενός πράγματος, η πρόοδος το πλησιάζει.

Πώς, λοιπόν, συμφωνούμε ότι η αρετή έχει αυτά τα χαρακτηριστικά, αλλά αναζητούμε και προβάλλουμε την πρόοδό μας σε άλλα πράγματα; Ποιο είναι το έργο της αρετής; Η ευτυχία. Ποιος προσδεύει λοιπόν; Όποιος έχει διαβάσει πολλές πραγματείες του Χρυσίππου; Μήπως η αρετή είναι να έχεις κατανοήσει το Χρυσίππο; Γιατί, αν είναι έτσι, τότε, σύμφωνα μ' αυτό, πρόοδος δεν είναι άλλο απ' το να κατανοεί κανείς πολλά έργα του Χρυσίππου. Τώρα, όμως, άλλο αναγνωρίζουμε ότι επιφέρει η αρετή, και άλλο δηλώνουμε ότι επιφέρει η προσέγγιση της αρετής, δηλαδή η πρόοδος. «Αυτός» λέει κάποιος «και μόνος του πια μπορεί να διαβάξει τον Χρύ-

- I0 προκόπτεις, ἄνθρωπε· ποίαν προκοπήν. “τί ἐμπαί-
 ζεις αὐτῶ;” τί δ’ ἀπάγεις αὐτὸν τῆς συναισθήσεως
 τῶν αὐτοῦ κακῶν; οὐ θέλεις δεῖξαι αὐτῶ τὸ ἔργον
 τῆς ἀρετῆς, ἵνα μάθῃ ποῦ τὴν προκοπήν ζητῇ;
- II ἐκεῖ ζήτησον αὐτήν, ταλαίπωρε, ὅπου σου τὸ ἔρ-
 γον. ποῦ δέ σου τὸ ἔργον; ἐν ὀρέξει καὶ ἐκκλίσει,
 ἵν’ ἀναπότευκτος ᾗς καὶ ἀπερίπτωτος, ἐν ὀρμαῖς
 καὶ ἀφορμαῖς, ἵν’ ἀναμάρτητος, ἐν προ<σ>θέσει
 καὶ ἐποχῇ, ἵν’ ἀνεξαπάτητος. πρῶτοι δ’ εἰσὶν οἱ
 πρῶτοι τόποι καὶ ἀναγκαιότατοι. ἂν δὲ τρέμων
 καὶ πενθῶν ζητῆς ἀπερίπτωτος εἶναι, ἄρα πῶς
- I3 προκόπτεις; Σὺ οὖν ἐνταυῦθά μοι δεῖξόν σου τὴν
 προκοπήν. καθάπερ εἰ ἀθλητῇ διελεγόμεν “δειξόν
 μοι τοὺς ὤμους”, εἶτα ἔλεγεν ἐκεῖνος “ἴδε μου
 τοὺς ἀλτήρας”. ὄφει σύ καὶ οἱ ἀλτήρες, ἐγὼ τὸ
- I4 ἀποτέλεσμα τῶν ἀλτήρων ἰδεῖν βούλομαι. “λάβε
 τὴν περι ὀρμῆς σύνταξιν καὶ γνῶθι πῶς αὐτήν
 ἀνέγνωκα.” ἀνδράποδον, οὐ τοῦτο ζητῶ, ἀλλὰ
 πῶς ὀρμᾶς καὶ ἀφορμᾶς, πῶς ὀρέγη καὶ ἐκκλί-
 νεις, πῶς ἐπιβάλλη καὶ προστίθεσαι καὶ παρα-
 σκευάζῃ, πότερα συμφώνως τῇ φύσει ἢ ἀσυμ-
 φώνως. εἰ γὰρ συμφώνως, τοῦτό μοι δείκνυε καὶ
 ἐρῶ σοι ὅτι προκόπτεις· εἰ δ’ ἀσυμφώνως, ἄπελθε
 καὶ μὴ μόνον ἐξηγοῦ τὰ βιβλία, ἀλλὰ καὶ γράφε

σιππο». Μα τους θεούς, κάνεις μεγάλη πρόοδο, άνθρωπε. Τι πρόοδος! «Γιατί τον χοροϊδεύεις; Γιατί τον απομακρύνεις από τη συναίσθηση των ελαττωμάτων του; Δεν θέλεις να του δείξεις το έργο της αρετής, για να μάθει πού να αναζητάει την πρόοδο;» Αναζήτησέ την, ταλαίπωρε, εκεί που βρίσκεται το δικό σου έργο. Και πού είναι το έργο σου; Στην επιθυμία και την αποστροφή, για να μην αποτυχαίνεις και κάνεις αυτά που αποστρέφεται στις επιλογές και τις απαρνήσεις, για να μη σφάλεις στην εκφορά της γνώμης και στη συγκράτησή της, για να μην εξαπατάσαι¹². Τα πρωταρχικά, όμως, και περισσότερο απαραίτητα στοιχεία είναι τα πρώτα. Γιατί αν προσπαθείς, ενώ τρέμεις και θλίβεσαι, να μην είσαι έρμαιο της τύχης, πώς τάχα θα προοδεύεις;

Εσύ, λοιπόν, δείξε μου τώρα την πρόδό σου. Σου το ζητώ όπως ακριβώς θα έκανα, αν, συζητώντας μ' έναν αθλητή, του έλεγα «δείξε μου τους ώμους σου», κι εκείνος μου έλεγε «δες τους αλτήρες μου». Άντε από δω, κι εσύ και οι αλτήρες σου· εγώ θέλω να δω το αποτέλεσμα των αλτήρων. «Πάρε την πραγματεία *Για την επιλογή*¹³ για να δεις πως τη διάβασα.» Δούλε, δεν σου ζητώ αυτό, αλλά να μάθω πώς επιλέγεις και απαρνεύσαι, πώς επιθυμείς και αποστρέφεται, πώς πλησιάζεις και με ποια διάθεση τα πράγματα, πώς προετοιμάζεσαι, αν δηλαδή το κάνεις σε αρμονία με τη φύση ή όχι. Γιατί, αν το κάνεις σε αρμονία με τη φύση, απόδειξέ το μου και θα σου πω ότι προοδεύεις. Αν όμως όχι, φύγε και μην ερμηνεύ-

- 16 αὐτὸς τοιαῦτα. καὶ τί σοι ὄφελος; οὐκ οἶδας ὅτι
 ὄλον τὸ βιβλίον πέντε δηναρίων ἐστίν; ὁ οὖν
 ἐξηγούμενος αὐτὸ δοκεῖ ὅτι πλείονος ἀξίός ἐστιν ἢ
 17 πέντε δηναρίων; μηδέποτε οὖν ἀλλαχοῦ τὸ ἔργον
 18 ζητεῖτε, ἀλλαχοῦ τὴν προκοπὴν. Ποῦ οὖν προ-
 κοπὴ; εἴ τις ὑμῶν ἀποστάς τῶν ἐκτὸς ἐπὶ τὴν
 προαίρεσιν ἐπέστραπται τὴν αὐτοῦ, ταύτην ἐξερ-
 γάζεσθαι καὶ ἐκπονεῖν, ὥστε σύμφωνον ἀποτε-
 λέσαι τῇ φύσει, ὑψηλὴν ἐλευθέραν ἀκώλυτον
 19 ἀνεμπόδιστον πιστὴν αἰδήμονα· μεμάθηκέν τε, ὅτι
 ὁ τὰ μὴ ἐφ' αὐτῷ ποθῶν ἢ φεύγων οὔτε πιστός
 εἶναι δύναται οὔτ' ἐλεύθερος, ἀλλ' ἀνάγκη μετα-
 πίπτειν καὶ μετα<ρ>ριπιζέσθαι ἅμα ἐκείνους καὶ
 αὐτόν, ἀνάγκη δὲ καὶ ὑποτεταχέναι ἄλλοις ἑαυ-
 τόν, τοῖς ἐκεῖνα περιποιεῖν ἢ κωλύειν δυναμένους·
 20 καὶ λοιπὸν ἔωθεν ἀνιστάμενος ταῦτα τηρεῖ καὶ
 φυλάσσει, λούεται ὡς πιστός, ὡς αἰδήμων ἐσθίει,
 ὡσαύτως ἐπὶ τῆς αἰεὶ παραπιπτούσης ὕλης τὰ
 προηγούμενα ἐκπονῶν, ὡς ὁ δρομεὺς δρομικῶς
 21 καὶ ὁ φώναςκος φωνασικῶς· οὗτός ἐστιν ὁ
 προκόπτων ταῖς ἀληθείαις καὶ ὁ μὴ εἰκῆ ἀποδε-
 22 δημηκῶς οὗτός ἐστιν. εἰ δ' ἐπὶ τὴν ἐν τοῖς βιβλίοις
 ἔξιν τέταται καὶ ταύτην ἐκπονεῖ καὶ ἐπὶ τοῦτο
 ἐκδεδήμηκε, λέγω αὐτῷ αὐτόθεν πορεύεσθαι εἰς
 23 οἶκον καὶ μὴ ἀμελεῖν τῶν ἐκεῖ· τοῦτο γὰρ ἐφ' ὃ
 ἀποδεδήμηκεν οὐδέν ἐστιν· ἀλλ' ἐκεῖνο, με<λε>τῶν

εις μόνο τα βιβλία, αλλά γράφε τέτοια και ο ίδιος. Και τι όφελος θα έχεις; Δεν ξέρεις ότι όλο το βιβλίο αξίζει πέντε δηνάρια; Αυτός, λοιπόν, που το ερμηνεύει, νομίζεις ότι αξίζει περισσότερο από πέντε δηνάρια; Ποτέ μην αναζητάτε αλλού το έργο κι αλλού την πρόοδο.

Πού βρίσκεται λοιπόν η πρόοδος; (Πρόοδος υπάρχει) αν, κάποιος από σας, απομακρύνθηκε από τα εξωτερικά πράγματα κι έχει στρέψει την προσοχή στη βούλησή του, στην καλλιέργεια και την τελειοποίησή της, ώστε να την καταστήσει αρμονική με τη φύση, δηλαδή υψηλή, ελεύθερη, ακώλυτη, ανεμπόδιστη, αξιόπιστη, κόσμια· επίσης, αν έχει καταλάβει ότι αυτός που ποθεί ή αποφεύγει όσα δεν εξαρτώνται από τον ίδιο, ούτε αξιόπιστος μπορεί να είναι ούτε ελεύθερος, αλλά κατ' ανάγκην μεταβάλλεται και παρασύρεται μαζί μ' εκείνα και, αναγκαστικά, υποτάσσει τον εαυτό του σε άλλους, σ' αυτούς που μπορούν να ελέγχουν αυτά ή να τα εμποδίζουν και αν, τελικά, ξυπνάει από την αυγή και προσέχει και τηρεί όλα αυτά, λούζεται σαν πιστός, τρώει ως αξιοπρεπής άνθρωπος, και, όμοια, εφαρμόζει τις προηγούμενες αρχές του στο ζήτημα που κάθε φορά προκύπτει, όπως ο δρομέας εφαρμόζει τις αρχές του στο τρέξιμο και ο δάσκαλος της ωδικής στην άσκηση της φωνής· αυτός είναι που προοδεύει στις αλήθειες, κι αυτός που δεν έχει ταξιδέψει μάταια. Αν, όμως, προσηλώθηκε στο ήθος που βρίσκει στα βιβλία, κι αυτό επεξεργάζεται και ταξιδεύει εξαιτίας του, του λέω να πάει αμέσως σπίτι του και να μην παραμελεί τις δουλειές του εκεί. Γιατί, αυτό για το

- ἐξελείν τοῦ αὐτοῦ βίου πένθη καὶ οἰμωγὰς καὶ
 <τὸ> “οἴμοι” καὶ τὸ “τάλας ἐγὼ” καὶ δυστυχίαν
 24 καὶ ἀτυχίαν καὶ μαθεῖν, τί ἐστὶ θάνατος, τί φυγῆ,
 τί δεσμωτήριον, τί νοσκῶν<ε>ιον, ἵνα δύνηται λέ-
 γειν ἐν τῇ φυλακῇ “ὦ φιλε Κρίτων, εἰ ταύτη τοῖς
 θεοῖς φίλον, ταύτη γινέσθω” καὶ μὴ ἐκεῖνα “τάλας
 ἐγὼ, γέρων ἄνθρωπος, ἐπὶ ταῦτά μου τὰς πολιὰς
 25 ἐτήρησα”. τίς λέγει ταῦτα; δοκεῖτε ὅτι ὑμῖν ἄδο-
 ξόν τινα ἐρῶ καὶ ταπεινόν;
 Πρίαμος αὐτὰ οὐ λέγει; Οἰδίπους οὐ λέγει; ἀλλ’
 26 ὅποσοι βασιλεῖς λέγουσιν; τί γάρ εἰσιν ἄλλο τρα-
 γωδίαί ἢ ἀνθρώπων πάθη τεθναυμαχότων τὰ ἐκτὸς
 27 διὰ μέτρου τοιοῦδ’ ἐπιδεικνύμενα; εἰ γὰρ ἐξαπα-
 τηθέντα τινὰ ἔδει μαθεῖν, ὅτι τῶν ἐκτὸς <καὶ>
 ἀπροαιρέτων οὐδέν ἐστὶ πρὸς ἡμᾶς, ἐγὼ μὲν
 ἤθελον τὴν ἀπάτην ταύτην, ἐξ ἧς ἤμελλον εὐρώως
 καὶ ἀταράχως βιώσασθαι, ὑμεῖς δ’ ὄφεισθ’ αὐτοὶ τί
 28 θέλετε. Τί οὖν ἡμῖν παρέχει Χρῦσιππος; ἵνα γνῶς,
 φησίν, ὅτι οὐ φευδῆ ταῦτά ἐστιν, ἐξ ὧν ἡ εὐροιά
 29 ἐστὶ καὶ ἀπάθεια ἀπαντᾶ, λάβε μου τὰ βιβλία καὶ
 γνώση ὡς τε καὶ σύμφωνά ἐστι τῇ φύσει τὰ
 ἀπαθῆ με ποιοῦντα. ὦ μεγάλης εὐτυχίας, ὦ με-
 γάλου εὐεργέτου τοῦ δεικνύοντος τὴν ὁδόν. εἶτα
 30 Τριπτολέμῳ μὲν ἱερὰ καὶ βωμοὺς πάντες ἄνθρω-
 31 ποι ἀνεστάκασιν, ὅτι τὰς ἡμέρους τροφὰς ἡμῖν
 ἔδωκεν, τῷ δὲ τὴν ἀλήθειαν εὐρόντι καὶ φωτίσαντι

οποίο έχει ταξιδέψει, είναι ένα τίποτα. Σημαντικό είναι να μελετάει πώς θα διώξει από τη ζωή του τις θλίψεις και τους θρήνους και το «αλίμονο» και το «εγώ ο μαύρος» και τη δυστυχία και την ατυχία, και να μάθει τι είναι θάνατος, τι εξορία, τι φυλακή, τι κώνειο, για να μπορεί να λέει στη φυλακή «φίλε Κρίτωνα, αν έτσι αρέσει στους θεούς, έτσι ας γίνει»¹⁴ και όχι εκείνα τα «εγώ ο μαύρος, γέρος άνθρωπος, γι' αυτά εγώ φύλαξα τα άσπρα μου μαλλιά». Ποιος τα λέει αυτά; Νομίζετε ότι θα αναφέρω κάποιον άγνωστο κι ασήμαντο; Ο Πρίαμος δεν τα λέει αυτά; Ο Οιδίποδας δεν τα λέει; Όμως, πόσοι και πόσοι βασιλιάδες δεν τα λένε αυτά; Γιατί, τι άλλο είναι οι τραγωδίες, πέρα από πάθη ανθρώπων που εξεπλάγησαν από εξωτερικά γεγονότα, πάθη τα οποία εκφράζονται έμμετρα; Γι' αυτό, αν κάποιος έπρεπε να εξαπατηθεί για να μάθει ότι τίποτε από τα εξωτερικά και ανεξάρτητα από τη βούλησή μας δεν μας αφορά, εγώ θα ήθελα αυτή την απάτη, χάρη στην οποία θα ζούσα ευτυχισμένα και ήρεμα, ενώ εσείς θα δείτε οι ίδιοι τι θέλετε.

Τι μας προσφέρει λοιπόν ο Χρύσιππος; «Για να μάθεις» λέει «ότι δεν είναι ψεύτικα αυτά, από τα οποία προκύπτουν η ευτυχία και η απάθεια, πάρε τα βιβλία μου και θα δεις ότι αυτά που με κάνουν ήρεμο, είναι σύμφωνα και σε αρμονία με τη φύση». Τι μεγάλη ευτυχία, τι μεγάλος ευεργέτης αυτός που δείχνει το δρόμο! Έπειτα, όλοι οι άνθρωποι έχουν ανεγείρει ιερά και βωμούς προς τιμήν του Τριπτολέμου, γιατί μας έδωσε τις ήμερες τροφές· όμως, γι' αυτόν που βρήκε την αλήθεια

καὶ εἰς πάντας ἀνθρώπους ἐξενεγκόντι, οὐ τὴν
περὶ τὸ ζῆν, ἀλλὰ τὴν πρὸς τὸ εὖ ζῆν, τίς ὑμῶν
ἐπὶ τούτῳ βωμὸν ἰδρύσατο ἢ ναὸν ἢ ἄγαλμα
32 ἀνέθηκεν ἢ τὸν θεὸν ἐπὶ τούτῳ προσκυνεῖ; ἀλλ' ὅτι
μὲν ἄμπελον ἔδωκαν ἢ πυρούς, ἐπιθύομεν τούτου
ἕνεκα, ὅτι δὲ τοιοῦτον ἐξήνεγκαν καρπὸν ἐν ἀν-
θρωπίνῃ διανοίᾳ, δι' οὗ τὴν ἀλήθειαν τὴν περὶ
εὐδαιμονίας δεῖξιν ἡμῖν ἡμελλον, τούτου δ' ἕνεκα
οὐκ εὐχαριστήσωμεν τῷ θεῷ;

ε'. Πρὸς τοὺς Ἀκαδημαϊκοὺς.

- 1 Ἄν τις, φησὶν, ἐνίστηται πρὸς τὰ ἄγαν ἐκφανῆ,
πρὸς τοῦτον οὐ ῥάδιόν ἐστιν εὐκρεῖν λόγον, δι'
2 οὗ μεταπειθεῖ τις αὐτόν. τοῦτο δ' οὔτε παρὰ τὴν
ἐκείνου γίνεται δύναμιν οὔτε παρὰ τὴν τοῦ
διδάσκοντος ἀσθένειαν, ἀλλ' ὅταν ἀπαχθεὶς ἀπο-
λιθῶθῃ, πῶς ἔτι χρήσηται τις αὐτῷ διὰ λόγου;
3 Ἀπολιθώσεις δ' εἰσὶ διτταί: ἡ μὲν τοῦ νοητικοῦ
ἀπολιθώσις, ἡ δὲ τοῦ ἐντρεπτικοῦ, ὅταν τις παρα-
τεταγμένος ἢ μὴ ἐπινεύειν τοῖς ἐναργέσι μηδ' ἀπὸ
4 τῶν μαχομένων ἀφίστασθαι. οἱ δὲ πολλοὶ τὴν μὲν
σωματικὴν ἀπονέχρωσιν φοβούμεθα καὶ πάντ'
<ἄν> μηχανησαίμεθα ὑπὲρ τοῦ μὴ περιπεσεῖν
τοιούτῳ τινί, τῆς ψυχῆς δ' ἀπονεχρουμένης οὐδὲν
5 ἡμῖν μέλει. καὶ νῆ Δία ἐπὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς ἄν
μὲν ἢ οὕτως διαχειόμενος, ὥστε μηδεν<ι> παρα-

και την έφερε στο φως και την έδωσε σ' όλους τους ανθρώπους, όχι βέβαια την αλήθεια που έχει να κάνει απλώς με τη ζωή, αλλά με την καλή ζωή¹⁵, ποιος από σας, γι' αυτό το λόγο, του έχτισε βωμό ή ναό ή του αφιέρωσε άγαλμα ή προσκυνάει το θεό γι' αυτό; Κάνουμε θυσίες, επειδή μας έδωσαν το κλήμα ή τα σιτηρά· για το ότι, όμως, έδωσαν τέτοιο καρπό στην ανθρώπινη διάνοια, με τον οποίο θα μας έδειχναν την αλήθεια για την ευτυχία, δεν θα ευχαριστήσουμε το θεό;

5. *Εναντίον των οπαδών της Ακαδημείας*¹⁶

Λέει ο Επίκτητος, αν κάποιος προβάλλει ένσταση για τα πολύ προφανή πράγματα, δεν είναι εύκολο να βρούμε επιχειρήματα εναντίον του, για να τον μεταπείσουμε. Αυτό δεν οφείλεται ούτε στην ικανότητα εκείνου, ούτε στην αδυναμία του δασκάλου· αλλά, όταν εκείνος ξεγλιστρήσει και σκληρύνει σαν πέτρα, πώς να τον αντιμετωπίσει κανείς πλέον με επιχειρήματα;

Οι απολιθώσεις, τώρα, είναι δύο ειδών· η απολίθωση της νόησης και η άλλη του ήθους¹⁷. Όταν κάποιος, δηλαδή, επιμένει να μη συγκατανεύει στα προφανή ούτε να αποφεύγει τα αμφιλεγόμενα. Οι περισσότεροι, βέβαια, φοβόμαστε την απονέκρωση του σώματος, και θα κάνουμε τα πάντα για να μην πάθουμε κάτι τέτοιο· για την απονέκρωση, όμως, της ψυχής, καθόλου δεν μας νοιάζει. Αλλά, μα το Δία, κι όταν κανείς βρίσκεται σε τέτοια

κολουθεῖν μηδὲ συνιέναι μηδέν, καὶ τοῦτον κακῶς ἔχειν οἴομεθα· ἂν δέ τις τὸ ἐντρεπτικὸν καὶ αἰδῆμον ἀπονεκρωθῆ, τοῦτο ἔτι καὶ δύναμιν καλοῦμεν.

- 6 Καταλαμβάνεις ὅτι ἐγρήγορας; “οὐ”, φησίν·
 “οὐδὲ γάρ, ὅταν ἐν τοῖς ὕπνοις φαντάζωμαι, ὅτι
 7 ἐγρήγορα”. οὐδὲν οὖν διαφέρει αὕτη ἢ φαντασία
 8 ἐκείνης; “οὐδέν”. ἔτι τούτῳ διαλέγομαι; καὶ ποῖον
 9 αὐτῷ πῦρ ἢ ποῖον σιδηρον προσαγάγω, ἵν’ αἰσθηται ὅτι
 10 νενέκρωται; αἰσθανόμενος οὐ προσποιεῖται· ἔτι χειρῶν ἐστὶ τοῦ νεκροῦ. μάχην οὗτος οὐ
 11 συνορᾷ· κακῶς ἔχει. συνορῶν οὗτος οὐ κινεῖται
 12 οὐδὲ προκόπτει· ἔτι ἀθλιώτερον ἔχει. ἐκτέμνεται
 13 τὸ αἰδῆμον αὐτοῦ καὶ ἐντρεπτικὸν καὶ τὸ λογικὸν οὐκ ἀποτέμνεται,
 14 ἀλλ’ ἀποτεθηρίωται. ταύτην ἐγὼ δύναμιν εἶπω; μὴ γένοιτο, εἰ μὴ καὶ τὴν τῶν
 15 κιναιδῶν, καθ’ ἣν πᾶν τὸ ἐπελθὸν ἐν μέσῳ καὶ ποιούσι καὶ λέγουσι.

ζ'. Περὶ προνοίας.

- 1 Ἀφ’ ἐκάστου τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων
 2 ῥαδιόν ἐστὶν ἐγκωμιάσαι τὴν πρόνοιαν, ἂν δύ<ο ἔχη τις> ταῦτα ἐν ἑαυτῷ, δύνάμιν τε συνορατικὴν
 3 τῶν γεγονότων ἐκάστῳ καὶ τὸ εὐχάριστον. εἰ δὲ

ψυχική κατάσταση, που να μην μπορεί να συλλογιστεί και να καταλάβει τίποτε, θεωρούμε ότι και αυτός δεν είναι καλά· αν, όμως, σε κάποιον απονεκρωθεί το αίσθημα του ήθους και της ντροπής, αυτό και δύναμη ακόμη μπορούμε να το πούμε.

Καταλαβαίνεις ότι είσαι ξυπνητός; «Όχι» λέει· «ούτε κι όταν κοιμάμαι και βλέπω όνειρο ότι είμαι ξυπνητός». Καθόλου, λοιπόν, δεν διαφέρει αυτή η εντύπωση από την άλλη; «Καθόλου.» Ακόμη συζητάω μ' αυτόν; Και με ποια φωτιά, ποιο σίδερο να τον αγγίξω για να καταλάβει ότι έχει νεκρωθεί; Αν και το νιώθει, προσποιείται ότι δεν έχει νεκρωθεί. Είναι χειρότερος κι από νεκρό. Αυτός δεν βλέπει την αντίφαση· είναι σε κακή κατάσταση. Ένας άλλος, ακόμη κι αν τη βλέπει, δεν κινείται ούτε προοδεύει· βρίσκεται σε ακόμη χειρότερη κατάσταση. Το αίσθημα της ντροπής και το ήθος έχουν αφαιρεθεί, ενώ το λογικό του δεν έχει, βέβαια, αποκοπεί, αλλά έχει αποκτηνωθεί. Αυτό εγώ θα το πω δύναμη; Ποτέ· εκτός αν πω δύναμη και τη συμπεριφορά των κιναιδών, που κάνουν και λένε ό,τι τους κατέβει.

6. Για την πρόνοια

Για καθετί που συμβαίνει στον κόσμο, είναι εύκολο να εξυμνήσει κανείς την πρόνοια, αν έχει μέσα του δυο πράγματα, την ικανότητα να συλλαμβάνει μεμιάς οτιδήποτε συμβαίνει και την ευγνωμοσύνη. Αλλιώς, ο ένας δεν θα δει την ωφέλεια των γεγονότων, και ο άλλ-

μή, ὁ μὲν οὐκ ὄφεται τὴν εὐχρηστίαν τῶν γεγο-
 νότων, ὁ δ' οὐκ εὐχαριστήσῃ ἐπ' αὐτοῖς οὐδ' ἂν
 3 <ἰδῆ>. χρώματα ὁ θεὸς εἰ πεποιήκει, δύναμιν δὲ
 θεατικὴν αὐτῶν μὴ πεποιήκει, τί ἂν ἦν ὄφελος;
 4 Οὐδ' ὀτιοῦν. Ἄλλ' ἀνάπαλιν εἰ τὴν μὲν δύναμιν
 πεποιήκει, τὰ ὄντα δὲ μὴ τοιαῦτα οἷα ὑποπίπτειν
 5 τῇ δυνάμει τῇ ὄρατικῇ, καὶ οὕτως τί ὄφελος; Οὐδ'
 ὀτιοῦν. Τί δ', εἰ καὶ ἀμφοτέρᾳ ταῦτα πεποιήκει,
 6 φῶς δὲ μὴ πεποιήκει; Οὐδ' οὕτως τι ὄφελος. Τίς
 οὖν ὁ ἀρμόσας τοῦτο πρὸς ἐκεῖνο κάκεινο πρὸς
 τοῦτο; τίς δ' ὁ ἀρμόσας τὴν μάχαιραν πρὸς τὸ
 7 χολεὸν καὶ τὸ χολεὸν πρὸς τὴν μάχαιραν; οὐδεὶς;
 καὶ μὴν ἐξ αὐτῆς τῆς κατασκευῆς τῶν ἐπιτετε-
 λεσμένων ἀποφαίνεσθαι εἰώθαμεν, ὅτι τεχνίτου
 8 σμένον. ἄρ' οὖν τούτων μὲν ἕκαστον ἐμφαίνει τὸν
 τεχνίτην, τὰ δ' ὄρατὰ καὶ ὄρασεις καὶ φῶς οὐκ
 ἐμφαίνει; τὸ δ' ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ καὶ ἡ προθυμία
 9 <ἡ> πρὸς τὴν συνουσίαν ἑκατέρου καὶ δύναμις ἡ
 χρηστικὴ τοῖς μορίοις τοῖς κατασκευασμένοις οὐδὲ
 ταῦτα ἐμφαίνει τὸν τεχνίτην; ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἡ
 10 δὲ τοιαύτη τῆς διανοίας κατασκευή, καθ' ἣν οὐχ
 ἀπλῶς ὑποπίπτοντες τοῖς αἰσθητοῖς τυπούμεθα
 ὑπ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκλαμβάνομεν τι καὶ ἀ-
 φαιροῦμεν καὶ προστίθεμεν καὶ συντίθεμεν τάδε
 τινὰ δι' αὐτῶν καὶ νῆ Δία μεταβαίνομεν ἀπ'
 ἄλλων ἐπ' ἄλλα τ<ιν>ὰ οὕτω πως παρακειμένα,

λος, ακόμη κι αν τη δει, δεν θα είναι ευγνώμων γι' αυτά. Αν ο θεός είχε κάνει τα χρώματα, αλλά όχι την ικανότητα να τα βλέπουμε, ποιο θα ήταν το όφελος; - Κανένα. - Και αντίστροφα, αν είχε δώσει την ικανότητα, αλλά τα πράγματα δεν ήταν τέτοια που να τα αντιλαμβανόμαστε με αυτήν, σ' αυτή την περίπτωση ποιο θα ήταν το όφελος; - Κανένα. - Κι αν είχε κάνει και τα δύο, αλλά δεν είχε δημιουργήσει το φως; - Ούτε έτσι θα είχαμε κανένα όφελος. - Ποιος είναι, λοιπόν, αυτός που συνταίριασε αυτό μ' εκείνο κι εκείνο μ' αυτό; Ποιος είναι αυτός που συνταίριασε το μαχαίρι με τη θήκη και τη θήκη με το μαχαίρι; Κανείς; Κι όμως, συνηθίζουμε να συμπεραίνουμε, από την ίδια την κατασκευή των δημιουργημάτων, ότι το έργο κάθε φορά είναι κάποιου τεχνίτη, και δεν έχει κατασκευαστεί τυχαία.

Επομένως, καθένα από αυτά αποκαλύπτει τον τεχνίτη, ενώ τα ορατά και η όραση και το φως δεν τον αποκαλύπτουν; Το αρσενικό, ακόμη, και το θηλυκό και η ορμή καθενός τους για συνεύρεση, και η ικανότητα να χρησιμοποιούν τα όργανα που φτιάχτηκαν γι' αυτό το σκοπό, δεν αποκαλύπτουν κι αυτά τον τεχνίτη; Ας πούμε πως είναι έτσι. Όμως, η συγκεκριμένη κατασκευή της διάνοιας, με την οποία όχι μόνο, όταν ερχόμαστε σε επαφή με τα αισθητά, αφήνουν τα αποτυπώματά τους επάνω μας, αλλά και επιλέγουμε κάποιο και αφαιρούμε και προσθέτουμε και κάνουμε διάφορους συνδυασμούς με αυτά και, μα το Δία, περνάμε από κάποια σε κάποια άλλα, που είναι με κάποιο τρόπο κοντινά, ούτε αυτό εί-

- οὐδὲ ταῦτα ἱκανὰ κινῆσαί τινας καὶ διατρέφαι
 II πρὸς τὸ ἀπολιπεῖν τὸν τεχνίτην; ἢ ἐξηγησάσθω-
 σαν ἡμῖν τί τὸ ποιῶν ἐστὶν ἕκαστον τούτων ἢ
 12 καὶ ἀπὸ ταῦτομάτου γίνεσθαι. Τί οὖν; ἐφ' ἡμῶν
 μόνων γίνεται ταῦτα; πολλὰ μὲν ἐπὶ μόνων, ὧν
 ἐξαιρέτως χρεῖαν εἶχεν τὸ λογικὸν ζῶον, πολλὰ δὲ
 13 κοινὰ εὐρήσεις ἡμῖν καὶ πρὸς τὰ ἄλογα. ἄρ' οὖν
 καὶ παρακολουθεῖ τοῖς γινομένοις ἐκεῖνα; οὐδα-
 μῶς. ἄλλο γάρ ἐστι χρήσις καὶ ἄλλο παρακολού-
 θησις. ἐκεῖνων χρεῖαν εἶχεν ὁ θεὸς χρωμένων ταῖς
 φαντασίαις, ἡμῶν δὲ παρακολουθούτων τῇ
 14 χρήσει. διὰ τοῦτο ἐκείνοις μὲν ἀρκεῖ τὸ ἐσθίειν καὶ
 πίνειν καὶ τὸ ἀναπαύεσθαι καὶ ὀχεύειν καὶ τὰλλ'
 ὅσα ἐπιτελεῖ τῶν αὐτῶν ἕκαστον, ἡμῖν δ' οἷς καὶ
 15 τὴν παρακολουθητικὴν δύναμιν ἔδωκεν, οὐκέτι
 ταῦτ' ἀπαρκεῖ, ἀλλ' ἂν μὴ κατὰ τρόπον καὶ
 τεταγμένως καὶ ἀκολούθως τῇ ἐκάστου φύσει καὶ
 κατασκευῇ πράττωμεν, οὐκέτι τοῦ τέλους τευ-
 ξόμεθα τοῦ ἑαυτῶν. ὧν γὰρ αἱ κατασκευαὶ διάφο-
 16 ροι, τούτων καὶ τὰ ἔργα καὶ τὰ τέλη. οὐ τοίνυν ἡ
 κατασκευὴ μόνον χρηστικὴ, τούτῳ χρῆσθαι ὁπω-
 17 σοῦν ἀπαρκεῖ· οὐ δὲ καὶ παρακολουθητικὴ τῇ χρή-
 σει, τούτῳ τὸ κατὰ τρόπον ἂν μὴ προσῆ οὐδέποτε
 18 τεύξεται τοῦ τέλους. τί οὖν; ἐκείνων ἕκαστον
 κατασκευάζει τὸ μὲν ὥστ' ἐσθίεσθαι, τὸ δ' ὥστε

ναι αρκετό να συγκινήσει κάποιους, και να τους κάνει να μην αδιαφορούν για τον τεχνίτη; Αλλιώς, ας μας εξηγήσουν τι είναι αυτό που δημιουργεί όλα αυτά ή πώς είναι δυνατόν, αυτά, τα τόσο θαυμαστά και έντεχνα, να προκύπτουν συμπτωματικά και από απλή τύχη;

Και λοιπόν; Μόνο σ' εμάς τους ανθρώπους συμβαίνουν αυτά; Πολλά, βέβαια, μόνο σ' εμάς, όσα, δηλαδή, κατ' εξαίρεση χρειαζόταν το λογικό ζώο· αλλά θα βρεις και πολλά κοινά ανάμεσα σε μας και τα ζώα που στερούνται τη λογική. Και μήπως εκείνα καταλαβαίνουν ό,τι συμβαίνει; Καθόλου. Γιατί, άλλο πράγμα είναι η χρήση και άλλο η κατανόηση. Ο θεός χρειαζόταν εκείνα να χρησιμοποιούν τις εντυπώσεις, ενώ εμείς να κατανοούμε τη χρήση τους. Γι' αυτό, σ' εκείνα είναι αρκετό να τρώνε, να πίνουν, να αναπαύονται, να χρησιμεύουν ως οχήματα και να κάνουν όσα άλλα μπορεί το καθένα· για μας, όμως, που μας έδωσε και την ικανότητα να κατανοούμε, αυτά πλέον δεν αρκούν έτσι, αν δεν ενεργούμε κατάλληλα και μεθοδικά και σύμφωνα καθένας με τη φύση του και την κατασκευή του, δεν θα πετυχαίνουμε το σκοπό μας. Γιατί, αυτά που έχουν κατασκευές διαφορετικές, και τα έργα και οι στόχοι τους είναι διαφορετικοί. Όποιου, λοιπόν, η κατασκευή είναι κατάλληλη μόνο για χρήση, του αρκεί η απλή χρήση· αυτό, όμως, που έχει και την ικανότητα να κατανοεί τη χρήση, ποτέ δεν θα επιτύχει το στόχο του, αν δεν διαθέτει τον κατάλληλο τρόπο. Συνεπώς; Κατασκευάζει¹⁸ καθένα από εκείνα έτσι ώστε, το ένα να τρώγεται, το άλλο να χρησιμεύει στη

- ὑπηρετεῖν εἰς γεωργίαν, τὸ δ' ὥστε τυρὸν φέρειν,
 τὸ δ' ἄλλο ἐπ' ἄλλη χρεῖα παραπλησίω, πρὸς ἃ
 τίς χρεῖα τοῦ παρακολουθεῖν ταῖς φαντασίαις καὶ
 19 ταύτας διακρίνειν δύνασθαι; τὸν δ' ἄνθρωπον
 θεατὴν εἰσήγαγεν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἔργων τῶν
 αὐτοῦ, καὶ οὐ μόνον θεατὴν, ἀλλὰ καὶ ἐξηγητὴν
 20 αὐτῶν. διὰ τοῦτο αἰσχρὸν ἐστὶ τῷ ἀνθρώπῳ
 ἄρχεσθαι καὶ καταλήγειν ὅπου καὶ τὰ ἄλογα,
 ἀλλὰ μᾶλλον ἔνθεν μὲν ἄρχεσθαι, καταλήγειν δὲ
 21 ἐφ' ὃ κατέληξεν ἐφ' ἡμῶν καὶ ἡ φύσις. κατέληξεν δ'
 ἐπὶ θεωρίαν καὶ παρακολούθησιν καὶ σύμφωνον
 22 διεξαγωγὴν τῇ φύσει. ὁρᾶτε οὖν, μὴ ἀθέατοι
 23 τούτων ἀποθάνητε. Ἄλλ' εἰς Ὀλυμπίαν μὲν ἀπο-
 δημεῖτε, ἴν' εἰδῆτε τὸ ἔργον τοῦ Φειδίου, καὶ ἀτύ-
 χημα ἕκαστος ἡμῶν οἶεται τὸ ἀνιστόρητος τούτων
 24 ἀποθανεῖν· ὅπου δ' οὐδ' ἀποδημῆσαι χρεῖα ἐστίν,
 ἀλλ' ἐστὲ ἤδη καὶ πάρεστε τοῖς ἔργοις, ταῦτα δὲ
 25 θεάσασθαι καὶ κατανοῆσαι οὐκ ἐπιθυμῆσετε; οὐκ
 αἰσθήσεσθε τοίνυν, οὔτε τίνες ἐστὲ οὔτ' ἐπὶ τί
 γεγόνατε οὔτε ἐπὶ τί τοῦτό ἐστιν, ἐφ' οὗ τὴν θεάν
 26 παρείληφθε; Ἄλλὰ γίνεται τινα ἀηδῆ καὶ χαλεπὰ
 ἐν τῷ βίῳ. Ἐν Ὀλυμπίᾳ δ' οὐ γίνεται; οὐ
 καιματιζέσθε; οὐ στενοχωρεῖσθε; οὐ κακῶς λού-
 εσθε; οὐ καταβρέχεσθε, ὅταν βρέχη; θορύβου δὲ καὶ
 βοῆς καὶ τῶν ἄλλων χαλεπῶν οὐκ ἀπολαύετε;
 27 ἀλλ' οἶμαι ὅτι ταῦτα πάντα ἀντιτιθέντες πρὸς τὸ
 28 ἀξιόλογον τῆς θεᾶς φέρετε καὶ ἀνέχεσθε. ἄγε

γεωργία, το άλλο να δίνει το τυρί και το άλλο για άλλη, παραπλήσια ανάγκη· γι' αυτά τα πράγματα, ποια ανάγκη υπάρχει να κατανοούν εκείνα τις εντυπώσεις, και να μπορούν να τις ξεχωρίζουν; Δημιούργησε τον άνθρωπο, όμως, θεατή δικό του και των έργων του, και όχι μόνο θεατή, αλλά και ερμηνευτή τους. Γι' αυτό, είναι ντροπή για τον άνθρωπο να αρχίζει και να τελειώνει στο ίδιο σημείο με τα άλογα όντα· αλλά πρέπει μάλλον να αρχίζει από κει, και να καταλήγει εδώ που κατέληξε και η φύση στην περίπτωση μας. Και κατέληξε στην έρευνα και την κατανόηση, και στον τρόπο της ζωής τον αρμονικό με τη φύση. Προσέξτε, λοιπόν, μην πεθάνετε χωρίς να τα έχετε δει αυτά.

Ταξιδεύετε, λοιπόν, στην Ολυμπία για να δείτε το έργο του Φειδία²⁰ και, καθέννας σας, θεωρεί ατυχία να πεθάνει χωρίς να έχει δει αυτά τα πράγματα· εκείνα όμως, για τα οποία δεν χρειάζεται καν να ταξιδέψετε, αλλά υπάρχουν ήδη και είναι παρόντα στα έργα, δεν θα θελήσετε να τα δείτε και να τα γνωρίσετε; Δεν θα μάθετε, λοιπόν, ούτε ποιο είστε ούτε για ποιο σκοπό γεννηθήκατε ούτε τι είναι αυτό που σας προσκάλεσαν να δείτε; – Συμβαίνουν όμως μερικά δυσάρεστα και δύσκολα πράγματα στη ζωή. – Και στην Ολυμπία δεν συμβαίνουν; Δεν κατακαίγεστε; Δεν στενοχωριέστε; Δεν τλαιπωρείστε στο μπάνιο; Δεν μουσκεύετε όταν βρέχει; Δεν απολαμβάνετε το θόρυβο, τη βοή και τα άλλα δυσάρεστα; Νομίζω, όμως, ότι όλα αυτά τα υποφέρετε και τα ανέχεστε αντισταθμίζοντάς τα με το αξιόλογο του

- 29 δυνάμεις δ' οὐκ εἰλήφατε, καθ' ἃς οἴσεται πᾶν τὸ
 συμβαῖνον; μεγαλοφυχίαν οὐκ εἰλήφατε; ἀνδρείαν
 οὐκ εἰλήφατε; καρτερίαν οὐκ εἰλήφατε; καὶ τί ἔτι
 μοι μέλει μεγαλοφύχῳ ὄντι τῶν ἀποβῆναι δυνα-
 μένων; τί μ' ἐκστήσει ἢ ταράξει ἢ τί ὀδυνηρὸν
 φανεῖται; οὐ χρήσομαι τῇ δυνάμει πρὸς ἃ εἰλήφα
 αὐτήν, ἀλλ' ἐπὶ τοῖς ἀποβαίνουσιν πενήθσω καὶ
 30 στεναῶ; "Ναί· ἀλλ' αἱ μύξαι μου ρέουσιν." τίνας
 οὖν ἕνεκα χεῖρας ἔχεις, ἀνδράποδον; οὐχ ἵνα καὶ
 31 ἀπομύσσης σεαυτόν; Τοῦτο οὖν εὐλογον μύξας
 32 γίνεσθαι ἐν τῷ κόσμῳ; Καὶ πόσῳ χρεῖττον
 ἀπομύξασθαι σε ἢ ἐγκαλεῖν; ἢ τί οἶε· ὅτι ὁ
 Ἡρακλῆς ἂν ἀπέβη, εἰ μὴ λέων τοιοῦτος ἐγένετο
 καὶ ὕδρα καὶ ἔλαφρος καὶ σῦς καὶ ἄδικοί-τινες
 ἀνθρώποι καὶ θηριώδεις, οὓς ἐκεῖνος ἐξήλαυεν καὶ
 33 ἐκάθαιρεν; καὶ τί ἂν ἐποίει μηδενὸς τοιούτου
 γεγονότος; ἢ δῆλον ὅτι ἐντετυλιγμένος ἂν
 ἐκάθευδεν; οὐκοῦν πρῶτον μὲν οὐκ ἂν ἐγένετο
 Ἡρακλῆς ἐν τρυφῇ τοιαύτῃ καὶ ἡσυχίᾳ νυστάζων
 ὅλον τὸν βίον· εἰ δ' ἄρα καὶ ἐγένετο, τί ὄφελος
 34 αὐτοῦ; τίς δὲ χρήσις τῶν βραχιόνων τῶν ἐκείνου
 καὶ τῆς ἄλλης ἀλκῆς καὶ καρτερίας καὶ γεν-
 ναιότητος, εἰ μὴ τοιαῦταί τινες αὐτὸν περιστάσεις
 35 καὶ ὕλαι διέσεισαν καὶ ἐγύμνασαν; τί οὖν; αὐτῶ
 ταύτας ἔδει κατασκευάζειν καὶ ζητεῖν ποθεν

θεάματος. Εμπρός, λέγε, δεν έχετε πάρει ικανότητες με τις οποίες θα αντέξετε οτιδήποτε συμβαίνει; Μεγαλοφυχία δεν έχετε πάρει; Γενναιότητα δεν έχετε πάρει; Υπομονή δεν έχετε πάρει; Κι αφού είμαι μεγαλόφυχος, τι με νοιάζει πια για όσα μπορούν να συμβούν; Τι θα με αναστατώσει ή τι θα με ταράξει ή τι θα μου φανεί οδυνηρό; Δεν θα χρησιμοποιήσω την ικανότητα γι' αυτά που την έχω πάρει, αλλά θα κλάψω και θα θρηνήσω για όσα συμβαίνουν;

«Ναι, αλλά τρέχει η μύτη μου.» Γιατί έχεις τότε τα χέρια σου, δούλε; Όχι και για να σκουπίσεις τη μύτη σου; -Είναι λογικό λοιπόν αυτό, να έχει φτιάξει ο θεός τις μύξες στον κόσμο; -Σκέψου, όμως, πόσο καλύτερο είναι να σκουπίζεις τη μύτη σου από το να κατηγορείς; Ή τι νομίζεις; Θα είχε γίνει αυτός που έγινε ο Ηρακλής, αν δεν υπήρχε εκείνο το λιοντάρι και η (Λερναία) ύδρα και το ελάφι και ο κάπρος και κάποιοι άδικοι άνθρωποι και κτηνώδεις, που εκείνος τους έδιωξε και καθάρισε τον τόπο; Και τι θα έκανε, αν δεν είχε υπάρξει τίποτε από αυτά; Δεν είναι φανερό ότι θα κοιμόταν τυλιγμένος στα σκεπάσματα; Λοιπόν, κατ' αρχήν δεν θα γινόταν Ηρακλής, αν σ' όλη τη ζωή του νύσταζε, μέσα σε τέτοια καλοπέραση και απραξία; ακόμη κι αν γινόταν, ποιο το όφελος; Πού θα χρησιμοποιούσε τα μπράτσα του, την υπόλοιπη ρώμη του, την αντοχή και τη γενναιότητα, αν δεν τον ξεσήκωναν και δεν τον γύμναζαν τέτοιες περιστάσεις και αφορμές; Τι λες, λοιπόν; Έπρεπε, ο ίδιος, να τις κατασκευάζει για τον εαυτό του,

- 36 λέοντα εἰσαγαγεῖν εἰς τὴν χώραν τὴν αὐτοῦ καὶ
 σὺν καὶ ὕδραν; μωρία τοῦτο καὶ μανία. γενόμενα
 δὲ καὶ εὐρεθέντα εὐχρηστο ἦν πρὸς τὸ δεῖξαι καὶ
 37 γυμνάσαι τὸν Ἡρακλέα. Ἄγε οὖν καὶ σὺ τούτων
 αἰσθόμενος ἀπόβλεψον εἰς τὰς δυνάμεις ἃς ἔχεις
 καὶ ἀπιδῶν εἰπέ “φέρε νῦν, ὦ Ζεῦ, ἣν θέλεις
 περίστασιν ἔχω γὰρ παρασκευὴν ἐκ σοῦ μοι δεδο-
 μένην καὶ ἀφορμὰς πρὸς τὸ κοσμηθῆσαι διὰ τῶν
 38 ἀποβαινόντων ἑμαυτόν” οὐδ’ ἀλλὰ κάθησθε τὰ μὲν
 μὴ συμβῆῃ τρέμοντες, τῶν δὲ συμβαινόντων ὀδυ-
 ρόμενοι καὶ πενθοῦντες καὶ στένοντες· εἶτα τοῖς
 39 θεοῖς ἐγκαλεῖτε. τί γάρ ἐστιν ἄλλο ἀκόλουθον τῇ
 40 τοιαύτῃ ἀγεννεΐᾳ ἢ καὶ ἀσέβειᾳ; καίτοι ὁ γε θεὸς
 οὐ μόνον ἔδωκεν ἡμῖν τὰς δυνάμεις ταύτας, καθ’
 ἃς οἴσομεν πᾶν τὸ ἀποβαῖνον μὴ ταπεινούμενοι
 μηδὲ συγκλώμενοι ὑπ’ αὐτοῦ, ἀλλ’ ὃ ἦν ἀγαθοῦ
 βασιλέως καὶ ταῖς ἀληθείαις πατρός, ἀκώλυτον
 τοῦτο ἔδωκεν, ἀνανάγκαστον, ἀπαραπόδιστον,
 ὅλον αὐτὸ ἐφ’ ἡμῖν ἐποίησεν οὐδ’ αὐτῷ τινα πρὸς
 τοῦτο ἰσχὺν ἀπολιπῶν, ὥστε κωλύσαι ἢ ἐμπο-
 41 δίσαι. ταῦτα ἔχοντες ἐλεύθερα καὶ ὑμέτερα μὴ
 χρῆσθε αὐτοῖς μηδ’ αἰσθάνεσθε τίνα εἰλήφατε καὶ
 42 παρὰ τίνος, ἀλλὰ κάθησθε πενθοῦντες καὶ στέ-
 νοντες οἱ μὲν πρὸς αὐτὸν τὸν δόντα ἀποτετυφλω-
 μένοι μηδ’ ἐπιγινώσκοντες τὸν εὐεργέτην, οἱ δ’ ὑπ’
 ἀγεννεΐας εἰς μέμφεις καὶ τὰ ἐγκλήματα τῷ θεῷ
 43 ἐκτρεπόμενοι. καίτοι πρὸς μεγαλοφυχίαν μὲν

και να φάχνει από πού θα φέρει στη χώρα του το λιοντάρι και τον κάπρο και την ύδρα; Αυτό θα ήταν ανοησία και τρέλλα. Δημιουργήθηκαν, παρ' όλα αυτά, και βρέθηκαν και ήταν καλά για ν' αναδείξουν και να γυμνάσουν τον Ηρακλή.

Εμπρός, τώρα, και συ, που τα κατάλαβες αυτά, στρέψε την προσοχή σου στις ικανότητες που έχεις· κι όταν τις δεις, πες «Φέρε μου τώρα, Δία, όποια δυσκολία θέλεις· γιατί έχω εφόδια δοσμένα από σένα και ευκαιρίες, με όλα αυτά που συμβαίνουν, για να διακριθώ». Δεν το λέτε· αλλά κάθεστε και τρέμετε μη συμβούν αυτά· κι όταν συμβαίνουν, κάθεστε και κλαίτε και θρηνείτε κι αναστενάζετε· κι έπειτα κατηγορείτε τους θεούς. Γιατί, ποια άλλη συνέπεια, εκτός από την ασέβεια, έχει αυτός ο ξεπεσμός; Και όμως, ο θεός όχι μόνο μας έδωσε αυτές τις ικανότητες, για να υπομένουμε όσα συμβαίνουν, χωρίς να μας ταπεινώνουν και να μας τσακίζουν, αλλά, πράγμα που θα ταίριαζε σε βασιλιά καλό και αληθινό πατέρα, μας τις έδωσε ανεμπόδιστες, απαλλαγμένες από καταναγκασμούς, απεριόριστες, και έκανε ώστε όλες να εξαρτώνται από μας, χωρίς να κρατήσει για τον εαυτό του κάποια δύναμη, για να μας εμποδίζει ή να μας σταματάει. Και τι λοιπόν που, όλα αυτά, είναι ελεύθερα και δικά σας· μην τα χρησιμοποιείτε και μη νιώθετε ποια πράγματα και από ποιον τα 'χετε πάρει· καθήστε μόνο να θρηνείτε και ν' αναστενάζετε, άλλοι τυφλοί γι' αυτόν που τά 'δωσε και αχάριστοι προς τον ευεργέτη, κι άλλοι, από φαυλότητα, ξεπέφτοντας σε πα-

καὶ ἀνδρείαν ἐγὼ σοὶ δεῖξω ὅτι ἀφορμὰς καὶ
 παρασκευὴν ἔχεις, πρὸς δὲ τὸ μέμφεσθαι καὶ
 ἐγκαλεῖν ποίας ἀφορμὰς ἔχεις σὺ δ' ἐμοὶ δείκνυε.

ζ'. Περὶ τῆς χρείας τῶν μεταπιπτόντων καὶ
 ὑποθετικῶν καὶ τῶν ὁμοίων.

- 1 Ἡ περὶ τοὺς μεταπίπτοντας καὶ ὑποθετικούς, ἔτι
 δὲ ἠρωτῆσθαι περαίνοντας καὶ πάντας ἀπλῶς
 τοὺς τοιοῦτους λόγους πραγματεία λανθάνει τοὺς
 2 πολλοὺς περὶ καθήκοντος οὐσα. ζητοῦμεν γὰρ ἐπὶ
 πάσης ὕλης πῶς ἂν εὖροι ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς
 τὴν διέξοδον καὶ ἀναστροφὴν τὴν ἐν αὐτῇ καθή-
 3 κουσαν. οὐκοῦν ἢ τοῦτο λεγέτωσαν, ὅτι οὐ συγκα-
 θήσει εἰς ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν ὁ σπουδαῖος ἢ
 ὅτι συγκαθεῖς οὐκ ἐπιμελήσεται τοῦ μὴ εἰκῆ
 μηδ' ὡς ἔτυχεν ἐν ἐρωτῆσει καὶ ἀποκρίσει ἀνα-
 4 στρέφεσθαι, ἢ τούτων μηδέτερον προσδεχομένοις
 ἀναγκαῖον ὁμολογεῖν, ὅτι ἐπίσκεψιν τινα ποιητέον
 τῶν τόπων τούτων, περὶ οὓς μάλιστα στρέφεται
 5 ἐρώτησις καὶ ἀπόκρισις. τί γὰρ ἐπαγγέλλεται ἐν
 λόγῳ; ἀληθῆ τιθέναί, τὰ ψευδῆ αἶρειν, <πρὸς>
 6 τὰ ἄδηλα ἐπέχειν. ἄρ' οὖν ἀρκεῖ τοῦτο μόνον
 μαθεῖν; Ἄρκεϊ, φησίν. Οὐκοῦν καὶ τῶ βουλομένῳ
 ἐν χρήσει νομίσματος μὴ διαπίπτειν ἀρκεῖ τοῦτο
 ἀκοῦσαι, διὰ τί τὰς μὲν δοκίμους δραχμὰς παρα-
 7 δέχη, τὰς δ' ἀδοκίμους ἀποδοκιμάζει; Οὐκ ἀρκεῖ.

ράπωνα και κατηγορίες προς το θεό. Κι όμως, εγώ θα σου δείξω ότι και ευκαιρίες και προσόντα έχεις, για να 'σαι μεγαλόφυχος και γενναίος· δείξε μου όμως, κι εσύ, ποιες αφορμές έχεις για παράπωνα και κατηγορίες.

*7. Για τη χρήση των δίστημων συλλογισμών,
των υποθετικών και των άλλων παρόμοιων*

Διαφεύγει από τους περισσότερους ανθρώπους ότι η πραγματεία για τους δίστημους και τους υποθετικούς, αλλά και για τους συλλογισμούς που καταλήγουν σε συμπέρασμα με τη διαδικασία των ερωτήσεων, και γενικά για όλους τους παρόμοιους συλλογισμούς²¹, αφορά το καθήκον. Ψάχνουμε, δηλαδή, σε κάθε ζήτημα, πώς θα μπορούσε ο καλός και αγαθός άνθρωπος να βρει την πορεία και την κατεύθυνση που αρμόζει σ' αυτό. Επομένως, ή αφήστε τους ανθρώπους να λένε ότι ο σοφός δεν θα εμπλακεί σε ερωταποκρίσεις, είτε ότι, αν εμπλακεί, δεν θα φροντίσει να μην το κάνει άσκοπα και τυχαία· ή, αν δεν υποστηρίζουν τίποτα από τα δύο, αναγκαστικά θα συμφωνήσουν ότι πρέπει να ερευνά τα θέματα, με τα οποία κυρίως σχετίζονται η ερώτηση και η απάντηση.

Γιατί, τι υπόσχεται να κάνει με το συλλογισμό; Να στηρίζει τα αληθινά, να αναιρεί τα ψεύτικα και να αναστέλλει την κρίση του για τα αμφίβολα. Επομένως, αρκεί να μάθει κανείς μόνο αυτό; -Αρκεί, λέει. -Λοιπόν, κι αυτός που θέλει να μην κάνει λάθος στη χρήση του νομίσματος, αρκεί μόνο να μάθει γιατί αποδέχεται τις γνήσιες δραχμές, ενώ απορρίπτει τις κίβδηλες; -Δεν

- Τί οὖν δεῖ τούτῳ προσλαβεῖν; τί γὰρ ἄλλο ἢ
 δύναμιν δοκιμαστικὴν τε καὶ <δι>ακριτικὴν τῶν
 8 δοκίμων τε καὶ ἀδοκίμων δραχμῶν; οὐκοῦν καὶ
 ἐπὶ λόγου οὐκ ἄρκει τὸ λεχθέν, ἀλλ' ἀνάγκη
 δοκιμαστικὸν γενέσθαι καὶ διακριτικὸν τοῦ ἀλη-
 9 θοῦς καὶ τοῦ ψεύδους καὶ τοῦ ἀδήλου; Ἀνάγκη.
 Ἐπὶ τούτοις τί παραγγέλλεται ἐν λόγῳ; τὸ ἀκό-
 λουθον τοῖς δοθεῖσιν ὑπὸ σοῦ καλῶς παραδέχου.
 10 ἄγε ἄρκει οὖν κἀνταῦθα γινῶναι τοῦτο; οὐκ ἄρκει,
 δεῖ δὲ μαθεῖν πῶς τί τισιν ἀκόλουθον γίνεται καὶ
 ποτὲ μὲν ἐν ἐνὶ ἀκολουθεῖ, ποτὲ δὲ πλείοσιν κοινῇ.
 11 μὴ ποτε οὖν καὶ τοῦτο ἀνάγκη προσλαβεῖν τὸν
 μέλλοντα ἐν λόγῳ συνετῶς ἀναστραφῆσεσθαι καὶ
 αὐτόν τ' ἀποδείξειν ἕκαστα ἀποδόντα καὶ τοῖς
 ἀποδεικνύουσι παρακολουθήσειν μηδ' ὑπὸ τῶν
 12 σοφισζομένων διαπλανηθήσεσθαι ὡς ἀποδεικνυόν-
 των; οὐκοῦν ἐλήλυθεν ἡμῖν περὶ τῶν συναγόντων
 λόγων καὶ τρόπων πραγματεία καὶ γυμνασία καὶ
 ἀναγκαῖα πέφηεν.
 13 Ἀλλὰ δὴ ἔστιν ἐφ' ὧν δεδώκαμεν ὑγιῶς τὰ λήμ-
 ματα καὶ συμβαίνει τουτὶ ἐξ αὐτῶν ψεῦδος δὲ ὄν
 14 οὐδὲν ἤττον συμβαίνει. τί οὖν μοι καθήκει ποιεῖν;
 15 προσδέχεσθαι τὸ ψεῦδος; καὶ πῶς οἶόν τ'; ἀλλὰ
 λέγειν ὅτι “οὐχ ὑγιῶς παρεχώρησα τὰ ὠμολο-
 γημένα”; καὶ μὴν οὐδὲ τοῦτο δίδοται. ἀλλ' ὅτι
 “οὐ συμβαίνει διὰ τῶν παρακεχωρημένων”; ἀλλ'

αρκεί. — Τότε, τι πρέπει να προσθέσουμε σ' αυτό; Τι άλλο από την ικανότητα να εξετάζουμε και να ξεχωρίζουμε τις γνήσιες από τις κίβδηλες δραχμές; Άρα, και σ' ό,τι αφορά το συλλογισμό, δεν αρκεί αυτό που ειπώθηκε, αλλά είναι ανάγκη να έχει την ικανότητα να εξετάζει και να διακρίνει την αλήθεια, το φέμα και το αμφίβολο; — Φυσικά. — Γι' αυτά τι αξιώνει να κάνει με το συλλογισμό; Δέξου, παρακαλώ, τις συνέπειες αυτών που παραδέχτηκες ο ίδιος. Λέγε· αρκεί, λοιπόν, κι εδώ να γνωρίζουμε αυτό; Δεν αρκεί· αλλά πρέπει να μάθουμε πώς κάτι συνάγεται από κάποια πράγματα, κι άλλοτε ένα μόνο συνάγεται από ένα, ενώ άλλοτε από περισσότερα μαζί. Μήπως, τότε, είναι ανάγκη κι αυτό να εξασφαλίσει όποιος πρόκειται με σύνεση να εμπλακεί σε μια συζήτηση, δηλαδή και ο ίδιος να μπορεί να αποδείξει καθετί που αναφέρει, και να μπορεί να παρακολουθήσει όσους αποδεικνύουν, κι ούτε να παραπλανάται από αυτούς που σοφίζονται διάφορα, δήθεν για να αποδείξουν; Συνεπώς, μας έχει προκύψει, και έχει αποδειχτεί καλή για εξάσκηση και αναγκαία, μια εργασία για τους συμπερασματικούς συλλογισμούς και τις λογικές μεθόδους.

Όμως, βέβαια, υπάρχουν φορές που θέτουμε ορθά τους όρους του συλλογισμού και, από αυτούς, προκύπτει ένα ορισμένο συμπέρασμα· και, παρ' όλο που μπορεί να είναι φέμα, δεν παύει να προκύπτει. Τι αρμόζει λοιπόν να κάνω; Να αποδεχτώ το φέμα; Και πώς είναι δυνατό αυτό; Μήπως να λέω ότι «δεν έχανα καλά που δέχτηκα τους πρώτους όρους»; Ούτε, όμως, αυτό επιτρέπεται. Μήπως

- 16 οὐδὲ τοῦτο δίδοται. τί οὖν ἐπὶ τούτων ποιητέον; ἢ μή ποτε ὡς οὐκ ἄρκει τὸ δανείσασθαι πρὸς τὸ ἔτι ὀφείλειν, ἀλλὰ δεῖ προσεῖναι καὶ τὸ ἐπιμένειν ἐπὶ τοῦ δανείου καὶ μὴ διαλελύσθαι αὐτό, οὕτως οὐκ ἄρκει πρὸς τὸ δεῖν παραχωρεῖν τὸ ἐπιφερόμενον τὸ δεδωκέναι τὰ λήμματα, δεῖ δ' ἐπιμένειν ἐπὶ τῆς
- 17 παραχωρήσεως αὐτῶν. καὶ δὴ μενόντων μὲν αὐτῶν εἰς τέλος ὅποια παρεχωρήθη πᾶσα ἀνάγκη ἡμᾶς ἐπὶ τῆς παραχωρήσεως ἐπιμένειν καὶ τὸ
- 19 ἀκόλουθον αὐτοῖς προσδέχεσθαι οὐδὲ γὰρ ἡμῖν ἔτι οὐδὲ καθ' ἡμᾶς συμβαίνει τοῦτο τὸ ἐπιφερόμενον, ἐπειδὴ τῆς συγχωρήσεως τῶν λημμάτων
- 20 ἀπέστημεν. δεῖ οὖν καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν λημμάτων ἱστορῆσαι καὶ τὴν τοιαύτην μεταβολὴν τε καὶ μετὰπτωσιν αὐτῶν, καθ' ἣν ἐν αὐτῇ τῇ ἐρωτήσῃ ἢ τῇ ἀποκρίσει ἢ τῷ συλλελογίσθαι ἢ τινι ἄλλῳ τοιούτῳ λαμβάνοντα τὰς μεταπτώσεις ἀφορμὴν παρέχει τοῖς ἀνοήτοις τοῦ ταρασσεσθαι μὴ
- 21 βλέπουσι τὸ ἀκόλουθον. τίνος ἕνεκα; ἴν' ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ μὴ παρὰ τὸ καθήκον μηδ' εἰκῆ μηδὲ
- 22 συγχευμένως ἀναστρεφώμεθα. Καὶ τὸ αὐτὸ ἐπὶ τε τῶν ὑποθέσεων καὶ τῶν ὑποθετικῶν λόγων.

ότι «δεν προκύπτει αυτό το συμπέρασμα από τους πρώτους όρους»; Ούτε και αυτό επιτρέπεται. Τι πρέπει λοιπόν να κάνουμε σ' αυτές τις περιπτώσεις; Μήπως, τάχα, όπως το να έχουμε δανειστεί δε σημαίνει ότι συνεχίζουμε να χρωστάμε, αλλά πρέπει, επιπλέον, να έχουμε μείνει στο δάνειο, και να μην το έχουμε ξοφλήσει, έτσι, δεν αρκεί να έχουμε θέσει τους πρώτους όρους για να πρέπει να αποδεχόμαστε το συμπέρασμα, αλλά πρέπει να επιμένουμε στην αποδοχή τους; Και βέβαια, εφόσον παραμένουν οι πρώτοι όροι μέχρι το τέλος όπως τέθηκαν, είναι απόλυτη ανάγκη να επιμένουμε σ' αυτούς και να αποδεχόμαστε το συμπέρασμα που προκύπτει από αυτούς: ...²² <εἰ δὲ μή, οὐ> αν όμως, αυτοί, δεν παραμένουν οι ίδιοι, τότε δεν πρέπει να κάνουμε τίποτε από αυτά, γιατί ούτε για εμάς, πλέον, ούτε σύμφωνα με αυτά που σκεφτόμαστε, προκύπτει αυτό το συμπέρασμα, αφού αρνηθήκαμε να συμφωνήσουμε με τους πρώτους όρους. Πρέπει, λοιπόν, να εξετάζουμε και αυτού του είδους τους πρώτους όρους, και αυτή τους τη μεταβολή και τη δισημία, εξαιτίας της οποίας, στην ίδια την ερώτηση ή την απάντηση, ή στο συλλογισμό ή σε κάποια άλλη, παρόμοια διαδικασία του λόγου, οι πρώτοι όροι, όταν γίνουν δίσημοι, γίνονται και αφορμή για τους ανόητους, που δεν βλέπουν τη λογική ακολουθία, να ανησυχούν. Για ποιο λόγο; Για να μην αντιμετωπίζουμε αυτές τις περιπτώσεις ούτε αντίθετα με το καθήκον ούτε συμπτωματικά ούτε συγκεχυμένα.

Το ίδιο ισχύει και για τις υποθέσεις και για τους υπο-

- ἀναγκαῖον γὰρ ἔστιν ὅτ' αἰτῆσαι τινα ὑπόθεσιν
 23 ὡσπερ ἐπιβάθραν τῷ ἐξῆς λόγῳ. πᾶσαν οὖν τὴν
 24 δοθείσαν παραχωρητέον ἢ οὐ πᾶσαν; καὶ εἰ οὐ
 πᾶσαν, τίνα; περὶ τίνος ἢ σκέψις; περὶ καθήκοντος.
 παραχωρήσαντι δὲ μενετέον εἰς ἅπαν ἐπὶ τῆς
 τηρήσεως ἢ ἔστιν ὅτε ἀποστατέον, τὰ δ' ἀκόλουθα
 προσδεκτέον καὶ τὰ μαχόμενα οὐ προσδεκτέον;
 25 Ναί. Ἄλλὰ λέγει τις ὅτι "ποιήσω σε δυνατοῦ δε-
 ξάμενον ὑπόθεσιν ἐπ' ἀδύνατον ἀπαχθῆναι". πρὸς
 τοῦτον οὐ συγκαθήσει <ὁ> φρόνιμος, ἀλλὰ φεύ-
 26 ξεται ἐξέτασιν καὶ κοινολογίαν; καὶ τίς ἔτι ἄλλος
 ἐστὶ λόγῳ χρηστικὸς καὶ δεινὸς ἐρωτήσει καὶ
 ἀποκρίσει καὶ νῆ Δία ἀνεξαπάτητός τε καὶ ἀσό-
 27 φιστος; ἀλλὰ συγκαθήσει μὲν, οὐκ ἐπιστραφήσεται
 δὲ τοῦ μὴ εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν ἀναστρέφασθαι ἐν
 λόγῳ; καὶ πῶς ἔτι ἔσται τοιοῦτος οἷον αὐτὸν
 28 ἐπινοοῦμεν; ἀλλ' ἄνευ τινὸς τοιαύτης γυμνασίας
 καὶ παρασκευῆς φυλάττειν οἷός τ' ἐστὶ τὸ ἐξῆς;
 29 τοῦτο δεικνύτωσαν καὶ παρέλκει τὰ θεωρήματα
 ταῦτα πάντα, ἄτοπα ἦν καὶ ἀνακόλουθα τῇ
 30 προλήψει τοῦ σπουδαίου. Τί ἔτι ἀργοὶ καὶ ῥάθυμοι
 καὶ κωθροὶ ἐσμεν καὶ προφάσεις ζητοῦμεν, καθ' ἃς
 οὐ πονήσομεν οὐδ' ἀγρυπνήσομεν ἐξεργαζόμενοι
 31 τὸν αὐτῶν λόγον; Ἄν οὖν ἐν τούτοις πλανηθῶ, μὴ
 τι τὸν πατέρα ἀπέχτεινα; Ἀνδράποδον, ποῦ γὰρ

θετικών συλλογισμούς. Γιατί, κάποτε, αναγκαστικά κανείς ζητάει μια υπόθεση σαν γέφυρα²³ για το συλλογισμό που ακολουθεί. Πρέπει λοιπόν να υιοθετήσει όλες τις υποθέσεις που τίθενται ή όχι; Κι αν όχι όλες, ποια; Κι αφού την υιοθετήσει, πρέπει να επιμένει στην πιστή της τήρηση, ή πρέπει κάποτε να την εγκαταλείπει και να αποδέχεται τα λογικά συνακόλουθα, και τις αντιφάσεις να μην τις αποδέχεται; Ναι. Κάποιος, όμως, λέει ότι «εσένα, που δέχτηκες την υπόθεση της πιθανότητας ενός πράγματος, θα σε κάνω να οδηγηθείς σε κάτι αδύνατο». Ο φρόνιμος άνθρωπος δεν θα ασχοληθεί με αυτόν, αλλά θα αποφύγει την έρευνα και τη συζήτηση; Ποιος άλλος, όμως, εκτός από αυτόν, είναι ικανός στη χρήση του λόγου και επιδέξιος στις ερωτήσεις και τις απαντήσεις, και, μα το Δία, αδύνατο να εξαπατηθεί και να παρασυρθεί από σοφιστείες; Μήπως, όμως, ασχοληθεί μαζί του, αλλά δεν προσέξει να μην κινηθεί στη συζήτηση συμπτωματικά και τυχαία; Και πώς, τότε, θα συνεχίσει να είναι τέτοιος που τον φανταζόμαστε; Χωρίς, όμως, κάποια τέτοια εξάσκηση και προετοιμασία, θα μπορεί να διαφυλάξει τη συνέχεια της συζήτησης; Αυτό ας αποδείξουν, και όλες αυτές οι σκέψεις περισσεύουν γιατί ήταν παράλογες και ασύμφωνες με την αντίληψή μας για τον σπουδαίο άνθρωπο.

Γιατί είμαστε ακόμη αργοί και ράθυμοι και νωθροί, και φάχνουμε προφάσεις, χάρη στις οποίες δεν θα κοπιάσουμε ούτε θα ξαγρυπνήσουμε για να καλλιεργήσουμε το συλλογισμό μας; -Αν, λοιπόν, έπεσα έξω σ' αυτά,

- ἐνθάδε πατήρ ἦν, ἴν' αὐτὸν ἀποκτείνης; τί οὖν ἐποίησας; ὁ μόνον ἦν κατὰ τὸν τόπον ἀμάρτημα,
- 32 τοῦτο ἡμάρτηκας. ἐπεὶ τοι τοῦτ' αὐτὸ καὶ ἐγὼ Ῥούφω εἶπον ἐπιτιμῶντί μοι ὅτι τὸ παραλειπόμενον ἐν ἐν συλλογισμῶ τινι οὐχ εὔρισκον. “Οὐχ οἶον μὲν”, φημί, “<εἰ> τὸ Καπιτώλιον κατέκαυσα”, ὁ δ' “Ἀνδράποδον”, ἔφη, “ἐνθάδε τὸ παραλειπόμενον
- 33 Καπιτώλιόν ἐστιν”. ἢ ταῦτα μόνον ἀμαρτήματα ἐστὶ τὸ Καπιτώλιον ἐμπρῆσαι καὶ τὸν πατέρα ἀποκτείνειν, τὸ δ' εἰκῆ καὶ μάτην καὶ ὡς ἔτυχεν χρῆσθαι ταῖς φαντασίαις ταῖς αὐτοῦ καὶ μὴ παρακολουθεῖν λόγῳ μὴδ' ἀποδειξεί μὴδὲ σοφίσματι μὴδ' ἀπλῶς βλέπειν τὸ καθ' αὐτὸν καὶ οὐ καθ' αὐτὸν ἐν ἐρωτήσῃ καὶ ἀποκρίσει, τούτων δ' οὐδὲν ἐστὶν ἀμάρτημα;

η'. Ὅτι αἱ δυνάμεις τοῖς ἀπαιδευτοῖς οὐκ ἀσφαλεῖς.

- 1 Καθ' ὅσους τρόπους μεταλαμβάνειν ἔστι τὰ ἰσοδυναμοῦντα ἀλλήλοις, κατὰ τοσοῦτους καὶ τὰ εἶδη τῶν ἐπιχειρημάτων τε καὶ ἐνθυμημάτων ἐν
- 2 τοῖς λόγοις ἐκποιεῖ μεταλαμβάνειν. οἶον φέρε τὸν τρόπον τοῦτον· εἰ ἐδανείσω καὶ μὴ ἀπέδωκας, ὀφείλεις μοι τὸ ἀργύριον· οὐχὶ ἐδανείσω μὲν καὶ οὐκ ἀπέδωκας· οὐ μὴν ὀφείλεις μοι τὸ ἀργύριον.
- 3 καὶ τοῦτο οὐδενὶ μᾶλλον προσήκει ἢ τῷ φιλοσόφῳ ἐμπειρώς ποιεῖν. εἶπερ γὰρ ἀτελής συλλογισμὸς

μήπως σκότωσα τον πατέρα μου; - Δούλε, πού βρέθηκε εδώ ο πατέρας σου για να τον σκοτώσεις; Τι έκανες λοιπόν; Το μόνο σφάλμα που υπήρχε στην περίπτωση αυτή, το έκανες. Γιατί, κι εγώ, ακριβώς αυτό είπα στο Ρούφο, που με επέκρινε ότι δεν εύρισκα κάτι που έλειπε σε κάποιο συλλογισμό. «Μα δεν έκαψα και το Καπιτώλιο!» λέω· κι αυτός «δούλε» είπε «αυτό που λείπει εδώ, είναι Καπιτώλιο». Ή, μήπως, σφάλματα είναι μόνο να κάψεις το Καπιτώλιο και να σκοτώσεις τον πατέρα σου, ενώ να χρησιμοποιείς συμπτωματικά και μάταια και τυχαία τις δικές σου εντυπώσεις, και να μην παρακολουθείς ούτε το συλλογισμό ούτε την απόδειξη ούτε το σόφισμα, ούτε γενικά να βλέπεις, στην ερώτηση και στην απάντηση, τι συμφωνεί και τι όχι με αυτά που σκέφτεσαι, δεν είναι σφάλματα;

8. *Οι ικανότητες των αμόρφωτων για συλλογισμούς είναι επισφαλείς*

Με όσους τρόπους μπορούν να εναλλάσσονται τα ισόδυναμα μεταξύ τους, με τόσους αρμόζει και τα είδη των επιχειρημάτων και των ρητορικών αποδείξεων²⁴ να εναλλάσσονται στους συλλογισμούς. Πάρε, για παράδειγμα, τον εξής συλλογισμό: αν δανείστηκες και δεν επέστρεφες το δάνειο, μου χρωστάς τα χρήματα: δεν δανείστηκες και δεν επέστρεφες το δάνειο: δεν μου οφείλεις τα χρήματα. Κι αυτό κανείς, εκτός από το φιλόσοφο, δεν μπορεί να το κάνει έμπειρα. Αφού λοιπόν η ρητο-

- ἔστι τὸ ἐνθύμημα, δῆλον ὅτι ὁ περὶ τὸν τέλειον
 συλλογισμὸν γεγυμνασμένος οὗτος ἂν ἰκανὸς εἴη
 4 καὶ περὶ τὸν ἀτελῆ οὐδὲν ἤττον. Τί ποτ' οὖν οὐ
 γυμνάζομεν αὐτούς τε καὶ ἀλλήλους τὸν τρόπον
 5 τοῦτον; ὅτι νῦν καίτοι μὴ γυμναζόμενοι περὶ
 ταῦτα μὴδ' ἀπὸ τῆς ἐπιμελείας τοῦ ἥθους ὑπὸ γε
 ἐμοῦ περισπώμενοι ὅμως οὐδὲν ἐπιδίδομεν εἰς
 6 καλοκάγαθίαν. τί οὖν χρῆ προσδοκᾶν, εἰ καὶ ταύ-
 την τὴν ἀσχολίαν προσλάβομεν; καὶ μάλισθ', ὅτι
 οὐ μόνον ἀσχολία τις ἀπὸ τῶν ἀναγκαιοτέρων
 αὐτῆ προσγένειτ' ἂν, ἀλλὰ καὶ οἰήσεως ἀφορμῆ
 7 καὶ τύφου οὐχ ἢ τυχοῦσα. μεγάλη γάρ ἐστι δύ-
 ναμις ἢ ἐπιχειρητικὴ καὶ πιθανολογικὴ, καὶ μά-
 λιστ' εἰ τύχοι γυμνασίας ἐπιπλέον καὶ τινα καὶ
 8 εὐπρέπειαν ἀπὸ τῶν ὀνομάτων προσλάβοι. ὅτι καὶ
 ἐν τῷ καθόλου πᾶσα δύναμις ἐπισηφελὴς τοῖς
 ἀπαιδευτοῖς καὶ ἀσθενέσι προσγενομένη πρὸς τὸ
 9 ἐπᾶραι καὶ χαυνῶσαι ἐπ' αὐτῆ. ποία γὰρ ἂν τις
 ἔτι μηχανῆ πείσαι τὸν νέον τὸν ἐν τούτοις
 διαφέροντα, ὅτι οὐ δεῖ προσθήκην αὐτὸν ἐκείνων
 10 γενέσθαι, ἀλλ' ἐκείνα αὐτῷ προσθεῖναι; οὐχὶ δὲ
 πάντας τοὺς λόγους τούτους καταπατήσας ἐπη-
 ρυμένος ἡμῖν καὶ πεφουσημένος περιπατεῖ μὴδ'
 ἀνεχόμενος, ἂν τις ἄπτηται τι αὐτοῦ ὑπομι-
 μνήσκων, τίνος ἀπολελειμμένος ποῦ ἀποκέκλιεν;
 11 Τί οὖν; Πλάτων φιλόσοφος οὐκ ἦν; Ἰπποκράτης
 γὰρ ἰατρὸς οὐκ ἦν; ἀλλ' ὄρας πῶς φράζει Ἰππο-

ρική απόδειξη είναι ατελής συλλογισμός, είναι φανερό ότι αυτός που είναι εξασκημένος στον τέλει συλλογισμό, θα ήταν εξίσου ικανός και για τον ατελή.

Γιατί, λοιπόν, δεν εξασκούμαστε, ο καθένας μόνος και μεταξύ μας, μ' αυτό τον τρόπο; Γιατί τώρα, που δεν εξασκούμαστε σ' αυτά, αλλά ούτε αποσπώμαστε, από μένα τουλάχιστον, από τη φροντίδα του χαρακτήρα, δεν βελτιωνόμαστε καθόλου στη σοφία. Τι πρέπει, λοιπόν, να περιμένουμε, αν αναλάβουμε κι αυτή την ασχολία; Και μάλιστα, αφού δεν θα επιβαρυνόμασταν μόνο με μια ασχολία που θα μας απομάκρυνε από όσες έχουμε απόλυτη ανάγκη, αλλά, επίσης, θα ήταν και μια εξαιρετική δικαιολογία για έπαρση και αλαζονεία. Γιατί η ικανότητα για διαλεκτικά και πιθανολογικά τεχνάσματα είναι σπουδαία και, ιδίως, αν έτυχε επιπλέον εξάσκησης και έχει κερδίσει κάποια ευπρέπεια από τη γλώσσα. Αφού, γενικά, κάθε ικανότητα που αποκτούν οι αμόρφωτοι και οι αδύναμοι είναι επικίνδυνη, γιατί, εξαιτίας της, οδηγούνται στην έπαρση και την αλαζονεία. Γιατί, ποιο μέσο θα μπορούσε να πείσει το νέο που ενδιαφέρεται γι' αυτά ότι δεν πρέπει αυτός να γίνει εξάρτημα εκείνων, αλλά εκείνα δικό του; Αφού κλώτσησε περιφρονητικά όλους αυτούς τους συλλογισμούς, δεν περπατάει μπροστά μας καμαρωτός και φουσκωτός, χωρίς να ανέχεται να τον προσβάλλει κάποιος, θυμίζοντάς του τι του λείπει και πού έχασε το δρόμο του;

Λοιπόν; Ο Πλάτων δεν ήταν φιλόσοφος; Μήπως ο Ιπποκράτης δεν ήταν γιατρός; Βλέπεις, όμως, πώς μι-

- 12 κράτης. μή τι οὖν Ἴπποκράτης οὕτω φράζει, καθὼ
 13 ἰατρός ἐστιν; τί οὖν μιγνύεις πράγματα ἄλλως ἐπὶ
 ἦν Πλάτων καὶ ἰσχυρός, ἔδει κάμει καθήμενον
 ἐκπονεῖν, ἵνα καλὸς γένωμαι ἢ ἵνα ἰσχυρός, ὡς
 14 τοῦτο ἀναγκαῖον πρὸς φιλοσοφίαν, ἐπεὶ τις φιλό-
 σοφος ἅμα καὶ καλὸς ἦν καὶ φιλόσοφος; οὐ θέλεις
 αἰσθάνεσθαι καὶ διακρίναι κατὰ τί οἱ ἄνθρωποι
 γίνονται φιλόσοφοι καὶ τίνα ἄλλως αὐτοῖς πάρε-
 15 στιν; ἄγε εἰ δ' ἐγὼ φιλόσοφος ἤμην, ἔδει ὑμᾶς καὶ
 16 χωλοὺς γενέσθαι; τί οὖν; αἴρω τὰς δυνάμεις ταύ-
 τας; μὴ γένοιτο· οὐδὲ γὰρ τὴν ὄρατικὴν. ὅμως δ',
 ἂν μου πυθάνῃ τί ἐστὶν ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου,
 οὐκ ἔχω σοι ἄλλο εἰπεῖν ἢ ὅτι ποιά προαίρεσις
 φάντασιων.

θ'. Πῶς ἀπὸ τοῦ συγγενεῖς ἡμᾶς εἶναι τῷ θεῷ
 ἐπέλθοι ἂν τις ἐπὶ τὰ ἐξῆς.

- 1 Εἰ ταῦτά ἐστιν ἀληθῆ τὰ περὶ τῆς συγγενείας τοῦ
 θεοῦ καὶ ἀνθρώπων λεγόμενα ὑπὸ τῶν φιλοσόφων,
 τί ἄλλο ἀπολείπεται τοῖς ἀνθρώποις ἢ τὸ τοῦ
 Σωκράτους, μηδέποτε πρὸς τὸν πυθόμενον ποδα-
 2 πός ἐστιν εἰπεῖν ὅτι Ἀθηναῖος ἢ Κορίνθιος, ἀλλ'
 3 ὅτι κόσμιος; διὰ τί γὰρ λέγεις Ἀθηναῖον εἶναι
 σεαυτόν, οὐχὶ δ' ἐξ ἐκείνης μόνον τῆς γωνιάς, εἰς
 ἣν ἐρρίφη γεννηθέν σου τὸ σωματίον; ἢ δηλον ὅτι

λάει ο Ιπποκράτης. Μήπως, λοιπόν, ο Ιπποκράτης μιλάει έτσι, επειδή είναι γιατρός; Γιατί, τότε, ανακατεύεις πράγματα που συνυπάρχουν συμπτωματικά στους ίδιους ανθρώπους; Αν ο Πλάτωνας ήταν ωραίος και δυνατός, έπρεπε κι εγώ να κάθομαι να κοπιάζω για να γίνω ωραίος ή δυνατός, γιατί τάχα αυτό είναι απαραίτητο στη φιλοσοφία, επειδή κάποιος φιλόσοφος ήταν ταυτόχρονα ωραίος και φιλόσοφος; Δεν θέλεις να καταλαβαίνεις και να διακρίνεις τι κάνει τους ανθρώπους φιλοσόφους και τι υπάρχει σ' αυτούς συμπτωματικά; Εμπρός, λέγε· αν εγώ ήμουν φιλόσοφος, έπρεπε εσείς να γίνετε και κουτσοί; Επομένως; Σας στερώ αυτές τις ικανότητες; Ποτέ. Όπως δεν σας στερώ την όραση. Όμως, αν με ρωτήσεις τι καλό έχει ο άνθρωπος, δεν έχω να σου πω τίποτε άλλο, εκτός από το ότι έχει ένα είδος βούλησης.

9. Πώς, από τη συγγένεια με το θεό, μπορεί να φτάσει κανείς στα συνακόλουθα;

Αν αληθεύουν όσα λένε οι φιλόσοφοι για τη συγγένεια ανάμεσα στο θεό και τους ανθρώπους, τι άλλο μένει στους ανθρώπους εκτός από αυτό που έλεγε ο Σωκράτης, δηλαδή, σ' όποιον ρωτάει από πού είσαι, ποτέ μη λες ότι είσαι Αθηναίος ή Κορίνθιος, αλλά πολίτης του κόσμου; Γιατί, λοιπόν, λες ότι είσαι από την Αθήνα και όχι από εκείνη μόνο τη γωνιά, όπου ρίχτηκε με τη γέννηση το ασήμαντο σώμα σου; Ή είναι φανερό ότι κατά-

- ἀπὸ τοῦ κυριωτέρου καὶ περιέχοντος οὐ μόνον
 αὐτὴν ἐκείνην τὴν γωνίαν, <ἀλλά> καὶ ὅλην σου
 τὴν οἰκίαν καὶ ἀπλῶς ὅθεν σου τὸ γένος τῶν προ-
 γόνων εἰς σέ κατελήλυθεν ἐντεῦθεν ποθεν καλεῖς
 4 σεαυτὸν Ἀθηναῖον καὶ Κορίνθιον; ὁ τοίνυν τῇ
 διοικήσει τοῦ κόσμου παρηκολουθηκώς καὶ μεμα-
 θηκώς, ὅτι “τὸ μέγιστον καὶ κυριώτατον καὶ περι-
 εκτικώτατον πάντων τοῦτό ἐστι τὸ σύστημα τὸ ἐξ
 ἀνθρώπων καὶ θεοῦ, ἀπ’ ἐκείνου δὲ τὰ σπέρματα
 καταπέπτωκεν οὐκ εἰς τὸν πατέρα τὸν ἐμὸν μόνον
 οὐδ’ εἰς τὸν πάππον, ἀλλ’ εἰς ἅπαντα μὲν τὰ ἐπὶ
 γῆς γεννώμενά τε καὶ φυόμενα, προηγουμένως δ’
 5 εἰς τὰ λογικά, ὅτι κοινωνεῖν μόνον ταῦτα πέφυκεν
 τῷ θεῷ τῆς συναναστροφῆς κατὰ τὸν λόγον ἐπι-
 6 <πε>πλεγμένα”, διὰ τί μὴ εἶπη τις αὐτὸν κό-
 σμιον; διὰ τί μὴ υἷον τοῦ θεοῦ; διὰ τί δὲ φοβη-
 θήσε<ται> τι τῶν γιγνομένων ἐν ἀνθρώποις; ἀλ-
 7 λά πρὸς μὲν τὸν Καίσαρα ἢ συγγένεια ἢ ἄλλον
 τινὰ τῶν μέγα δυναμένων ἐν Ῥώμῃ ἱκανὴ πα-
 ρέχειν ἐν ἀσφαλείᾳ διάγοντας καὶ ἀκαταφρο-
 νήτους καὶ δεδοικότας μηδ’ ὀτιοῦν, τὸ δὲ τὸν θεὸν
 ποιητὴν ἔχειν καὶ πατέρα καὶ κηδεμόνα οὐκέτι
 8 ἡμᾶς ἐξαιρήσεται λυπῶν καὶ φόβων; Καὶ πόθεν
 φάγω, φησίν, μηδὲν ἔχων; Καὶ πῶς οἱ δοῦλοι,
 πῶς οἱ δραπεταί, τίνι πεποισότες ἐκείνοι ἀπαλ-
 λάττονται τῶν δεσποτῶν; τοῖς ἀγροῖς. ἢ τοῖς
 οἰκέταις ἢ τοῖς ἀργυρώμασιν; οὐδενί, ἀλλ’ ἐαυ-
 τοῖς· καὶ ὅμως οὐκ ἐπιλείπουσιν αὐτοὺς τροφαί.

γεςαι από τον πιο σπουδαίο τόπο, που περιλαμβάνει όχι μόνο εκείνη τη γωνιά, αλλά και όλο σου το σπίτι, και, με δυο λόγια, ονομάζεις τον εαυτό σου Αθηναίο ή Κορίνθιο, κάπου από κει που η γενιά των προγόνων σου έφτασε μέχρι εσένα; Όποιος, λοιπόν, έχει κατανοήσει τη διαχείριση του κόσμου και έχει μάθει ότι «το μεγαλύτερο και σπουδαιότερο και πλατύτερο απ' όλα είναι το σύστημα που αποτελείται από τους ανθρώπους και το θεό· κι από κείνον έχουν πέσει οι σπόροι της ύπαρξης όχι στο δικό μου πατέρα μόνο ούτε στον παππού μου, αλλά σε όλα όσα γεννιούνται και όσα φυτρώνουν στη γη, πρώτα, βέβαια, στα έλλογα, επειδή μόνο αυτά, από τη φύση τους, έχουν επικοινωνία με το θεό, καθώς βρίσκονται σε στενή σχέση μαζί του μέσω της λογικής ικανότητάς τους», γιατί να μην πει τον εαυτό του πολίτη του κόσμου; Γιατί όχι γιο του θεού; Και γιατί να φοβηθεί κάτι απ' όσα συμβαίνουν στους ανθρώπους; Αλλά, η συγγένεια με τον Καίσαρα ή με κάποιον άλλο ισχυρό στη Ρώμη, μπορεί να μας κάνει να ζούμε με ασφάλεια, δίχως να μας περιφρονούν και να φοβόμαστε για οτιδήποτε, ενώ ο θεός, που είναι δημιουργός, πατέρας και κηδεμόνας μας, δεν θα μας απαλλάξει από τις λύπες και τους φόβους; -Και τι θα φάω, λέει, αν δεν έχω τίποτε; -Και τότε, πώς οι δούλοι, πώς οι δραπέτες, πού βασίζονται εκείνοι και φεύγουν από τους αφέντες τους; Στα χωράφια, στους δούλους ή στ' ασημικά τους; Μόνο στον εαυτό τους· κι όμως δεν μένουν νηστικοί. Ο φιλόσοφος μας, όμως, θα πρέπει να ταξιδεύει και να μη φροντίζει

- 9 τὸν δὲ φιλόσοφον ἡμῖν δεήσει ἄλλοις θαρροῦντα
καὶ ἐπαναπαυόμενον ἀποδημεῖν καὶ μὴ ἐπιμελεῖ-
σθαι αὐτὸν αὐτοῦ καὶ τῶν θηρίων τῶν ἀλόγων εἶ-
ναι χείρονα καὶ δειλότερον, ὧν ἕκαστον αὐτὸ αὐτῷ
ἀρκούμενον οὔτε τροφῆς ἀπορεῖ τῆς οἰκείας οὔτε
διεξαγωγῆς τῆς καταλλήλους καὶ κατὰ φύσιν;
- 10 Ἐγὼ μὲν οἶμαι, ὅτι ἔδει καθῆσθαι τὸν πρεσβύτερον
ἐνταῦθα οὐ τοῦτο μηχανώμενον, ὅπως μὴ ταπει-
νοφρονήσητε μηδὲ ταπεινοὺς μηδ' ἀγεννεῖς τινὰς
διαλογισμοὺς διαλογεῖσθε αὐτοὶ περὶ ἑαυτῶν,
- 11 ἀλλὰ μὴ τινες ἐμπίπτωσιν τοιοῦτοι νέοι, <οἱ>
ἐπιγνόντες τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς συγγένειαν καὶ
ὅτι δεσμά τινα ταῦτα προσηρητήμεθα τὸ σῶμα καὶ
τὴν κτῆσιν αὐτοῦ καὶ ὅσα τούτων ἔνεκα ἀναγκαῖα
ἡμῖν γίνεται εἰς οἰκονομίαν καὶ ἀναστροφὴν τὴν ἐν
τῷ βίῳ, ὡς βάρη τινα καὶ ἀνιαρά καὶ ἄχρηστα
ἀπο<ρ>ρίψαι θέλωσιν καὶ ἀπελθεῖν πρὸς τοὺς
- 12 συγγενεῖς, καὶ τοῦτον ἔδει τὸν ἀγῶνα ἀγωνίζε-
σθαι τὸν διδάσκαλον ὑμῶν καὶ παιδευτήν, εἴ τις
ἄρα ἦν· ὑμᾶς μὲν ἔρχεσθαι λέγοντας “Ἐπίκτητε,
οὐκέτι ἀνεχόμεθα μετὰ τοῦ σωματίου τούτου
δεδεμένοι καὶ τοῦτο τρέφοντες καὶ ποτιζόντες καὶ
ἀναπαύοντες καὶ καθαίροντες, εἴτα δι’ αὐτὸ συμ-
- 13 περιφερόμενοι τοῖσδε καὶ τοῖσδε. οὐκ ἀδιάφορα
ταῦτα καὶ οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς καὶ ὁ θάνατος οὐ
καχόν; καὶ συγγενεῖς τινες τοῦ θεοῦ ἐσμεν κά-
κειθεν ἐληλύθαμεν; ἄφες ἡμᾶς ἀπελθεῖν ὅθεν ἐλη-
λύθαμεν, ἄφες λυθῆναί ποτε τῶν δεσμῶν τούτων

ο ίδιος τον εαυτό του, ελπίζοντας και επαναπαυόμενος στη βοήθεια άλλων, και να είναι χειρότερος και πιο δειλός από τα άλογα θηρία, που, καθώς είναι αυτάρκη, δεν τους λείπει ούτε η κατάλληλη τροφή ούτε ο ανάλογος και αρμονικός με τη φύση τρόπος ζωής;

Κατά τη γνώμη μου, έπρεπε να καθήσει εδώ ο γεροντότερος, φάχνοντας να βρει όχι πώς να μην είστε ταπεινοί ή πώς να μην κάνετε σκέψεις ούτε ταπεινές ούτε άσχημες για τον εαυτό σας, αλλά πώς, αν μερικοί τυχαίνει να είναι νέοι που έχουν επίγνωση της συγγένειας με τους θεούς, και του ότι είμαστε δεμένοι με κάποια δεσμά, το σώμα μας, όσα αυτό κατέχει και όσα, εξαιτίας αυτών, μας είναι αναγκαία για την οικονομία και τη διαχείριση της ζωής μας, να μην θέλουν αυτοί να τα απορρίψουν σαν βάρη και ενοχλητικά και άχρηστα, και να φύγουν προς τους συγγενείς τους²⁵. Κι έπρεπε έτσι να αγωνίζεται ο δάσκαλος και εκπαιδευτής σας, αν βέβαια ήταν τέτοιος: κι εσείς, με τη σειρά σας, θα ερχόσασταν λέγοντας «Επίκτητε, δεν αντέχουμε πια να είμαστε δεμένοι μ' αυτό το ασήμαντο σώμα, να το τρέφουμε, να το ποτιζουμε, να το ξεκουράζουμε και να το καθαρίζουμε, κι έπειτα, εξαιτίας του, να ερχόμαστε σε επαφή με κάθε λογής ανθρώπους. Δεν είναι αυτά αδιάφορα και ασήμαντα για μας; Και ο θάνατος δεν είναι κακό πράγμα; Δεν είμαστε με κάποιο τρόπο συγγενείς του θεού; Μήπως δεν έχουμε έλθει από εκεί; Άσε μας να πάμε από εκεί που ήλθαμε: άσε μας να απαλλαχθούμε, τέλος πάντων, από αυτά τα δεσμά, που κρέμονται πάνω μας και μας

- 15 τῶν ἐξηρητημένων καὶ βαρούντων. ἐνταῦθα λησται καὶ κλέπται καὶ δικαστήρια καὶ οἱ καλούμενοι τύραννοι δοκοῦντες ἔχειν τινὰ ἐφ' ἡμῖν ἐξουσίαν διὰ τὸ σωματίον καὶ τὰ τούτου κτήματα. ἄφες δεῖξωμεν αὐτοῖς, ὅτι οὐδενὸς ἔχουσιν ἐξουσίαν”.
- 16 ἐμὲ δ' ἐν τῷ <δε> λέγειν ὅτι “ἄνθρωποι, ἐκδέξασθε τὸν θεόν. ὅταν ἐκεῖνος σημήνη καὶ ἀπολύσῃ ὑμᾶς ταύτης τῆς ὑπηρεσίας, τότε ἀπολύεσθε πρὸς αὐτόν· ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἀνάσχεσθε ἐνοικοῦντες ταύτην τὴν χώραν, εἰς ἣν ἐκεῖνος ὑμᾶς ἔταξεν.
- 17 ὀλίγος ἄρα χρόνος οὗτος ὁ τῆς οἰκήσεως καὶ ῥάδιος τοῖς οὕτω διακειμένοις. ποῖος γὰρ ἔτι τύραννος ἢ ποῖος κλέπτης ἢ ποῖα δικαστήρια φοβερὰ τοῖς οὕτως παρ' οὐδὲν πεποιημένοις τὸ σῶμα καὶ τὰ τούτου κτήματα; μείνατε, μὴ ἀλογίστως ἀπέλθῃτε”.
- 18 Τιοῦτόν τι ἔδει γίνεσθαι παρὰ τοῦ παιδευτοῦ πρὸς τοὺς εὐφρεῖς τῶν νέων. νῦν δὲ τί γίνεται; νεκρὸς μὲν ὁ παιδευτής, νεκροὶ δ' ὑμεῖς. ὅταν χορτασθῆτε σήμερον, κάθησθε κλάοντες περὶ
- 20 τῆς αὔριον, πόθεν φάγητε. ἀνδράποδον, ἂν σχῆς, ἔξεις; ἂν μὴ σχῆς, ἐξελεύσῃ ἤνοιχται ἡ θύρα. τί πενθεῖς; ποῦ ἔτι τόπος δακρύοις; τίς ἔτι κολακείας ἀφορμή; διὰ τί ἄλλος ἄλλω φθονήσει; διὰ τί πολλὰ κεκτημένους θαυμάσει ἢ τοὺς ἐν δυνάμει τεταγμένους, μάλιστα ἂν καὶ ἰσχυροὶ ὦσιν καὶ
- 21 ὄργιλοι; τί γὰρ ἡμῖν ποιήσουσιν; ἂ δύνανται ποιῆσαι, τούτων οὐκ ἐπιστρεφόμεθα· ὧν ἡμῖν μέλει, ταῦτα οὐ δύνανται. τίς οὖν ἔτι ἄρξει τοῦ οὕτως

βαραίνουν. Εδώ υπάρχουν ληστές και κλέφτες και δικαστήρια και οι λεγόμενοι τύραννοι, που νομίζουν ότι έχουν πάνω μας κάποια εξουσία, εξαιτίας του ασήμαντου σώματός μας και όσων αυτό κατέχει. Άσε να τους δείξουμε ότι δεν εξουσιάζουν τίποτε». Κι εγώ, τότε, θα έλεγα «άνθρωποι δεχτείτε το θεό. Όταν εκείνος σημάνει και σας απαλλάξει απ' αυτή την υπηρεσία, τότε θα φύγετε για εκεί· για την ώρα ανεχτείτε να ζείτε σ' αυτή τη χώρα, που εκείνος σας όρισε. Πράγματι, λίγος είναι ο χρόνος που πρέπει να κατοικήσετε εδώ, κι εύκολο να τον περάσουν όσοι αντιμετωπίζουν έτσι τα πράγματα. Γιατί, ποιος τύραννος, πλέον, ή ποιος κλέφτης ή ποια φοβερά δικαστήρια υπάρχουν γι' αυτούς που δεν έχουν σε καμιά υπόληψη το σώμα και τα αποκτήματά του; Μείνετε και μη φύγετε απερίσκεπτα».

Κάπως έτσι έπρεπε να φέρεται ο δάσκαλος στους προικισμένους νέους. Τώρα, όμως, τι συμβαίνει; Νεκρός κι ο δάσκαλος, νεκροί κι εσείς. Αφού χορτάσατε σήμερα, κάθεστε και κλαίτε τι θα φάτε αύριο. Δούλε, αν έχεις, θα ζήσεις· αν δεν έχεις, θα πεθάνεις· η πόρτα είναι ανοιχτή. Γιατί θρηνείς; Υπάρχει ακόμη χώρος για δάκρυα; Υπάρχει ακόμη ευκαιρία για κολακεία; Γιατί θα φθονήσει ο ένας τον άλλο; Γιατί θα θαυμάσει τους πλούσιους ή τους ισχυρούς, και αν ακόμη είναι και δυνατοί και ευέξαπτοι; Γιατί, τι θα μας κάνουν; Δεν θα ασχοληθούμε μ' αυτά που μπορούν να κάνουν. Δεν έχουν εξουσία πάνω σ' αυτά που μας ενδιαφέρουν. Ποιος λοιπόν θα εξουσιάσει αυτόν που αντιμετωπίζει έτσι τα πράγματα;

- 22 διακειμένου; πῶς Σωκράτης εἶχεν πρὸς ταῦτα;
 πῶς γὰρ ἄλλως ἢ ὡς ἔδει τὸν πεπεισμένον ὅτι
- 23 ἐστὶ τῶν θεῶν συγγενής; “Ἄν μοι λέγητε”, φησὶν,
 “νῦν ὅτι ἀφίμεν σε ἐπὶ τούτοις, ὅπως μηκέτι
 διαλέξῃ τούτους τοὺς λόγους οὐς μέχρι νῦν διε-
 λέγου μηδὲ παρενοχλήσεις ἡμῶν τοῖς νέοις μηδὲ
- 24 τοῖς γέρουσιν”, ἀποκρινοῦμαι ὅτι γελοιοί ἐστε,
 οἵτινες ἀξιοῦτε, εἰ μὲν με ὁ στρατηγὸς ὁ ὑμέτερος
 ἔταξεν εἰς τινα τάξιν, ὅτι ἔδει με τηρεῖν αὐτήν καὶ
 φυλάττειν καὶ μυριάκις πρότερον αἰρεῖσθαι ἀπο-
 θνήσκειν ἢ ἐγκαταλιπεῖν αὐτήν, εἰ δ’ ὁ θεὸς ἔν τι
 χώρα καὶ ἀναστροφῇ κατατέταχεν, ταύτην δ’
- 25 ἐγκαταλιπεῖν δεῖ ἡμᾶς.” τοῦτ’ ἔστιν ἄνθρωπος
- 26 ταῖς ἀληθείαις συγγενής τῶν θεῶν. ἡμεῖς οὖν ὡς
 κοιλῖαι, ὡς ἔντερα, ὡς αἰδοῖα, οὕτω περὶ αὐτῶν
 διανοούμεθα, ὅτι φοβούμεθα, ὅτι ἐπιθυμοῦμεν τοὺς
 εἰς ταῦτα συνεργεῖν δυναμένους χολακεύομεν,
- 27 τοὺς αὐτοὺς τούτους δεδοίκαμεν. Ἐμέ τις ἠξίωκεν
 ὑπὲρ αὐτοῦ γράφαι εἰς τὴν Ῥώμην ὡς ἐδόκει τοῖς
 πολλοῖς ἡτυχηκῶς καὶ πρότερον μὲν ἐπιφανῆς ὢν
 καὶ πλούσιος, ὕστερον δ’ ἐκπεπτωκῶς ἀπάντων
 καὶ διάγων ἐνταῦθα. καὶ γὰρ ἔγραφα ὑπὲρ αὐτοῦ
- 28 ταπεινῶς. ὁ δ’ ἀναγνοὺς τὴν ἐπιστολὴν ἀπέδωκεν
 μοι αὐτήν καὶ ἔφη ὅτι “Ἐγὼ βοηθηθῆναί τι ὑπὸ
 σοῦ ἠθελον, οὐχὶ ἐλεηθῆναι· κακὸν δέ μοι οὐθέν
 ἐστίν”. οὕτως καὶ Ῥοῦφος πειράζων μ’ εἰώθει
- 29 λέγειν “Συμβήσεται σοι τοῦτο καὶ τοῦτο ὑπὸ τοῦ
 δεσπότου”. κάμου πρὸς αὐτὸν ἀποκριναμένου ὅτι

Πώς τα αντιμετώπιζε αυτά ο Σωκράτης; Πώς αλλιώς, παρά όπως πρέπει να τα αντιμετωπίζει αυτός που έχει πειστεί ότι είναι συγγενής των θεών; «Αν μου λέτε τώρα» λέει «ότι "σε αφήνουμε ελεύθερο μ' αυτούς τους όρους, δηλαδή να μην κάνεις πια τις συζητήσεις που έκανες μέχρι τώρα, ούτε να ενοχλήσεις τους νέους μας και τους γέρους μας", θα απαντήσω ότι είστε γελοίοι, που έχετε την αξίωση να πρέπει, αν μιν ο δικός σας στρατηγός με όρισε σε κάποια θέση, να την προσέχω και να τη φυλάω, και δέκα χιλιάδες φορές να προτιμώ να πεθάνω παρά να την εγκαταλείψω, αν όμως ο θεός μάς έχει ορίσει σε κάποια θέση και σε κάποια ασχολία, να πρέπει να την εγκαταλείψουμε»²⁶. Αυτό σημαίνει να εί-
ναι στ' αλήθεια ο άνθρωπος συγγενής των θεών. Εμείς, λοιπόν, ως κοιλιές, ως έντερα, ως γεννητικά όργανα, σκεφτόμαστε έτσι για τους εαυτούς μας, επειδή φοβόμαστε, επειδή επιθυμούμε· κολακεύουμε αυτούς που μπορούν να μας συντρέξουν σ' αυτά, κι αυτούς τους ίδιους φοβόμαστε.

Μου ζήτησε να γράψω εκ μέρους του στη Ρώμη, κάποιος που, όπως λένε οι πολλοί, είχε ατυχήσει· κι ενώ προηγουμένως ήταν σημαντικός και πλούσιος, ύστερα τα έχασε όλα και ζούσε εδώ²⁷. Κι εγώ έγραφα εκ μέρους του με ταπεινοφροσύνη. Αυτός, όμως, όταν διάβασε την επιστολή, μου την επέστρεψε και είπε ότι «Εγώ ήθελα να με βοηθήσεις κι όχι να με ελεήσεις· δεν με βρήκε δα και καμιά συμφορά». Έτσι, και ο Ρούφος συνήθιζε να λέει πειράζοντάς με «θα πάθεις αυτό κι αυτό από τον

- 30 “Ἀνθρώπινα” “Τί οὖν ἔτι ἐκεῖνον παρακαλῶ
 31 παρὰ σοῦ αὐτὰ λαβεῖν δυνάμενος”; τῷ γὰρ ὄντι, ὃ
 32 ἐξ αὐτοῦ τις ἔχει, περισσὸς καὶ μάταιος παρ’ ἄλ-
 λου λαμβάνων. ἐγὼ οὖν ἔχων ἐξ ἑμαυτοῦ λαβεῖν
 τὸ μεγαλόφυχον καὶ γενναῖον, ἀγρὸν παρὰ σοῦ
 λάβω καὶ ἀργύριον ἢ ἀρχὴν τινα; μὴ γένοιτο. οὐχ
 οὕτως ἀναισθητος ἔσομαι τῶν ἐμῶν κτημάτων.
 33 ἀλλ’ ὅταν τις ἢ δειλὸς καὶ ταπεινός, ὑπὲρ τούτου
 τί ἄλλο ἢ ἀνάγκη γράφειν ἐπιστολὰς ὡς ὑπὲρ
 νεκροῦ “τὸ πτῶμα ἡμῖν χάρισαι τοῦ δεῖνος καὶ
 34 ξέστην αἱματίου”; τῷ γὰρ ὄντι πτῶμα ὁ τοιοῦτός
 ἐστί καὶ ξέστης αἱματίου, πλέον δ’ οὐδέν. εἰ δ’ ἦν
 πλέον τι, ἡσθάνετ’ ἄν, ὅτι ἄλλος δι’ ἄλλον <οὐ>
 δυστυχεῖ.

ι. Πρὸς τοὺς περὶ τὰς ἐν Ῥώμῃ προαγωγὰς
 ἐσπουδακότας.

- 1 Εἰ οὕτως σφοδρῶς συνετετάγμεθα περὶ τὸ ἔργον
 τὸ ἑαυτῶν ὡς οἱ ἐν Ῥώμῃ γέροντες περὶ ἃ
 2 ἐσπουδάκασι, τάχα ἂν τι ἠνύομεν καὶ αὐτοί. οἶδα
 ἐγὼ πρεσβύτερον ἄνθρωπον ἐμοῦ τὸν νῦν ἐπὶ τοῦ
 σίτου ὄντα ἐν Ῥώμῃ, ὅτε ταύτη παρήγεν ἀπὸ τῆς
 φυγῆς ἀναστρέφω, οἷα εἶπέν μοι, κατατρέχων τοῦ
 προτέρου ἑαυτοῦ βίου καὶ περὶ τῶν ἐξῆς ἐπαγ-
 γελ<λ>όμενος, ὅτι ἄλλο οὐδὲν ἀναβὰς σπουδάσει

αφέντη σου». Κι όταν εγώ του απαντούσα ότι «Αυτά είναι ανθρώπινα», έλεγε «Τι να κάνω λοιπόν; Να τον παρακαλέσω κι από πάνω, όταν μπορώ τα ίδια να τα πάρω από σένα;» Γιατί, πράγματι, φέρεται παράδοξα και ανόητα όποιος προσπαθεί να πάρει από άλλον αυτό που έχει ο ίδιος. Ενώ, λοιπόν, μπορώ να πάρω από μένα μεγαλοφυχία και γενναιότητα, να θέλω να πάρω από σένα χωράφι και χρήματα ή κάποια εξουσία; Ποτέ. Δεν θα γίνω τόσο αδιάφορος με τα δικά μου αποκτήματα. Αλλά, όταν κάποιος είναι δειλός και μικροπρεπής, τι άλλο κανείς μπορεί να κάνει για χάρη του, παρά να γράφει γράμματα σαν να έγραφε για ένα νεκρό «χάρισέ μας το πτώμα του τάδε και ένα λίτρο αιματάκι»; Γιατί, πράγματι, ένας τέτοιος είναι πτώμα και ένα λίτρο αιματάκι και τίποτε περισσότερο. Αν ήταν κάτι περισσότερο, θα καταλάβαινε ότι κανείς δεν δυστυχεί εξαιτίας κάποιου άλλου.

10. *Προς αυτούς που δείχνουν ζήλο για τα αξιώματα
στη Ρώμη*

Αν τόσο πολύ είχαμε αφιερωθεί στο έργο μας, όπως κάνουν οι γέροντες στη Ρώμη για όσα ενδιαφέρονται με ζήλο, ίσως να καταφέραμε κι εμείς κάτι. Εγώ ξέρω τι μου είπε ένας άνθρωπος μεγαλύτερός μου, ο αρμόδιος τώρα για το σιτάρι²⁸ στη Ρώμη, όταν πέρασε από δω, επιστρέφοντας από την εξορία: μιλούσε επικριτικά για την προηγούμενη ζωή του και υποσχόταν για το μέλλον

- ἢ ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἀταραξίᾳ διεξαγαγεῖν τὸ λοιπὸν τοῦ βίου. “Πόσον γὰρ ἔτι ἐστὶν ἐμοὶ τὸ λοιπόν;”
- 3 Κἀγὼ ἔλεγον αὐτῷ ὅτι “Οὐ ποιήσεις, ἀλλ’ ὀσφρανθεὶς μόνον τῆς Ῥώμης ἀπάντων τούτων ἐπιλήση”. ἂν δὲ καὶ εἰς αὐλὴν πάροδος τις δίδωται, ὅτι χαίρων καὶ τῷ θεῷ εὐχαριστῶν ὥσεται.
- 4 “Ἄν μ’ εὖρῃς”, ἔφη, “Ἐπίκτητε, τὸν ἕτερον πόδα
- 5 εἰς τὴν αὐλὴν τιθέντα, ὃ βούλει ὑπολάμβανε.” νῦν οὖν τί ἐποίησεν; πρὶν ἐλθεῖν εἰς τὴν Ῥώμην, ἀπήντησαν αὐτῷ παρὰ Καίσαρος πινακίδες· ὃ δὲ λαβὼν πάντων ἐκείνων ἐξελάθετο καὶ λοιπὸν ἐν ἑξ
- 6 ἐνὸς ἐπισσεώρευκεν. ἤθελον αὐτὸν νῦν παρασταῖς ὑπομνήσαι τῶν λόγων, οὓς ἔλεγεν παρερχόμενος, καὶ εἰπεῖν ὅτι “πόσω σοῦ ἐγὼ κομψότερος μάντις
- 7 εἰμί”. Τί οὖν; ἐγὼ λέγω, ὅτι ἄπρακτόν ἐστι τὸ ζῶον; μὴ γένοιτο. ἀλλὰ διὰ τί ἡμεῖς οὐκ ἐσμέν
- 8 πρακτικοί; εὐθὺς ἐγὼ πρῶτος, ὅταν ἡμέρα γένηται, μικρὰ ὑπομιμνήσκομαι, τίνα ἐπαναγνῶναί με δεῖ. εἶτα εὐθὺς ἐμαυτῷ· “τί δέ μοι καὶ μέλει πῶς ὁ δεῖνα ἀναγνῶ; πρῶτόν ἐστιν, ἵνα ἐγὼ κομηθῶ”.
- 9 καίτοι τί ὅμοια τὰ ἐκείνων πράγματα τοῖς ἡμετέροις; ἂν ἐπιστῆτε, τί ἐκεῖνοι ποιοῦσιν, αἰσθήσεσθε. τί γὰρ ἄλλο ἢ ὅλην τὴν ἡμέραν ψηφίζουσιν, συζητοῦσι, συμβουλεύουσι περὶ σιταρίου, περὶ ἀγρι-
- 10 δίου, περὶ τινων προκοπῶν τοιούτων; ὅμοιον οὖν ἐστὶν ἐντευξίδιον παρὰ τινος λαβόντα ἀναγιγνώ-

ότι, όταν επιστρέψει, δεν θα ασχοληθεί με τίποτε άλλο, αλλά θα περάσει την υπόλοιπη ζωή του με ησυχία και ηρεμία. «Γιατί, πόση ζωή μου μένει;» –Κι εγώ του έλεγα ότι «Δεν θα το κάνεις· αλλά, και μόνο που θα μυρίσεις τη Ρώμη, θα τα ξεχάσεις όλα αυτά». Κι ότι και την παραμικρή πρόσβαση στη βασιλική αυλή να του δώσουν, χαρούμενος κι ευχαριστώντας το θεό θα απωθήσει με μιας αυτά τα λόγια. – «Αν με δεις» είπε «Επίκτητε, να βάζω έστω το ένα πόδι στην αυλή, σκέφου για μένα ό,τι θέλεις». Και μετά, τι έκανε; Πριν φτάσει στη Ρώμη, τον βρήκαν γράμματα από τον Καίσαρα· μόλις τα πήρε, ξέχασε τις υποσχέσεις του, κι από τότε συσσωρεύει αγαθά το ένα μετά το άλλο. Θα ήθελα τώρα να τον είχα μπροστά μου, να του θυμίσω τι έλεγε όταν πέρασε από δω, και να του πω «πόσο καλύτερος προφήτης είμαι από σένα!»

Και τι λοιπόν; Μήπως λέω εγώ ότι ο άνθρωπος μένει άπρακτος; Ποτέ. Αλλά γιατί, μήπως εμείς²⁹ δεν είμαστε δραστήριοι; Για παράδειγμα, πάρε πρώτα εμένα· μόλις ξημερώσει, φέρνω για λίγο στο νου μου ποια βιβλία πρέπει να ξαναδιαβάσω. Έπειτα λέω αμέσως στον εαυτό μου· «και τι με νοιάζει πώς θα διαβάσει ο τάδε; Το πρώτο που με νοιάζει είναι να κοιμηθώ εγώ». Και πάλι, τι ομοιότητα έχουν οι ασχολίες εκείνων με τις δικές μας; Αν μάθετε τι κάνουν εκείνοι, θα καταλάβετε. Τι άλλο κάνουν όλη τη μέρα από το να λογαριάζουν, να συζητούν, να συμβουλεύουν για το σταράκι, για το χωραφάκι, για τέτοια ζητήματα κέρδους; Είναι, λοιπόν, το

- σκειν “παρακαλῶ σε ἐπιτρέψαι μοι σιτάριον ἐξα-
 γαγεῖν” ἢ “παρακαλῶ σε παρὰ Χρυσίππου ἐπι-
 σκέψασθαι τίς ἐστιν ἡ τοῦ κόσμου διοίκησις καὶ
 ποίαν τινὰ χώραν ἐν αὐτῷ ἔχει τὸ λογικὸν ζῶον·
 ἐπίσκεψαι δὲ καὶ τίς εἶ σὺ καὶ ποῖόν τι σοῦ τὸ
 II ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν”; ταῦτα ἐκείνοις ὁμοιά
 ἐστίν; ἀλλ’ ὁμοιά<ς> σπουδῆς χρεῖαν ἔχοντα;
 I2 ἀλλ’ ὡσαύτως ἀμελεῖν αἰσχροὺς τούτων κακείων;
 τί οὖν; ἡμεῖς μόνοι ῥαθυμοῦμεν καὶ νυστάζομεν;
 I3 οὐ· ἀλλὰ πολὺ πρότερον ὑμεῖς οἱ νέοι. ἐπ<ε>ί τοι
 καὶ ἡμεῖς οἱ γέροντες, ὅταν παίζοντας ὁρῶμεν
 νέους, συμπροθυμούμεθα καὶ αὐτοὶ συμπαίξουσιν. πο-
 λὺ δὲ πλέον, εἰ ἐάρων διεγυγερμένους καὶ συμπρο-
 θυμούμενους, προεθυμούμην ἂν συσπουδάξουσιν καὶ
 αὐτός.

ια'. Περὶ φιλοστοργίας.

- I Ἀφικομένου δέ τινος πρὸς αὐτὸν τῶν ἐν τέλει
 πυθόμενος παρ’ αὐτοῦ τὰ ἐπὶ μέρους ἠρώτησεν, εἰ
 2 καὶ τέκνα εἶη αὐτῷ καὶ γυνή. τοῦ δ’ ὁμολογή-
 σαντος προσεπέθετο· Πῶς τι οὖν χρῆ τῷ πράγμα-
 3 τι; Ἀθλίως, ἔφη. Καὶ ὅς· Τίνα τρόπον; οὐ γὰρ δὴ
 τούτου γ’ ἕνεκα γαμοῦσιν ἄνθρωποι καὶ παιδοποι-
 οῦνται, ὅπως ἄθλιοι ὦσιν, ἀλλὰ μάλλον ὅπως
 4 εὐδαίμονες. Ἄλλ’ ἐγώ, ἔφη, οὕτως ἀθλίως ἔχω
 περὶ τὰ παιδάκια, ὥστε πρῶτῃν νοσοῦντός μου τοῦ
 θυγατρίου καὶ δόξαντος κινδυνεύειν οὐχ ὑπέμεινα

ίδιο να παίρνει κανείς μια ασήμαντη αίτηση από κάποιον και να διαβάζει «σε παρακαλώ, επίτρεφέ μου να εξαγάγω σταράκι», με το «σε παρακαλώ να εξετάσεις στο έργο του Χρυσίππου ποια είναι η διοίκηση του κόσμου και ποια θέση κατέχει σ' αυτόν το έλλογο ζώο· εξέτασε, επίσης, και ποιος είσαι εσύ και ποια είναι η καλή και η κακή πλευρά σου»; Αυτά είναι όμοια μ' εκείνα; Και απαιτούν την ίδια σπουδή; Αλλά, το να παραμελεί κανείς αυτά, είναι το ίδιο άσχημο με το να παραμελεί εκείνα; Τι συμβαίνει λοιπόν; Μόνο εμείς³⁰ τεμπελιάζουμε και νυστάζουμε; Όχι· προηγείστε κατά πολύ εσείς οι νέοι. Γιατί, κι εμείς οι γέροντες, όταν βλέπουμε νέους να παίζουν, ξεσηκωνόμαστε να παίξουμε μαζί τους. Και πολύ πιο πρόθυμος θα ήμουν να μελετάω κι εγώ μαζί τους, αν τους έβλεπα γεμάτους όρεξη και προθυμία να μελετήσουν.

II. Για τη φιλοσοφία

Όταν, κάποτε, ένας άρχοντας πήγε στον Επίκτητο, αφού αυτός έμαθε από αυτόν διάφορα πράγματα, τον ρώτησε αν είχε παιδιά και γυναίκα. Εκείνος του απάντησε καταφατικά, και αυτός συνέχισε να ρωτάει· Και πώς τα πας με το γάμο; -Άθλια, είπε. -Κι αυτός· Πώς έτσι; Γιατί, οι άνθρωποι δεν παντρεύονται και κάνουν παιδιά για να ζουν άσχημα, αλλά μάλλον για να ζουν ευτυχισμένα. -Εγώ όμως, είπε, αισθάνομαι τόσο άσχημα με τα παιδάκια, ώστε, όταν, τις προάλλες, ήταν άρ-

οὐδὲ παρεῖναι αὐτῷ νοσοῦντι, φυγῶν δ' ὠχρόμη, μέχρῃς οὐ προσήγγειλέ τις μοι ὅτι ἔχει καλῶς. Τί οὖν; ὀρθῶς φαίνει σαυτῷ ταῦτα πεποιηκέναι;

5 Φυσικῶς, ἔφη. Ἀλλὰ μὴν τοῦτό με πείσον, ἔφη, σύ, διότι φυσικῶς, καὶ ἐγὼ σε πείσω, ὅτι πᾶν τὸ

6 κατὰ φύσιν γινόμενον ὀρθῶς γίνεται. Τοῦτο, ἔφη, πάντες ἢ οἳ γε πλείστοι πατέρες πάσχομεν. Οὐδ' ἐγὼ σοι ἀντιλέγω, ἔφη, ὅτι οὐ γίνεται, τὸ δ'

7 ἀμφισβητούμενον ἡμῖν ἐκεῖνό ἐστιν, εἰ ὀρθῶς. ἐπεὶ τούτου γ' ἔνεκα καὶ τὰ φύματα δεῖ λέγειν ἐπ' ἀγαθῷ γίνεσθαι τοῦ σώματος, ὅτι γίνεται, καὶ ἀπλῶς τὸ ἀμαρτάνειν εἶναι κατὰ φύσιν, ὅτι πάντες σχεδὸν ἢ οἳ γε πλείστοι ἀμαρτάνομεν. δεῖξον

8 οὖν μοι σύ, πῶς κατὰ φύσιν ἐστίν. Οὐ δύναμαι, ἔφη; ἀλλὰ σύ μοι μᾶλλον δεῖξον, πῶς οὐκ ἔστι κατὰ φύσιν οὐδ' ὀρθῶς γίνεται. Καὶ ὅς. Ἄλλ' εἰ ἐζητοῦμεν, ἔφη, περὶ λευκῶν καὶ μελάνων, ποῖον ἂν κριτήριον παρεκαλοῦμεν πρὸς διάγνωσιν αὐτῶν; Τὴν ὄρασιν, ἔφη. Τί δ' εἰ περὶ θερμῶν καὶ

10 ψυχρῶν καὶ σκληρῶν καὶ μαλακῶν, ποῖόν τι; Τὴν ἀφήν. Οὐκοῦν, ἐπειδὴ περὶ τῶν κατὰ φύσιν καὶ τῶν ὀρθῶς ἢ οὐκ ὀρθῶς γινομένων ἀμφισβητούμεν, ποῖον θέλεις κριτήριον παραλάβωμεν; Οὐκ οἶδ', ἔφη. Καὶ μὴν τὸ μὲν τῶν χρωμάτων καὶ ὁσμῶν, ἔτι δὲ χυλῶν κριτήριον ἀγνοεῖν τυχὸν οὐ μεγάλη ζημία, τὸ δὲ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν καὶ τῶν κατὰ φύσιν καὶ παρὰ φύσιν τῷ ἀνθρώπῳ δοκεῖ σοι μικρὰ ζημία εἶναι τῷ ἀγνοοῦντι; Ἡ μεγί-

ρωστο το κοριτσάκι μου, και φάνηκε ότι κινδυνεύει, δεν άντεξα καν να είμαι δίπλα του, στην αρρώστια του, αλλά έφυγα αμέσως, μέχρι που κάποιος με ειδοποίησε ότι έγινε καλά. —Τι λοιπόν; Σου φαίνεται ότι φέρθηκες σωστά; —Φέρθηκα φυσιολογικά, είπε. —Πείσε με, όμως, γι' αυτό, είπε, πως, δηλαδή, φέρθηκες φυσιολογικά, κι εγώ θα σε πείσω ότι καθετί που συμβαίνει σύμφωνα με τη φύση είναι σωστό. —Αυτό, είπε, όλοι ή οι περισσότεροι πατέρες το νιώθουμε. —Ούτε εγώ, είπε, σου λέω ότι αυτό δε γίνεται· αυτό που αμφισβητούμε, όμως, είναι άλλο· αν, δηλαδή, είναι σωστό. Γιατί, για το λόγο αυτό, πρέπει να λέμε ότι και οι πληγές υπάρχουν για το καλό του σώματος, επειδή πληγωνόμαστε, και ότι, γενικά, το να σφάλουμε είναι σύμφωνο με τη φύση, επειδή όλοι σχεδόν, ή οι περισσότεροι, κάνουμε λάθη. Απόδειξέ μου λοιπόν, εσύ, πώς αυτά είναι σύμφωνα με τη φύση. —Δεν μπορώ, είπε· αλλά, καλύτερα, απόδειξέ μου εσύ πως ούτε είναι σύμφωνο με τη φύση ούτε σωστό. —Κι αυτός· αλλά, αν ερευνούσαμε, είπε, για τα λευκά και τα μαύρα, ποιο κριτήριο θα επικαλούμασταν για να τα διακρίνουμε; —Την όραση, είπε. —Και για να διακρίνουμε τα θερμά και τα ψυχρά και τα σκληρά και τα μαλακά; —Την αφή.—Λοιπόν, επειδή συζητούμε γι' αυτά που είναι σύμφωνα με τη φύση και γι' αυτά που συμβαίνουν ορθά ή όχι, ποιο κριτήριο θέλεις να πάρουμε; —Δεν ξέρω, είπε. —Και βέβαια, δεν είναι μεγάλη ζημιά, αν τύχει να μη γνωρίζουμε το κριτήριο για τα χρώματα και τις οσμές, ακόμη και τις γεύσεις· νομίζεις, όμως, ότι είναι μικρή

- 12 στη μὲν οὖν. Φέρε, εἶπέ μοι, πάντα ἃ δοκεῖ τισιν
εἶναι καλὰ καὶ προσήκοντα, ὀρθῶς δοκεῖ; καὶ νῦν
Ἰουδαίοις καὶ Σύροις καὶ Αἴγυπτίοις καὶ Ῥω-
μαίοις οἷόν τε πάντα τὰ δοκοῦντα περὶ τροφῆς
13 ὀρθῶς δοκεῖν; Καὶ πῶς οἷόν τε; Ἄλλ' οἶμαι πᾶσα
ἀνάγκη, εἰ ὀρθά ἐστι <τὰ> Αἴγυπτίων, μὴ ὀρθά
εἶναι τὰ τῶν ἄλλων, εἰ καλῶς ἔχει τὰ Ἰουδαίων,
μὴ καλῶς ἔχειν τὰ τῶν ἄλλων. Πῶς γὰρ οὐ;
14 Ὅπου δ' ἄγνοια, ἐκεῖ καὶ ἀμαθία καὶ ἡ περὶ τὰ
15 ἀναγκαῖα ἀπαιδευσία. Συνεχώρει. Σὺ οὖν, ἔφη,
τούτων αἰσθόμενος οὐδὲν ἄλλο τοῦ λοιποῦ σπου-
δάσεις οὐδὲ πρὸς ἄλλῳ τινὶ τὴν γνώμην ἔξεις ἢ
ὅπως τὸ κριτήριον τῶν κατὰ φύσιν καταμαθῶν
16 τούτῳ προσχρώμενος διακρινεῖς τῶν ἐπὶ μέρους
17 σοι πρὸς ὃ βούλει βοηθῆσαι. τὸ φιλόστοργον δοκεῖ
σοι κατὰ φύσιν τ' εἶναι καὶ καλόν; Πῶς γὰρ οὐ; Τί
δέ; τὸ μὲν φιλόστοργον κατὰ φύσιν τ' ἐστὶ <καὶ
18 καλόν>, τὸ δ' εὐ λόγιστον οὐ καλόν; Οὐδαμῶς.
Μὴ τοίνυν μάχην ἔχει τῷ φιλοστόργῳ τὸ εὐλό-
γιστον; Οὐ δοκεῖ μοι. Εἰ δὲ μή, τῶν μαχομένων
19 παρὰ φύσιν; ἢ γὰρ οὐ; Οὕτως, ἔφη. Οὐκοῦν ὅ τι ἂν

ζημιά για τον άνθρωπο που αγνοεί το κριτήριο για τα καλά και τα κακά, για τα σύμφωνα και τα αντίθετα με τη φύση; -Η πιο μεγάλη, βέβαια. -Εμπρός, πες μου όλα όσα φαίνονται σε μερικούς καλά και ταιριαστά, σωστά θεωρούνται τέτοια; Και τώρα πες μου είναι δυνατό να είναι σωστά όσα πιστεύουν για τη διατροφή οι Ιουδαίοι, οι Σύροι, οι Αιγύπτιοι και οι Ρωμαίοι; -Και πώς είναι δυνατό; -Νομίζω, λοιπόν, ότι είναι απολύτως αναγκαίο, αν είναι σωστά αυτά που πιστεύουν οι Αιγύπτιοι, να μην είναι σωστά αυτά που πιστεύουν οι άλλοι, κι αν είναι καλά αυτά που πρεσβεύουν οι Ιουδαίοι, να μην είναι καλά αυτά που πρεσβεύουν οι άλλοι. -Χωρίς αμφιβολία. -Όπου, όμως, υπάρχει άγνοια, εκεί υπάρχει και αμάθεια και η έλλειψη παιδείας για τα απαραίτητα. -Αυτός συμφώνησε. -Εσύ, λοιπόν, είπε, αν τα κατάλαβες αυτά, με τίποτε άλλο δεν θα ασχοληθείς στο μέλλον, και δεν θα έχεις τίποτε άλλο στο νου σου, παρά πώς, αφού μάθεις καλά το κριτήριο για το τι είναι σύμφωνο με τη φύση, εφαρμόζοντάς το, θα διακρίνεις κάθε περίπτωση ξεχωριστά.

Προς το παρόν, να πώς μπορώ να σε βοηθήσω σ' αυτό που θέλεις. Σου φαίνεται ότι η φιλοσοφία είναι σύμφωνη με τη φύση και ωραία; -Και βέβαια. -Επομένως; Η φιλοσοφία είναι σύμφωνη με τη φύση και ωραία, ενώ το λογικό δεν είναι ωραίο; -Σε καμιά περίπτωση. -Μήπως, λοιπόν, η φιλοσοφία είναι ασυμβίβαστη με το λογικό; -Δεν νομίζω. -Αν όχι, τότε, αν το ένα από τα δύο ασυμβίβαστα είναι σύμφωνο με τη φύση, το άλλο

- εὐρίσκωμεν ὁμοῦ μὲν φιλόστοργον ὁμοῦ δ' εὐλόγι-
 στον, τοῦτο θαρροῦντες ἀποφαινόμεθα ὀρθόν τε
 20 εἶναι καὶ καλόν; Ἔστω, ἔφη. Τί οὖν; ἀφεῖναι
 νοσοῦν τὸ παιδίον καὶ ἀφέντα ἀπελθεῖν ὅτι μὲν
 οὐκ εὐλόγιστον οὐκ οἶμαί σ' ἀντερεῖν. ὑπολείπεται
 δ' ἡμᾶς σκοπεῖν εἰ φιλόστοργον. Σκοπῶμεν δὴ.
 21 Ἄρ' οὖν σὺ μὲν ἐπειδὴ φιλοστόργως διέκεισο πρὸς
 τὸ παιδίον, ὀρθῶς ἐποίεις φεύγων καὶ ἀπολείπων
 αὐτό; ἡ μήτηρ δ' οὐ φιλοστοργεῖ τὸ παιδίον;
 22 Φιλοστοργεῖ μὲν οὖν. Οὐκοῦν ἔδει καὶ τὴν μητέρα
 ἀφεῖναι αὐτὸ ἢ οὐκ ἔδει; Οὐκ ἔδει. Τί δ' ἡ τιτθῆ;
 στέργει αὐτό; Στέργει, ἔφη. Ἔδει οὖν κάκεινην
 ἀφεῖναι αὐτό; Οὐδαμῶς. Τί δ' ὁ παιδαγωγός; οὐ
 23 στέργει αὐτό; Στέργει. Ἔδει οὖν κάκεινον ἀφέντα
 ἀπελθεῖν, εἴθ' οὕτως ἔρημον καὶ ἀβοήθητον ἀπο-
 λειφθῆναι τὸ παιδίον διὰ τὴν πολλὴν φιλοστοργίαν
 τῶν γονέων ὑμῶν καὶ τῶν περὶ αὐτὸ ἢ ἐν ταῖς
 24 χερσὶν τῶν οὔτε στεργόντων οὔτε κηδομένων
 ἀποθανεῖν; Μὴ γένοιτο. Καὶ μὴν ἐκεῖνό γε ἄνισον
 καὶ ἄγνωμον, ὃ τις αὐτῷ προσῆκον οἶεται διὰ τὸ
 25 φιλόστοργος εἶναι, τοῦτο τοῖς ὁμοίως φιλοστορ-
 γοῦσιν μὴ ἐφιέναι; Ἄτοπον. Ἄγε, σὺ δ' ἂν νοσῶν
 ἠβούλου φιλοστόργους οὕτως ἔχειν τοὺς προσή-
 κοντας τοὺς τ' ἄλλους καὶ αὐτὰ τὰ τέκνα καὶ τὴν
 26 γυναῖκα, ὥστ' ἀφεθῆναι μόνος ὑπ' αὐτῶν καὶ
 ἔρημος; Οὐδαμῶς. Εὐξαιο δ' ἂν οὕτως στερχθῆναι

αναγκαστικά δεν είναι αντίθετο με τη φύση; Ή μήπως όχι;

- Έτσι είναι, είπε. - Επομένως, ό,τι τυχόν βρίσκουμε να είναι ταυτόχρονα φιλόστοργο και λογικό, συμπεραίνουμε με σιγουριά ότι είναι και σωστό και ωραίο; - Ας πούμε, είπε. - Τότε λοιπόν; Δεν νομίζω ότι θα έχεις αντίρρηση να πούμε ότι δεν είναι λογικό να αφήσεις άρρωστο το παιδί σου και και να φύγεις. Μένει να εξετάσουμε αν αυτό είναι φιλοστοργία. - Ας το εξετάσουμε, λοιπόν. - Άραγε, επειδή εσύ ήσουν στοργικός με το παιδάκι, έκανες καλά που έφυγες και το εγκατέλειψες; Η μητέρα δεν είναι στοργική μαζί του; - Και βέβαια είναι. - Έπρεπε, λοιπόν, να το αφήσει και η μητέρα ή όχι; - Δεν έπρεπε. - Και η τροφός; Το αγαπά; - Το αγαπά, είπε. - Έπρεπε κι εκείνη να το αφήσει; - Με κανένα τρόπο. - Και ο παιδαγωγός; Δεν το αγαπά; - Το αγαπά. - Έπρεπε, λοιπόν, κι εκείνος να το αφήσει και να φύγει, κι έπειτα ν' απομείνει το παιδάκι έτσι μόνο και αβοήθητο, εξαιτίας της πολλής φιλοστοργίας, εσάς των γονιών και των κοντινών του, ή να πεθάνει στα χέρια αυτών που ούτε το αγαπούν ούτε το φροντίζουν; - Ποτέ. - Και βέβαια, δεν είναι αδικία και αναισθησία, ό,τι νομίζει κάποιος ότι του πρέπει, επειδή είναι φιλόστοργος, να μην το επιθυμεί γι' αυτούς που είναι το ίδιο φιλόστοργοι; - Είναι παράλογο. - Λέγε τώρα' εσύ, στην αρρώστια σου, θα ήθελες να είναι τόσο στοργικοί μαζί σου οι άλλοι συγγενείς και τα ίδια τα παιδιά και η γυναίκα σου, ώστε να σ' αφήσουν μόνο κι έρημο; - Καθόλου. - Θα ευ-

ὑπὸ τῶν σαυτοῦ, ὥστε διὰ τὴν ἄγαν αὐτῶν φιλοστοργίαν αἰεὶ μόνος ἀπολείπεσθαι ἐν ταῖς νόσοις, ἢ τούτου γ' ἕνεκα μᾶλλον ἂν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν, εἰ δυνατὸν ἦν, φιλοστοργεῖσθαι ἡὔχου, ὥστ' ἀπολείπεσθαι ὑπ' αὐτῶν; εἰ δὲ ταῦτα, ὑπολείπεται μηδαμῶς ἔτι φιλόστοργον εἶναι τὸ πραχθέν.

- 27 Τί οὖν; οὐδὲν ἦν τὸ κινήσαν σε καὶ ἐξορμήσαν πρὸς τὸ ἀφεῖναι τὸ παιδίον; καὶ πῶς οἶόν τε; ἀλλὰ τοιοῦτόν τι ἂν, οἶόν καὶ ἐν Ῥώμῃ τινὰ ἦν τὸ κινεῖν, ὥστ' ἐγκαλύπτεσθαι τοῦ ἵππου τρέχοντος ᾧ ἐσπουδάκει, εἶτα νικήσαντός ποτε παραλόγως σπόγγων δεῆσαι αὐτῷ πρὸς τὸ ἀναληφθῆναι
- 28 λιποφυχοῦντα. τί οὖν τοῦτό ἐστιν; τὸ μὲν ἀκριβές οὐ τοῦ παρόντος καιροῦ τυχόν· ἐκεῖνο δ' ἀπαρκεῖ πεισθῆναι, εἴπερ ὑγιές ἐστὶ τὸ ὑπὸ τῶν φιλοσόφων λεγόμενον, ὅτι οὐκ ἔξω που δεῖ ζητεῖν αὐτό, ἀλλ' ἐν καὶ ταυτόν ἐστιν ἐπὶ πάντων τὸ αἴτιον τοῦ ποιεῖν τι ἡμᾶς ἢ μὴ ποιεῖν, τοῦ λέγειν τινὰ ἢ μὴ λέγειν, τοῦ ἐπαίρεσθαι ἢ συστέλλεσθαι ἢ φεύγειν τινὰ ἢ διώκειν, τοῦθ' ὅπερ καὶ νῦν ἐμοί τε καὶ σοὶ γέγονεν αἴτιον, σοὶ μὲν τοῦ ἐλθεῖν πρὸς ἐμὲ καὶ καθῆσθαι νῦν ἀκούοντα, ἐμοὶ δὲ τοῦ λέγειν ταῦτα.
- 30 τί δ' ἐστὶ τοῦτο; ἄρά γε ἄλλο ἢ ὅτι ἔδοξεν ἡμῖν; Οὐδέν. Εἰ δ' ἄλλως ἡμῖν ἐφάνη, τί ἂν ἄλλο ἢ τὸ

χόσουν λοιπόν να σ' αγαπάνε τόσο πολύ οι δικοί σου, ώστε, εξαιτίας της μεγάλης τους φιλοστοργίας, να σ' αφήνουν πάντα μόνο σου στις αρρώστιες, ή, εξαιτίας αυτού, θα ευχόσουν μάλλον να είναι φιλόστοργοι οι εχθροί σου -αν ήταν δυνατόν- ώστε να σε εγκαταλείπουν αυτοί; Αν ισχύουν αυτά, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αυτό που έκανες δεν ήταν καθόλου φιλόστοργο.

Τι λοιπόν; Δεν ήταν τίποτε αυτό που σε παρακίνησε και σε ώθησε να εγκαταλείψεις το παιδί; Και πώς είναι δυνατό; Ήταν, όμως, κάτι σαν κι αυτό, που παρακίνησε κάποιον στη Ρώμη, όταν έτρεχε το άλογο που τον ενδιέφερε, να καλύψει το κεφάλι του, κι έπειτα, αφού νίκησε το άλογο απροσδόκητα, αυτός χρειάστηκε βρεγμένους σπόγγους για να συνέλθει από τη λιποθυμία. Ποιο είναι λοιπόν αυτό το κίνητρο; Η εξακρίβωσή του ίσως, δεν είναι της ώρας· αρκεί μόνο, αν, ακριβώς, είναι σωστό αυτό που λένε οι φιλόσοφοι, να πειστούμε ότι δεν πρέπει να το αναζητούμε κάπου έξω, αλλά ότι, η αιτία για να κάνουμε κάτι ή όχι, να λέμε κάποια πράγματα ή όχι, να υπερηφανευόμαστε ή να ντρεπόμαστε ή να αποφεύγουμε κάτι ή να το φάχνουμε, είναι μία και η αυτή σε κάθε περίπτωση· η ίδια ακριβώς που, και τώρα, παρακίνησε εσένα και μένα, εσένα μεν να έρθεις κοντά μου και να κάθεται τώρα να μ' ακούς, κι εμένα να μιλάω έτσι. Και τι είναι αυτό; Άραγε είναι τίποτε άλλο, πέρα από το ότι χρίναμε καλό να το κάνουμε; -Τίποτε άλλο. -Αν αποφασίζαμε αλλιώς, τι άλλο θα κάναμε παρά αυ-

- 31 δόξαν ἐπράττομεν; οὐκ οὖν καὶ τῷ Ἀχιλλεῖ τοῦτο
αἴτιον τοῦ πενθεῖν, οὐχ ὁ τοῦ Πατρόκλου θάνατος
ἄλλος γάρ τις οὐ πάσχει ταῦτα τοῦ ἐταίρου
33 ἀποθανόντος, ἀλλ' ὅτι ἔδοξεν αὐτῷ. καὶ σοὶ τότε
φεύγειν τοῦτο αὐτὸ ὅτι ἔδοξέν σοι· καὶ πάλιν, ἐὰν
μείνης, ὅτι ἔδοξέν σοι. καὶ νῦν ἐν Ῥώμῃ ἀνέρχῃ,
ὅτι δοκεῖ σοι· καὶ μεταδόξῃ, οὐκ ἂν ἀπελεύσῃ. καὶ
ἀπλῶς οὔτε θάνατος οὔτε φυγὴ οὔτε πόνος οὔτε
ἄλλο τι τῶν τοιούτων αἰτίον ἐστὶ τοῦ πράττειν τι
ἢ μὴ πράττειν ἡμᾶς, ἀλλ' ὑπολήψεις καὶ δόγ-
34 ματα. Τοῦτό σε πείθω ἢ οὐχί; Πεισθείς, ἔφη. Οἷα
δὴ τὰ αἴτια ἐφ' ἐκάστου, τοιαῦτα καὶ τὰ ἀπο-
35 τελούμενα. οὐκοῦν ὅταν μὴ ὀρθῶς τι πράττωμεν,
ἀπὸ ταύτης τῆς ἡμέρας οὐδὲν ἄλλο αἰτιασόμεθα ἢ
τὸ δόγμα, ἀφ' οὗ αὐτὸ ἐπράξαμεν, κάκεῖνο ἐξαί-
ρειν καὶ ἐκτέμνειν πειρασόμεθα μᾶλλον ἢ τὰ
φύματα καὶ τὰ ἀποστήματα ἐκ τοῦ σώματος.
36 ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν ὀρθῶς πραττομένων ταύτων
37 τοῦτο αἴτιον ἀποφανοῦμεν. καὶ οὔτ' οἰκέτην ἔτι
αἰτιασόμεθα οὔτε γείτονα οὔτε γυναῖκα οὔτε τέ-
κνα ὡς αἰτία τινων κακῶν ἡμῖν γινόμενα πεπει-
σμένοι ὅτι, ἂν μὴ ἡμῖν δόξῃ τοιαῦτά τινα εἶναι, οὐ
πράττομεν τὰ ἀκόλουθα· τοῦ δόξαι δὲ ἢ μὴ δόξαι,
38 ἡμεῖς κύριοι καὶ οὐ τὰ ἐκτός. Οὕτως, ἔφη. Ἀπὸ

τό που κρίναμε καλό; Λοιπόν, και για τον Αχιλλέα, η αιτία για να θρηνήσει ήταν ότι το έκρινε καλό, και όχι ο θάνατος του Πατρόκλου (γιατί κανείς άλλος δεν τα νιώθει αυτά, όταν πεθάνει ο φίλος του). Κι εσύ τότε αποφάσισες να φύγεις, γιατί αυτό ακριβώς έκρινες καλό. Και πάλι, αν έμενες, θα ήταν επειδή θα το έκρινες καλό. Και τώρα πηγαίνεις πίσω στη Ρώμη, γιατί αυτό κρίνεις καλό· κι αν αλλάξεις γνώμη και θελήσεις κάτι άλλο, δεν θα πας. Και, με δυο λόγια, αιτία για να κάνουμε ή να μην κάνουμε κάτι, δεν είναι ούτε ο θάνατος ούτε η εξορία ούτε ο πόνος, ούτε τίποτε άλλο από τα παρόμοια, αλλά οι γνώμες και οι κρίσεις.

Σ' αυτό σε πείθω ή όχι; —Με πείθεις, είπε. —Όποιας λογής, λοιπόν, είναι τα αίτια σε κάθε περίπτωση, ανάλογα είναι και τα αποτελέσματα. Επομένως, όταν δεν κάνουμε κάτι σωστά, από τούτη τη μέρα δεν θα κατηγορήσουμε τίποτε άλλο εκτός από την κρίση μας, εξαιτίας της οποίας ενεργήσαμε έτσι, και εκείνη θα προσπαθήσουμε μάλλον να ξεριζώσουμε και να αποκόψουμε, παρά τις πληγές και τα αποστήματα από το σώμα. Παρόμοια, και για τις ορθές ενέργειες, θα θεωρήσουμε αιτία το ίδιο πράγμα. Και δεν θα κατηγορήσουμε πια ούτε δούλο ούτε γείτονα ούτε γυναίκα ούτε παιδιά, ότι τάχα είναι υπαίτιοι για κάποια κακά που μας συμβαίνουν, έχοντας πειστεί ότι, αν εμείς δεν κρίνουμε ότι είναι τέτοιοι, δεν πράττουμε και τα συνακόλουθα· γιατί, για να αποφασίσουμε ή όχι κάτι, εμείς είμαστε αρμόδιοι, και όχι τα πράγματα που είναι έξω από μας. —Έτσι είναι,

τῆς σήμερον τοίνυν ἡμέρας οὐδὲν ἄλλο ἐπισκο-
 πήσομεν οὐδ' ἐξετάσομεν, ποιόν τι ἐστὶν ἢ πῶς
 39 ἔχει, οὔτε τὸν ἀγρὸν οὔτε τὰ ἀνδράποδα οὔτε τοὺς
 ἵππους ἢ κύνας, ἀλλὰ τὰ δόγματα. Εὐχόμεαι, ἔφη.
 Ὅρας οὖν, ὅτι σχολαστικόν σε δεῖ γενέσθαι, τοῦτο
 40 τὸ ζῶον οὗ πάντες καταγελῶσιν, εἴπερ ἄρα θέλεις
 ἐπίσκεψιν τῶν σαυτοῦ δογμάτων ποιεῖσθαι. τοῦτο
 δ' ὅτι μιᾶς ὥρας ἢ ἡμέρας οὐκ ἔστιν, ἐπινοεῖς καὶ
 αὐτός.

I

ιβ'. Περὶ εὐαρεστήσεως.

- 2 Περὶ θεῶν οἱ μὲν τινές εἰσιν οἱ λέγοντες μῆδ'
 εἶναι τὸ θεῖον, οἱ δ' εἶναι μὲν, ἀργὸν δὲ καὶ ἀμελές
 καὶ μὴ προνοεῖν μηδενός· τρίτοι δ' οἱ καὶ εἶναι καὶ
 προνοεῖν, ἀλλὰ τῶν μεγάλων καὶ οὐρανίων, τῶν
 3 δὲ ἐπὶ γῆς μηδενός· τέταρτοι δ' οἱ καὶ τῶν ἐπὶ γῆς
 καὶ τῶν ἀνθρωπίνων, εἰς κοινὸν δὲ μόνον καὶ οὐχὶ
 δὲ καὶ κατ' ἰδίαν ἐκάστου· πέμπτοι δ', ὧν ἦν καὶ
 Ὀδυσσεὺς καὶ Σωκράτης, οἱ λέγοντες ὅτι
 4 οὐδέ σε λήθω
 Κινύμενος.
 5 Πολὺ πρότερον οὖν ἀναγκαῖόν ἐστι περὶ ἐκάστου
 τούτων ἐπεσκέψθαι, πότερα ὑγιῶς ἢ οὐχ ὑγιῶς
 6 λεγόμενόν ἐστιν. εἰ γὰρ μὴ εἰσὶν θεοί, πῶς ἐστι
 τέλος ἐπεσθαι θεοῖς; εἰ δ' εἰσὶν μὲν, μηδενός δ'
 ἐπιμελούμενοι, καὶ οὕτως πῶς ὑγιές ἔσται; ἀλλὰ

είπε. —Από σήμερα, λοιπόν, δεν θα ερευνήσουμε και δεν θα εξετάσουμε τίποτε άλλο, ποια είναι, δηλαδή, η φύση του ή ποια η κατάστασή του, ούτε το χωράφι ούτε τους δούλους ούτε τα άλογα ούτε τα σκυλιά, αλλά τις κρίσεις. —Μακάρι, είπε. — Βλέπεις, λοιπόν, ότι πρέπει να γίνεις άνθρωπος των σχολών, αυτό το ζώο που όλοι περιγελούν, αν βέβαια θέλεις να ασχοληθείς με την εξέταση των δικών σου κρίσεων. Ότι αυτό, όμως, δεν είναι δουλειά μιας ώρας ή ημέρας, το νιώθεις και συ ο ίδιος.

12. Για την ευχαρίστηση

Όσον αφορά τους θεούς, υπάρχουν μερικοί που λένε ότι δεν υπάρχει καν το θείο, άλλοι ότι υπάρχει βέβαια, αλλά είναι αδρανές και αδιάφορο και δεν προνοεί για τίποτε· υπάρχει μια τρίτη κατηγορία, που λέει ότι και υπάρχει και προνοεί, αλλά μόνο για τα σημαντικά και τα ουράνια πράγματα και για τίποτε επίγειο· μια τέταρτη, είναι αυτοί που λένε ότι προνοεί για τα επίγεια και τα ανθρώπινα, αλλά μαζικά και όχι για το καθένα ξεχωριστά· μια πέμπτη, στην οποία ανήκαν και ο Οδυσσέας και ο Σωκράτης, αυτοί που λένε ότι ούτε κι όταν κινούμαι μπορώ να κρυφτώ από σένα³¹.

Πρώτα απ' όλα, λοιπόν, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε, για το καθένα από αυτά, αν λέγεται ορθά ή όχι. Γιατί, αν δεν υπάρχουν θεοί, πώς μπορεί να είναι σκοπός μας να υπακούμε σε θεούς; Αν βέβαια υπάρχουν, αλλά δεν φροντίζουν για τίποτε, πώς θα είναι πάλι σω-

- δὴ καὶ ὄντων καὶ ἐπιμελομένων εἰ μηδεμίαν
 διάδοσιν εἰς ἀνθρώπους ἐστὶν ἐξ αὐτῶν καὶ νῆ Δία
 γε καὶ εἰς ἐμέ, πῶς ἔτι καὶ οὕτως ὑγιές ἐστιν;
 7 πάντα οὖν ταῦτα ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς ἐπεσκεμ-
 μένος τὴν αὐτοῦ γνώμην ὑποτέταχεν τῷ διοι-
 κοῦντι τὰ ὅλα καθάπερ οἱ ἀγαθοὶ πολῖται τῷ
 8 νόμῳ τῆς πόλεως. ὁ δὲ παιδευόμενος ταύτην ὀφεί-
 λει τὴν ἐπιβολὴν ἔχων ἐλθεῖν ἐπὶ τὸ παιδεύεσθαι
 “πῶς ἂν ἐποίμην ἐγὼ ἐν παντὶ τοῖς θεοῖς καὶ πῶς
 ἂν εὐαρεστοίην τῇ θείᾳ διοικήσει καὶ πῶς ἂν
 9 γενοίμην ἐλεύθερος;” ἐλεύθερος γὰρ ἐστίν, ᾧ γίνε-
 ται πάντα κατὰ προαίρεσιν καὶ ὃν οὐδεὶς δύναται
 IO κωλύσαι. τί οὖν; ἀπόνοιά ἐστὶν ἢ ἐλευθερία; μὴ
 γένοιτο. μανία γὰρ καὶ ἐλευθερία εἰς ταῦτόν οὐκ
 II ἔρχεται. “ἀλλ’ ἐγὼ θέλω πᾶν τὸ δοκοῦν μοι
 12 ἀποβαίνειν, καὶ ὅπως οὖν δοκῇ.” μαινόμενος εἶ,
 παραφρονεῖς. οὐκ οἶδας, ὅτι καλόν τι ἐλευθερία
 ἐστὶ καὶ ἀξιόλογον; τὸ δ’ ὡς ἔτυχέν με βούλεσθαι
 τὰ δ’ ὡς ἔτυχεν δόξαντα γίνεσθαι, τοῦτο κινδυ-
 νεύει οὐ μόνον οὐκ εἶναι καλόν, ἀλλὰ καὶ πάντων
 αἰσχιστόν εἶναι. πῶς γὰρ ἐπὶ γραμματικῶν ποιου-
 13 μεν; βούλομαι γράφειν ὡς θέλω τὸ Δίωνος ὄνομα;
 οὐ’ ἀλλὰ διδάσκομαι θέλειν, ὡς δεῖ γράφεσθαι. τί
 14 ἐπὶ μουσικῶν; ὡσαύτως. τί ἐν τῷ καθόλου, ὅπου
 τέχνη τις ἢ ἐπιστήμη ἐστίν; εἰ δὲ μή, οὐδενὸς ἦν
 ἄξιον τὸ ἐπίστασθαι τι, εἰ ταῖς ἐκάστων βουλήσει
 15 προσημολόζετο. ἐνταῦθα οὐ μόνον ἐπὶ τοῦ με-
 γίστου καὶ κυριωτάτου, τῆς ἐλευθερίας, ὡς ἔτυχεν

στό αυτό; Αλλά, κι αν ακόμη υπάρχουν και φροντίζουν, όμως δεν έχουν καμιά επικοινωνία με τους ανθρώπους και, μα το Δία, ούτε και με μένα, πώς θα είναι πάλι σωστό; Ο σοφός άνθρωπος, λοιπόν, πρώτα εξετάζει όλα αυτά, και μετά υποτάσσει τη γνώμη του σ' αυτόν που διοικεί τα πάντα, όπως ακριβώς οι καλοί πολίτες υποτάσσονται στο νόμο της πόλης. Κι αυτός που μορφώνεται, οφείλει να ξεκινάει τη μόρφωσή του μ' αυτό το σκοπό, «πώς θα μπορούσα να υπακούω τυφλά τους θεούς, και πώς θα ήμουν αρεστός στη θεία διοίκηση, και πώς θα μπορούσα να γίνω ελεύθερος;» Γιατί, ελεύθερος είναι κανείς, όταν όλα γίνονται σύμφωνα με τη βούλησή του και δεν μπορεί κανείς να τον εμποδίσει. Τι λοιπόν; Η ελευθερία είναι παραφροσύνη; Ποτέ. Γιατί η τρέλλα και η ελευθερία δεν ταιριάζουν. «Εγώ, όμως, θέλω να συμβαίνει ό,τι μου φαίνεται καλό, άσχετα με το πώς μου φάνηκε τέτοιον». Είσαι τρελός, παραφρονείς. Δεν ξέρεις ότι η ελευθερία είναι κάτι ωραίο και σπουδαίο; Αλλά, τυχαία να θέλω να συμβούν, αυτά που τυχαία μου φάνηκαν καλά, κινδυνεύει όχι μόνο να μην είναι ωραίο, αλλά και το πιο άσχημο απ' όλα. Γιατί, όταν γράφουμε, ας πούμε, τι κάνουμε; Θέλω να γράφω όπως μ' αρέσει το όνομα του Δίωνα; Όχι. Αλλά διδάσκομαι να θέλω να το γράφω, όπως πρέπει να γράφεται. Στη μουσική τι γίνεται; Το ίδιο. Και τι συμβαίνει γενικά, όπου υπάρχει κάποια τέχνη ή επιστήμη; Αν δεν συνέβαινε το ίδιο, δεν θα είχε καμιά αξία να γνωρίζουμε κάτι, αν αυτό προσαρμοζόταν σ' αυτά που θέλει ο καθένας. Επομένως,

- ἐφεῖται μοι θέλει; οὐδαμῶς, ἀλλὰ τὸ παιδεύεσθαι τοῦτ' ἔστι μανθάνειν ἕκαστα οὕτω θέλειν ὡς γίνεται. πῶς δὲ γίνεται; ὡς διέταξεν αὐτὰ ὁ δια-
- 16 τάσων. διέταξε δὲ θέρος εἶναι καὶ χειμῶνα καὶ φορὰν καὶ ἀφορίαν καὶ ἀρετὴν καὶ κακίαν καὶ πάσας τὰς τοιαύτας ἐναντιότητας ὑπὲρ συμφωνίας τῶν ὄλων ἡμῶν θ' ἕκαστῳ σῶμα καὶ μέρος τοῦ σώματος καὶ κτῆσιν καὶ κοινωνοὺς ἔδωκεν.
- 17 Ταύτης οὖν τῆς διατάξεως μεμνημένους ἔρχεσθαι δεῖ ἐπὶ τὸ παιδεύεσθαι, οὐχ ἵν' ἀλλάξωμεν τὰς ὑποθέσεις οὔτε γὰρ δίδονται ἡμῖν οὐτ' ἄμεινον, ἀλλ' ἵνα οὕτως ἐχόντων τῶν περὶ ἡμᾶς ὡς ἔχει καὶ πέφυκεν αὐτοὶ τὴν γνώμην τὴν αὐτῶν συνηρμοσμένην τοῖς γινομένοις ἔχωμεν. τί γάρ; ἐνδέχεται φυγεῖν ἀνθρώπους; καὶ πῶς οἷόν τε; ἀλλὰ
- 18 συνόντας αὐτοῖς ἐκείνους ἀλλάξαι; καὶ τίς ἡμῖν δίδωσιν; τί οὖν ἀπολείπεται ἢ τίς εὐρίσκεται μηχανὴ πρὸς τὴν χρῆσιν αὐτῶν; τοιαύτη, δι' ἧς ἐκείνοι μὲν ποιήσουσι τὰ φαινόμενα αὐτοῖς, ἡμεῖς
- 19 δ' οὐδὲν ἤττον κατὰ φύσιν ἔξομεν. σὺ δ' ἀταλαίπωρος εἶ καὶ δυσάρεστος κἂν μὲν μόνος ἦς, ἐρημίαν καλεῖς τοῦτο, ἂν δὲ μετὰ ἀνθρώπων, ἐπιβούλους λέγεις καὶ ληστὰς, μέμφη δὲ καὶ γονεῖς τοὺς σεαυτοῦ καὶ τέκνα καὶ ἀδελφοὺς καὶ γεί-
- 20 τονας. ἔδει δὲ μόνον μένοντα ἡσυχίαν καλεῖν
- 21

μόνο για το πιο σπουδαίο και σημαντικό, δηλαδή για την ελευθερία, μου επιτρέπεται να θέλω ό,τι νά 'ναι; Με κανένα τρόπο· αλλά παιδεία σημαίνει να μαθαίνει κανείς να θέλει όλα τα πράγματα όπως συμβαίνουν. Και πώς συμβαίνουν; Όπως τα καθόρισε αυτός που ορίζει. Όρισε μάλιστα να υπάρχει θέρος και χειμώνας, και ευφορία και αφορία, και αρετή και κακία, και όλα αυτά τα αντίθετα, για χάρη της αρμονίας του σύμπαντος· και στον καθέναν από εμάς έδωσε το σώμα και τα μέλη του, και ιδιοκτησία και συντρόφους.

Πρέπει λοιπόν να ξεκινάμε για τη μόρφωση, έχοντας στο νου μας αυτή την τάξη των πραγμάτων, όχι για να αλλάξουμε τους όρους της ζωής (γιατί αυτό δεν μας έχει δοθεί ούτε θα ήταν καλύτερα να μας είχε δοθεί), αλλά για να βρισκείται η γνώμη μας σε αρμονία με ό,τι συμβαίνει, αφού έτσι είναι γύρω μας τα πράγματα, δηλαδή όπως είναι και όπως έχουν από τη φύση τους. Τι λες δηλαδή; Μπορούμε να ξεφύγουμε από τους ανθρώπους; Και πώς είναι δυνατό; Κι αν τους συναναστρεφόμεστε, μπορούμε να τους αλλάξουμε; Και ποιος μας δίνει αυτή τη δύναμη; Τι μας απομένει ή ποιος τρόπος μπορεί να βρεθεί για να τους αντιμετωπίσουμε; Ένας τέτοιος, ώστε εκείνοι να χάνουν ό,τι νομίζουν καλύτερα, κι εμείς, επίσης, να είμαστε σύμφωνοι με τη φύση. Εσύ, όμως, είσαι αδρανής και δυσαρεστημένος· κι αν βέβαια είσαι μόνος, το ονομάζεις μοναξιά, κι αν είσαι με ανθρώπους, τους αποκαλείς επίβουλους και ληστές· και κατηγορείς τους γονείς σου και τα παιδιά σου και τα

- αὐτὸ καὶ ἐλευθερίαν καὶ ὅμοιον τοῖς θεοῖς ἡγεῖσθαι αὐτόν, μετὰ πολλῶν δ' ὄντα μὴ ὄχλον καλεῖν μηδὲ θόρυβον μηδ' ἀηδίαν, ἀλλ' ἐορτὴν καὶ πανηγυριν καὶ οὕτως πάντα εὐαρέστως δέχεσθαι. τις
- 22 οὖν ἢ κόλασις τοῖς οὐ προσδεχομένοις; τὸ οὕτως ἔχειν ὡς ἔχουσιν. δυσαρεστεῖ τις τῷ μόνος εἶναι; ἔστω ἐν ἐρημίᾳ. δυσαρεστεῖ τις τοῖς γονεῦσιν; ἔστω κακὸς υἱὸς καὶ πενθεῖτω. δυσαρεστεῖ τοῖς
- 23 τέκνοις; ἔστω κακὸς πατήρ. “βάλε αὐτὸν εἰς φυλακὴν.” ποίαν φυλακὴν; ὅπου νῦν ἐστίν. ἄκων γάρ ἐστίν· ὅπου δέ τις ἄκων ἐστίν, ἐκεῖνο φυλακὴ αὐτῷ ἐστίν. καθὼ καὶ Σωκράτης οὐκ ἦν ἐν φυλακῇ,
- 24 ἐκὼν γάρ ἦν. “σκέλος οὖν μοι γενέσθαι πεπηρωμένον.” ἀνδράποδον, εἶτα δι' ἐν σκελύδριον τῷ κόσμῳ ἐγκαλεῖς; οὐκ ἐπιδώσεις αὐτὸ τοῖς ὄλοις; οὐκ ἀποστήσει; οὐ χαίρων παραχωρήσεις τῷ
- 25 δεδωκότι; ἀγανακτήσεις δὲ καὶ δυσαρεστησεις τοῖς ὑπὸ τοῦ Διὸς διατεταγμένοις, ἃ ἐκεῖνος μετὰ τῶν Μοιρῶν παρουσῶν καὶ ἐπικλωθουσῶν σου τὴν
- 26 γένεσιν ὥρισεν καὶ διέταξεν; οὐκ οἶσθας, ἡλίκον μέρος πρὸς τὰ ὅλα; τοῦτο δὲ κατὰ τὸ σῶμα, ὡς κατὰ γε τὸν λόγον οὐδὲν χείρων τῶν θεῶν οὐδὲ μικρότερος· λόγου γὰρ μέγεθος οὐ μήκει οὐδ' ὕφει
- 27 κρίνεται, ἀλλὰ δόγμασιν. Οὐ θέλεις οὖν, καθ' ἃ

αδέλφια σου και τους γείτονες. Θα έπρεπε, όμως, να ονομάζεις τη μοναξιά σου ησυχία και ελευθερία, και να θεωρείς τον εαυτό σου όμοιο με τους θεούς· κι όταν είσαι με πολλούς, να μην το ονομάζεις όχλο ούτε φασαρία ούτε αηδία, αλλά γιορτή και πανηγύρι, κι έτσι όλα να τα δέχεσαι με ευχαρίστηση.

Ποια είναι η τιμωρία, λοιπόν, γι' αυτούς που δεν τα δέχονται αυτά; Να είναι έτσι, όπως είναι. Είναι κανείς δυσαρεστημένος επειδή είναι μόνος; Ας ζει στη μοναξιά! Είναι δυσαρεστημένος με τους γονείς του; Ας είναι κακός γιος κι ας θρηνεί! Είναι δυσαρεστημένος με τα παιδιά του; Ας είναι κακός πατέρας! «Βάλλον στη φυλακή». Ποια φυλακή; Εκεί που βρίσκεται τώρα. Γιατί είναι εκεί παρά τη θέλησή του· κι όπου είναι κανείς παρά τη θέλησή του, εκεί είναι η φυλακή του. Γι' αυτό και ο Σωκράτης δεν ήταν στη φυλακή, γιατί ήταν εκεί με τη θέλησή του. «Να, είμαι κουτσός!» Δούλε, για ένα ποδαράκι, λοιπόν, κατηγορείς όλο τον κόσμο; Δεν θα το κάνεις δώρο στο σύμπαν; Δεν θα το παρατήσεις; Δεν θα το παραχωρήσεις με χαρά σ' αυτόν που σου το έχει δώσει; Θα αγανακτείς και θα είσαι δυσαρεστημένος με τις εντολές του Δία, με όσα εκείνος, μαζί με τις Μοίρες, που έκλωθαν τη γέννησή σου, όρισε και διέταξε; Δεν ξέρεις πόσο μικρός είσαι μπροστά στο όλο; Αυτό, βέβαια, ισχύει για το σώμα σου· στη λογική, όμως, δεν είσαι καθόλου κατώτερος ούτε μικρότερος από τους θεούς. Γιατί το μέγεθος της λογικής δεν καθορίζεται ούτε με το μήκος ούτε με το ύψος, αλλά με τις κρίσεις.

- ἴσος εἶ τοῖς θεοῖς, ἐκεῖ που τίθεσθαι τὸ ἀγαθόν;
- 28 “τάλας ἐγώ, τὸν πατέρα ἔχω τοιοῦτον καὶ τὴν μητέρα.” τί οὖν; ἐδίδοτό σοι προελθόντι ἐκλέξασθαι καὶ εἰπεῖν “ὁ δεῖνα τῇ δεῖνι συνελθέτω τῆδε τῇ
- 29 ὥρα, ἵνα ἐγὼ γένωμαι”; οὐκ ἐδίδοτο. ἀλλ’ ἔδει προυποστῆναί σου τοὺς γονεῖς, εἶτα οὕτως γεννηθῆναι. ἐκ ποίων τινῶν; ἐκ τοιούτων, ὅποιοι ἦσαν.
- 30 τί οὖν; τοιούτων αὐτῶν <ὄντων> οὐδεμία σοι δίδοται μηχανή; εἶτ’ εἰ μὲν τὴν ὁρατικὴν δύναμιν ἠγνόεις πρὸς τί κέκτησαι, δυστυχῆς ἂν ἦς καὶ ἄθλιος, εἰ κατέμυες, προσαγόντων σοι τῶν χρωμάτων ὅτι δὲ μεγαλοφυχίαν ἔχων καὶ γενναιοτήτα πρὸς ἕκαστα τούτων ἀγνοεῖς, οὐ δυστυχέ-
- 31 στερος εἶ καὶ ἀθλιώτερος; προσάγεταιί σοι τὰ κατάλληλα τῇ δυνάμει ἣν ἔχεις· σὺ δ’ αὐτὴν τότε μάλιστα ἀποστρέφεις, ὅποτε ἠνοιγμένην καὶ βλέπουσαν ἔχειν ἔδει. οὐ μᾶλλον εὐχαριστεῖς τοῖς θεοῖς, ὅτι σε ἐπάνω τούτων ἀφήκαν ὅσα μὴδ’ ἐποίησαν ἐπὶ σοί, μόνον δ’ ὑπεύθυνον ἀπέφηναν
- 32 τῶν ἐπὶ σοί; γονέων ἕνεκα ἀνυπεύθυνον ἀφήκαν· ἀδελφῶν ἕνεκα ἀφήκαν, σώματος ἕνεκα ἀφήκαν,
- 33 κτήσεως, θανάτου, ζωῆς. τίνος οὖν ὑπεύθυνόν σε ἐποίησαν; τοῦ μόνου ὄντος ἐπὶ σοί, χρήσεως οἷας
- 34 δεῖ φαντασιῶν. τί οὖν ἐπισπᾶς σεαυτῷ ταῦτα ὧν

Δεν θέλεις, λοιπόν, να τοποθετήσεις το καλό εκεί που είσαι ίσος με τους θεούς; «Ο δύστυχος εγώ, έχω τέτοιο πατέρα και τέτοια μητέρα!» Και λοιπόν; Είχες τη δυνατότητα να βγεις μπροστά, να διαλέξεις και να πεις «ο τάδε και η τάδε ας συνευρεθούν αυτή την ώρα, για να γεννηθώ εγώ»; Δεν την είχες. Έπρεπε, λοιπόν, πρώτα να υπάρξουν οι γονείς σου, και ύστερα να γεννηθείς όπως γεννήθηκες. Από τι είδους γονείς; Τέτοιοι που ήταν. Και τι μ' αυτό; Επειδή αυτοί είναι τέτοιοι που είναι, δεν σου έχει δοθεί κανένα εφόδιο; Και πάλι, αν αγνοούσες για ποιο σκοπό έχεις την όραση, θα ήσουν δυστυχισμένος και αξιολύπητος, αν έκλεινες τα μάτια σου, ενώ έφερναν μπροστά σου κάποιο από τα χρώματα· δεν είσαι, όμως, πιο δυστυχισμένος και αξιολύπητος, που αγνοείς ότι έχεις μεγαλοφυχία και γενναιότητα για να αντιμετωπίσεις το καθένα από αυτά; Μπροστά σου έρχονται πράγματα ανάλογα με την ικανότητα που έχεις· εσύ, όμως, τότε απαρνιέσαι περισσότερο αυτή την ικανότητα, όταν θα έπρεπε να την έχεις ανοιχτή και σε εγρήγορση. Δεν ευγνωμονείς καλύτερα τους θεούς, που σε άφησαν να είσαι υπεράνω όσων πραγμάτων δεν έκαναν να εξαρτώνται από σένα, αλλά σε έκαναν υπεύθυνο μόνο για όσα εξαρτώνται από σένα; Για τους γονείς σε άφησαν ανεύθυνο. Για τα αδέρφια, για το σώμα, για την περιουσία, για το θάνατο, για τη ζωή, το ίδιο. Για ποιο πράγμα, λοιπόν, σε έκαναν υπεύθυνο; Για το μόνο που εξαρτάται από σένα· το πώς, δηλαδή, πρέπει να χρησιμοποιείς τις εντυπώσεις. Γιατί, λοιπόν, φορτώνεσαι αυτά

ἀνυπεύθυνος εἶ; τοῦτό ἐστιν ἑαυτῷ παρέχειν πράγματα.

ιγ'. Πῶς ἕκαστα ἔστιν ποιεῖν ἀρεστῶς θεοῖς.

- 1 Πυθόμενου δέ τινος, πῶς ἔστιν ἐσθίειν ἀρεστῶς
θεοῖς, Εἰ δικαίως ἔστιν, ἔφη, καὶ εὐγνωμόνως καὶ
ἴσως ἐγκρατῶς καὶ κοσμίως, οὐκ ἔστι καὶ ἀρε-
2 στῶς τοῖς θεοῖς; ὅταν δὲ θερμὸν αἰτήσαντός σου
μὴ ὑπακούσῃ ὁ παῖς ἢ ὑπακούσας χλιαρώτερον
ἐνέγκῃ ἢ μῆδ' εὐρεθῇ ἐν τῇ οἰκίᾳ, τὸ μὴ χαλε-
παίνειν μῆδὲ ῥήγνυσθαι οὐκ ἔστιν ἀρεστὸν τοῖς
3 θεοῖς; Πῶς οὖν τις ἀνάσχηται τῶν τοιούτων; Ἄν-
δράποδον, οὐκ ἀνέξῃ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ σαυτοῦ, ὃς
ἔχει τὸν Δία πρόγονον, ὡσπερ υἱὸς ἐκ τῶν αὐτῶν
σπερμάτων γέγονεν καὶ τῆς αὐτῆς ἄνωθεν κατα-
4 βολῆς, ἀλλ' εἰ ἐν τιμῇ τοιαύτῃ χώρα κατετάγῃς
ὑπερεχούσῃ, εὐθὺς τύραννον καταστήσεις σεαυτόν;
οὐ μεμνήσῃ τί εἶ καὶ τίνων ἄρχεις; ὅτι συγγενῶν,
5 ὅτι ἀδελφῶν φύσει, ὅτι τοῦ Διὸς ἀπογόνων; Ἄλλ'
ὠνήν αὐτῶν ἔχω, ἐκεῖνοι δ' ἐμοῦ οὐκ ἔχουσιν.
Ὅρας ποῦ βλέπεις; ὅτι εἰς τὴν γῆν, ὅτι εἰς τὸ
βάραθρον, ὅτι εἰς τοὺς ταλαιπώρους τούτους
νόμους τοὺς τῶν νεκρῶν, εἰς δὲ τοὺς τῶν θεῶν οὐ
βλέπεις;

ιδ'. Ὅτι πάντας ἐφορᾷ τὸ θεῖον.

- 1 Πυθόμενου δέ τινος, πῶς ἂν τις πεισθεῖῃ, ὅτι ἕκα-

για τα οποία είσαι ανεύθυνος; Αυτό σημαίνει να δημιουργείς προβλήματα στον εαυτό σου.

13. *Πώς μπορούμε να κάνουμε το καθετί, με τρόπο που να αρέσει στους θεούς;*

Όταν κάποιος ρώτησε να μάθει πώς είναι δυνατό να τρώει με τρόπο αρεστό στους θεούς, «αν το κάνεις δίκαια, είπε³², και με ευγνωμοσύνη, με μέτρο, εγκράτεια και αξιοπρέπεια, δεν θα είναι και αρεστό στους θεούς;» Αν έχεις ζητήσει ζεστό νερό και δεν υπακούσει ο δούλος, ή υπακούσει, αλλά σου φέρει χλιαρότερο νερό, ή αν δεν τον βρίσκεις στο σπίτι, δεν είναι αρεστό στους θεούς να μην οργίζεσαι και να μην ξεσπάς; -Πώς μπορεί κανείς να ανεχθεί τέτοια πράγματα; -Δούλε, δεν θα ανεχθείς τον αδελφό σου, που έχει πρόγονο το Δία και γεννήθηκε σαν γιος από το ίδιο σπέρμα, και έχει την ίδια καταγωγή από εκεί πάνω, αλλά, αφού ορίστηκες σε μια τόσο ανώτερη θέση, αμέσως θα γίνεις τύραννος; Δεν θα θυμηθείς τι είσαι και ποιους εξουσιάζεις; Ότι εξουσιάζεις συγγενείς, αδέρφια, με τα οποία έχεις φυσική συγγένεια, απογόνους του Δία; -Εγώ, όμως, έχω τίτλο αγοράς γι' αυτούς, ενώ εκείνοι δεν έχουν για εμένα. -Βλέπεις πού έχεις στραμμένο το βλέμμα σου; Στη γη, στο βάραθρο, στους άθλιους αυτούς νόμους των νεκρών, αλλά όχι στους νόμους των θεών;

14. *Η θεότητα μας επιβλέπει όλους*

Όταν κάποιος ρώτησε να μάθει πώς θα μπορούσε κα-

- στον τῶν ὑπ' αὐτοῦ πραττομένων ἐφορᾶται ὑπὸ τοῦ θεοῦ, Οὐ δοκεῖ σοι, ἔφη, ἠνώσθαι τὰ πάντα;
- 2 Δοκεῖ, ἔφη. Τί δέ; συμπαθεῖν τὰ ἐπίγεια τοῖς
- 3 οὐρανόις οὐ δοκεῖ σοι; Δοκεῖ, ἔφη. Πόθεν γὰρ οὕτω τεταγμένως καθάπερ ἐκ προστάγματος τοῦ θεοῦ, ὅταν ἐκεῖνος εἴπῃ τοῖς φυτοῖς ἀνθεῖν, ἀνθεῖ, ὅταν εἴπῃ βλαστάνειν, βλαστάνει, ὅταν ἐκφέρειν τὸν καρπὸν, ἐκφέρει, ὅταν πεπαίνειν, πεπαίνει, ὅταν πάλιν ἀποβάλλειν καὶ φυλλο<ρ>ροεῖν καὶ αὐτὰ εἰς αὐτὰ συνειλούμενα ἐφ' ἡσυχίας μένειν
- 4 καὶ ἀναπαύεσθαι, μένει καὶ ἀναπαύεται; πόθεν δὲ πρὸς τὴν αὔξησιν καὶ μείωσιν τῆς σελήνης καὶ τὴν τοῦ ἡλίου πρόσσοδον καὶ ἄφοδον τοσαύτη παραλλαγή καὶ ἐπὶ τὰ ἐναντία μεταβολὴ τῶν ἐπιγείων
- 5 θεωρεῖται; ἀλλὰ τὰ φυτὰ μὲν καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα οὕτως ἐνδέδεται τοῖς ὅλοις καὶ συμπέπονθεν, αἱ ψυχαὶ δ' αἱ ἡμέτεραι οὐ πολὺ πλεόν;
- 6 ἀλλ' αἱ ψυχαὶ μὲν οὕτως εἰσὶν ἐνδεδεμέναι καὶ συναφεῖς τῷ θεῷ ἅτε αὐτοῦ μόρια οὔσαι καὶ ἀποσπάσματα, οὐ παντὸς δ' αὐτῶν κινήματος ἅτε
- 7 οἰκείου καὶ συμφυοῦς ὁ θεὸς αἰσθάνεται; ἀλλὰ σὺ μὲν περὶ τῆς θείας διοικήσεως καὶ περὶ ἐκάστου τῶν θείων, ὁμοῦ δὲ καὶ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἐνθυμεῖσθαι δύνασαι καὶ ἅμα μὲν αἰσθητικῶς ἀπὸ μυρίων πραγμάτων κινεῖσθαι, ἅμα δὲ διανοητικῶς, ἅμα δὲ συγκαταθετικῶς, τοῖς
- 8 δ' ἀνανευστικῶς ἢ ἐφεκτικῶς, τύπους δὲ τοσοῦτους ἄφ' οὕτω πολλῶν καὶ ποικίλων πραγμάτων

νείς να πειστεί ότι ο θεός βλέπει όλες του τις πράξεις, είτε «Δεν πιστεύεις ότι όλα τα πράγματα είναι ενωμένα;» -Ναι, είπε. -Τι λες, λοιπόν; Δεν πιστεύεις ότι τα επίγεια ιώθουν τη δύναμη των ουρανίων; -Ναι, είπε. - Πώς δηλαδή, με τόση τάξη, σαν από πρόσταγμα του θεού, όταν εκείνος πει στα φυτά να ανθίσουν, αυτά ανθίζουν, όταν πει να βλαστήσουν, βλαστάνουν, όταν πει να αποδώσουν τον καρπό, τον αποδίδουν, όταν να ωριμάσουν, ωριμάζουν, όταν πάλι πει να ρίξουν τους καρπούς και τα φύλλα και να συρρικνωθούν, να μείνουν ήσυχα και να αναπαυθούν, αυτά μένουν ήσυχα και αναπαύονται; Κι από πού προέρχεται τόση εναλλαγή και μεταβολή των επιγείων στα αντίθετά τους, εξαιτίας της αύξησης και της μείωσης της σελήνης, και του πλησιάζματος και της απομάκρυνσης του ήλιου; Τα φυτά, όμως, και τα δικά μας σώματα είναι τόσο δεμένα με το σύμπαν και πάσχουν μαζί του, ενώ οι ψυχές μας δεν κάνουν πολύ περισσότερο το ίδιο; Αφού οι ψυχές, που είναι μέρη και τμήματα του θεού, είναι τόσο δεμένες και βρίσκονται σε τόση συνάφεια μαζί του, δεν αισθάνεται ο θεός κάθε κίνησή τους, ως οικεία και συγγενή; Εσύ, βέβαια, μπορείς να σκέπτεσαι για τη θείκη διοίκηση και για καθένα χωριστά από τα θεϊκά πράγματα και ταυτόχρονα για τα ανθρώπινα· και μπορείς συνάμα να συγχινείσαι από μυριάδες πράγματα, από τη μια με τις αισθήσεις σου, από την άλλη με τη διάνοια, και ταυτόχρονα να καταφάσκεις, ενώ για άλλα να είσαι αρνητικός ή να αναστέλλεις την κρίση σου· και, μέσα στην ψυχή

- ἐν τῇ σαυτοῦ ψυχῇ φυλάττεις καὶ ἀπ' αὐτῶν κινούμενος εἰς ἐπινοίας ὁμοειδεῖς ἐμπίπτεις τοῖς
 πρώτως τετυπωκόσι τέχνας τ' ἄλλην ἐπ' ἄλλη
 9 καὶ μνήμας ἀπὸ μυριῶν πραγμάτων διασώζεις· ὁ
 δὲ θεὸς οὐχ οἴός τ' ἐστὶ πάντα ἐφορᾶν καὶ πᾶσιν
 συμπαρεῖναι καὶ ἀπὸ πάντων τινὰ ἴσχειν διάδοσιν;
 10 ἀλλὰ φωτίζειν οἴός τ' ἐστὶν ὁ ἥλιος τηλικούτον
 μέρος τοῦ παντός, ὀλίγον δὲ τὸ ἀφώτιστον ἀπο-
 λιπεῖν ὅσον οἶόν τ' ἐπέχεσθαι ὑπὸ σκιάς, ἦν ἡ γῆ
 ποιεῖ· ὁ δὲ καὶ τὸν ἥλιον αὐτὸν πεποιηκῶς καὶ
 περιάγων μέρος ὄν<τ'> αὐτοῦ μικρὸν ὡς πρὸς τὸ
 ὄλον, οὗτος δ' οὐ δύναται πάντων αἰσθάνεσθαι;
 11 Ἄλλ' ἐγώ, φησίν, οὐ δύναμαι πᾶσιν ἅμα
 τούτοις παρακολουθεῖν. Τοῦτο δέ σοι καὶ λέγει τις,
 12 ὅτι ἴσην ἔχεις δύναμιν τῷ Διί; ἀλλ' οὖν οὐδὲν
 ἤττον καὶ ἐπίτροπον ἐκάστῳ παρέστησεν τὸν ἐκά-
 στου δαίμονα καὶ παρέδωκεν φυλάσσειν αὐτὸν αὐ-
 τῷ καὶ τοῦτον ἀκοίμητον καὶ ἀπαραλόγιστον. τίνι
 13 γὰρ ἄλλῳ κρεῖττονι καὶ ἐπιμελεστέρῳ φύλακι
 παρέδωκεν ἡμῶν ἕκαστον; ὥσθ', ὅταν κλείσητε
 τὰς θύρας καὶ σκότος ἔνδον ποιήσητε, μέμνησθε
 14 μηδέποτε λέγειν ὅτι μόνοι ἐστέ· οὐ γὰρ ἐστέ, ἀλλ'
 ὁ θεὸς ἔνδον ἐστὶ καὶ ὁ ὑμέτερος δαίμων ἐστίν. καὶ
 τίς τούτοις χρειά φωτὸς εἰς τὸ βλέπειν τί ποιεῖτε;
 15 τούτῳ τῷ θεῷ ἔδει καὶ ὑμᾶς ὀμνύειν ὄρκον, οἶον οἱ
 στρατιῶται τῷ Καίσαρι. ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν τὴν μι-

σου, φυλάγεις εντυπώματα τόσο πολλών και ποικίλων πραγμάτων και, υποκινούμενος από αυτά, καταλήγεις σε ιδέες ομοειδείς με τα εντυπώματα που δημιουργήθηκαν στην αρχή, και διατηρείς τέχνες τη μια μετά την άλλη και αναμνήσεις μυριάδων πραγμάτων, ο θεός, όμως, δεν μπορεί να τα επιβλέπει όλα, να υπάρχει μαζί με όλα και να έχει κάποια επικοινωνία με όλα; Ο ήλιος μπορεί, βέβαια, να φωτίζει ένα πολύ μεγάλο μέρος του σύμπαντος και να αφήνει ένα μικρό μόνο αφώτιστο, όσο μπορεί να καλυφθεί από τη σκιά που δημιουργεί η γη ενώ αυτός, που έχει δημιουργήσει και τον ίδιο τον ήλιο και τον κάνει να περιστρέφεται, καθώς είναι ένα τμήμα του μικρού, σε σύγκριση με το όλον, αυτός δεν μπορεί να αντιλαμβάνεται όλα τα πράγματα;

Εγώ όμως, λέει, δεν μπορώ να παρακολουθώ ταυτόχρονα όλα αυτά. —Μήπως σου λέει κανείς ότι έχεις δύναμη όση και ο Δίας; Αφού αυτός, βέβαια, ούτε λίγο ούτε πολύ, έχει βάλει δίπλα στον καθένα χωριστά, για να τον φροντίζει, την προσωπική του θεότητα και τον παρέδωσε σ' αυτή για να τον φυλάει, και αυτή είναι άγρυπνη και αξεγέλαστη. Γιατί, σε ποιον άλλο φύλακα, πιο καλό κι επιμελή, θα μπορούσε να παραδώσει καθέναν μας; Επομένως, όταν κλείσετε τις πόρτες και είναι σκοτεινά, να θυμάστε να μη λέτε ποτέ ότι είστε μόνοι· γιατί δεν είστε, αφού ο θεός και η προσωπική σας θεότητα βρίσκονται εκεί. Και τι χρειάζονται αυτοί το φως για να βλέπουν τι κάνετε; Σ' αυτόν το θεό έπρεπε να ὀρκίζεστε κι εσείς, όπως οι στρατιώτες στον Καίσαρα. Εκείνοι,

- μισθοφορίαν λαμβάνοντες ὀμνύουσιν πάντων
 προτιμήσειν τὴν τοῦ Καίσαρος σωτηρίαν, ὑμεῖς δὲ
 δε τοσούτων καὶ τηλικούτων ἠξιωμένοι οὐκ
 ὁμόσετε ἢ ὁμόσαντες οὐκ ἐμμενεῖτε; καὶ τί ὁμό-
 16 σετε; μὴ ἀπ<ε>ιθήσειν μηδέποτε μηδ' ἐγκαλέσειν
 μηδὲ μέμφεσθαι τινι τῶν ὑπ' ἐκείνου δεδομένων
 17 μηδ' ἄκοντες ποιήσειν τι ἢ πείσεσθαι τῶν ἀναγ-
 καίων. ὁμοίος γε ὄρκος οὗτος ἐκείνῳ; ἐκεῖ μὲν
 ὀμνύουσιν αὐτοῦ μὴ προτιμήσειν ἕτερον, ἐνταῦθα
 δ' αὐτοὺς ἀπάντων.

ιε'. Τί ἐπαγγέλλεται φιλοσοφία.

- 1 Συμβουλευομένου τινός, πῶς τὸν ἀδελφὸν πεί-
 2 ση μηκέτι χαλεπῶς αὐτῷ ἔχειν, Οὐκ ἐπαγγέλ-
 λεται, ἔφη, φιλοσοφία τῶν ἐκτός τι περιποιή-
 σειν τῷ ἀνθρώπῳ· εἰ δὲ μὴ, ἔξω τι τῆς ἰδίας ὕλης
 ἀν<αδ>έξεται. ὡς γὰρ τέκτονος ὕλη τὰ ξύλα,
 ἀνδριαντοποιοῦ ὁ χαλκός, οὕτως τῆς περὶ βίον
 3 τέχνης ὕλη ὁ βίος αὐτοῦ ἐκάστου. Τί οὖν ὁ τοῦ
 ἀδελφοῦ; Πάλιν τῆς αὐτοῦ ἐκείνου τέχνης ἐστίν,
 πρὸς δὲ τὴν σὴν τῶν ἐκτός ἐστιν, ὅμοιον ἀγρῶ,
 ὅμοιον ὑγείᾳ, ὅμοιον εὐδοξίᾳ. τούτων δ' οὐδὲν ἐ-
 4 παγγέλλεται φιλοσοφία. “ἐν πάσῃ περιστάσει τη-

βέβαια, είναι μισθοφόροι και ορκίζονται ότι θα έχουν πάνω απ' όλα τη σωτηρία του Καίσαρα· εσείς όμως, που αξιωθήκατε τόσα πολλά και τόσο σπουδαία αγαθά, δεν θα ορκιστείτε ή, αν ορκιστείτε, δεν θα μείνετε πιστοί στον όρκο σας; Και τι θα ορκιστείτε; Να μη γίνετε ποτέ ανυπάκουοι ούτε να κατηγορήσετε ούτε να παραπονεθείτε για κάτι που σας έδωσε εκείνος, ούτε, παρά τη θέλησή σας, να κάνετε ή να υπομείνετε κάτι από τα αναγκαία. Είναι όμοιος αυτός ο όρκος μ' εκείνον; Σ' εκείνη την περίπτωση ορκίζονται να μη βάλουν άλλον πάνω από τον Καίσαρα, ενώ εδώ ορκιζόμαστε να βάλουμε τον εαυτό μας πάνω από όλα.

15. *Τι υπόσχεται η φιλοσοφία;*

Όταν κάποιος ζητούσε τη συμβουλή του πώς να πείσει τον αδελφό του να μην είναι πια οργισμένος μαζί του, είπε· «Η φιλοσοφία δεν υπόσχεται ότι θα εξασφαλίσει στον άνθρωπο κάποιο εξωτερικό απόκτημα· αλλιώς, θα αναλάβει κάτι που είναι έξω από το δικό της αντικείμενο. Γιατί, όπως του κτίστη το υλικό είναι τα ξύλα, του αδριαντοποιού ο χαλκός, έτσι, και για την τέχνη της ζωής, το υλικό είναι η ζωή του καθενός ξεχωριστά». – Και η ζωή του αδελφού μου; – Αυτή είναι, πάλι, αντικείμενο της δικής του τέχνης του ζην, αλλά, ως προς τη δική σου, ανήκει στην κατηγορία των εξωτερικών πραγμάτων, όπως το χωράφι, η υγεία, η καλή φήμη. Κι απ' αυτά τίποτε δεν υπόσχεται η φιλοσοφία. «Σε κάθε περι-

- ρήσω τὸ ἡγεμονικὸν κατὰ φύσιν ἔχον.” Τὸ τίνας;
 5 “Τὸ ἐκείνου, ἐν ᾧ εἰμί.” Πῶς οὖν ἐκείνός μοι μὴ
 ὀργίζεται; “Φέρε μοι ἐκείνον κάκεινω ἐρωῶ, σοὶ δὲ
 6 περὶ τῆς ἐκείνου ὀργῆς οὐδὲν ἔχω λέγειν.” Εἰ-
 πόντος δὲ τοῦ συμβουλευομένου ὅτι Τοῦτο ζητῶ,
 πῶς ἂν ἐκείνου καὶ μὴ διαλασσομένου κατὰ
 7 φύσιν ἔχοιμι, Οὐδέν, ἔφη, τῶν μεγάλων ἄφνω γί-
 νεται, ὅπου γε οὐδ’ ὁ βότρυς οὐδὲ σῦκον. ἂν μοι
 νῦν λέγῃς ὅτι “θέλω σῦκον”, ἀποκρινοῦμαί σοι ὅτι
 “χρόνου δεῖ”. ἄφες ἀνθήσῃ πρῶτον, εἶτα προβάλλῃ
 8 τὸν καρπὸν, εἶτα πεπανθῇ. εἶτα συκῆς μὲν καρπὸς
 ἄφνω καὶ μῆ ὥρα οὐ τελειοῦται, γνάμης δ’
 ἀνθρώπου καρπὸν θέλεις οὕτως δι’ ὀλίγου καὶ εὐ-
 κόλως κτήσασθαι; μῆδ’ ἂν ἐγὼ σοι λέγω, προσδό-
 κα.

ις. Περὶ προνοίας.

- I Μὴ θαυμάζετ’ εἰ τοῖς μὲν ἄλλοις ζώοις τὰ
 πρὸς τὸ σῶμα ἔτοιμα γέγονεν, οὐ μόνον τροφαὶ
 καὶ πόμα, ἀλλὰ καὶ κοίτη καὶ τὸ μὴ δεῖσθαι
 ὑποδημάτων, μὴ ὑποστρωμάτων, μὴ ἐσθῆτος,
 2 ἡμεῖς δὲ πάντων τούτων προσδεόμεθα. τὰ γὰρ οὐκ
 αὐτῶν ἕνεκα, ἀλλὰ πρὸς ὑπηρεσίαν γεγονότα οὐκ
 3 ἐλυσιτέλει προσδεόμενα ἄλλων πεποιηθέναι. ἐπεὶ

σταση θα διατηρήσω το πνεύμα³³ σύμφωνα με τη φύση». Τίνος το πνεύμα; «Εκείνου, μέσα στον οποίο βρίσκομαι.» Πώς, λοιπόν, ο αδελφός μου δεν θα είναι οργισμένος μαζί μου; «Φέρτον μου και θα μιλήσω σε κείνον για την οργή, όμως, εκείνου, δεν έχω να πω τίποτε σε σένα».

Κι όταν, εκείνος που πήρε τη συμβουλή, είπε «Αυτό αναζητώ, πώς δηλαδή μπορώ να είμαι σύμφωνα με τη φύση, ακόμη κι αν εκείνος αρνείται να συμφιλιωθεί;» «Τίποτε σπουδαίο, είπε, δεν γίνεται ξαφνικά· αφού, ούτε καν το σταφύλι ή το σύκο γίνονται ξαφνικά. Αν μου πεις τώρα «θέλω σύκο», θα σου απαντήσω «χρειάζεται χρόνο». Άσε το δέντρο να ανθίσει πρώτα, έπειτα να βγάλει τον καρπό, ύστερα αυτός να ωριμάσει. Και μετά, ενώ ο καρπός της συκιάς δεν γίνεται ξαφνικά και σε μια ώρα, εσύ θέλεις να αποκτήσεις τον καρπό του ανθρώπινου νου τόσο γρήγορα κι εύκολα; Μην περιμένεις, ακόμη κι αν στο λέω εγώ.

16. Για την πρόνοια

Μην απορείτε που, για τα άλλα ζώα, είναι έτοιμα όσα χρειάζεται το σώμα τους, όχι μόνο οι τροφές και το ποτό, αλλά και το κρεβάτι τους και το να μη χρειάζονται παπούτσια ούτε στρωσίδια ούτε ρούχο, ενώ εμείς, όλα αυτά, τα έχουμε ανάγκη. Αφού τα ζώα δεν γεννήθηκαν για χάρη του εαυτού τους, αλλά για να παρέχουν υπηρεσίες, δεν ωφελούσε να έχουν δημιουργηθεί με επι-

- ὄρα οἶον ἦν ἡμᾶς φροντίζειν μὴ περὶ αὐτῶν μόνον
 ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν προβάτων καὶ τῶν ὄνων, πῶς
 ἐνδύσεται καὶ πῶς ὑποδήσεται, πῶς φάγη, πῶς
 4 πῆ. ἀλλ' ὥσπερ οἱ στρατιῶται ἔτοιμοι εἰσι τῷ
 στρατηγῷ ὑποδεδεμένοι ἐνδεδυμένοι ὠπλισμένοι,
 εἰ δ' ἔδει περιερχόμενον τὸν χιλιάρχον ὑποδεῖν ἢ
 ἐνδύειν τοὺς χιλίους, δεινὸν ἂν ἦν, οὕτω καὶ ἡ φύ-
 σις πεποιήκε τὰ πρὸς ὑπηρεσίαν γεγονότα ἔτοιμα
 5 παρεσκευασμένα μηδεμιᾶς ἐπιμελείας ἔτι προσδε-
 ῶμενα. οὕτως ἐν παιδίον μικρὸν καὶ ῥάβδῳ ἐλαύνει
 6 τὰ πρόβατα. νῦν δ' ἡμεῖς ἀφέντες ἐπὶ τούτοις
 εὐχαριστεῖν, ὅτι μὴ καὶ αὐτῶν τὴν ἴσην ἐπιμέ-
 λειαν ἐπιμελούμεθα, ἐφ' αὐτοῖς ἐγκαλοῦμεν τῷ
 7 θεῷ. καίτοι νῆ τὸν Δία καὶ τοὺς θεοὺς ἐν τῶν γε-
 γονότων ἀπήρκει πρὸς τὸ αἰσθῆσθαι τῆς προνοίας
 8 τῷ γε αἰδήμονι καὶ εὐχαρίστῳ. καὶ μὴ μοι νῦν τὰ
 μεγάλα αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐκ πτόας γάλα γεννᾶσθαι
 καὶ ἐκ γάλακτος τυρᾶν καὶ ἐκ δέρματος ἔρια τίς
 ἐστὶν ὁ πεποιηκὼς ταῦτα ἢ ἐπινενοηκὼς; "οὐδὲ
 εἷς" φησὶν. ὦ μεγάλης ἀναισθησίας καὶ ἀναισχυν-
 9 τίας. Ἄγε ἀφῶμεν τὰ ἔργα τῆς φύσεως, τὰ πά-
 10 ρεργα αὐτῆς θεασώμεθα. μὴ τι ἀχρηστότερον
 τριχῶν τῶν ἐπὶ γενείου; τί οὖν; οὐ συνεχρήσατο
 καὶ ταύταις ὡς μάλιστα πρεπόντως ἐδύνατο; οὐ

πλέον ανάγκες. Γιατί σκέψου πώς θα ήταν να φροντίζουμε όχι μόνο για μας, αλλά και για τα πρόβατα και για τα γαϊδούρια, πώς να ντυθούν και πώς να υποδεθούν, πώς να φάνε και πώς να πιουν. Αλλά, όπως ακριβώς οι στρατιώτες είναι έτοιμοι για το στρατηγό, υποδεμένοι, ντυμένοι, οπλισμένοι, –γιατί, αλλιώς, θα ήταν φοβερό, αν έπρεπε ο χιλιάρχος να περιφέρεται ανάμεσα σε χίλιους στρατιώτες για να τους υποδένει ή να τους ντύνει–, έτσι και η φύση έχει κάνει τα ζώα, που γεννήθηκαν για να υπηρετούν, έτοιμα, εξοπλισμένα, χωρίς να χρειάζονται καμιά επιπλέον φροντίδα. Έτσι, ένα μικρό παιδί και με ένα ραβδί ακόμα οδηγεί τα πρόβατα.

Τώρα, όμως, πάφαμε να ευχαριστούμε το θεό για τα ζώα, επειδή, δηλαδή, δεν χρειάζεται να τα φροντίζουμε όπως τους εαυτούς μας, και κατηγορούμε το θεό για λογαριασμό μας. Και όμως, μα το Δία και τους θεούς, και μόνο ένα από τα δημιουργήματα θα ήταν αρκετό, για να αντιληφθεί τη θεία πρόνοια, κάποιος που σέβεται και είναι ευγνώμων. Και μη μου αναφέρεις τώρα τα σπουδαία· πες μου μόνο αυτό· ποιος, δηλαδή, είναι αυτός που έχει κάνει ή επινοήσει να παράγεται από το χόρτο γάλα και από το γάλα τυρί και από το δέρμα μαλλί; «Κανείς», λέει. Ω, τι μεγάλη ανοησία και αδιαντροπιά!

Αλλά ας αφήσουμε τα κύρια έργα της φύσης, κι ας παρατηρήσουμε τα δευτερεύοντα. Μήπως υπάρχει τίποτε πιο άχρηστο από τις τρίχες στο πηγούνι; Γιατί όμως; Δεν χρησιμοποίησε κι αυτές όσο πιο ταιριαστά μπορού-

- διέκρινεν δι' αὐτῶν τὸ ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ; οὐκ εὐ-
 II θύς μακρόθεν κέκραγεν ἡμῶν ἐκάστου ἢ φύσις
 “ἀνὴρ εἰμι· οὕτω μοι προσέρχου, οὕτω μοι λάλει,
 12 ἄλλο μηδὲν ζήτει· ἰδοὺ τὰ σύμβολα”; πάλιν ἐπὶ
 τῶν γυναικῶν ὡσπερ ἐν φωνῇ τι ἐγκατέμιξεν ἀ-
 παλώτερον, οὕτως καὶ τὰς τρίχας ἀφείλεν. οὐ·
 ἀλλ' ἀδιάκριτον ἔδει τὸ ζῶον ἀπολειφθῆναι καὶ
 13 κηρύσσειν ἕκαστον ἡμῶν ὅτι “ἀνὴρ εἰμι”. πῶς δὲ
 καλὸν τὸ σύμβολον καὶ εὐπρεπὲς καὶ σεμνόν, πό-
 σω κάλλιον τοῦ τῶν ἀλεκτρούωνων λόφου, πόσω
 14 μεγαλοπρεπέστερον τῆς χαίτης τῶν λεόντων. διὰ
 τοῦτο ἔδει σφῆξιν τὰ σύμβολα τοῦ θεοῦ, ἔδει αὐτὰ
 μὴ καταπροίεσθαι, μὴ συγγεῖν ὅσον ἐφ' ἑαυτοῖς τὰ
 15 γένη τὰ διηρημένα. Ταῦτα μόνον ἐστὶν ἔργα ἐφ'
 ἡμῶν τῆς προνοίας; καὶ τίς ἐξαρχεῖ λόγος ὁμοίως
 αὐτὰ ἐπαινέσαι ἢ παραστήσαι; εἰ γὰρ νοῦν εἴχο-
 μεν, ἄλλο τι ἔδει ἡμᾶς ποιεῖν καὶ κοινῇ καὶ ἰδίᾳ ἢ
 ὑμνεῖν τὸ θεῖον καὶ εὐφημεῖν καὶ ἐπεξέρχεσθαι τὰς
 16 χάριτας; οὐκ ἔδει καὶ σκάπτοντας καὶ ἀροῦντας
 καὶ ἐσθίοντας ἄδειν τὸν ὕμνον τὸν εἰς τὸν θεόν;
 17 “μέγας ὁ θεός, ὅτι ἡμῖν παρέσχεν ὄργανα ταῦτα
 δι' ὧν τὴν γῆν ἐργασόμεθα· μέγας ὁ θεός, ὅτι
 χεῖρας δέδωκεν, ὅτι κατάποσιν, ὅτι κοιλίαν, ὅτι
 αὐξεσθαι λεληθότως, ὅτι καθεύδοντας ἀναπνεῖν.”
 18 ταῦτα ἐφ' ἐκάστου ἐφυμνεῖν ἔδει καὶ τὸν μέγιστον
 καὶ θειότατον ὕμνον ἐφυμνεῖν, ὅτι τὴν δύναμιν

σε; Δεν ξεχώρισε μ' αυτές το αρσενικό και το θηλυκό; Δεν φωνάζει αμέσως από μακριά η φύση του καθενός μας «είμαι άνδρας· έτσι να με πλησιάζεις, έτσι να μου μιλάς· τίποτε άλλο μη ζητάς· να τα σύμβολα»; Και πάλι, στις γυναίκες, όπως ανέμιξε στη φωνή τους κάποιον απαλότερο τόνο, έτσι τους αφαίρεσε και τις τρίχες. Όχι· αλλά έπρεπε να αφήσει το ανθρώπινο ζώο δίχως τα διακριτικά του, και ο καθένας μας να διαλαλεί «είμαι άνδρας». Πόσο ωραίο και αξιοπρεπές και σεμνό είναι το διακριτικό σου, πόσο πιο ωραίο από το λοφίο του κόκορα και πιο μεγαλοπρεπές από τη χαιίτη των λιονταριών! Γι' αυτό θα έπρεπε να διατηρούμε τα διακριτικά που μας έδωσε ο Θεός, θα έπρεπε να μην τα πετάμε περιφρονητικά, να μην μπερδεύουμε μεταξύ τους, όσο εξαρτάται από μας, τα ξεχωρισμένα φύλα.

Μόνο αυτά έχει κάνει η πρόνοια για μας; Ποια λόγια θα ήταν αρκετά για να τα εξυμνήσουμε ή να τα δείξουμε όσο τους αξίζει; Γιατί, αν είχαμε μυαλό, τι άλλο θα έπρεπε να κάνουμε, και δημόσια και ιδιωτικά, από το να υμνούμε το θεό, και να τον επαινούμε, και να διηγούμαστε τις ευεργεσίες του; Δεν θα έπρεπε, κι όταν σκάβουμε κι όταν οργώνουμε κι όταν τρώμε, να φάλλουμε τον ύμνο στο θεό; «Ο θεός είναι μεγάλος, γιατί μας έδωσε αυτά τα εργαλεία για να καλλιεργήσουμε τη γη· ο θεός είναι μεγάλος, γιατί μας έδωσε χέρια, ικανότητα να καταπίνουμε, κοιλιά, ανάπτυξη ανεπαίσθητη, αναπνοή όταν κοιμόμαστε»· αυτά θα έπρεπε να φάλλουμε σε κάθε περίπτωση· και να φάλλουμε τον πιο μεγάλο και θεϊκό

- ἔδωκεν τὴν παρακολουθητικὴν τούτοις καὶ ὁδῶ
 19 χρηστικὴν. τί οὖν; ἐπεὶ οἱ πολλοὶ ἀποτετύφλωσθε,
 οὐκ ἔδει τινὰ εἶναι τὸν ταύτην ἐκπληροῦντα τὴν
 χώραν καὶ ὑπὲρ πάντων ἄδοντα τὸν ὕμνον τὸν εἰς
 20 τὸν θεόν; τί γὰρ ἄλλο δύναμαι γέρων χωλὸς εἰ μὴ
 ὕμνεῖν τὸν θεόν; εἰ γοῦν ἀηδῶν ἤμην, ἐποίουν τὰ
 τῆς ἀηδόνας, εἰ κύκνος, τὰ τοῦ κύκνου. νῦν δὲ
 21 λογικός εἰμι· ὕμνεῖν με δεῖ τὸν θεόν. τοῦτό μου τὸ
 ἔργον ἐστίν, ποιῶ αὐτὸ οὐδ' ἐγκαταλείψω τὴν
 τάξιν ταύτην, ἐφ' ὅσον ἂν διδῶται, καὶ ὑμᾶς ἐπὶ
 τὴν αὐτὴν ταύτην ᾠδὴν παρακαλῶ.

ιζ'. Ὅτι ἀναγκαῖα τὰ λογικά.

- Ἐπειδὴ λόγος ἐστὶν ὁ διαρθρῶν καὶ ἐξεργαζό-
 1 μενος τὰ λοιπά, ἔδει δ' αὐτὸν μὴ ἀδιάρθρωτον
 εἶναι, ὑπὸ τίνος διαρθρωθῆ; δῆλον γὰρ ὅτι ἢ ὑφ'
 2 αὐτοῦ ἢ ὑπ' ἄλλου. ἢ τοι λόγος ἐστὶν ἐκεῖνος ἢ
 ἄλλο τι κρείσσον ἔσται τοῦ λόγου, ὅπερ ἀδύνατον.
 εἰ λόγος, ἐκεῖνον πάλιν τίς διαρθρώσει; εἰ γὰρ
 3 αὐτὸς ἑαυτόν, δύναται καὶ οὗτος. εἰ ἄλλου δεη-
 σόμεθα, ἄπειρον ἔσται τοῦτο καὶ ἀκατάληκτον.
 “εἶναι, ἀλλ' ἐπείγει μᾶλλον θεραπεύειν” καὶ τὰ
 4 ὅμοια. θέλεις οὖν περὶ ἐκεῖνων ἀκούειν; ἀκουε.
 ἀλλ' ἂν μοι λέγῃς ὅτι “οὐκ οἶδα πότερον ἀληθῶς
 5 ἢ ψευδῶς διαλέγῃ”, κἂν τι κατ' ἀμφίβολον φωνῆν

ύμνο, γιατί μας έδωσε την ικανότητα να τα αντιλαμβανόμαστε και τον τρόπο να τα χρησιμοποιούμε. Επομένως; Επειδή οι περισσότεροι είστε τυφλοί, δεν θα έπρεπε να υπάρχει κάποιος να αναλάβει αυτό το καθήκον και να φάλλει εκ μέρους όλων τον ύμνο στο θεό; Γιατί, τι άλλο μπορώ να κάνω εγώ, ο κουτσός γέρος, παρά να υμνώ το θεό; Αν, λοιπόν, ήμουν αηδόνι, θα τραγουδούσα όπως το αηδόνι· αν ήμουν κύκνος, όπως ο κύκνος. Τώρα είμαι έλλογο ον, πρέπει να υμνώ το θεό. Αυτό είναι το έργο μου· το κάνω, κι ούτε θα εγκαταλείψω αυτό το καθήκον, για όσο μου έχει δοθεί, και σας προσκαλώ να τραγουδήσετε μαζί μου το ίδιο τραγούδι.

17. Η λογική είναι απαραίτητη

Αφού η λογική οργανώνει και επεξεργάζεται τα υπόλοιπα, θα έπρεπε κι αυτή να μην είναι ανοργάνωτη· αλλά από ποιον να οργανωθεί; Είναι φανερό ότι ή θα το κάνει η ίδια ή κάποιος άλλος. Κι αυτό είτε είναι η λογική είτε κάτι άλλο καλύτερό της, πράγμα αδύνατο. Αν είναι η λογική, ποιος θα την οργανώσει πάλι αυτήν; Γιατί, αν μπορεί να το κάνει αυτή μόνη της, τότε μπορεί κι εκείνη η αρχική. Αν χρειαστούμε κι άλλη, προχωρούμε επ' άπειρον και δεν καταλήγουμε πουθενά.

«Ναι, αλλά επείγει να καλλιεργούμε περισσότερο την κρίση μας, τη βούληση» και τα παρόμοια. Θέλεις λοιπόν ν' ακούσεις για εκείνα; Άκουγε. Αν, όμως, μου πεις «δεν ξέρω αν το επιχείρημά σου είναι αληθινό ή ψεύτικο», κι

εἶπω καὶ λέγῃς μοι “διάστιζον”, οὐκ ἔτι ἀνέξομαί
 6 σου, ἀλλ’ ἐρῶ σοι “ἀλλ’ ἐπέιγει μᾶλλον”. διὰ τοῦ-
 το γὰρ οἶμαι προστάσσουσιν τὰ λογικά, καθάπερ
 7 τῆς μετρήσεως τοῦ σίτου προτάσσομεν τὴν τοῦ
 μέτρου ἐπίσκεψιν. ἂν δὲ μὴ διαλάβωμεν πρῶτον τί
 ἐστὶ μόδιος μηδὲ διαλάβωμεν πρῶτον τί ἐστὶ
 8 ζυγός, πῶς ἔτι μετρήσῃ τι ἢ στήσῃσι δυνησόμεθα;
 ἐνταῦθα οὖν τὸ τῶν ἄλλων κριτήριον καὶ δι’ οὗ
 9 τᾶλλα καταμανθάνεται μὴ καταμεμαθηκότες μηδ’
 ἠκριβωκότες δυνησόμεθά τι τῶν ἄλλων ἀκριβῶσαι
 10 καὶ καταμαθεῖν; καὶ πῶς οἶόν τε; “ναί· ἀλλ’ ὁ
 μόδιος ξύλον ἐστὶ καὶ ἄκαρπον.” ἀλλὰ μετρητικὸν
 σίτου. “καὶ τὰ λογικά ἄκαρπά ἐστι.” καὶ περὶ
 τούτου μὲν ὀφόμεθα. εἰ δ’ οὖν καὶ τοῦτο δοίῃ τις,
 ἐκεῖνο ἀπαρκεῖ ὅτι τῶν ἄλλων ἐστὶ διακριτικά καὶ
 11 ἐπισκεπτικά καὶ ὡς ἂν τις εἴποι μετρητικά καὶ
 στατικά. τίς λέγει ταῦτα; μόνος Χρύσιππος καὶ
 12 Ζήνων καὶ Κλεάνθης; Ἀντισθένης δ’ οὐ λέγει; καὶ
 τίς ἐστὶν ὁ γεγραφώς ὅτι “ἀρχὴ παιδεύσεως ἢ
 τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις”; Σωκράτης δ’ οὐ λέγει;
 καὶ περὶ τίνος γράφει Ξενοφῶν, ὅτι ἤρχετο ἀπὸ
 13 τῆς τῶν ὀνομάτων ἐπισκέψεως, τί σημαίνει ἕκα-
 στον; Ἄρ’ οὖν τοῦτό ἐστι τὸ μέγα καὶ τὸ θαυ-
 14 μαστὸν νοῆσαι Χρύσιππον ἢ ἐξηγήσασθαι; καὶ τίς
 λέγει τοῦτο; τί οὖν τὸ θαυμαστόν ἐστίν; νοῆσαι τὸ
 βούλημα τῆς φύσεως. τί οὖν; αὐτὸς διὰ σεαυτοῦ
 παρακολουθεῖς; καὶ τίνος ἔτι χρειάν ἔχεις; εἰ γὰρ

αν χρησιμοποιήσω κάποια λέξη με αμφίβολο νόημα και μου πεις «ξεκαθάρισέ το», δεν θα σε ανεχτώ άλλο και θα σου πω «αλλά επείγει αυτό περισσότερο». Γι' αυτό νομίζω ιεραρχούν πρώτη τη λογική, όπως ακριβώς, πριν από το μέτρημα του σιταριού, βάζουμε την εξέταση της μονάδας μέτρησης. Κι αν δεν ορίσουμε πρώτα τι είναι ο μόδιος ούτε τι είναι η ζυγαριά, πώς θα μπορέσουμε πια να μετρήσουμε ή να ζυγίσουμε; Έτσι λοιπόν, αν δεν έχουμε μάθει ή εξακριβώσει το κριτήριο των άλλων, με το οποίο εξετάζουμε τα υπόλοιπα, θα μπορέσουμε να εξακριβώσουμε και να μάθουμε τίποτε άλλο; Και πώς είναι δυνατό; «Ναι· αλλά ο μόδιος είναι ξύλο και μάλιστα άκαρπο». Όμως, μ' αυτόν μετράμε το σιτάρι. «Και η λογική είναι άκαρπη». Κι αυτό θα το δούμε. Αν κάποιος μπορούσε να συμφωνήσει ακόμη και σ' αυτό, είναι αρκετό να πούμε ότι αυτή είναι μέσο διάκρισης και εξέτασης άλλων πραγμάτων, και, θα έλεγε κανείς, μέσο μέτρησης και ζυγίσματος. Ποιος τα λέει αυτά; Μόνο ο Χρύσιππος και ο Ζήνων και ο Κλεάνθης; Ο Αντισθένης δεν τα λέει; Και ποιος έχει γράψει ότι «η παιδεία αρχίζει από την εξέταση των λέξεων»; Δεν το λέει ο Σωκράτης; Και για ποιον γράφει ο Ξενοφών ότι άρχισε από την εξέταση των λέξεων, τι σημαίνει, δηλαδή, η καθεμιά;

Άραγε είναι τόσο μεγάλο και θαυμαστό κατόρθωμα, να κατανοήσεις ή να ερμηνεύσεις το Χρύσιππο; Και ποιος το λέει; Ποιο είναι, λοιπόν, το θαυμαστό κατόρθωμα; Να κατανοήσεις το θέλημα της φύσης. Λοιπόν; Το αντιλαμβάνεσαι ο ίδιος μέσα από τον εαυτό σου; Και

- ἀληθές ἐστὶ τὸ πάντα ἀκοντάς ἀμαρτάνειν, σὺ δὲ
 καταμεμάθηκας τὴν ἀλήθειαν, ἀνάγκη σε ἤδη κα-
 15 τορθοῦν. ἀλλὰ νῆ Δία οὐ παρακολουθῶ τῷ βου-
 λήματι τῆς φύσεως. τίς οὖν ἐξηγεῖται αὐτό; λέ-
 16 γουσιν ὅτι Χρῦσιππος. ἔρχομαι καὶ ἐπιζητῶ τί
 λέγει οὗτος <ὁ> ἐξηγητῆς τῆς φύσεως. ἄρχομαι
 μὴ νοεῖν τί λέγει, ζητῶ τὸν ἐξηγούμενον. “Ἴδε ἐπί-
 17 σκεψαι, πῶς τοῦτο λέγεται, καθάπερ εἰ Ῥωμαϊ-
 στί.” ποία οὖν ἐνθάδ’ ὄφρὺς τοῦ ἐξηγούμενου; οὐδ’
 αὐτοῦ Χρυσίππου δικαίως, εἰ μόνον ἐξηγεῖται τὸ
 βούλημα τῆς φύσεως, αὐτὸς δ’ οὐκ ἀκολουθεῖ. πό-
 18 σω πλέον τοῦ ἐκείνου ἐξηγούμενου; οὐδὲ γὰρ Χρυ-
 σίππου χρεῖαν ἔχομεν δι’ αὐτόν, ἀλλ’ ἵνα παρα-
 κολουθήσωμεν τῇ φύσει. οὐδὲ γὰρ τοῦ θύτου δι’
 αὐτόν, ἀλλ’ ὅτι δι’ ἐκείνου κατανοήσειν οἰόμεθα τὰ
 μέλλοντα καὶ σημαινόμενα ὑπὸ τῶν θεῶν, οὐδὲ
 19 τῶν σπλάγχμων δι’ αὐτά, ἀλλ’ ὅτι δι’ ἐκείνων
 σημαίνεται, οὐδὲ τὸν κόρακα θαυμάζομεν ἢ τὴν
 κορώνην, ἀλλὰ τὸν θεὸν σημαίνοντα διὰ τούτων.
 20 Ἐρχομαι τοίνυν ἐπὶ τὸν ἐξηγητὴν τοῦτον καὶ
 θύτην καὶ λέγω ὅτι “ἐπίσκεψαί μοι τὰ σπλάγχνα,
 21 τί μοι σημαίνεται”. λαβὼν καὶ ἀναπτύξας ἐκείνος
 ἐξηγεῖται ὅτι “ἄνθρωπε, προαίρεσιν ἔχεις ἀκώ-
 λυτον φύσει καὶ ἀνανάγκαστον. τοῦτο ἐνταῦθα ἐν
 22 τοῖς σπλάγχμοις γέγραπται. δεῖξω σοι αὐτὸ πρῶ-
 τον ἐπὶ τοῦ συγκαταθετικοῦ τόπου. μὴ τίς σε
 κωλύσαι δύναται ἐπινεῦσαι ἀληθεῖ; οὐδὲ εἷς. μῆ

τι έχεις ανάγκη ακόμη; Γιατί, αν είναι αλήθεια ότι όλοι κάνουν σφάλματα χωρίς να το θέλουν³⁴, κι εσύ έχεις μάθει την αλήθεια, κατ' ανάγκην, το έχεις ήδη κατορθώσει. Αλλά, μα το Δία, δεν καταλαβαίνω το θέλημα της φύσης. Ποιος το ερμηνεύει αυτό; Λένε ότι ο Χρύσιππος το ερμηνεύει. Έρχομαι λοιπόν και φάχνω να βρω τι λέει αυτός ο ερμηνευτής της φύσης. Αρχίζω να μην καταλαβαίνω τι λέει· φάχνω για ερμηνευτή. «Κοίτα και σκέψου πώς το λέει αυτό, σαν να μιλούσε ρωμαϊκά.» Πόση είναι εδώ η έπαρση του ερμηνευτή; Ούτε ο ίδιος ο Χρύσιππος τη δικαιούται, αν μόνο ερμηνεύει το θέλημα της φύσης, ενώ δεν το ακολουθεί. Πόσο μεγαλύτερη είναι, λοιπόν, η έπαρσή του, από εκείνη του ερμηνευτή του; Γιατί, δεν χρειαζόμαστε το Χρύσιππο γι' αυτό που είναι ο ίδιος, αλλά για να καταλάβουμε τη φύση. Ούτε χρειαζόμαστε αυτόν που κάνει τις θυσίες γι' αυτόν τον ίδιο, αλλά γιατί, μέσω εκείνου, νομίζουμε ότι θα καταλάβουμε τα μελλούμενα και τα θείκα σημάδια· ούτε τα σπλάχνα γι' αυτά τα ίδια, αλλά επειδή μέσω εκείνων δίνονται σημάδια· ούτε θαυμάζουμε τον κόρακα ή την κουρούνα, αλλά το θεό, που δίνει σημάδια μέσω αυτών.

Έρχομαι, λοιπόν, σ' αυτόν τον ερμηνευτή και θύτη και λέω «εξέτασέ μου τα σπλάχνα, τι μου φανερώνουν». Εκείνος τα παίρνει, τα απλώνει και ερμηνεύει: «άνθρωπε, έχεις από τη φύση σου βούληση χωρίς εμπόδια και καταναγκασμούς. Αυτό είναι γραμμένο εδώ στα σπλάχνα. Θα σου το αποδείξω πρώτα στην περίπτωση της κατάφασης. Μήπως μπορεί να σε εμποδίσει κανείς να

- 23 τίς σε ἀναγκάσαι δύναται παραδέξασθαι τὸ φευ-
 24 δος; οὐδὲ εἷς. ὄρᾳς ὅτι ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ τὸ προ-
 25 αἰρετικὸν ἔχεις ἀκώλυτον ἀνανάγκαστον ἀπαρα-
 26 πόδιστον; ἄγε ἐπὶ δὲ τοῦ ὀρεχτικοῦ καὶ ὀρηητικοῦ
 27 ἄλλως ἔχει; καὶ τίς ὀρηὴν νικῆσαι δύναται ἢ ἄλλη
 28 ὀρηή; τίς δ' ὄρεξιν καὶ ἔκκλισιν ἢ ἄλλη ὄρεξις καὶ
 29 ἔκκλισις; "ἂν μοι", φησί, "προσάγη θανάτου φό-
 26 βον, ἀναγκάζει με." "οὐ τὸ προσαγόμενον, ἀλλ'
 27 ὅτι δοκεῖ σοι κρεῖττον εἶναι ποιῆσαι τι τούτων ἢ
 28 ἀποθανεῖν. πάλιν οὖν τὸ σὸν δόγμα σε ἠνάγκασεν,
 29 τοῦτ' ἔστι προαίρεσιν προαίρεσις. εἰ γὰρ τὸ ἴδιον
 μέρος, ὃ ἡμῖν ἔδωκεν ἀποσπάσας ὁ θεός, ὑπ'
 αὐτοῦ ἢ ὑπ' ἄλλου τινὸς κωλυτὸν ἢ ἀναγκαστὸν
 κατεσκευάκει, οὐκέτι ἂν ἦν θεός οὐδ' ἐπεμελεῖτο
 28 ἡμῶν ὃν δεῖ τρόπον. ταῦτα εὐρίσκω", φησὶν, "ἐν
 τοῖς ἱεροῖς. ταῦτά σοι σημαίνεται. εἰάν θέλῃς,
 ἐλεύθερος εἶ; εἰάν θέλῃς, μέμψη οὐδένα, ἐγκαλέσεις
 οὐδενί, πάντα κατὰ γνώμην ἔσται ἅμα τὴν σὴν
 29 καὶ τὴν τοῦ θεοῦ." διὰ ταύτην τὴν μαντείαν ἔρ-
 χομαι ἐπὶ τὸν θύτην τοῦτον καὶ τὸν φιλόσοφον,
 οὐκ αὐτὸν θαυμάσας ἕνεκά γε τῆς ἐξηγήσεως,
 ἀλλὰ ἐκεῖνα ἃ ἐξηγεῖται.

ιη'. Ὅτι οὐ δεῖ χαλεπαίνειν τοῖς ἀμαρτανομένοις.

- I Εἰ ἀληθές ἐστι τὸ ὑπὸ τῶν φιλοσόφων λεγόμενον ὅτι πᾶσιν ἀνθρώποις μία ἀρχὴ καθάπερ τοῦ

συγκατατεθείς στην αλήθεια; Κανείς. Μήπως μπορεί να σε αναγκάσει κανείς να παραδεχτείς το φέμα; Κανείς. Βλέπεις ότι, σ' αυτή την περίπτωση, μπορείς να θέλεις χωρίς κωλύματα, καταναγκασμούς και εμπόδια; Και με την επιθυμία και την ορμή είναι αλλιώς; Και ποιος μπορεί να νικήσει μιαν ορμή, αν όχι μια άλλη ορμή; Και ποιος μια επιθυμία και μιαν αποστροφή, αν όχι μια άλλη επιθυμία κι αποστροφή;» «Αλλά», λέει, «αν κάποιος με φοβερήσει με θάνατο, με εξαναγκάζει». «Όχι αυτό, αλλά η κρίση σου ότι είναι καλύτερα να κάνεις κάτι από αυτά αντί να πεθάνεις. Πάλι, λοιπόν, η κρίση σου σε εξανάγκασε: αυτό σημαίνει μια βούληση να νικάει μιαν άλλη βούληση. Γιατί, αν ο θεός είχε κάνει, το δικό του τμήμα, που έκοψε και μας έδωσε, να εμποδίζεται από τον ίδιο ή από κάποιον άλλο, δεν θα ήταν πια θεός ούτε θα φρόντιζε για μας όπως πρέπει. Αυτά βρίσκω», λέει, «στα σφάλματα. Αυτά σου φανερώνονται. Αν θέλεις, είσαι ελεύθερος: αν θέλεις, δεν θα παραπονεθείς για κανέναν, δεν θα κατηγορήσεις κανέναν σε όλα θα συμφωνείς με το θεό». Γι' αυτή τη μαντεία πηγαίνω σ' αυτόν το θύτη και φιλόσοφο: όχι επειδή τον θαυμάζω για την ικανότητά του να ερμηνεύει, αλλά για την ερμηνεία που δίνει.

18. Δεν πρέπει να αγανακτούμε με τα σφάλματα

Αν είναι αλήθεια αυτό που λένε οι φιλόσοφοι ότι για όλους τους ανθρώπους υπάρχει μια αρχή, όπως όταν συμφωνούμε, δηλαδή, το αίσθημα ότι έτσι είναι τα

- συγκαταθέσθαι τὸ παθεῖν ὅτι ὑπάρχει καὶ τοῦ
 ἀνανεῦσαι τὸ παθεῖν ὅτι οὐχ ὑπάρχει καὶ νῆ Δία
 2 τοῦ ἐπισχεῖν τὸ παθεῖν ὅτι ἄδηλόν ἐστιν, οὕτως
 καὶ τοῦ ὀρμηῖσαι ἐπὶ <τι> τὸ παθεῖν ὅτι ἐμοὶ
 συμφέρε, ἀμήχανον δ' ἄλλο μὲν κρίνειν τὸ
 συμφέρον, ἄλλου δ' ὀρέγεσθαι καὶ ἄλλο μὲν κρίνειν
 καθήκον, ἐπ' ἄλλο δὲ ὀρμᾶν, τί ἔτι τοῖς πολλοῖς
 3 χαλεπαίνομεν; Κλέπται, φησίν, εἰσὶ καὶ λωπο-
 δύται. Τί ἐστι τὸ κλέπται καὶ λωποδύται; πεπλά-
 νηται περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν. χαλεπαίνειν οὐν
 4 δεῖ αὐτοῖς ἢ ἐλεεῖν αὐτούς; ἀλλὰ δεῖξον τὴν πλά-
 νην καὶ ὅφει πῶς ἀφίστανται τῶν ἀμαρτημάτων.
 ἂν δὲ μὴ βλέπωσιν, οὐδὲν ἔχουσιν ἀνώτερον τοῦ
 5 δοκοῦντος αὐτοῖς. Τοῦτον οὐν τὸν ληστήν καὶ
 6 τοῦτον τὸν μοιχὸν οὐκ ἔδει ἀπολωλέναι; Μηδα-
 μῶς, ἀλλ' ἐκεῖνο μᾶλλον "τοῦτον τὸν πεπλανη-
 μένον καὶ ἐξηπατημένον περὶ τῶν μεγίστων καὶ
 ἀποτετυφλωμένον οὐ τὴν ὄψιν τὴν διακριτικὴν τῶν
 λευκῶν καὶ μελάνων, ἀλλὰ τὴν γνώμην τὴν δια-
 κριτικὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν μὴ ἀπολ-
 7 λύναι;" καὶ οὕτως λέγεις, γνώση πῶς ἀπάν-
 θρωπόν ἐστιν ὃ λέγεις καὶ ὅτι ἐκεῖνῳ ὅμοιον
 "τοῦτον οὐν τὸν τυφλὸν μὴ ἀπολλύναι καὶ τὸν
 8 κωφόν;" εἰ γὰρ μεγίστη βλάβη ἢ τῶν μεγίστων
 <ἀπώλειά ἐστιν, μέγιστον> δ' ἐν ἐκάστῳ προ-
 αἵρεσις οἷα δεῖ καὶ τούτου στέρεταιί τις, τί ἔτι
 9 χαλεπαίνεις αὐτῷ; ἄνθρωπε, εἰ σὲ δεῖ παρὰ φύσιν

πράγματα, και στην περίπτωση της άρνησης ότι δεν είναι έτσι, και, μα το Δία, στην περίπτωση της αναστολής της κρίσης, το αίσθημα ότι είναι αμφίβολα έτσι και στην περίπτωση της έμφυτης ορμής για ένα πράγμα, το αίσθημα ότι με συμφέρει· κι αφού είναι αδύνατο, άλλο να θεωρώ ότι με συμφέρει και άλλο να επιθυμώ ή άλλο να θεωρώ καθήκον και άλλο να επιδιώκω, τότε γιατί ακόμη οργιζόμαστε με τους πολλούς; -Είναι κλέφτες, λέει, και λωποδύτες. -Τι σημαίνει «κλέφτες και λωποδύτες»; Βρίσκονται σε πλάνη για τα καλά και τα κακά. Επομένως, πρέπει να οργιζόμαστε μαζί τους ή να τους λυπόμαστε; Δείξτους, λοιπόν, την πλάνη τους και θα δεις πώς απομακρύνονται από τα σφάλματά τους. Αν δεν μπορούν να τη δουν, δεν έχουν τίποτε καλύτερο από τη γνώμη τους.

Δεν θα έπρεπε, λοιπόν, να θανατωθούν αυτός ο ληστής κι αυτός ο μοιχός; -Καθόλου· όμως, θα έπρεπε καλύτερα να ρωτήσεις «ο παραπλανημένος και εξαπατημένος στα πιο σπουδαία, και τελείως τυφλωμένος, όχι στην ικανότητα να διακρίνει με το βλέμμα τα λευκά και τα μαύρα, αλλά στην κριτική ικανότητα να ξεχωρίζει τα καλά και τα κακά, να μη θανατώνεται;» Κι αν μιλάς έτσι, θα μάθεις πόσο απάνθρωπο είναι αυτό που λες, και όμοιο με την άποψη «να μη θανατωθεί αυτός ο τυφλός και κουφός άνθρωπος;» Γιατί, αν η μεγαλύτερη βλάβη είναι η απώλεια των πιο σημαντικών πραγμάτων, και το πιο σημαντικό στον καθένα είναι η ορθή βούληση, και αυτήν στερείται κανείς, γιατί οργίζεσαι από πάνω μ'

- ἐπὶ τοῖς ἄλλοτριῖς καχοῖς διατίθεσθαι, ἐλέει αὐ-
 τὸν μᾶλλον ἢ μίσει· ἄφες τοῦτο τὸ προσκοπτικὸν
 IO καὶ μισητικόν· μὴ εἰσενέγκῃς τὰς φωνὰς ταύτας
 ἅς οἱ πολλοὶ τῶν φιλοσογούντων “τούτους οὖν
 II τοὺς καταράτους καὶ μιαρούς.” ἔστω· σὺ πῶς ποτ’
 ἀπεσοφώθῃς ἄφνω ὥστε ἄλλοις μωροῖς χαλεπὸς
 εἶ; διὰ τί οὖν χαλεπαίνομεν; ὅτι τὰς ὕλας θαυμά-
 ζομεν, ὧν ἡμᾶς ἀφαιροῦνται. ἐπεὶ τοι μὴ θαύμαζέ
 σου τὰ ἰμάτια καὶ τῷ κλέπτῃ οὐ χαλεπαίνεις· μὴ
 θαύμαζε τὸ κάλλος τῆς γυναικὸς καὶ τῷ μοιχῷ οὐ
 12 χαλεπαίνεις. γινῶθι ὅτι κλέπτῃς καὶ μοιχὸς ἐν
 τοῖς σοῖς τόπον οὐκ ἔχει, ἐν δὲ τοῖς ἄλλοτριῖς
 καὶ τοῖς οὐκ ἐπὶ σοί· ταῦτα ἂν ἀφῆς καὶ παρὰ
 μηδὲν ἡγήσῃ, τίτιν ἔτι χαλεπαίνεις; μέχρι δ’ ἂν
 ταῦτα θαυμάζῃς, σεαυτῷ χαλέπαινε μᾶλλον ἢ
 13 ἐκεῖνοις. σκόπει γάρ· ἔχεις καλὰ ἰμάτια, ὁ γείτων
 σου οὐκ ἔχει· θυρίδα ἔχεις, θέλεις αὐτὰ ψῦξαι. οὐκ
 οἶδεν ἐκεῖνος τί τὸ ἀγαθὸν ἐστὶ τοῦ ἀνθρώπου,
 ἀλλὰ φαντάζεται ὅτι τὸ ἔχειν καλὰ ἰμάτια, τοῦτο
 14 ὃ καὶ σὺ φαντάζῃ. εἶτα μὴ ἔλθῃ καὶ ἄρῃ αὐτά;
 ἀλλὰ σὺ πλακοῦντα δεικνύων ἀνθρώποις λίχνοις
 καὶ μόνος αὐτὸν καταπίνων οὐ θέλεις ἵνα αὐτὸν
 ἀρπάσωσι; μὴ ἐρέθιζε αὐτούς, θυρίδα μὴ ἔχε, μὴ
 15 ψῦχέ σου τὰ ἰμάτια. κάγω πρῶην σιδηροῦν
 λύχνον ἔχων παρὰ τοῖς θεοῖς ἀκούσας φόφον τῆς

αυτόν; Άνθρωπε, αν πρέπει, αντίθετα από τη φύση, να παίρνεις θέση για τα ελαττώματα κάποιου άλλου, να τον λυπάσαι μάλλον παρά να τον μισείς. Άσε αυτό το σκανδαλώδες ύφος και το μίσος· μη χρησιμοποιείς τα λόγια των περισσότερων φιλοκατήγορων «λοιπόν, αυτοί οι καταραμένοι και βρωμεροί ανόητοι!» Ας είναι· εσύ ποτε έγινες ξαφνικά τόσο σοφός, ώστε να οργίζεσαι με άλλους ανόητους; Γιατί λοιπόν οργιζόμαστε; Επειδή θαυμάζουμε τα πράγματα που μας αφαιρούν. Έτσι, μη θαυμάζεις τα ρούχα σου, και δεν θα οργίζεσαι με τον κλέφτη· μη θαυμάζεις την ομορφιά της γυναίκας σου, και δεν θα οργίζεσαι με το μοιχό. Να ξέρεις ότι κλέφτης και μοιχός δεν πλησιάζουν τα δικά σου πράγματα, αλλά μόνο των άλλων, και όσα δεν εξαρτώνται από σένα. Αν τα αφήσεις αυτά, και θεωρήσεις ότι δεν έχουν καμιά αξία, με τι θα οργίζεσαι πια; Εφόσον τα θαυμάζεις, να οργίζεσαι με τον εαυτό σου μάλλον παρά με εκείνους. Γιατί, σκέψου· έχεις ωραία ρούχα, ενώ ο γείτονάς σου δεν έχει· έχεις παράθυρο και θέλεις να τα αερίσεις. Εκείνος δεν ξέρει ποιο είναι το αγαθό για τον άνθρωπο, αλλά, όπως κι εσύ, έχει την εντύπωση ότι είναι τα ωραία ρούχα. Ε, μετά δεν θα 'ρθει να τα πάρει; Κι αν επιδεικνύεις ένα γλυκό σε λαίμαργους ανθρώπους και το καταβροχθίζεις μόνος σου, δεν θέλεις ύστερα να στο αρπάξουν; Μην τους προκαλείς· μην έχεις παράθυρο· μην αερίζεις τα ρούχα σου.

Κι εγώ προχθές που είχα ένα σιδερένιο λυχνάρι πλάι στο βωμό των θεών, άκουσα κρότο στο παράθυρο και

- θυρίδος κατέδραμον. εὔρον ἥρπασμένον τὸν λύ-
 χνον. ἐπελογισάμην, ὅτι ἔπαθέν τι ὁ ἄρας οὐκ ἀπί-
 16 θανον. τί οὖν; αὔριον, φημί, ὀστράκινον εὐρήσεις.
 ἐκεῖνα γὰρ ἀπολλύει, ἃ ἔχει. “ἀπώλεσά μου τὸ
 ἱμάτιον.” εἶχες γὰρ ἱμάτιον. “ἀλγῶ τὴν κεφαλὴν.”
 μὴ τι κέρατα ἀλγεῖς; τί οὖν ἀγανακτεῖς; τούτων
 γὰρ αἱ ἀπώλειαι, τούτων οἱ πόνοι, ὧν καὶ αἱ
 κτήσεις.
- 17 “Ἄλλ’ ὁ τύραννος δῆσει.” τί; τὸ σκέλος. “ἀλλ’
 ἀφελεῖ.” τί; τὸν τράχηλον. τί οὖν <οὐ> δῆσει οὐδ’
 ἀφελεῖ; τὴν προαίρεσιν. διὰ τοῦτο παρήγγελ<λ>ον
 18 οἱ παλαιοὶ τὸ Γνωθὶ σαυτόν. τί οὖν; ἔδει νῆ τοὺς
 θεοὺς μελετᾶν ἐπὶ τῶν μικρῶν καὶ ἀπ’ ἐκεῖνων
 ἀρχομένους διαβαίνειν ἐπὶ τὰ μείζω. “κεφαλὴν
 19 ἀλγῶ.” “οἴμοι” μὴ λέγε. “ὥτίον ἀλγῶ.” “οἴμοι”
 μὴ λέγε. καὶ οὐ λέγω ὅτι οὐ δέδοται στενάξαι,
 ἀλλὰ ἔσωθεν μὴ στενάξης. μηδ’ ἂν βραδέως τὸν
 ἐπίδεσμον ὁ παῖς φέρῃ, κραύγαζε καὶ σπῶ καὶ
 λέγε “πάντες με μισοῦσιν”. τίς γὰρ μὴ μισήσῃ τὸν
 20 τοιοῦτον; τούτοις τὸ λοιπὸν πεποικῶς τοῖς δόγμα-
 σιν ὀρθὸς περιπάτει, ἐλεύθερος, οὐχὶ τῷ μεγέθει
 πεποικῶς τοῦ σώματος ὥσπερ ἀθλητῆς· οὐ γὰρ
 21 ὡς ὄνον ἀήττητον εἶναι. Τίς οὖν ὁ ἀήττητος; ὃν
 οὐκ ἐξίστησιν οὐδὲν τῶν ἀπροαιρέτων. εἶτα λοιπὸν
 ἐκάστην τῶν περιστάσεων ἐπερχόμενος καταμαν-
 θάνω ὡς ἐπὶ τοῦ ἀθλητοῦ. “οὗτος ἐξεβίασε τὸν

τέβηκα κάτω. Ανακάλυψα ότι είχαν αρπάξει το λυχνάρι. Σκέφτηκα ότι αυτός που το άρπαξε, ένωσε κάτι όχι απίθανο. Τι να έκανα λοιπόν; Αύριο θα βρεις ένα από όστρακο, λέω. Γιατί ο καθένας χάνει μόνο αυτά που έχει. «Έχασα το πανωφόρι μου». Γιατί είχες πανωφόρι. «Πονάει το κεφάλι μου». Μήπως πονάνε τα κέρατά σου; Γιατί λοιπόν αγανακτείς; Αφού οι απώλειες και οι πόνοι είναι γι' αυτούς που κατέχουν.

«Αλλά ο τύραννος θα με δέσει». –Τι θα σου δέσει; Το πόδι· «αλλά θα μου κόψει». –Τι θα σου κόψει; Το λαιμό. Τι δεν θα δέσει, λοιπόν, και δεν θα κόψει; Τη βούληση. Γι' αυτό προέτρεπαν οι παλαιοί «Γνώθι σαυτόν». Τι να κάνουμε τότε; Θα έπρεπε, μα τους θεούς, να μελετάμε τα ασήμαντα, κι αρχίζοντας από κείνα, να προχωράμε στα πιο σημαντικά. «Πονάει το κεφάλι μου». Μη λες «αλίμονο!» «Πονάει το αυτάκι μου». Μη λες «αλίμονο!» Και δεν λέω ότι δεν επιτρέπεται να αναστενάζεις, αλλά να μην αναστενάζεις μέσα σου. Κι αν ο δούλος φέρνει αργά τον επίδεσμό σου, μη φωνάζεις, μη μορφάζεις και μη λες «όλοι με μισούν». Γιατί ποιος δεν θα μισήσει έναν τέτοιο άνθρωπο; Στο εξής, να περπατάς όρθιος, ελεύθερος, με εμπιστοσύνη σ' αυτές τις κρίσεις, κι όχι στο μέγεθος του σώματός σου, όπως ο αθλητής· γιατί δεν πρέπει να είσαι ανίκητος σαν γαϊδούρι³⁵.

Ποιος λοιπόν είναι ο ανίκητος; Αυτός που δεν τον αποσπούν τα ανεξάρτητα από τη βούλησή του. Έπειτα, προχωρώντας σε καθεμιά από τις περιπτώσεις, εξετάζω, όπως θα έκανα για έναν αθλητή. «Αυτός κέρδισε τον

- 22 πρῶτον κληρον. τί οὖν τὸν δεύτερον; τί δ' ἂν καῦμα ἦ; τί δ' ἐν Ὀλυμπίᾳ;" καὶ ἐνταῦθα ὡσαύτως. ἂν ἀργυριδίου προβάλλῃς, καταφρονήσει. τί οὖν ἂν χορασιδίου; τί οὖν ἂν ἐν σκότῳ; τί οὖν ἂν δοξάριον; τί οὖν ἂν λοιδορίαν; τί οὖν ἂν ἔπαινον; τί δ' ἂν θάνατον; δύναται ταῦτα πάντα νικῆσαι. τί οὖν ἂν καῦμα ἦ, τοῦτό ἐστι· τί ἂν οἰκν>ωμένος ἦ; τί ἂν μελαγχολῶν; τί ἐν ὕπνοις; οὗτός μοι ἐστὶν ὁ ἀνίκητος ἀθλητής.
- 23

ιβ'. Πῶς ἔχειν δεῖ πρὸς τοὺς τυράννους.

- I Ὅτι ἂν τιμὴ προσῆ τι πλεονέκτημα ἢ δοκῆ γε προσεῖναι μὴ προσόν, τοῦτον πᾶσα ἀνάγκη, ἐὰν
- 2 ἀπαιδευτός ἦ, πεφυσῆσθαι δι' αὐτό. εὐθύς ὁ τυράννος λέγει "ἐγὼ εἰμι ὁ πάντων κράτιστος." καὶ τί μοι δύνασαι παρασχεῖν; ὄρεξίν μοι δύνασαι περιποιῆσαι ἀκώλυτον; πόθεν σοι; σὺ γὰρ ἔχεις; ἔκ-
- 3 κλισιν ἀπερίπτωτον; σὺ γὰρ ἔχεις; ὄρμην ἀναμάρτητον; καὶ ποῦ σοι μέτεστιν; ἄγε, ἐν νηὶ δὲ σαυτῷ
- 4 θαρρεῖς ἢ τῷ εἰδότη; ἐπὶ δ' ἄρματος τίμῃ ἢ τῷ εἰδότη; τί δ' ἐν ταῖς ἄλλαις τέχναις; ὡσαύτως. τί οὖν δύνασαι; "πάντες με θεραπεύουσιν." καὶ γὰρ

πρώτο γύρο. Τι θα κάνει, λοιπόν, στον δεύτερο; Τι θα γίνει, αν κάνει πολλή ζέστη; Και τι θα κάνει στην Ολυμπία;» Έτσι κι εδώ. Αν ρίξεις στο δρόμο κάποιου λίγα χρήματα, θα τα περιφρονήσει. Τι θα κάνει, αν του ρίξεις ένα κοριτσάκι; Τι, αν βρεθεί στο σκοτάδι; Τι, αν βάλεις στο δρόμο του λίγη δόξα; Ή αν του ρίξεις κακολογία; Ή έπαινο; Και τι, αν τον απειλήσεις με θάνατο; Όλα αυτά μπορεί να τα νικήσει. Τι κι αν έχει πολλή ζέστη· το ίδιο κάνει. Τι κι αν είναι μεθυσμένος; Τι κι αν είναι μελαγχολικός; Τι κι αν κοιμάται; Αυτός είναι για μένα ο ανίκητος αθλητής.

19. *Πώς πρέπει να φερόσαστε στους τυράννους;*

Αν κάποιος έχει κάποιο πλεονέκτημα ή νομίζει ότι έχει, ενώ δεν έχει, τότε, αναπόφευκτα, αν αυτός είναι απαίδευτος, θα καμαρώνει γι' αυτό. Για παράδειγμα, λέει ο τύραννος «εγώ είμαι ο πιο ισχυρός απ' όλους». Και τι μπορείς να κάνεις για μένα; Μπορείς να μου εξασφαλίσεις επιθυμία χωρίς εμπόδια; Πώς μπορείς; Εσύ την έχεις; Μπορείς να μου εξασφαλίσεις αποστροφή που να μην καταλήγει σ' αυτό που αποστρέφομαι; Γιατί, εσύ έχεις; Επιλογή χωρίς σφάλμα; Και σε ποιο βαθμό την έχεις αυτή; Εμπρός, λέγε· όταν είσαι πάνω σε πλοίο, εμπιστεύεσαι τον εαυτό σου ή τον ειδικό; Όταν είσαι πάνω στο άρμα, ποιον άλλον εκτός από τον ειδικό εμπιστεύεσαι; Και τι συμβαίνει στις υπόλοιπες τέχνες; Παρόμοια. Τι μπορείς να κάνεις λοιπόν; «Όλοι με φροντί-

- ἐγὼ τὸ πινάκιον θεραπεύω καὶ πλύνω αὐτὸ καὶ
 ἐκμάσσω καὶ τῆς ληκύθου ἕνεκα πάσσαλον πῆσσω.
 τί οὖν; ταῦτά μου κρείττονά ἐστιν; οὐ· ἀλλὰ
 5 χρεῖάν μοι παρέχει τινά. ταύτης οὖν ἕνεκα θερα-
 πεύω αὐτά. τί δέ; τὸν ὄνον οὐ θεραπεύω; οὐ νίπτω
 αὐτοῦ τοὺς πόδας; οὐ περικαθαίρω; οὐκ οἶδας ὅτι
 πᾶς ἄνθρωπος ἑαυτὸν θεραπεύει, σὲ δ' οὕτως ὡς
 τὸν ὄνον; ἐπεὶ τίς σε θεραπεύει ὡς ἄνθρωπον;
 6 δείκνυε. τίς σοι θέλει ὅμοιος γενέσθαι, τίς σου ζη-
 λωτῆς γίνεται ὡς Σωκράτους; “ἀλλὰ δύναμαί σε
 τραχηλοκοπήσαι.” καλῶς λέγεις. ἐξελαθῆμην ὅτι
 σε δεῖ θεραπεύειν καὶ ὡς πυρετὸν καὶ ὡς χολέραν
 καὶ βωμὸν στήσαι, ὡς ἐν Ῥώμῃ Πυρετοῦ βωμὸς
 7 ἐστίν. Τί οὖν ἐστὶ τὸ τaráσσον καὶ καταπλήττον
 τοὺς πολλοὺς; ὁ τύραννος καὶ οἱ δορυφόροι; πόθεν;
 μὴ γένοιτο· οὐκ ἐνδέχεται τὸ φύσει ἐλεύθερον ὑπ’
 ἄλλου τινὸς ταραχθῆναι ἢ κωλυθῆναι πλὴν ὑφ’
 8 ἑαυτοῦ. ἀλλὰ τὰ δόγματα αὐτὸν τaráσσει. ὅταν
 γὰρ ὁ τύραννος εἶπῃ τινὶ “δήσω σου τὸ σκέλος”, ὁ
 μὲν τὸ σκέλος τετιμηκῶς λέγει “μὴ· ἐλέησον”, ὁ
 δὲ τὴν προαίρεσιν τὴν ἑαυτοῦ λέγει “εἴ σοι λυσιτε-
 λέστερον φαίνεται, δῆσον”. “οὐκ ἐπιστρέφη;” “οὐκ
 ἐπιστρέφομαι.” “ἐγὼ σοι δεῖξω ὅτι κύριός εἰμι.”
 9 “πόθεν σύ; ἐμὲ ὁ Ζεὺς ἐλεύθερον ἀφῆκεν. ἢ δοκεῖς
 ὅτι ἐμελλεν τὸν ἴδιον υἱὸν εἶαν καταδουλοῦσθαι;
 τοῦ νεκροῦ δέ μου κύριός εἰ, λάβε αὐτόν.” “ὥσθ’

ζουν». Βέβαια· κι εγώ φροντίζω το πιάτο και το πλένω και το σκουπίζω και μπήγω έναν πάσσαλο για τη λήκυθο. Τότε; Αυτά είναι ισχυρότερα απόμένα; Όχι. Αλλά μου παρέχουν κάποια εξυπηρέτηση. Εξαιτίας της τα φροντίζω. Και τι άλλο; Δεν φροντίζω το γαϊδούρι; Δεν του πλένω τα πόδια; Δεν καθαρίζω γύρω του; Δεν ξέρεις ότι κάθε άνθρωπος φροντίζει τον εαυτό του, ενώ εσένα σαν γαϊδούρι; Γιατί, ποιος σε προσέχει ως άνθρωπο; Δείξε μου. Ποιος θέλει να γίνει όμοιος με σένα, ποιος είναι φανατικός οπαδός σου, όπως του Σωκράτη; «Μπορώ, όμως, να σου κόψω το λαιμό». Σωστά μιλάς. Ξέχασα ότι πρέπει να σε λατρεύω και σαν πυρετό και σαν χολέρα, και να σου στήσω βωμό, όπως υπάρχει στη Ρώμη βωμός του Πυρετού.

Τι είναι, λοιπόν, αυτό που αναστατώνει και καταπλήσσει τους πολλούς; Ο τύραννος και οι σωματοφύλακές του; Από πού κι ως πού; Όχι εμένα· ό,τι είναι ελεύθερο από τη φύση του, μπορεί να αναστατωθεί ή να εμποδιστεί μόνο από τον εαυτό του. Τον αναστατώνουν, όμως, οι κρίσεις. Γιατί, όταν ο τύραννος πει σε κάποιον «θα σου δέσω το πόδι», αυτός, έχοντας σε μεγάλη υπόληψη το πόδι του, λέει «μη· λυπήσου με!», ενώ άλλος, που έχει σε μεγαλύτερη εκτίμηση τη βούλησή του, λέει «αν σου φαίνεται επωφελέστερο, δέστο». «Δεν σε νοιάζει;» «Δεν με νοιάζει». «Εγώ θα σου δείξω ότι είμαι αφέντης». «Από πού; Εμένα ο Δίας με άφησε ελεύθερο. Ή μήπως νομίζεις ότι θα άφηγε να γίνει δούλος ο ίδιος του ο γιος; Είσαι αφέντης του νεκρού μου σώματος.

- IO ὅταν οἱ προσίης, ἐμὲ οὐ θεραπεύεις;” “οὐ· ἀλλ’
 ἐμαυτόν. εἰ δὲ θέλεις με λέγειν ὅτι καὶ σέ, λέγω
 II σοι οὕτως ὡς τὴν χύτραν.” Τοῦτο οὐκ ἔστιν
 φιλαυτον· γέγονε γὰρ οὕτως τὸ ζῶον· αὐτοῦ ἕνεκα
 I2 ποιεῖ καὶ τὸ λοιπὸν αὐτὸς ὁ Ζεὺς. ἀλλ’ ὅταν θελή
 εἶναι Ἰέτιος καὶ Ἐπικάρπιος καὶ πατήρ ἀνδρῶν
 τε θεῶν τε, ὁρᾷς ὅτι τούτων τῶν ἔργων καὶ τῶν
 I3 προσηγοριῶν οὐ δύναται τυχεῖν, ἂν μὴ εἰς τὸ
 κοινὸν ὠφέλιμος ἦ. καθόλου τε τοιαύτην <τὴν>
 φύσιν τοῦ λογικοῦ ζώου κατεσκευάσεν, ἵνα μηδε-
 νὸς τῶν ἰδίων ἀγαθῶν δύνηται τυγχάνειν, <ἂν>
 I4 μὴ τι εἰς τὸ κοινὸν ὠφέλιμον προσφέρηται. οὕτως
 οὐκέτι ἀκοινωνήτον γίνεται τὸ πάντα αὐτοῦ ἕνεκα
 I5 ποιεῖν. ἐπεὶ τί ἐκδέχῃ; ἵνα τις ἀποστῆ αὐτοῦ καὶ
 τοῦ ἰδίου συμφέροντος; καὶ πῶς ἔτι μία καὶ ἡ αὐτὴ
 I6 ἀρχὴ πᾶσιν ἔσται ἢ πρὸς αὐτὰ οἰκείωσις; Τί οὖν;
 ὅταν ὑπῆ δόγματα ἀλλόχοτα περὶ τῶν ἀπροαιρέ-
 των πῶς ὄντων ἀγαθῶν καὶ κακῶν, πᾶσα ἀνάγκη
 I7 θεραπεύει<ν> τοὺς τυράννους. ὠφελον γὰρ τοὺς
 τυράννους μόνον, τοὺς κοιτωνίτας δ’ οὐ. πῶς δὲ
 καὶ φρονίμος γίνεται ἐξαίφνης ὁ ἄνθρωπος, ὅταν
 Καῖσαρ αὐτὸν ἐπὶ τοῦ λασάνου ποιήσῃ· πῶς εὐθύς
 I8 λέγομεν “φρονίμως μοι λελάληκεν Φηλιχιῶν”.

Πάρτο». «Ὡστε, όταν με πλησιάζεις, δεν με υπηρετεῖς;»
 «Ὅχι· ἀλλὰ υπηρετῶ τον εαυτό μου. Αν θέλεις να λέω
 ότι και σένα υπηρετῶ, σου λέω ότι σε υπηρετῶ όσο και
 τη χύτρα».

Αυτό δεν είναι φιλαυτία· γιατί έτσι είναι φτιαγμένο
 το ανθρώπινο ζῶο· όλα τα κάνει για τον εαυτό του. Α-
 κόμα και ο ἥλιος, όλα τα κάνει για τον εαυτό του και τα
 υπόλοιπα ο ἴδιος ο Δίας. Αλλά, όταν θέλει να είναι Υέ-
 τιος³⁶ και Επικάρπιος³⁷ και πατέρας των ανθρώπων και
 των θεών, βλέπεις ότι δεν γίνεται να του αποδίδονται
 αυτά τα έργα και τα προσωνύμια, αν δεν είναι ωφέλιμος
 σε όλους. Γενικά, έκανε τέτοια τη φύση του έλλογου ζώ-
 ου, ώστε να μην μπορεί να απολαμβάνει κανένα από τα
 δικά του αγαθά αν δεν προσφέρει κάτι ωφέλιμο σε όλους.
 Έτσι, δεν είναι πια αντικοινωνικό να κάνει κάποιος τα
 πάντα για χάρη του εαυτού του. Και τι περιμένεις; Να
 αδιαφορήσει κανείς για τον εαυτό του και για το προ-
 σωπικό του συμφέρον; Και πώς θα συνεχίσει να υπάρχει,
 για όλα, μια και μοναδική αρχή, δηλαδή η φροντίδα για
 τον εαυτό τους;

Τι συμβαίνει λοιπόν; Όταν έρχονται στο νου των αν-
 θρώπων παράξενες κρίσεις για όσα είναι ανεξάρτητα
 από τη βούλησή τους, ότι τάχα είναι καλά και κακά,
 είναι αναπόφευκτο να υπηρετούν τους τυράννους. Μακά-
 ρι να τό'χαναν μόνο για τους τυράννους κι όχι για τους
 θαλαμηπόλους. Και πώς γίνεται ξαφνικά συνετός ο άν-
 θρωπος, όταν ο Καίσαρας του αναθέσει τη φροντίδα του
 κοπροδοχείου! Πώς λέμε αμέσως «σοφά μου μίλησε ο

- ἤθελον αὐτὸν ἀποβληθῆναι τοῦ κοπρῶνος, ἵνα
 19 πάλιν ἄφρων σοι δοκῇ. εἶχέν τινα Ἐπαφρόδιτος
 σκυτέα, ὃν διὰ τὸ ἄχρηστον εἶναι ἐπώλησεν. εἶτα
 ἐκεῖνος κατὰ τινα δαίμονα ἀγορασθεὶς ὑπὸ τινος
 τῶν Καισαριανῶν τοῦ Καίσαρος σκυτεὺς ἐγένετο.
 20 εἶδες ἂν πῶς αὐτὸν ἐτίμα ὁ Ἐπαφρόδιτος· “τί
 21 πράσσει Φηλικίων ὁ ἀγαθός; φιλῶ σε.” εἶτα εἷ τις
 ἡμῶν ἐπύθετο “τί ποιεῖ αὐτός;” ἐλέγετο ὅτι “μετὰ
 22 Φηλικίωνος βουλευέται περί τινος”. οὐχὶ γὰρ
 23 πεπράκει αὐτὸν ὡς ἄχρηστον; τίς οὖν αὐτὸν ἄφρων
 φρόνιμον ἐποίησεν; τοῦτ’ ἔστι τὸ τιμᾶν ἄλλο τι ἢ
 24 τὰ προαιρετικά. “Ἡξίωται δημαρχίας.” πάντες οἱ
 ἀπαντῶντες συνήδονται· ἄλλος τοὺς ὀφθαλμοὺς
 καταφιλεῖ, ἄλλος τὸν τράχηλον, οἱ δούλοι τὰς
 25 χεῖρας. ἔρχεται εἰς οἶκον, εὐρίσκει λύχνους ἀπτο-
 μένους. ἀναβαίνει εἰς τὸ Καπιτώλιον, ἐπιθύει. τίς
 οὖν πώποτε ὑπὲρ τοῦ ὀρεχθῆναι καλῶς ἔθυσεν;
 ὑπὲρ τοῦ ὀρμῆσαι κατὰ φύσιν; ἐκεῖ γὰρ καὶ θεοὺς
 26 εὐχαριστοῦμεν, ὅπου τὸ ἀγαθὸν τιθέμεθα. Σήμερόν
 τις ὑπὲρ ἱερωσύνης ἐλάλει μοι τοῦ Αὐγουστοῦ. λέ-
 γω αὐτῷ “ἄνθρωπε, ἄφες τὸ πρᾶγμα· δαπανήσεις
 27 πολλὰ εἰς οὐδέν.” “Ἄλλ’ οἱ τὰς ὠνάς”, φησὶ
 “γράφοντες γράφουσι τὸ ἐμὸν ὄνομα.” “Μή τι οὖν
 28 σὺ τοῖς ἀναγιγνώσκουσι λέγεις παρών· ἐμὲ γεγρά-
 φασιν; εἰ δὲ καὶ νῦν δύνασαι παρεῖναι πᾶσιν, ἐὰν
 ἀποθάνῃς, τί ποιήσεις;” “Μενεῖ μου τὸ ὄνομα.”

Φηλικίων». Μακάρι να τον έδιωχναν απ' τον απόπατο, για να τον θεωρείς πάλι ανόητο. Ο Επαφρόδιτος πούλησε έναν άχρηστο υποδηματοποιό που είχε. Ύστερα, από κάποια τύχη, τον αγόρασαν από το παλάτι του Καίσαρα κι έγινε υποδηματοποιός του Καίσαρα. Έπρεπε να δεις πώς τον εκτιμούσε ο Επαφρόδιτος! «Τι κάνει ο καλός μου Φηλικίων, σε παρακαλώ;» Έπειτα, αν κάποιος μας ρωτούσε «τι κάνει αυτός;», έπαιρνε την απάντηση «συμβουλευέται το Φηλικίωνα για κάποιο ζήτημα». Δεν τον είχε πουλήσει ως άχρηστο; Ποιος, λοιπόν, τον έκανε ξαφνικά σοφό; Αυτό σημαίνει να εκτιμάς κάτι άλλο κι όχι αυτά που εξαρτώνται από τη βούληση.

«Τιμήθηκε με το αξίωμα της δημαρχίας.» Όλοι όσοι τον συναντούν χαίρονται μαζί του· άλλος τον φιλάει στα μάτια, άλλος στο λαιμό, οι δούλοι στα χέρια. Πηγαίνει στο σπίτι του· βρίσκει ν' ανάβουν λυχνάρια. Ανεβαίνει στο Καπιτώλιο· προσφέρει θυσία. Ποιος πρόσφερε ποτέ θυσία, επειδή είχε σωστές επιθυμίες; Ή, επειδή επέλεξε σύμφωνα με τη φύση; Γιατί, όπου τοποθετούμε το καλό, εκεί ευγνωμονούμε και τους θεούς.

Σήμερα κάποιος μου μιλούσε για την ιερωσύνη του Αυγούστου. Του λέω «άνθρωπε, άσε αυτή την υπόθεση· θα ξοδέψεις πολλά λόγια για το τίποτε». —«Αλλά», λέει, «αυτοί που γράφουν τα συμβόλαια, θα γράφουν το δικό μου όνομα». —«Μήπως είσαι μπροστά και λες σ' αυτούς που τα διαβάζουν "τ' όνομά μου έγραψαν";» «Κι αν τώρα, βέβαια, μπορείς να είσαι εκεί κοντά συνέχεια, αν πεθάνεις, τι θα κάνεις;» —«Θα μείνει το όνομά μου».

- 29 “Γράφον αὐτὸ εἰς λίθον καὶ μενεῖ. ἄγε ἔξω δὲ Νικοπόλεως τίς σου μνεῖα;” “Ἀλλὰ χρυσοῦν στέφανον φορήσω.” “Εἰ ἅπαξ ἐπιθυμεῖς στεφάνου, ῥόδιον λαβὼν περιθου· ὄφει γὰρ κομψότερον.”

κ'. Περὶ τοῦ λόγου πῶς αὐτοῦ θεωρητικός ἐστιν.

- 1 Πᾶσα τέχνη καὶ δύναμις προηγουμένων τινῶν
 2 ἐστὶ θεωρητική. ὅταν μὲν οὖν ὁμοειδῆς τοῖς θεω-
 ρουμένοις καὶ αὐτῇ, ἀναγκαίως καὶ αὐτῆς γίνεται
 3 θεωρητική· ὅταν δ' ἀνομογενής, οὐ δύναται θεω-
 ρεῖν ἑαυτήν. οἷον σκυτική περὶ δέρματα ἀναστρέ-
 4 φεται, αὐτῇ δὲ παντελῶς ἀπήλλακται τῆς ὕλης
 τῶν δερμάτων· διὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν αὐτῆς θεω-
 ρητική. γραμματική πάλιν περὶ τὴν ἐγγράμματον
 5 φωνήν· μή τι οὖν ἐστὶ καὶ αὐτῇ ἐγγράμματος
 φωνή; οὐδαμῶς. διὰ τοῦτο οὐ δύναται θεωρεῖν
 6 ἑαυτήν. ὁ οὖν λόγος πρὸς τί ποτε ὑπὸ τῆς φύσεως
 παρειληπται; πρὸς χρήσιν φαντασιῶν οἷαν δεῖ.
 αὐτὸς οὖν τί ἐστίν; σύστημα ἐκ ποιῶν φαντασιῶν.
 7 οὕτως γίνεται φύσει καὶ αὐτοῦ θεωρητικός. πάλιν
 ἢ φρόνησις τίνα θεωρήσουσα παρελήλυθεν; ἀγαθὰ
 καὶ κακὰ καὶ οὐδέτερα. αὐτῇ οὖν τί ἐστίν; ἀγαθόν.
 ἢ δ' ἀφροσύνη τί ἐστίν; κακόν. ὁρᾶς οὖν ὅτι ἀναγ-
 καιῶς καὶ αὐτῆς γίνεται καὶ τῆς ἐναντίας θεωρη-
 τική; διὰ τοῦτο ἔργον τοῦ φιλοσόφου τὸ μέγιστον

– «Γράφτο σε μια πέτρα και θα μείνει. Πες μου, όμως: έξω από τη Νικόπολη ποιος θα σε θυμάται;» – «Αλλά θα φορέσω χρυσό στεφάνι». – «Αφού πια θέλεις να φορέσεις στεφάνι, πάρε ένα από τριαντάφυλλα και βάλτο στο κεφάλι σου: έτσι θα φαίνεσαι πιο κομψός».

20. Πώς ο λόγος μπορεί να εξετάζει τον εαυτό του;

Κάθε τέχνη και ικανότητα μπορεί να εξετάζει κάποια δεδομένα. Όταν, λοιπόν, είναι ομοειδής μ' αυτά που εξετάζει, κατ' ανάγκην μπορεί να εξετάζει και τον εαυτό της: όταν είναι διαφορετικού είδους δεν μπορεί. Έτσι η βυρσοδεφία ασχολείται με τα δέρματα, αλλά η ίδια η τέχνη της βυρσοδεφίας είναι τελείως διαφορετική από το υλικό των δερμάτων, γι' αυτό δεν μπορεί να εξετάζει τον εαυτό της. Η τέχνη της γραμματικής, πάλι, ασχολείται με το γραπτό λόγο. Μήπως είναι κι αυτή γραπτός λόγος; Καθόλου. Γι' αυτό δεν μπορεί να εξετάζει τον εαυτό της. Γιατί, τέλος πάντων, έχουμε πάρει τη λογική από τη φύση; Για να χρησιμοποιούμε τις εντυπώσεις όπως πρέπει. Και η ίδια η λογική τι είναι; Σύστημα από κάποιες εντυπώσεις: έτσι, από τη φύση, μπορεί να εξετάζει και τον εαυτό της. Και πάλι, η σοφία μας έχει δοθεί, για να εξετάσει τι είδους πράγματα; Καλά και κακά και αδιάφορα. Κι αυτή τι είναι; Καλό. Και η αφροσύνη τι είναι; Κακό. Βλέπεις, λοιπόν, ότι, κατ' ανάγκην, μπορεί να εξετάζει και τον εαυτό της και το αντίθετό της; Γι' αυτό, το σπουδαιότερο και πρώτο

- καὶ πρῶτον δοκιμάζειν τὰς φαντασίας καὶ δια-
 κρίνειν καὶ μηδεμίαν ἀδοκίμαστον προσφέρεισθαι.
- 8 ὁράτε ἐπὶ τοῦ νομίσματος, ὅπου δοκεῖ τι εἶναι
 πρὸς ἡμᾶς, πῶς καὶ τέχνην ἐξευρήκαμεν καὶ ὅσοις
 ὁ ἀργυρογνώμων προσχρῆται πρὸς δοκιμασίαν
 τοῦ νομίσματος, τῇ ὄψει, τῇ ἀφῆι, τῇ ὀσφρασίᾳ, τὰ
- 9 τελευταῖα τῇ ἀκοῇ· ῥήξας τὸ δηνάριον τῷ φόφῳ
 προσέχει καὶ οὐχ ἅπαξ ἀρκεῖται φοφήσαντος, ἀλλ’
- 10 ὑπὸ τῆς πολλῆς προσοχῆς μουσικὸς γίνεται. οὐ-
 τως ὅπου διαφέρειν οἴομεθα τὸ πλανᾶσθαι τοῦ μὴ
- 11 πλανᾶσθαι, ἐνταῦθα πολλὴν προσοχὴν εἰσφέρομεν
 εἰς διάκρισιν τῶν διαπλανᾶν δυναμένων, ἐπὶ δὲ
 ταλαιπώρου ἡγεμονικοῦ χάσκοντες καὶ καθεύδον-
 τες, πᾶσαν φαντασίαν παραπροσδεχόμεθα· ἢ γὰρ
- 12 ζημία οὐ προσπίπτει. Ὄταν οὖν θέλῃς γινῶναι,
 πῶς ἔχεις περὶ μὲν τὰγαθὰ καὶ κακὰ ἀνειμένως,
 περὶ τὰδιάφορα δ’ ἐσπευσμένως, ἐπίστησον πῶς
 ἔχεις πρὸς τὸ ἐκτυφλωθῆναι καὶ πῶς πρὸς τὸ
 ἐξαπατηθῆναι καὶ γνώσῃ ὅτι μακρὰν εἶ τοῦ ὡς δεῖ
- 13 πεπονθῆναι περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν. “ἀλλὰ πολ-
 λῆς ἔχει χρεῖαν παρασκευῆς καὶ πόνου πολλοῦ
 καὶ μαθημάτων.” τί οὖν; ἐλπίζεις ὅτι τὴν μεγίστην
- 14 τέχνην ἀπὸ ὀλίγων ἔστιν ἀναλαβεῖν; καίτοι αὐτὸς
 μὲν ὁ προηγούμενος λόγος τῶν φιλοσόφων λίαν
 ἔστιν ὀλίγος. εἰ θέλεις γινῶναι, ἀνάγνωθι τὰ Ζή-
- 15 νωνος καὶ ὄφει. τί γὰρ ἔχει μακρὸν εἰπεῖν ὅτι τέ-

έργο του φιλοσόφου είναι να ελέγχει τις εντυπώσεις και να τις ξεχωρίζει, και να μην αφήνει καμιά να χρησιμοποιείται ανεξέλεγκτη. Προσέξτε τι συμβαίνει στην περίπτωση του νομίσματος, όπου πιστεύουμε ότι έχουμε κάποιο συμφέρον πώς, δηλαδή, έχουμε βρει και τέχνη και όσα χρειάζεται ο ελεγκτής των νομισμάτων για να ελέγξει το νόμισμα, ως προς την όψη, την αφή, την όσφρηση και τέλος την ακοή· ρίχνει κάτω το νόμισμα και προσέχει τον χροτό· και δεν του αρκεί να τον ακούσει μια φορά, αλλά από την πολλή προσοχή γίνεται μουσικός. Έτσι, όπου νομίζουμε ότι το να πλανηθούμε από το να μην πλανηθούμε έχει σημαντική διαφορά, εκεί προσέχουμε πολύ να ξεχωρίσουμε αυτά που μπορούν να μας ξεγελάσουν, στην περίπτωση, όμως, του ταλαίπωρου του πνεύματος, χάσκοντας και κοιμώμενοι αποδεχόμαστε κάθε εντύπωση γιατί δεν παίρνουμε είδηση τη ζημιά που παθαίνουμε.

Όταν, λοιπόν, θέλεις να καταλάβεις πόσο ανέμελος είσαι για τα καλά και τα κακά, και πόσο νοιάζεσαι για τα αδιάφορα, πρόσεξε πώς αντιμετωπίζεις την τύφλωση και την εξαπάτηση, και θα καταλάβεις ότι είσαι μακριά από το πώς πρέπει να αισθάνεσαι για τα καλά και τα κακά. «Αλλά χρειάζεται πολλή προετοιμασία, και πολύ κόπο και μαθήματα». Τι να κάνουμε λοιπόν; Ελπίζεις ότι με λίγο κόπο θα αποκτήσεις την πιο σπουδαία τέχνη; Και όμως, αυτό, το κυριότερο δόγμα των φιλοσόφων, είναι πολύ σύντομο. Αν θέλεις να καταλάβεις, διάβασε τον Ζήνωνα, και θα δεις. Γιατί, σε πόσο μάκρος

- λος ἐστὶ τὸ ἔπεσθαι θεοῖς, οὐσία δ' ἀγαθοῦ χρήσις
 16 οἷα δεῖ φαντασιῶν; λέγε "τί οὖν ἐστὶ θεὸς καὶ τί
 φαντασία; καὶ τί ἐστὶ φύσις ἢ ἐπὶ μέρους καὶ τί
 17 ἐστὶ φύσις ἢ τῶν ὄλων;" ἤδη μακρὸν. ἂν οὖν
 ἐλθὼν Ἐπίκουρος εἶπη, ὅτι ἐν σαρκὶ δεῖ εἶναι τὸ
 ἀγαθόν, πάλιν μακρὸν γίνεται καὶ ἀνάγκη ἀκού-
 σαι τί τὸ προηγούμενόν ἐστὶν ἐφ' ἡμῶν, τί τὸ
 ὑποστατικὸν καὶ οὐσιῶδες. ὅτι τὸ κοχλίου ἀγαθὸν
 οὐκ εἰκὸς εἶναι <ἐν> τῷ κελύφει, τὸ οὖν τοῦ ἀν-
 θρώπου εἰκὸς; σὺ δ' αὐτὸς τί κυριώτερον ἔχεις,
 18 Ἐπίκουρε; τί ἐστὶν ἐν σοὶ τὸ βουλευόμενον, τὸ ἐπι-
 σκεπτόμενον ἕκαστα, τὸ περὶ τῆς σαρκὸς αὐτῆς
 19 ὅτι τὸ προηγούμενόν ἐστὶν τὸ ἐπικρῖνον; τί δὲ καὶ
 λύχνον ἄπτεις καὶ πονεῖς ὑπὲρ ἡμῶν καὶ τηλι-
 καῦτα βιβλία γράφεις; ἵνα μὴ ἀγνοήσωμεν ἡμεῖς
 τὴν ἀλήθειαν; τίνες ἡμεῖς; τί πρὸς σέ ὄντες; οὕτω
 μακρὸς ὁ λόγος γίνεται.

κα'. Πρὸς τοὺς θαυμάζεσθαι θέλοντας.

- 1 Ὅταν τις ἦν δεῖ στάσιν ἔχη ἐν τῷ βίῳ, ἔξω οὐ
 2 κέχηεν. ἄνθρωπε, τί θέλεις σοι γενέσθαι; ἐγὼ μὲν
 ἀρκοῦμαι, ἂν ὀρέγωμαι καὶ ἐκκλίνω κατὰ φύσιν,
 ἂν ὀρμη καὶ ἀφορμῇ χρῶμαι ὡς πέφυκα, ἂν προσ-
 θέσει, ἂν ἐπιβολῇ, ἂν συγκαταθέσει. τί οὖν ἡμῖν
 3 ὀβελίσκον καταπιὼν περιπατεῖς; "ἤθελον, ἵνα με

τραβάει να πεις ότι «σκοπός του ανθρώπου είναι να υπακούει στους θεούς, και η ουσία του καλού είναι η σωστή χρήση των εντυπώσεων»; Λέγε «τι είναι, λοιπόν, θεός και τι εντύπωση; Και τι είναι η φύση του καθενός ξεχωριστά και τι η φύση όλων;» Ήδη τραβάει σε μάκρος. Αν έρθει, λοιπόν, ο Επίκουρος και πει ότι το καλό πρέπει να βρίσκεται στη σάρκα, πάλι πάει μακριά, και είναι ανάγκη να ακούσουμε ποιο είναι το πρωταρχικό στην περίπτωση μας, και ποια είναι η υπόσταση και ποια η ουσία. Αφού δεν είναι λογικό το καλό του σαλιγκαριού να βρίσκεται στο κέλυφος, είναι λογικό να βρίσκεται του ανθρώπου; Για εσένα τον ίδιο, ποιο είναι το σπουδαιότερο πράγμα, Επίκουρε; Τι είναι μέσα σου αυτό που σκέφτεται, που εξετάζει κάθε πράγμα χωριστά, που, αφού εξετάσει την ίδια τη σάρκα, ορίζει ότι είναι το πρωταρχικό; Και τι ανάβεις το λυχνάρι, και κοπιάζεις για μας, και γράφεις τόσα βιβλία; Για να μη μείνουμε στην άγνοια της αλήθειας; Ποιοι είμαστε εμείς; Και τι σου είμαστε; Τόσο μακριά πηγαίνει η συζήτηση.

21. Γι' αυτούς που θέλουν να τους θαυμάζουν

Όταν κάποιος κρατεί τη στάση που πρέπει στη ζωή του, τότε δεν θαμπώνεται από πράγματα έξω από αυτήν. Άνθρωπε, τι θέλεις να σου συμβεί; Εμένα μου αρκεί, αν επιθυμώ και αποστρέφομαι σύμφωνα με τη φύση, αν χρησιμοποιώ την επιλογή και την άρνηση όπως ορίζει η φύση μου, και, όμοια, την πρόθεση, το σκοπό, τη συγκα-

- καὶ οἱ ἀπαντῶντες θαυμάζωσιν καὶ ἐπακολου-
 θοῦντες ἐπικραυγάζωσιν ὡς μεγάλου φιλοσόφου.”
- 4 τίνες εἰσὶν οὗτοι, ὑφ' ὧν θαυμάζεσθαι θέλεις; οὐχ
 οὗτοί εἰσι, περὶ ὧν εἴωθας λέγειν ὅτι μαινόνται; τί
 οὖν; ὑπὸ τῶν μαινομένων θαυμάζεσθαι θέλεις;

κβ'. Περὶ τῶν προλήψεων.

- 1 Προλήψεις κοιναὶ πᾶσιν ἀνθρώποις εἰσὶν καὶ πρό-
 ληψις προλήψει οὐ μάχεται. τίς γὰρ ἡμῶν οὐ τίθη-
 σιν, ὅτι τὸ ἀγαθὸν συμφέρον ἐστὶ ἐστὶ καὶ αἰρετὸν
 καὶ ἐκ πάσης αὐτὸ περιστάσεως δεῖ μετιέναι καὶ
 διώκειν; τίς δ' ἡμῶν οὐ τίθησιν, ὅτι τὸ δίκαιον
 καλὸν ἐστὶ καὶ πρέπον; πότ' οὖν ἡ μάχη γίνεται;
- 2 περὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν προλήψεων ταῖς ἐπὶ
 3 μέρους οὐσίαις, ὅταν ὁ μὲν εἶπῃ “καλῶς ἐποίησεν,
 ἀνδρεῖός ἐστιν”· “οὐ, ἀλλ' ἀπονενομημένος.” ἔνθεν
 ἡ μάχη γίνεται τοῖς ἀνθρώποις πρὸς ἀλλήλους.
- 4 αὕτη ἐστὶν ἡ Ἰουδαίων καὶ Σύρων καὶ Αἰγυπτίων
 καὶ Ῥωμαίων μάχη, οὐ περὶ τοῦ ὅτι τὸ ὅσιον πάν-
 των προτιμητέον καὶ ἐν παντὶ μεταδιωκτέον, ἀλ-
 λά πότερόν ἐστιν ὅσιον τοῦτο τὸ χοιρείου φαγεῖν ἢ
- 5 ἀνόσιον. ταύτην τὴν μάχην εὐρήσετε καὶ Ἀγαμέ-
 μνονος καὶ Ἀχιλλέως. κάλει γὰρ αὐτοὺς εἰς τὸ

τάθεση. Γιατί, λοιπόν, περπατάς μπροστά μας σαν να κατάπιες οβελίσκο; «Ήθελα να με θαυμάζουν αυτοί που με συναντούν, και ακολουθώντας με να κραυγάζουν "Ω, τι μεγάλος φιλόσοφος!"» Ποιοι είναι αυτοί που θέλεις να σε θαυμάζουν; Δεν είναι αυτοί που πάντα έλεγες ότι είναι τρελοί; Τότε λοιπόν; Θέλεις να σε θαυμάζουν οι τρελοί;

22. Για τις έμφυτες ιδέες

Οι έμφυτες ιδέες είναι κοινές σ' όλους τους ανθρώπους και δεν αντιφάσκουν μεταξύ τους. Γιατί, ποιος από μας δεν παίρνει ως δεδομένο ότι το καλό είναι συμφέρον και επιθυμητό, κι ότι, σε κάθε περίπτωση, πρέπει αυτό να επιζητούμε και να επιδιώκουμε; Ποιος από μας δεν θεωρεί ότι το δίκαιο είναι ωραίο και ταιριαστό; Πότε, λοιπόν, υπάρχει σύγκρουση; Όταν πρόκειται να εφαρμοστούν οι έμφυτες ιδέες στις μεμονωμένες περιπτώσεις: όταν, δηλαδή, ο ένας πει «έπραξε σωστά: είναι γενναίος» και ο άλλος «όχι: δεν είναι γενναίος, αλλά έχει χάσει το νου του». Από κει αρχίζει η σύγκρουση μεταξύ των ανθρώπων. Γι' αυτό υπάρχει σύγκρουση μεταξύ Ιουδαίων και Συρίων και Αιγυπτίων και Ρωμαίων, όχι, δηλαδή, για το ότι, απ' όλα τα πράγματα, πρέπει να προκρίνουμε το ιερό, και, σε κάθε περίπτωση, να το επιδιώκουμε, αλλά για το αν είναι όσιο ή ανόσιο να φάει κανείς χοιρινό κρέας. Αυτή τη σύγκρουση θα βρείτε ανάμεσα και στον Αγαμέμνονα και τον Αχιλλέα. Κάλεσέ

- μέσον. τί λέγεις σύ, ὦ Ἀγάμεμνον; οὐ δεῖ γενέσθαι
 τὰ δέοντα καὶ τὰ καλῶς ἔχοντα; “δεῖ μὲν οὖν.” σὺ
 6 δὲ τί λέγεις, ὦ Ἀχιλλεῦ; οὐκ ἀρέσκει σοι γίνεσθαι
 τὰ καλῶς ἔχοντα; “ἐμοὶ μὲν οὖν πάντων μάλιστα
 7 ἀρέσκει.” ἐφαρμόσατε οὖν τὰς προλήψεις. ἐντεῦθεν
 ἡ ἀρχὴ μάχης. ὁ μὲν λέγει “οὐ χρὴ ἀποδιδόναι με
 τὴν Χρυσήδα τῷ πατρί”, ὁ δὲ λέγει “δεῖ μὲν οὖν”.
 πάντως ὁ ἕτερος αὐτῶν κακῶς ἐφαρμόζει τὴν
 8 πρόληψιν τοῦ δέοντος. πάλιν ὁ μὲν λέγει “οὐκοῦν,
 εἴ με δεῖ ἀποδοῦναι τὴν Χρυσήδα, δεῖ με λαβεῖν
 ὑμῶν τινος τὸ γέρας”, ὁ δὲ “τὴν ἐμὴν οὖν λάβης
 ἐρωμένην;”. “τὴν σὴν” φησὶν. “ἐγὼ οὖν μόνος”
 “ἀλλ’ ἐγὼ μόνος μὴ ἔχω;” οὕτως μάχη γίνεται.
 9 Τί οὖν ἐστὶ τὸ παιδεύεσθαι; μαθηθῆναι τὰς φυσικὰς
 προλήψεις ἐφαρμόζειν ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις
 καταλλήλως τῇ φύσει καὶ λοιπὸν διελεῖν, ὅτι τῶν
 10 ὄντων τὰ μὲν ἐστὶν ἐφ’ ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ’ ἡμῖν
 ἐφ’ ἡμῖν μὲν προαίρεσις καὶ πάντα τὰ προαιρετικὰ
 ἔργα, οὐκ ἐφ’ ἡμῖν δὲ τὸ σῶμα, τὰ μέρη τοῦ σώ-
 ματος, κτήσεις, γονεῖς, ἀδελφοί, τέκνα, πατρίς,
 11 ἀπλῶς οἱ κοινωνοί. ποῦ οὖν θῶμεν τὸ ἀγαθόν;
 12 ποῖα οὐσία αὐτὸ ἐφαρμόσομεν; τῇ ἐφ’ ἡμῖν; Εἴτα
 οὐκ ἐστὶν ἀγαθὸν ὑγίεια καὶ ἀρτιότης καὶ ζωὴ,
 ἀλλ’ οὐδὲ τέκνα οὐδὲ γονεῖς οὐδὲ πατρίς; Καὶ τίς
 13 σου ἀνέξεται; μεταθῶμεν οὖν αὐτὸ πάλιν ἐνθάδε.

τους μπροστά. Τι λες εσύ, Αγαμέμνονα; Δεν πρέπει να γίνονται τα πρέπει και τα σωστά; «Πρέπει, βέβαια». Κι εσύ τι λες, Αχιλλέα; Δεν σου αρέσει να γίνονται τα σωστά; «Προπάντων». Εφαρμόστε, λοιπόν, τις έμφυτες ιδέες σας. Από κει αρχίζει η σύγκρουση. Ο ένας λέει «δεν χρειάζεται να δώσω τη Χρησηίδα πίσω στον πατέρα της», ενώ ο άλλος «και βέβαια πρέπει». Σίγουρα, ο ένας από τους δύο εφαρμόζει άσχημα την έμφυτη ιδέα του δέοντος. Και πάλι, ο ένας λέει: «λοιπόν, αν πρέπει να επιστρέψω τη Χρησηίδα, θα πρέπει να πάρω το βραβείο κάποιου από σας» και ο άλλος «θα πάρεις τη δική μου ερωμένη»; «Τη δική σου», λέει. «Κι εγώ μόνο;» «Τι, εγώ μόνο να μην έχω;» Έτσι προκαλείται η σύγκρουση.

Τι είναι λοιπόν η μόρφωση; Να μαθαίνεις να εφαρμόζεις τις φυσικές έμφυτες ιδέες στις επιμέρους περιστάσεις, σε συμφωνία με τη φύση και παραπέρα να διακρίνεις ότι, από αυτά που υπάρχουν, άλλα εξαρτώνται από μας κι άλλα όχι: από μας εξαρτάται η βούληση κι όλες οι πράξεις που οφείλονται σ' αυτήν, το σώμα, όμως, δεν εξαρτάται από μας: ούτε τα μέρη του σώματος, τα αποκτήματα, οι γονείς, τα αδέρφια, τα παιδιά, η πατρίδα, και γενικά αυτά με τα οποία συνδεόμαστε. Επομένως, πού θα τοποθετήσουμε το αγαθό; Σε ποια πράγματα θα το εφαρμόσουμε; Σ' αυτά που εξαρτώνται από μας; Ύστερα, δεν είναι αγαθό η υγεία, η αρτιμέλεια και η ζωή, αλλά ούτε και τα παιδιά, οι γονείς και η πατρίδα; -Και ποιος θα ανεχθεί να το αρνείσαι; Ας θέσουμε πάλι

- ἐνδέχεται οὖν βλαπτόμενον καὶ ἀποτυγχάνοντα τῶν ἀγαθῶν εὐδαιμονεῖν; Οὐκ ἐνδέχεται. Καὶ τὴν πρὸς τοὺς κοινωνοὺς οἷαν δεῖ ἀναστροφὴν; καὶ πῶς ἐνδέχεται; ἐγὼ γὰρ πέφυκα πρὸς τὸ ἐμὸν
- 14 συμφέρον. εἰ συμφέρει μοι ἀγρὸν ἔχειν, συμφέρει μοι καὶ ἀφελέσθαι αὐτὸν τοῦ πλησίον· εἰ συμφέρει μοι ἱμάτιον ἔχειν, συμφέρει μοι καὶ κλέψαι αὐτὸ ἐκ βαλανείου. ἔνθεν πόλεμοι, στάσεις, τυραννίδες,
- 15 ἐπιβουλαί. πῶς δ' ἔτι δυνήσομαι τὸ πρὸς τὸν Δία καθήκον; εἰ γὰρ βλάπτομαι καὶ ἀτυχῶ, οὐκ ἐπιστρέφεταιί μου. καὶ “τί μοι καὶ αὐτῶ, εἰ οὐ δύναται μοι βοηθῆσαι;” καὶ πάλιν “τί μοι καὶ αὐτῶ, εἰ θέλει μ' ἐν τοιούτοις εἶναι ἐν οἷς εἰμι;” ἄρχομαι
- 16 λοιπὸν μισεῖν αὐτόν. τί οὖν ναοὺς ποιοῦμεν, τί οὖν ἀγάλματα, ὡς κακοῖς δαίμοσιν, ὡς πυρετῶ τῶ Διί; καὶ πῶς ἔτι Σωτῆρ καὶ πῶς Ἰέτιος καὶ πῶς Ἐπικάρπιος; καὶ μὴν, ἂν ἐνταῦθά που θῶμεν τὴν οὐσίαν τοῦ ἀγαθοῦ, πάντα ταῦτα ἐξακολουθεῖ. Τί
- 17 οὖν ποιήσωμεν; Αὕτη ἐστὶ ζήτησις τοῦ φιλοσοφοῦντος τῶ ὄντι καὶ ὠδίνοντος· νῦν ἐγὼ οὐκ
- 18 ὁρῶ τί ἐστὶ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν· οὐ μαίνομαι; ναί· ἀλλ' <ἂν> ἐνταῦθά που θῶ τὸ ἀγαθόν, ἐν τοῖς προαιρετικοῖς, πάντες μου καταγελάσσονται. ἦξει τις γέρων πολὺς χρυσοῦς δακτυλίους ἔχων πολλούς, εἶτα ἐπισείσας τὴν κεφαλὴν ἐρεῖ “ἄκουσόν μου, τέκνον· δεῖ μὲν καὶ φιλοσοφεῖν, δεῖ δὲ καὶ
- 19 ἐγκέφαλον ἔχειν· ταῦτα μωρὰ ἐστίν. σὺ παρὰ τῶν

εδώ το ζήτημα του αγαθού. Μπορεί να είναι κάποιος ευτυχής, όταν έχει ζημιές και αποτυχαίνει να αποκτήσει τα αγαθά; - Δεν μπορεί. - Και να φέρεται σωστά σε όσους συναναστρέφεται; Πώς είναι δυνατόν; Γιατί, εγώ, από τη φύση μου, ζητώ το συμφέρον μου. Αν με συμφέρει να έχω ένα χωράφι, με συμφέρει και να αφαιρέσω από το γείτονά μου το δικό του· αν με συμφέρει να έχω πανωφόρι, με συμφέρει και να το κλέψω από τα δημόσια λουτρά. Έτσι ξεσπάνε πόλεμοι, εξεγέρσεις, τυραννίδες και επιβουλές. Πώς θα μπορώ ακόμη να εκπληρώνω το καθήκον μου προς τον Δία; - Γιατί, αν βλάπτομαι και έχω ατυχίες, σημαίνει ότι δεν με προσέχει. Και τότε λένε «τι σχέση έχω εγώ μ' αυτόν, αν δεν μπορεί να με βοηθήσει;» Ή, «τι σχέση έχω εγώ μ' αυτόν, αν θέλει να είμαι στην ίδια κατάσταση, την τωρινή;» Αρχίζω λοιπόν να τον μισώ. Γιατί, λοιπόν, κατασκευάζουμε ναούς, αγάλματα, όπως για τις κακές θεότητες, για τον πυρετό, έτσι και για το Δία; Και πώς παραμένει Σωτήρας, Υέτιος, Επικάρπιος; Και βέβαια, αν κάπου εδώ τοποθετούμε την ουσία του καλού, όλα αυτά ακολουθούν.

Τι να κάνουμε λοιπόν; Αυτό φάχνει όποιος φιλοσοφεί στ' αλήθεια και αγωνιά· τώρα, εγώ δεν βλέπω ποιο είναι το καλό και το κακό· δεν είμαι τρελός; Ναι· αλλά, αν τοποθετήσω κάπου εδώ το καλό, σ' αυτά, δηλαδή, που εξαρτώνται από τη βούλησή μας, όλοι θα με κοροϊδέψουν. Θα έρθει κάποιος γέροντας ασπρομάλλης, με πολλά χρυσά δακτυλίδια· μετά θα κουνήσει το κεφάλι του και θα πει «άκουσέ με παιδί μου· πρέπει και να φι-

- φιλοσόφων μανθάνεις συλλογισμόν, τί δέ <σ>οι
 ποιητέον ἐστίν, σὺ κάλλιον οἶδας ἢ οἱ φιλόσοφοι”.
- 20 ἄνθρωπε, τί οὖν μοι ἐπιτιμᾶς, εἰ οἶδα; τούτῳ τῷ
- 21 ἀνδραπόδῳ τί εἶπω; ἂν σιωπῶ, ῥήγγυται ἐκείνος.
 ὡς δεῖ λέγειν ὅτι “σύγγνωθί μοι ὡς τοῖς ἐρῶσιν
 οὐκ εἰμὶ ἑμαυτοῦ, μαίνομαι”.

κγ'. Πρὸς Ἐπίκουρον.

- 1 Ἐπινοεῖ καὶ Ἐπίκουρος ὅτι φύσει ἐσμὲν κοινω-
 νικοί, ἀλλ' ἅπαξ ἐν τῷ κελύφει θεῖς τὸ ἀγαθὸν
- 2 ἡμῶν οὐκέτι δύναται ἄλλο οὐδὲν εἰπεῖν. πάλιν γὰρ
 ἐκείνου λίαν κρατεῖ, ὅτι οὐ δεῖ ἀπεσπασμένον
 οὐδὲν τῆς τοῦ ἀγαθοῦ οὐσίας οὔτε θαυμάζειν οὔτ'
- 3 ἀποδέχεσθαι· καὶ καλῶς αὐτοῦ κρατεῖ. πῶς οὖν
 ὑπονοητικοί ἐσμεν, οἷς μὴ φυσικὴ ἔστι πρὸς τὰ
 ἔγγραμμα φιλοστοργία; διὰ τί ἀποσυμβουλευεῖς τῷ
- 4 σοφῷ τεκνοτροφεῖν; τί φοβῆ μὴ διὰ ταῦτα εἰς λύ-
 πας ἐμπέσῃ; διὰ γὰρ τὸν Μῦν τὸν ἔσω τρεφόμενον
- 5 ἐμπίπτει; τί οὖν αὐτῷ μέλει, ἂν Μυ<ί>διον μικρὸν
 ἔσω κατακλαίῃ αὐτοῦ; ἀλλ' οἶδεν, ὅτι, ἂν ἅπαξ
- 6 γένηται παιδίον, οὐκέτι ἐφ' ἡμῖν ἔστι μὴ στέργειν
 μηδὲ φροντίζειν ἐπ' αὐτῷ. διὰ τοῦτο φησὶν οὐδὲ
 πολιτεύεσθαι τὸν νοῦν ἔχοντα· οἶδεν γὰρ τίνα δεῖ

λοσοφείς, αλλά πρέπει να έχεις και τα μυαλά σου· αυτά είναι ανοησίες. Μαθαίνεις ένα συλλογισμό από τους φιλοσόφους, αλλά τι πρέπει να κάνεις, εσύ το γνωρίζεις καλύτερα από τους φιλοσόφους.» Άνθρωπε, αν γνωρίζω, γιατί με κατακρίνεις; Τι να πω σ' αυτόν το δούλο; Αν δεν μιλήσω, εκείνος ξεσπάει με αγανάκτηση. Έτσι, πρέπει να πω «συγχώρεσέ με, όπως συγχωρείς τους ερωτευμένους· δεν ελέγχω τον εαυτό μου· είμαι τρελός».

23. Προς τον Επίκουρο

Ακόμη κι ο Επίκουρος αντιλαμβάνεται ότι είμαστε από τη φύση μας κοινωνικοί· αλλά, αν μια φορά τοποθέτησε στο κέλυφος³⁸ το αγαθό μας, τότε δεν μπορεί πια να πει τίποτε άλλο. Γιατί, πάλι, επιμένει πολύ σ' αυτό, ότι, δηλαδή, δεν πρέπει ούτε να θαυμάζουμε ούτε να αποδεχόμαστε τίποτε αποσπασμένο από την ουσία του καλού· και καλά κάνει κι επιμένει. Πώς, λοιπόν, είμαστε ακόμη κοινωνικοί, αν δεν είναι φυσική η φιλοστοργία προς τα παιδιά μας; Γιατί αποτρέπεις τον σοφό από την ανατροφή παιδιών; Τι φοβάσαι; Μήπως εξαιτίας τους περιπέσει σε λύπες; Μήπως θλίβεται εξαιτίας του Μυός³⁹, του δούλου που έχει στο σπίτι; Και τι τον νοιάζει, αν αυτός ο μικρούλης Μυς, που ζει μέσα στο σπίτι του, αρχίσει να κλαίει; Ξέρει, βέβαια, ότι, έτσι και γεννηθεί ένα παιδί, δεν εξαρτάται πια από μας ούτε να μην το αγαπάμε ούτε να μην το φροντίζουμε. Γι' αυτό λέει⁴⁰ ότι αυτός που έχει μυαλό, ούτε με την πολιτική ασχολείται·

- ποιεῖν τὸν πολιτευόμενον· ἐπίτοι εἰ ὡς ἐν μυκί>-
 7 αῖς μέλλεις ἀνα<σ>τρέφεσθαι, τί κωλύει; ἀλλ’
 ὅμως εἰδὼς ταῦτα τολμᾶ λέγειν ὅτι “μὴ ἀναιρώ-
 μεθα τέχνα”. ἀλλὰ πρόβατον μὲν οὐκ ἀπολείπει
 τὸ αὐτοῦ ἔγγονον οὐδὲ λύκος, ἄνθρωπος δ’ ἀπο-
 8 λείπει; τί θέλεις; μωροὺς ἡμᾶς εἶναι ὡς τὰ πρό-
 βατα; οὐδ’ ἐκεῖνα ἀπολείπει. θηριώδεις ὡς τοὺς
 9 λύκους; οὐδ’ ἐκεῖνοι ἀπολ<ε>ίπουσιν. ἄγε, τί<ς>
 10 γῆν πεπτωκός; ἐγὼ μὲν οἶμαι ὅτι εἰ καὶ ἔμαν-
 τεύσατο ἡ μήτηρ σου καὶ ὁ πατήρ, ὅτι μέλλεις
 ταῦτα λέγειν, οὐκ ἄν σε ἔρριψαν.

κδ'. Πῶς πρὸς τὰς περιστάσεις ἀγωνιστέον.

- 1 Αἱ περιστάσεις εἰσὶν αἱ τοὺς ἄνδρας δεικνύουσαι.
 λοιπὸν ὅταν ἐμπέσῃ περίστασις, μέμνησο ὅτι ὁ
 θεός σε ὡς ἀλείπτῃς τραχεῖ νεανίσκῳ <συμ>βέ-
 2 βληκεν. Ἴνα τί; φησὶν. Ἴνα Ὀλυμπιονίκης γένη·
 δίχα δ’ ἰδρωτός οὐ γίγνεται. ἐμοὶ μὲν οὐδεὶς δοκεῖ
 κρείσσονα ἐσχηκέναι περίστασιν ἢς σὺ ἐσχηκας,
 3 ἂν θέλῃς ὡς ἀθλητῆς νεανίσκῳ χρῆσθαι. καὶ νῦν
 ἡμεῖς γε εἰς τὴν Ῥώμην κατάσκοπον πέμπομεν.
 οὐδεὶς δὲ δειλὸν κατάσκοπον πέμπει, ἴν’, ἂν μόνον

γιατί ξέρει τι πρέπει να κάνει όποιος ασχολείται με την πολιτική· αλλά, βέβαια, τι σε εμποδίζει να το κάνεις, αν πρόκειται να ζήσεις με τους ανθρώπους σαν να ζεις με μύγες; Παρ' όλο, όμως, που τα ξέρει αυτά, τολμά να λέει «ας μην ανατρέφουμε παιδιά». Ούτε το πρόβατο, όμως, ούτε ο λύκος εγκαταλείπει το παιδί του· μήπως ο άνθρωπος το εγκαταλείπει; Τι θέλεις; Να είμαστε ανόητοι όπως τα πρόβατα; Αλλ' ούτε εκείνα εγκαταλείπουν τα παιδιά τους. Κτήνη σαν τους λύκους; Αλλ' ούτε εκείνοι τα εγκαταλείπουν. Έλα τώρα· ποιος σε ακούει, όταν βλέπει το παιδί του να κλαίει πεσμένο στο χώμα; Εγώ, βέβαια, νομίζω ότι, κι αν ακόμη μάντευαν η μητέρα σου και ο πατέρας σου ότι θα πεις τέτοια πράγματα, δεν θα σε πετούσαν.

24. Πώς πρέπει να αγωνιζόμαστε ενάντια στις δυσκολίες;

Οι δυσκολίες είναι που αναδεικνύουν τους άνδρες. Επομένως, όταν σου προκύψει μια δυσκολία, θυμήσου ότι ο θεός, όπως ο προπονητής της πάλης, σε έχει βάλει να αναμετρηθείς με έναν σκληρό νεαρό. —Με ποιο σκοπό; λέει. —Για να γίνεις Ολυμπιονίκης· γιατί χωρίς ιδρώτα δε γίνεσαι. Κατά τη γνώμη μου, κανένας δεν αντιμετώπισε δυσκολία καλύτερη απ' αυτή που σου έτυχε, αν βέβαια θέλεις να τη χρησιμοποιήσεις όπως ο αθλητής το νεαρό. Και τώρα εμείς σε στέλνουμε στη Ρώμη ως κατάρχοπο⁴¹. Κανείς, όμως, δεν στέλνει έναν δειλό ως κα-

- ἀκούση φόφου καὶ σιάν ποθεν ἴδη, τρέχων ἔλθη
 τεταραγμένος καὶ λέγων ἤδη παρῆναι τοὺς
 4 πολεμίους. οὕτως νῦν καὶ σὺ ἂν ἐλθὼν ἡμῖν εἴπης
 “φοβερὰ τὰ ἐν Ῥώμῃ πράγματα, δεινὸν ἔστι
 θάνατος, δεινὸν ἔστι φυγή, δεινὸν λοιδορία, δεινὸν
 5 πενία· φεύγετε ἄνδρες, πάρεισιν οἱ πολέμιοι”, ἐ-
 ρουμέν σοι “ἄπελθε, σεαυτῷ μαντεύου· ἡμεῖς τοῦ-
 το μόνον ἡμάρτομεν, ὅτι τοιοῦτον κατάσκοπον ἐ-
 6 πέμπομεν”. Πρὸ σοῦ κατάσκοπος ἀποσταλεῖς Διο-
 γένης ἄλλα ἡμῖν ἀπήγγελκεν. λέγει ὅτι ὁ θάνατος
 οὐκ ἔστι κακόν, οὐδὲ γὰρ αἰσχρόν· λέγει ὅτι
 7 ἀδοξία φόφος ἔστι μαινομένων ἀνθρώπων. οἷα δὲ
 περὶ πόνου, οἷα δὲ περὶ ἡδονῆς, οἷα περὶ πενίας
 εἴρηκεν οὗτος ὁ κατάσκοπος. τὸ δὲ γυμνασιὸν εἶναι
 λέγει ὅτι κρεῖσσόν ἔστι πάσης περιπορφύρου· τὸ δ’
 ἐπ’ ἀστρώτῳ πέδῳ καθεύδειν λέγει ὅτι μαλα-
 8 κωτάτη κοίτη ἔστιν. καὶ ἀπόδειξιν φέρει περὶ ἐ-
 κάστου τὸ θάρσος τὸ αὐτοῦ, τὴν ἀταραξίαν, τὴν
 ἐλευθερίαν, εἶτα καὶ τὸ σωματίον στιλβόν καὶ
 9 συνεστραμμένον. “οὐδεῖς”, φησίν, “πολέμιος ἐγγὺς
 ἔστιν· πάντα εἰρήνης γέμει.” πῶς, ὦ Διόγενες;
 “ἴδου”, φησίν, “μή τι βέβλημαι, μή τι τέτρωμαι,
 10 μή τινα πέφευγα;” τοῦτ’ ἔστιν οἷος δεῖ κατά-
 σκοπος, σὺ δ’ ἡμῖν ἐλθὼν ἄλλα ἐξ ἄλλων λέγεις.
 οὐκ ἀπελεύση πάλιν καὶ ὄφει ἀκριβέστερον δίχα
 11 τῆς δειλιάς; Τί οὖν ποιήσω; Τί ποιεῖς, ἐκ πλοίου

τάσκοπο, για να μην έλθει αυτός τρέχοντας ταραγμένος, και λέγοντας ότι οι εχθροί είναι κιόλας κοντά, αν άκουσε μόνο έναν κρότο και είδε κάπου μια σκιά. Έτσι και συ τώρα, αν έλθεις και πεις «τρομερή η κατάσταση στη Ρώμη· φοβερός είναι ο θάνατος, φοβερή η εξορία, φοβερός ο χλευασμός, φοβερή η φτώχεια· φύγετε άνθρωποι· οι εχθροί είναι κοντά», θα σου πούμε «φύγε από δω· κράτησε τις προφητείες για τον εαυτό σου· εμείς, το μόνο σφάλμα που κάναμε, ήταν που στείλαμε τέτοιο κατάσκοπο».

Πριν από σένα, ο Διογένης στάλθηκε ως κατάσκοπος και μας ανέφερε άλλα. Λέει ότι ο θάνατος δεν είναι κακό πράγμα, αν βέβαια δεν είναι ντροπιαστικός· λέει ότι η κακή φήμη είναι ο θόρυβος των τρελών ανθρώπων. Και τι δεν είπε αυτός ο κατάσκοπος για τον πόνο, τι για την ηδονή, τι για τη φτώχεια! Λέει ότι η γύμνια είναι καλύτερη από κάθε πορφυρό ένδυμα· ότι το να κοιμάσαι στο πάτωμα, χωρίς στρώμα, είναι το πιο μαλακό κρεβάτι. Και φέρνει ως απόδειξη για το καθένα από αυτά το θάρρος του, την αταραξία του, την ελευθερία του, και τελικά το φτωχό του σώμα, που λάμπει και είναι σφριγηλό. «Κανείς εχθρός» λέει «δεν είναι κοντά· όλα είναι ειρηνικά». Πώς, Διογένη; «Να» λέει· «μήπως με χτύπησαν, μήπως με τραυμάτισαν, μήπως με κυνήγησε κανείς;» Έτσι πρέπει να είναι ο κατάσκοπος· εσύ, όμως, ήρθες και μας λες αλλά αντί άλλων. Δεν πας πάλι να δεις πιο προσεκτικά, χωρίς αυτή τη δειλία;

Τι να κάνω λοιπόν; -Τι κάνεις όταν βγαίνεις από το

- ὅταν ἐξίης; μή τι τὸ πηδάλιον αἴρεις, μή τι τὰς
 κώπας; τί οὖν αἴρεις; τὰ σά, τὴν λήκυθον, τὴν πῆ-
 ραν. καὶ νῦν ἂν ἦς μεμνημένος τῶν σῶν, οὐδέποτε
 12 τῶν ἄλλοτρίων ἀντιποιήσῃ. λέγει σοι “θές τὴν
 πλατύσημον”. ἰδοὺ στενόσημος. “θές καὶ ταύτην”
 ἰδοὺ ἰμάτιον μόνον. “θές τὸ ἰμάτιον” ἰδοὺ γυμνός.
 13 “ἀλλὰ φθόνον μοι κινεῖς.” λάβε τοίνυν ὅλον τὸ
 σωματίον. ὡς δύναμαι ρῖψαι τὸ σωματίον, ἔτι τοῦ-
 14 το<ν> φοβοῦμαι; ἀλλὰ κληρονόμον μ’ οὐκ ἀπο-
 λείψει. τί οὖν; ἐπελαθόμην ὅτι τούτων οὐδὲν ἐμὸν
 ἦν; πῶς οὖν ἐμὰ αὐτὰ λέγομεν; ὡς τὸν κράβαττον
 ἐν τῷ πανδοκείῳ. ἂν οὖν ὁ πανδοκεὺς ἀποθανῶν
 ἀπολίπῃ σοι τοὺς κραβάττους· ἂν δ’ ἄλλω, ἐκει-
 15 νος ἔξει, σὺ δ’ ἄλλον ζητήσεις· ἂν οὖν μὴ εὕρης,
 χαμαὶ κοιμήσῃ μόνον θαρρῶν καὶ ῥέγκων καὶ
 μεμνημένος ὅτι ἐν τοῖς πλουσίοις καὶ βασιλεῦσι
 καὶ τυράννοις αἱ τραγωδίαί τόπον ἔχουσιν, οὐδεὶς
 δὲ πένης τραγωδίαν συμπληροῖ εἰ μὴ ὡς χαρευτής.
 16 οἱ δὲ βασιλεῖς ἄρχονται μὲν ἀπ’ ἀγαθῶν. “Γράψον
 αὐτὸ εἰς λίθον καὶ με στέφατε δώματα· εἶτα περὶ
 τρίτον ἢ τέταρτον μέρος· ἰὼ Κιθαιρῶν, τί μ’ ἐδέχου;
 17 ἀνδράποδον, ποῦ οἱ στέφανοι, ποῦ τὸ διάδημα; οὐ-
 18 δὲν σε ὠφελοῦσιν οἱ δορυφόροι; ὅταν οὖν ἐκείνων

πλοίο; Μήπως σηκώνεις το τιμόνι ή τα κουπιά; Τι σηκώνεις λοιπόν; Τα πράγματά σου, τη λήκυθό σου, το σάκκο σου. Και τώρα, αν έχεις το μυαλό σου στα δικά σου πράγματα, ποτέ δεν θα θελήσεις να πάρεις τα ξένα. Σου λείπει «άσε το χιτώνα με το πλατύ πορφυρό στρίφωμα»⁴². να ο χιτώνας με το στενό πορφυρό στρίφωμα⁴³. «Άστο κι αυτό»· να ο απλός χιτώνας⁴⁴. «Άσε το χιτώνα»· να, είμαι γυμνός. «Αλλά μου προκαλείς φθόνο». Πάρε, λοιπόν, όλο το ασήμαντο σώμα. Φοβάμαι ακόμη αυτόν, στον οποίο μπορώ να πετάξω το ασήμαντο σώμα μου; Αλλά δεν θα με αφήσει κληρονόμο του. Και τι έγινε; Ξέχασα ότι τίποτε από αυτά δεν ήταν δικό μου; Πώς, λοιπόν, αυτά τα λέμε δικά μας; Είναι δικά μας όσο το κρεβάτι του ξενοδοχείου. Αν πεθάνει λοιπόν ο ξενοδόχος και σου αφήσει τα κρεβάτια, είναι δικά σου. Αν τ' αφήσει σε άλλον, θα τα έχει εκείνος κι εσύ θα φάξεις γι' άλλο κρεβάτι· αν δεν βρεις, θα κοιμηθείς κατάχαμα· κάντο μόνο θαρραλέα και ροχαλίζοντας και με τη σκέψη ότι οι τραγωδίες έχουν θέση στη ζωή των πλουσίων, των βασιλιάδων και των τυράννων, κι ότι κανένας φτωχός δεν συμμετέχει σε τραγωδία παρά μόνο ως χορευτής. Ενώ οι βασιλιάδες αρχίζουν από τα μεγαλεία:

«κρεμάστε στεφάνια στο παλάτι»

και μετά στην τρίτη ή τέταρτη πράξη:

«αλίμονο, Κιθαιρώνα, γιατί με δέχτηκες;»⁴⁵

Δούλε, πού είναι τα στεφάνια, πού είναι το στέμμα; Δεν σε ωφελούν καθόλου οι σωματοφύλακες; Όταν, λοι-

- τινὶ προσίης, τούτων μέμνησο, ὅτι τραγωδῶ προσ-
 19 ἔρχῃ, οὐ τῷ ὑποκριτῇ, ἀλλ' αὐτῷ τῷ Οἰδίπῳδι.
 “ἀλλὰ μακάριος ὁ δεῖνα· μετὰ πολλῶν γὰρ περι-
 πατεῖ.” καὶ γὰρ συγκατατάττω ἑμαυτὸν σὺν τοῖς
 20 πολλοῖς καὶ μετὰ πολλῶν περιπατῶ. τὸ δὲ κεφάλαιον
 μέμνησο ὅτι ἡ θύρα ἤνοιχται. μὴ γίνου τῶν
 παιδ<ί>ων δειλότερος, ἀλλ' ὡς ἐκεῖνα, ὅταν αὐ-
 τοῖς μὴ ἀρέσκη τὸ πρᾶγμα, λέγει “οὐκέτι παίζω”,
 καὶ σύ, ὅταν σοι φαίνηται τινα εἶναι τοιαῦτα, εἰπὼν
 “οὐκέτι παίζω” ἀπαλλάσσου, μένων δὲ μὴ θρήνει.

κε'. Πρὸς τὸ αὐτό.

- 1 Εἰ ταῦτα ἀληθῆ ἐστί καὶ μὴ βλακεύομεν μηδ'
 ὑποκρινόμεθα ὅτι τὸ ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐν
 προαιρέσει καὶ τὸ κακόν, τὰ δ' ἄλλα πάντα οὐδὲν
 πρὸς ἡμᾶς, τί ἔτι ταρασσόμεθα, τί ἔτι φοβούμεθα;
 2 περὶ ἃ ἐσπουδάκαμεν, τούτων ἐξουσίαν οὐδεὶς
 ἔχει· ὧν ἐξουσίαν οἱ ἄλλοι ἔχουσιν, τούτων οὐκ
 3 ἐπιστρεφόμεθα. ποῖον ἔτι πρᾶγμα ἔχομεν; Ἄλλὰ
 ἐντειλαί μοι. Τί σοι ἐντειλωμαι; ὁ Ζεὺς σοι οὐκ
 ἐντέταλται; οὐ δέδωκέν σοι τὰ μὲν σὰ ἀκώλυστα
 καὶ ἀπαραπόδιστα, τὰ δὲ μὴ σὰ κωλυτὰ καὶ πα-
 4 ραποδιστά; τίνα οὖν ἐντολὴν ἔχων ἐκεῖθεν ἐλή-
 λυθας, ποῖον διάταγμα; τὰ σὰ τήρει ἐκ παντὸς
 τρόπου, τῶν ἀλλοτρίων μὴ ἐφίεσο. τὸ πιστὸν σὸν
 τίς οὖν ἀφελέσθαι δύναται σου ταῦτα; τίς κωλύσει

πόν, πλησιάζεις κάποιον από κείνους, να θυμάσαι τα εξής: ότι πλησιάζεις έναν τραγικό χαρακτήρα: όχι τον ηθοποιό, αλλά τον ίδιο τον Οιδίποδα. «Ο τάδε, όμως, είναι ευτυχισμένος: αφού περπατάει με μεγάλη συνοδεία». Κι εγώ μπαίνω μέσα στο πλήθος και βαδίζω με μεγάλη συντροφιά. Και το σπουδαιότερο: να θυμάσαι ότι η πόρτα είναι ανοιχτή. Μη γίνεσαι πιο δειλός απ' τα παιδιά: αλλά, όπως εκείνα, όταν η κατάσταση δεν τους αρέσει, λένε «δεν θα παίξω άλλο», και συ, όταν βλέπεις ότι τα πράγματα φτάνουν εκεί, πες «δεν θα παίξω άλλο» και φύγε: αν μείνεις όμως, μην κλαις.

25. Για το ίδιο θέμα

Αν αυτά είναι αλήθεια, και δεν είμαστε ανόητοι ούτε υποκρινόμαστε ότι το καλό και το κακό του ανθρώπου βρίσκονται στη βούλησή του, και ότι όλα τα άλλα δεν έχουν καμιά σχέση μ' εμάς, γιατί ακόμη θορυβούμαστε, γιατί φοβόμαστε ακόμη; Κανείς δεν έχει εξουσία πάνω σ' αυτά που μας ενδιαφέρουν πολύ. Δεν ασχολούμαστε με όσα άλλοι εξουσιάζουν, ποιο είναι λοιπόν το πρόβλημά σας; -Δώσε μου όμως εντολές. -Τι εντολές να σου δώσω; Ο Δίας δεν σου έχει δώσει εντολές; Δεν σου έχει δώσει τα δικά σου ανεμπόδια και απεριόριστα, ενώ, όσα δεν είναι δικά σου, με εμπόδια και περιορισμούς; Με ποια εντολή, ποια διαταγή, έχεις έλθει από κει; Φύλαγε τα δικά σου με κάθε τρόπο, και μην επιθυμείς τα ξένα. Δική σου η αξιοπιστία, δικός σου ο αυτοσε-

- 5 χρῆσθαι αὐτοῖς ἄλλος εἰ μὴ σύ; σὺ δὲ πῶς; ὅταν
 6 περὶ τὰ μὴ σαυτοῦ σπουδάσης, τὰ σαυτοῦ ἀπώ-
 λεσας. τοιαύτας ἔχων ὑποθήκας καὶ ἐντολάς πα-
 ρὰ τοῦ Διὸς ποίας ἔτι παρ' ἐμοῦ θέλεις; κρείσσων
 7 εἰμὶ ἐκεῖνου, ἀξιοπιστότερος; ἀλλὰ ταύτας τηρῶν
 8 ἄλλων τινῶν προσδέη; ἀλλ' ἐκεῖνος οὐκ ἐντέταλ-
 ται ταῦτα; φέρε τὰς προλήψεις, φέρε τὰς ἀποδεί-
 ξεις τὰς τῶν φιλοσόφων, φέρε ἃ πολλάκις ἤκου-
 σας, φέρε δ' ἃ εἶπας αὐτός, φέρε ἃ ἀνέγνως, φέρε
 7 ἃ ἐμελέτησας. Μέχρις οὐ<ν> τίνος ταῦτα τηρεῖν
 8 καλῶς ἔχεις καὶ τὴν παιδιὰν μὴ λύειν; μέχρις ἂν
 κομφῶς διεξάγῃται. ἐν Σατορναλίοις λέλογγεν
 βασιλεύς· ἔδοξε γὰρ παιῖξαι ταύτην τὴν παιδιάν.
 προστάσσει “σὺ πίε, σὺ κέρασον, σὺ ἄσον, σὺ ἄπελ-
 θε, σὺ ἔλθε”. ὑπακούω, ἵνα μὴ παρ' ἐμὲ λύηται ἡ
 9 παιδιὰ. “ἀλλὰ σὺ ὑπολάμβανε ὅτι ἐν κακοῖς εἶ.”
 οὐχ ὑπολαμβάνω· καὶ τίς μ' ἀναγκάσει ὑπολαμ-
 10 βάνειν; πάλιν συνεθέμεθα παιῖξαι τὰ περὶ Ἄγα-
 μέμνονα καὶ Ἀχιλλέα. καταταγεῖς Ἄγαμέμνον
 λέγει μοι “πορεύου πρὸς τὸν Ἀχιλλέα καὶ ἀπό-
 11 σπασον τὴν Βρισηίδα.” πορεύομαι. “ἔρχου.” ἔρ-
 χομαι. ὥς γὰρ ἐπὶ τῶν ὑποθετικῶν λόγων ἀνα-
 στρεφόμεθα, οὕτως δεῖ καὶ ἐπὶ τοῦ βίου. “ἔστω
 12 νύξ.” ἔστω. “τί οὖν; ἡμέρα ἐστίν;” οὐ· ἔλαβον γὰρ
 ὑπόθεσιν τοῦ νύκτα εἶναι. “ἔστω σε ὑπολαμβάνειν
 13 ὅτι νύξ ἐστίν.” ἔστω. “ἀλλὰ καὶ ὑπόλαβε ὅτι νύξ

βασμός· ποιος μπορεί να σου τα αφαιρέσει; Ποιος, εκτός από σένα, θα σε εμποδίσει να τα χρησιμοποιείς; Και συ πώς θα το κάνεις αυτό; Όταν ασχολείσαι μ' αυτά που δεν σου ανήκουν, χάνεις τα δικά σου. Έχοντας τέτοιες υποθήκες και εντολές από το Δία, τι θέλεις ακόμη από μένα; Είμαι καλύτερος από κείνον; Πιο αξιόπιστος; Αλλά, αν τηρείς αυτές, χρειάζεσαι κι άλλες; Μήπως δεν είναι δικές του οι εντολές; Θυμήσου τις έμφυτες ιδέες σου· θυμήσου τις αποδείξεις των φιλοσόφων θυμήσου όσα άκουσες πολλές φορές· θυμήσου όσα είπες ο ίδιος· θυμήσου όσα διάβασες· θυμήσου όσα μελέτησες.

Μέχρι ποιο σημείο είναι σωστό να τηρούμε αυτά και να μη χαλάμε το παιχνίδι; Για όσο παίζεται ευχάριστα. Στα Σατουρνάλια βγαίνει βασιλιάς με κλήρωση· γιατί αποφάσισαν να παίξουν αυτό το παιχνίδι. Προστάζει· «εσύ πιες, εσύ νέρωσε το κρασί, εσύ τραγούδα, εσύ φύγε, εσύ έλα». Υπακούω, για να μη χαλάσει εξαιτίας μου το παιχνίδι. «Έλα, κάνε ότι βρίσκεσαι σε άσχημη θέση.» Δεν το κάνω· και ποιος θα με αναγκάσει να το κάνω; Πάλι συμφωνήσαμε να παίζουμε την ιστορία με τον Αγαμέμνονα και τον Αχιλλέα. Αυτός που κάνει τον Αγαμέμνονα μου λέει «πήγαινε στον Αχιλλέα και άρπαξε τη Βρισηίδα». Πηγαίνω. «Έλα». Έρχομαι. Όπως, δηλαδή, φερόμαστε στους υποθετικούς συλλογισμούς, έτσι πρέπει να κάνουμε και στη ζωή. «Ας πούμε ότι είναι νύχτα». Ας πούμε. «Τι συμβαίνει λοιπόν; Είναι μέρα;» Όχι· γιατί υπέθεσα ότι είναι νύχτα. «Ας πούμε ότι εσύ υποθέτεις ότι είναι νύχτα». Ας πούμε. «Αλλά θεώρησε και ότι

- ἔστιν.” οὐκ ἀκολουθεῖ τῇ ὑποθέσει. οὕτως καὶ ἐν-
 ταῦθα. “ἔστω σε εἶναι δυστυχῆ.” ἔστω. “ἄρ’ οὖν
 ἀτυχῆς <εἶ;” ναι. “τί οὖν; κακοδαμονεῖς;” ναι.
 “ἀλλὰ καὶ ὑπόλαβε ὅτι ἐν κακοῖς εἶ.” οὐκ ἀκο-
 14 λουθεῖ τῇ ὑποθέσει· καὶ ἄλλο <εἶ; > με κωλύει. Μέ-
 χρι πόσου οὖν ὑπακουστέον τοῖς τοιούτοις; μέχρις
 ἂν οὐ λυσιτελῆ, τοῦτο δ’ ἔστιν μέχρις ἂν οὐ σώζω
 15 τὸ πρέπον καὶ κατάλληλον. λοιπὸν οἱ μὲν εἰσι κα-
 καύστηροι καὶ κακοστόμαχοι καὶ λέγουσιν “ἐγὼ
 οὐ δύναμαι παρὰ τούτῳ δειπνεῖν, ἵν’ αὐτοῦ ἀνέ-
 χομαι καθ’ ἡμέραν διηγουμένου, πῶς ἐν Μυσίᾳ
 ἐπολέμησεν. “διηγησάμην σοι, ἀδελφέ, πῶς ἐπὶ τὸν
 λόφον ἀνέβην· πάλιν ἄρχομαι πολιορκεῖσθαι!”
 16 ἄλλος λέγει “ἐγὼ δειπνήσαι θέλω μᾶλλον καὶ
 17 ἀκούειν αὐτοῦ ὅσα θέλει ἀδολεσχοῦντος”. καὶ σὺ
 σύγκρινε ταύτας τὰς ἀξίας· μόνον μηδὲ <ν> βα-
 ρούμενος ποιεῖ, μὴ θλιβόμενος μηδ’ ὑπολαμβάνων
 ἐν κακοῖς εἶναι· τοῦτο γὰρ οὐδεὶς σε ἀναγκάζει.
 18 καπνὸν πεποιήκεν ἐν τῷ οἰκήματι; ἂν μέτριον, με-
 νῶ· ἂν λίαν πολὺν, ἐξέρχομαι. τούτου γὰρ μεμνη-
 σθαι καὶ κρατεῖν, ὅτι ἡ θύρα ἦνοιχται. ἀλλὰ “μὴ
 19 οἶκει ἐν Νικοπόλει”. οὐκ οἰκῶ. “μηδ’ ἐν Ἀθήναις.”
 20 οὐδ’ ἐν Ἀθήναις. “μηδ’ ἐν Ῥώμῃ.” οὐδ’ ἐν Ῥώμῃ.
 “ἐν Γυάροις οἶκει.” οἰκῶ. ἀλλὰ πολὺς μοι καπνὸς
 φαίνεται τὸ ἐν Γυάροις οἰκεῖν. ἀποχωρῶ, ὅπου μ’
 21 οὐδεὶς κωλύσει οἰκεῖν· ἐκεῖνη γὰρ ἡ οἰκησις παντὶ

είναι νύχτα». Δεν συμφωνεί με την υπόθεση. Έτσι κι εδώ. «Ας πούμε ότι είσαι δυστυχισμένος.» Ας πούμε. «Συνεπώς, είσαι άτυχος;» Ναι. «Επομένως; Είσαι κακότευχος;» Ναι. «Αλλά θεώρησε ότι είσαι και σε άσχημη θέση». Δεν συμφωνεί αυτό με την υπόθεση· επιπλέον, υπάρχει άλλος⁴⁶ που με εμποδίζει.

Μέχρι ποιο σημείο, λοιπόν, πρέπει να υπακούμε σε τέτοιες εντολές; Για όσο ωφελεί· δηλαδή μέχρι εκεί που διατηρώ το σωστό και την ευπρέπεια. Επιπλέον, κάποιιοι είναι στριμμένοι και με ευαίσθητο στομάχι και λένε «εγώ δεν μπορώ να δειπνώ στο σπίτι αυτού εδώ, για να ανέχομαι να τον ακούω κάθε μέρα να διηγείται πώς πολέμησε στη Μυσία: “σου διηγήθηκα, αδελφέ, πώς ανέβηκα στο λόφο· πάλι αρχίζουν να με πολιορκούν”». Άλλος λέει «Εγώ προτιμώ να δειπνήσω και να ακούω τις φλυαρίες του». Εσύ, τώρα, σύγκρινε αυτές τις εκτιμήσεις· μόνο μην το κάνεις με αγανάκτηση, ούτε με θλίψη, ούτε με την ιδέα ότι είσαι σε άσχημη θέση· γιατί κανείς δεν σε αναγκάζει να το κάνεις αυτό. Έχει καπνό στο σπίτι κάποιιοι; Αν είναι λίγος, θα μείνω· αν είναι πάρα πολύς, βγαίνω έξω. Αυτό να θυμάστε και να συγκαταείτε· ότι η πόρτα είναι ανοιχτή. Κάποιος όμως λέει «μη μένετε στη Νικόπολη». Δεν μένω. «Ούτε στην Αθήνα». Ούτε στην Αθήνα. «Ούτε στη Ρώμη». Ούτε στη Ρώμη. «Να μένετε στα Γυάρα»⁴⁷. Μένω. Αλλά η διαμονή στα Γυάρα μου φαίνεται σαν να έχει πολύ καπνό το σπίτι. Φεύγω για εκεί, όπου κανείς δεν θα με εμποδίσει να μένω· γιατί εκείνη η διαμονή είναι ανοιχτή για ό-

- ἦνοικται. καὶ τὸ τελευταῖον χιτωνάριον, τοῦτ' ἔστι
 τὸ σωματίον, τούτου ἀνωτέρω οὐδενὶ οὐδὲν εἰς ἐμέ
 22 ἔξειστιν. διὰ τοῦτο ὁ Δημήτριος εἶπεν τῷ Νέρωνι
 23 “ἀπειλεῖς μοι θάνατον, σοὶ δ' ἡ φύσις”. ἂν δὲ τὸ
 σωματίον θαυμάσω, δοῦλον ἐμαυτὸν παραδέδωκα·
 24 ἂν τὸ κτησεῖδιον, δοῦλον. εὐθύς γὰρ ἐμαυτὸς κατ'
 ἐμαυτοῦ δηλῶ, τίτιν ἄλωτός εἰμι. ὡς ὁ ὄφεις ἐάν
 συσπᾶ τὴν κεφαλὴν, λέγω “ἐκεῖνο αὐτοῦ τύπτε ὁ
 φυλάσσει”. καὶ σὺ γίγνωσκε, ὅτι ὁ ἂν φυλάσσειν
 25 ἐθέλης, κατ' ἐκεῖνο ἐπιβήσεται σοὶ ὁ κύριος. τού-
 των μεμνημένος τίνα ἔτι κολακεύσεις ἢ φοβήσῃ;
 26 Ἄλλὰ θέλω καθῆσθαι ὅπου οἱ συγκλητικοί. Ὁρᾶς
 ὅτι σὺ σαυτῷ στενοχωρίαν παρέχεις, σὺ σαυτὸν
 27 θλίβεις; Πῶς οὖν ἄλλως θεωρήσω καλῶς ἐν τῷ
 ἀμφιθεάτρῳ; Ἄνθρωπε, καὶ μὴ θεώρει καὶ οὐ μὴ
 θλιβῆς. τί πράγματα ἔχεις; ἢ μικρὸν ἐκδεξαι καὶ
 ἀχθείσης τῆς θεωρίας κάθισον εἰς τοὺς τῶν συγ-
 28 κλητικῶν τόπους καὶ ἠλιάζου. καθόλου γὰρ ἐκεῖ-
 νου μέμνησο, ὅτι ἑαυτοὺς θλίβομεν, ἑαυτοὺς στενο-
 χωροῦμεν, τοῦτ' ἔστιν τὰ δόγματα ἡμᾶς θλίβει
 29 καὶ στενοχωρεῖ. ἐπεὶ τί ἐστὶν αὐτὸ τὸ λοιδορεῖσθαι;
 παραστάς λίθον λοιδορεῖ· καὶ τί ποιήσεις; ἂν οὖν
 τις ὡς λίθος ἀκούῃ, τί ὄφελος τῷ λοιδοροῦντι; ἂν
 30 δ' ἔχη τὴν ἀσθένειαν τοῦ λοιδορουμένου ὁ λοιδο-
 ρῶν ἐπιβάθραν, τότε ἀνύει τι. “περίσχισον αὐτόν.”
 τί λέγεις αὐτόν; τὸ ἱμάτιον λάβε, περίσχισον.
 31 “ὑβρίν σοι πεποιήκα.” καλῶς σοὶ γένοιτο. ταῦτα
 ἐμελέτα Σωκράτης, διὰ τοῦτο ἐν ἔχων πρόσωπον

λους. Και πέρα από το τελευταίο ρουχάκι, δηλαδή το ασήμαντο σώμα μου, κανείς δεν έχει εξουσία πάνω μου. Γι' αυτό ο Δημήτριος είπε στο Νέρωνα «με απειλείς με θάνατο· κι εσένα η φύση». Κι αν θαυμάσω το ασήμαντο σώμα μου, έχω κάνει τον εαυτό μου δούλο· αν θαυμάσω την ασήμαντη περιουσία μου, το ίδιο. Γιατί αμέσως φανερώνω, εις βάρος μου, πού είμαι ευάλωτος. Όπως, όταν το φίδι συσπά το κεφάλι του, λέω «χτύπα το σημείο που πάει να προστατέψει». Και συ να ξέρεις ότι ο αφέντης σου θα επιτεθεί σ' εκείνο που θέλεις να προστατέψεις. Αν θαμάσαι αυτά, ποιον θα κολακέψεις ή θα φοβηθείς πλέον;

Όμως θέλω να κάτσω εκεί που κάθονται οι συγκλητικοί. –Βλέπεις ότι εσύ στενοχωρείς τον εαυτό σου, ότι εσύ τον καταπιέζεις; –Πώς αλλιώς θα έχω καλή θέα στο αμφιθέατρο; –Άνθρωπε, ούτε να πας στο θέατρο, ούτε να καταπιεστείς. Γιατί δημιουργείς προβλήματα στον εαυτό σου; Ή, περίμενε λίγο, κι όταν τελειώσει το θέαμα, κάτσε στις θέσεις των συγκλητικών και λιάσου. Γενικά να θαμάσαι ότι τους εαυτούς μας πιέζουμε, τους εαυτούς μας στενοχωρούμε· δηλαδή, οι κρίσεις μας μας πιέζουν και μας στενοχωρούν. Γιατί, τι σημαίνει να σε κοροϊδεύουν; Στάσου δίπλα σε μια πέτρα και κοροϊδέυέ την και τι θα καταφέρεις; Γιατί, αν κανείς ακούει όσο η πέτρα, τι όφελος έχει όποιος κοροϊδεύει; Αν όμως, όποιος κοροϊδεύει, έχει πάτημα την αδυναμία του άλλου, τότε κάτι πετυχαίνει. «Γδύστον». Γιατί λες «αυτόν»; Πάρε το πανωφόρι του· γδύστον. «Σε έχω προσβάλει». Καλά έκανες. Αυτά μελετούσε ο Σωκράτης· γι' αυτό είχε συνεχώς

32 αεί διετέλει. ἡμεῖς δὲ θέλομεν πάντα μᾶλλον ἀ-
 σκεῖν καὶ μελετᾶν ἢ ὅπως ἀπαραπόδιστοι καὶ
 ἐλεύθεροι ἐσόμεθα. “παράδοξα λέγουσιν οἱ φιλό-
 σοφοι.” ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις τέχναις οὐκ ἔστι παρά-
 33 δοξα; καὶ τί παραδοξότερόν ἐστιν ἢ κεντεῖν τινος
 τὸν ὀφθαλμόν, ἵνα ἴδῃ; εἴ τις ἀπείρω τῶν ἰατρι-
 κῶν τοῦτο εἶπεν, οὐκ ἂν κατεγέλα τοῦ λέγοντος;
 τί οὖν θαυμαστόν εἰ καὶ ἐν φιλοσοφίᾳ πολλὰ τῶν
 ἀληθῶν παράδοξα φαίνεται τοῖς ἀπείροις;

κς. Τίς ὁ βιωτικὸς νόμος.

- 1 Ἄναγιγνώσκοντος δὲ τοὺς ὑποθετικοὺς ἔφη Νό-
 μος ὑποθετικὸς ἐστὶ καὶ οὗτος τὸ ἀκόλουθον τῇ
 ὑποθέσει παραδέχεσθαι. πολὺ πρότερον δὲ νόμος
 βιωτικὸς ἐστὶν οὗτος τὸ ἀκόλουθον τῇ φύσει πράτ-
 2 τειν. εἰ γὰρ ἐπὶ πάσης ὕλης καὶ περιστάσεως
 βουλόμεθα τηρῆσαι τὸ κατὰ φύσιν, δῆλον ὅτι ἐν
 παντὶ στοχαστέον τοῦ μήτε τὸ ἀκόλουθον ἡμᾶς
 ἐκφυγεῖν μήτε παραδέξασθαι τὸ μαχόμενον. πρῶ-
 3 τον οὖν ἐπὶ τῆς θεωρίας γυμνάζουσιν ἡμᾶς οἱ
 φιλόσοφοι ὅπου ῥᾶον, εἶτα οὕτως ἐπὶ τὰ χαλε-
 πώτερα ἄγουσιν. ἐνταῦθα γὰρ οὐδέν ἐστι τὸ
 ἀνθελκον ὡς πρὸς τὸ ἀκολουθῆσαι τοῖς διδασκο-
 μένοις, ἐπὶ δὲ τῶν βιωτικῶν πολλὰ τὰ περισπῶν-
 4 τα. γελοῖος οὖν ὁ λέγων πρῶτον βούλεσθαι ἐπ’

την ίδια έκφραση. Εμείς, όμως, θέλουμε μάλλον να ασκούμε και να μελετάμε τα πάντα, εκτός από το πώς θα είμαστε ανεμπόδιστοι και ελεύθεροι. «Παράδοξα πράγματα λένε οι φιλόσοφοι». Στις άλλες τέχνες δεν υπάρχουν παράδοξα; Και ποιο πράγμα είναι πιο παράδοξο από το νατσιμπάς το μάτι κάποιου για να δει; Αν το έλεγε αυτό κάποιος σε έναν ανίδεο από ιατρική, δεν θα γελούσε μαζί του; Γιατί, λοιπόν, προκαλεί κατάπληξη αν, και μέσα στη φιλοσοφία, πολλά αληθινά φαίνονται παράδοξα στους ανίδεους;

26. Ποιος είναι ο νόμος της ζωής;

Καθώς κάποιος διάβαζε τους υποθετικούς συλλογισμούς, είπε⁴⁸ νόμος της υπόθεσης είναι και η αποδοχή αυτού που συνεπάγεται η υπόθεση. Πολύ πιο σημαντικός νόμος, που αφορά τη ζωή, είναι να πράττουμε το σύμφωνο με τη φύση. Γιατί, αν θέλουμε, σε κάθε θέμα και περίπτωση, να τηρούμε τη συμφωνία με τη φύση, είναι φανερό ότι, σε καθετί, πρέπει να σκοπεύουμε, ώστε ούτε να αποφεύγουμε το σύμφωνο με τη φύση ούτε να αποδεχόμαστε ό,τι είναι σε αντίφαση μ' αυτήν. Οι φιλόσοφοι, λοιπόν, μας εξασκούν πρώτα στη θεωρία, γιατί είναι ευκολότερο· έπειτα, από εκεί, μας οδηγούν στα δυσκολότερα· γιατί, εδώ⁴⁹ δεν υπάρχει κάτι, που να μας εμποδίζει να ακολουθούμε αυτά που μας διδάσκουν, αλλά στα βιωτικά ζητήματα υπάρχουν πολλά, που μας αποσπούν την προσοχή. Είναι γελοίος, λοιπόν, όποιος λέει ότι θέ-

5 ἐκείνων· οὐ γὰρ ῥάδιον ἄρχεσθαι ἀπὸ τῶν χαλε-
 πωτέρων. καὶ τοῦτον ἀπολογισμὸν ἔδει φέρειν
 πρὸς τοὺς γονεῖς τοὺς ἀγανάκτουντας ἐπὶ τῷ
 φιλοσοφεῖν τὰ τέχνα. “οὐκοῦν ἀμαρτάνω, πάτερ,
 καὶ οὐκ οἶδα τὸ ἐπιβάλλον ἐμαυτῷ καὶ προσήκον·
 εἰ μὲν οὐδὲ μαθητὸν ἔστιν οὐδὲ διδακτόν, τί μοι
 ἐγκαλεῖς; εἰ δὲ διδακτόν, δίδασκε· εἰ δὲ σὺ μὴ
 6 δύνασαι, ἄφες με μαθεῖν παρὰ τῶν λεγόντων εἰδέ-
 ναι. ἐπεὶ τί δοκεῖς; ὅτι θέλω<ν> περιπίπτω κακῶ
 καὶ ἀποτυγχάνω τοῦ ἀγαθοῦ; μὴ γένοιτο. τί οὖν
 7 ἔστι τὸ αἴτιον τοῦ ἀμαρτάνειν με; ἡ ἄγνοια. οὐ θέ-
 λεις οὖν ἀποθῶμαι τὴν ἄγνοιαν; τίνα πώποτε ὀρ-
 γὴν ἐδίδαξε τὰ κυβερνητικά, τὰ μουσικά; τὰ βιω-
 8 τικά οὖν διὰ τὴν ὀργὴν σου δοκεῖς ὅτι μαθη-
 σομαι;” Ταῦτα ἐκείνῳ μόνῳ λέγειν ἔξεστι τῷ τοι-
 9 αύτην ἐπιβολὴν ἐνηνοχότι. εἰ δέ τις μόνον ἐπιδεί-
 κνυσθαι θέλων ἐν συμποσίῳ ὅτι οἶδεν τοὺς ὑποθε-
 τικοὺς ἀναγιγνώσκει ταῦτα καὶ προσέρχεται τοῖς
 10 φιλοσόφοις, οὗτος ἄλλο τι πράσσει ἵνα αὐτὸν συγ-
 κλητικὸς παρακατακειμένος θαυμάσει; ἐκεῖ γὰρ
 τῷ ὄντι αἱ μεγάλαι ὑλαὶ εἰσι καὶ οἱ ἐνθάδε πλοῦτοι
 ἐκεῖ παίγνια δοκοῦσιν. διὰ τοῦτο ἐκεῖ δύσκολον
 κρατῆσαι τῶν αὐτοῦ φαντασιῶν, ὅπου τὰ ἐκ<σ>εῖ-
 11 οντα μεγάλα. ἐγὼ τινα οἶδα κλαίοντα Ἐπαφρο-
 δίτου τῶν γονάτων ἀπτόμενον καὶ λέγοντα
 ταλαιπωρεῖν ἀπολελεῖσθαι γὰρ αὐτῷ μηδέν, εἰ μὴ

λει να αρχίσει με αυτά τα τελευταία· γιατί δεν είναι εύκολο να αρχίζουμε από τα δυσκολότερα. Και αυτή είναι η απάντηση που πρέπει να δίνουμε στους γονείς που αγανακτούν, επειδή τα παιδιά τους ασχολούνται με τη φιλοσοφία. «Λοιπόν, πατέρα, σφάλω και δεν γνωρίζω το σωστό και το ταιριαστό· αν, όμως, αυτό ούτε μαθαίνεται ούτε διδάσκεται, τότε τι με κατηγορείς; Αν είναι κάτι που διδάσκεται, δίδαξέ το μου· αν όμως δεν μπορείς εσύ, άσε με να το μάθω από αυτούς που λένε ότι το γνωρίζουν. Έπειτα, τι νομίζεις; Ότι θέλω και κάνω το κακό και αποτυγχάνω στο καλό; Ποτέ. Ποια είναι λοιπόν η αιτία των σφαλμάτων μου; Η άγνοια. Μήπως δεν θέλεις να αποδιώξω την άγνοιά μου; Ποιον δίδαξε ποτέ μέχρι τώρα η οργή την τέχνη της διακυβέρνησης, τη μουσική; Νομίζεις, λοιπόν, ότι με την οργή σου θα μάθω την τέχνη της ζωής;»

Αυτά μπορεί να τα λέει μόνο εκείνος που έχει δεσμευτεί με τέτοια προσήλωση στη φιλοσοφία. Αν βέβαια κάποιος, επειδή θέλει μόνο να κάνει επίδειξη στο συμπόσιο, ότι γνωρίζει τους υποθετικούς συλλογισμούς, ότι τους διαβάξει και επισκέπτεται τους φιλοσόφους, τι άλλο κάνει, παρά όσα χρειάζεται για να τον θαυμάσει κάποιος συγκλητικός που κάθεται κοντά; Γιατί, πράγματι, εκεί βρίσκονται τα σπουδαία θέματα· και τα εδώ⁵⁰ πλούτη, εκεί⁵¹ φαίνονται παιχνίδια. Γι' αυτό είναι δύσκολο να ελέγξει κανείς τις εντυπώσεις του εκεί, όπου οι αφορμές για τη διάσπαση της προσοχής είναι μεγάλες. Εγώ γνωρίζω κάποιον που, κλαίγοντας, άγγιζε τα γόνατα

- ἑκατὸν πεντήκοντα μυριάδας. τί οὖν ὁ Ἐπα-
 12 φροδίτος; κατεγέλασεν ὡς ὑμεῖς; οὐδ' ἄλλ' ἐπιθαυ-
 μάσας λέγει "τάλας, πῶς οὖν ἐσιώπας, πῶς ἐκαρ-
 13 τέρεις;" Ταράξας δὲ τὸν ἀναγιγνώσκοντα τοὺς
 ὑποθετικούς καὶ γελάσαντος τοῦ ὑποθεμένου αὐτῷ
 τὴν ἀνάγνωσιν Σεαυτοῦ, ἔφη, καταγελαῖς· οὐ προ-
 εγγύμασας τὸν νεανίσκον οὐδ' ἔγνως εἰ δύναται
 14 τούτοις παρακολουθεῖν, ἀλλ' ὡς ἀναγνώστη αὐτῷ
 χρῆ. τί οὖν, ἔφη, μὴ δυναμένη διανοία συμπεπλεγ-
 μένου ἐπικρίσει παρακολουθεῖν ἔπαινον πιστεύ-
 ομεν, φόγον πιστεύομεν, ἐπικρίσιν περὶ τῶν καλῶς
 ἢ κακῶς γινομένων; κἄν τινα κακῶς λέγη, οὗτος
 ἐπιστρέφεται, κἄν ἐπαινῆ τινα, ἐπαίρεται; ἐν τοῖς
 15 οὕτως μικροῖς μὴ εὐρίσκων τὸ ἐξῆς; αὕτη οὖν
 ἀρχὴ τοῦ φιλοσοφεῖν, αἴσθησις τοῦ ἰδίου ἡγεμο-
 νικοῦ πῶς ἔχει· μετὰ γὰρ τὸ γινῶναι ὅτι ἀσθενῶς
 οὐκ ἔτι θελήσει χρῆσθαι αὐτῷ πρὸς τὰ μεγάλα.
 16 νῦν δὲ μὴ δυνάμενοί τινες τὸν φωμὸν καταπίνειν
 σύνταξιν ἀγοράσαντες ἐπιβάλλονται ἐσθίειν. διὰ
 τοῦτο ἐμοῦσιν ἢ ἀπε<π>τοῦσιν· εἶτα στρόφοι καὶ
 17 κατάρροιαί καὶ πυρετοὶ ἔδει δ' ἐφιστάνειν, εἰ
 δύνανται. ἀλλ' ἐν μὲν θεωρίᾳ ῥάδιον ἐξελέγξαι τὸν

του Επαφροδίτου, και έλεγε ότι ζει βασανισμένα· γιατί του είχαν μείνει μόνο ενάμισι εκατομμύριο σηστέριοι. Τι έκανε λοιπόν ο Επαφρόδιτος; Γέλασε με τα λόγια του όπως εσείς; Όχι· αλλά του είπε με θαυμασμό· «δύστυχε· και πώς δεν μιλούσες; Πώς το άντεχες;»

Μια φορά, που έκανε να χάσει τον ειρμό του ένας σπουδαστής, που διάβαζε τους υποθετικούς συλλογισμούς, κι αυτός που τον είχε βάλει να διαβάσει γέλασε, «με τον εαυτό σου», είπε², «γελάς· δεν προγύμνασες τον νεαρό, ούτε ήξερες αν μπορεί να καταλάβει τίποτε, αλλά τον μεταχειρίζεσαι ως αναγνώστη». Τι κάνουμε, λοιπόν, είπε, με ένα μυαλό που δεν μπορεί να παρακολουθήσει μια κρίση πάνω σ' ένα σύνθετο συλλογισμό; Εμπιστευόμαστε τον έπαινό του, τον φόγο του, την κριτική του για όσα γίνονται καλά ή άσχημα; Αν κακολογήσει κάποιον, αυτός του δίνει σημασία, κι αν επαινέσει κάποιον, το παίρνει επάνω του; Τη στιγμή που αυτός δεν μπορεί να βρει τη λογική ακολουθία σε τόσο μικρά ζητήματα; Αυτό, λοιπόν, είναι το εναρκτικό σημείο της φιλοσοφίας, να ξέρει, δηλαδή, κανείς, ποια είναι η δύναμη του πνεύματός του· γιατί, όταν ξέρει ότι είναι αδύναμο, δεν θα θελήσει πια να το χρησιμοποιήσει στα σοβαρά ζητήματα. Τώρα, ενώ κάποιοι δεν μπορούν να καταπιούν μια μπουκιά, αγοράζουν ολόκληρη πραγματεία και προσπαθούν να τη φάνε με το ζόρι. Γι' αυτό κάνουν εμετό ή παθαίνουν δυσπεψία· μετά ακολουθούν κολικοί, συνάχια και πυρετοί. Έπρεπε, όμως, πρώτα να φροντίσουν να μάθουν αν είναι ικανοί. Αλλά, στη μεν θεωρία, είναι εύκολο να

οὐκ εἰδόντα, ἐν δὲ τοῖς κατὰ τὸν βίον οὔτε παρέχει
 18 δὲ Σωκράτης ἔλεγεν ἀνεξέταστον βίον μὴ ζῆν.

κζ'. Ποσαχῶς αἱ φαντασίαι γίνονται καὶ τίνα
 πρόχειρα πρὸς αὐτὰ<ς> βοηθήματα
 παρασκευαστέον.

- 1 Τετραχῶς αἱ φαντασίαι γίνονται ἡμῖν ἢ γὰρ
 ἔστι τινὰ <καὶ> οὕτως φαίνεται ἢ οὐκ ὄντα οὐδὲ
 φαίνεται ὅτι ἔστιν ἢ ἔστι καὶ οὐ φαίνεται ἢ οὐκ
 2 ἔστι καὶ φαίνεται. λοιπὸν ἐν πᾶσι τούτοις εὐστο-
 χεῖν ἔργον ἐστὶ τοῦ πεπαιδευμένου. ὅτι δ' ἂν ἢ τὸ
 θλίβον, ἐκεῖνω δεῖ προσάγειν τὴν βοήθειαν. εἰ
 σοφίσματα ἡμᾶς Πυρρώνεια καὶ Ἀκαδημαϊκὰ τὰ
 θλίβοντά ἐστιν, ἐκεῖνοις προσάγωμεν τὴν βοήθει-
 3 αν· εἰ αἱ τῶν πραγμάτων πιθανότητες, καθ' ἃς
 φαίνεται τίνα ἀγαθὰ οὐκ ὄντα, ἐκεῖ τὴν βοήθειαν
 ζητῶμεν· εἰ ἔθος ἐστὶ τὸ θλίβον, πρὸς ἐκεῖνο τὴν
 4 βοήθειαν ἀνευρίσκειν πειρατέον. τί οὖν πρὸς ἔθος
 5 ἔστιν εὐρίσκειν βοήθημα; τὸ ἐναντίον ἔθος. ἀκούεις
 τῶν ἰδιωτῶν λεγόντων “τάλας ἐκεῖνος, ἀπέθανεν·
 ἀπώλετο ὁ πατὴρ αὐτοῦ, ἢ μήτηρ· ἐξεκόπη, ἀλλὰ
 6 καὶ ἄωρος καὶ ἐπὶ ξένης”. ἄκουσον τῶν ἐναντιῶν
 λόγων, ἀπόσπασον σεαυτὸν τούτων τῶν φωνῶν,

ελέγξει κανείς αυτόν που δεν ξέρει, στις υποθέσεις, όμως, της ζωής ούτε προσφέρεται κανείς για έλεγχο, και μισούμε αυτόν που μας μαλώνει. Και ο Σωκράτης έλεγε να μη ζούμε ανεξέταστη ζωή⁵³.

27. Με πόσους τρόπους δημιουργούνται οι εντυπώσεις και ποια πρόχειρα βοηθήματα πρέπει να ετοιμάσουμε γι' αυτές;

Με τέσσερις τρόπους αποκτάμε εντυπώσεις: δηλαδή, ή υπάρχουν μερικά πράγματα και φαίνεται ότι υπάρχουν ή, ούτε υπάρχουν ούτε φαίνεται ότι υπάρχουν ή, υπάρχουν κι αυτό δεν φαίνεται ή, δεν υπάρχουν και φαίνεται ότι υπάρχουν. Επομένως, καθήκον του μορφωμένου είναι να είναι εύστοχος σε όλα αυτά. Και ό,τι είναι αυτό που μας βασανίζει, εκεί πρέπει να κατευθύνουμε τη βοήθεια. Αν αυτά που μας βασανίζουν, είναι τα σοφίσματα του Πύρωνα και της Ακαδημείας, εκεί ας την κατευθύνουμε· αν είναι η απατηλότητα των πραγμάτων, εξαιτίας της οποίας μερικά πράγματα φαίνονται ότι είναι καλά, ενώ δεν είναι, γι' αυτήν ας αναζητήσουμε βοήθεια· αν, αυτό που μας βασανίζει, είναι μια συνήθεια, ενάντια σε εκείνη ας προσπαθήσουμε να βρούμε βοήθεια. Ποια βοήθεια, λοιπόν, μπορούμε να βρούμε εναντίον της συνήθειας; Την αντίθετη συνήθεια. Ακούς τους συνηθισμένους ανθρώπους να λένε «ο δύστυχος εκείνος, πέθανε· χάθηκε ο πατέρας του, η μητέρα του· χάθηκε, από πάνω, πριν την ώρα του, και σε ξένη χώρα». Άκουσε τα

- ἀντίθετος τῷ ἔθει τὸ ἐναντίον ἔθος. πρὸς τοὺς σοφιστικούς λόγους τὰ λογικά καὶ τὴν ἐν τούτοις γυμνασίαν καὶ τριβὴν, πρὸς τὰς τῶν πραγμάτων πιθανότητας τὰς προλήψεις ἐναργεῖς ἐσηγημέναις
- 7 καὶ προχειροῦς ἔχειν δεῖ. Ὅταν θάνατος φαίνεται κακόν, πρόχειρον ἔχειν ὅτι τὰ κακὰ ἐκκλίνειν
- 8 καθήκει καὶ ἀναγκαῖον ὁ θάνατος. τί γὰρ ποιήσω; ποῦ γὰρ αὐτὸν φύγω; ἔστω ἐμὲ εἶναι Σαρπηδόνα τὸν τοῦ Διός, ἴν' οὕτως γενναίως εἶπω "ἀπελθὼν ἢ αὐτὸς ἀριστεῦσαι θέλω ἢ ἄλλῳ παρασχεῖν ἀφορμὴν τοῦ ἀριστεῦσαι· εἰ μὴ δύναμαι κατορθῶσαί τι αὐτός, οὐ φθονήσω ἄλλῳ τοῦ ποιῆσαι τι γενναῖον". ἔστω ταῦτα ὑπὲρ ἡμᾶς, ἐκεῖνο οὐ πίπτει
- 9 εἰς ἡμᾶς; καὶ ποῦ φύγω τὸν θάνατον; μηνύσατέ μοι τὴν χώραν, μηνύσατε ἀνθρώπους, εἰς οὓς ἀπέλθω, εἰς οὓς οὐ παραβάλλει, μηνύσατε ἐπαοιδὴν· εἰ μὴ ἔχω, τί με θέλετε ποιεῖν; οὐ δύναμαι
- 10 τὸν θάνατον ἀποφυγεῖν· τὸ φοβεῖσθαι αὐτὸν μὴ ἀποφύγω, ἀλλ' ἀποθάνω πενθῶν καὶ τρέμων; αὐτὴ γὰρ γένεσις πάθους θέλειν τι καὶ μὴ γίνεσθαι.
- 11 ἔνθεν ἂν μὲν δύναμαι τὰ ἐκτὸς μετατιθέναι πρὸς τὴν βούλησιν τὴν ἑμαυτοῦ, μετατίθῃμι· εἰ δὲ μὴ,

αντίθετα λόγια· αποσπάσου απ' αυτές τις εκφράσεις· βάλε απέναντι στη συνήθεια την αντίθετη συνήθεια. Απέναντι στα σοφιστικά επιχειρήματα βάλε τη λογική, την άσκηση και την ενασχόληση μ' αυτήν· απέναντι στην απατηλότητα των πραγμάτων πρέπει να έχουμε τις έμφυτες ιδέες μας ξεκάθαρες, φρεσκοπλυμένες και έτοιμες.

Όταν ο θάνατος φαίνεται κακό πράγμα, να έχεις έτοιμη την έμφυτη ιδέα ότι είναι καθήκον μας να αποστρεφόμεστε τα κακά και ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος. Και τι να κάνω; Πού να πάω, λοιπόν, να τον αποφύγω; Ας πούμε ότι εγώ είμαι ο Σαρπηδόνας, ο γιος του Δία, για να μπορώ να πω τόσο γενναία «αφού φεύγω, θέλω ή εγώ να βγω πρώτος ή να δώσω σε άλλον την ευκαιρία να βγει πρώτος· αν δεν μπορώ να κατορθώσω κάτι εγώ, δεν θα εμποδίσω άλλον να κάνει κάτι γενναίο»⁵⁴. Ας πούμε ότι αυτά είναι πέρα από τις δυνάμεις μας· δεν μπορεί εκείνο⁵⁵ να emπίπτει στις δυνατότητές μας; Και πού να αποφύγω το θάνατο; Δείξτε μου τη χώρα, δείξτε μου ανθρώπους όπου μπορώ να πάω, όπου δεν πηγαίνει ο θάνατος· δείξτε μου το μαγικό τραγούδι που τον διώχνει· αν δεν το έχω, τι θέλετε να κάνω; Δεν μπορώ να αποφύγω το θάνατο· να μην αποφύγω το φόβο μου γι' αυτόν, αλλά να πεθάνω θρηνώντας και τρέμοντας; Γιατί τότε γεννιέται το πάθος, όταν θέλεις, δηλαδή, κάτι, και δεν γίνεται. Έτσι, αν μπορώ να αλλάξω τα εξωτερικά πράγματα και να τα κάνω σύμφωνα με τη θέλησή μου, τα αλλάζω· αν όχι, θέλω να τυ-

- 12 τὸν ἐμποδιζόντα ἐκτυφλώσαι θέλω. πέφυκε γὰρ ὁ ἄνθρωπος μὴ ὑπομένειν ἀφαιρεῖσθαι τοῦ ἀγαθοῦ,
- 13 μὴ ὑπομένειν περιπίπτειν τῷ κακῷ. εἶτα τὸ τελευταῖον, ὅταν μῆτε <τὰ> πράγματα μεταθεῖναι δυνηθῶ μῆτε τὸν ἐμποδιζόντα ἐκτυφλώσαι, κάθῃμαι καὶ στένω καὶ ὄν δύναμαι λαιδορῶ, τὸν Δία καὶ τοὺς θεοὺς τοὺς ἄλλους· εἰ γὰρ μὴ ἐπιστρέφονταί μοι, τί ἐμοὶ καὶ αὐτοῖς; “ναί· ἀλλ’ ἀσεβῆς ἔσῃ”. τί οὖν μοι χειρὸν ἔσται, ὧν ἔστι μοι νῦν; τὸ σύνολον ἐκείνου μεμνήσθαι, ὅτι, ἐὰν μὴ ἐν τῷ αὐτῷ ἢ τὸ εὐσεβὲς καὶ συμφέρον, οὐ δύναται σωθῆναι τὸ εὐσεβὲς ἐν τινι. ταῦτα οὐ δοκεῖ ἐπείγοντα;
- 15 Ἐρχέσθω καὶ ἀπαντάτω Πυρρώνειος καὶ Ἀκαδημαϊκός. ἐγὼ μὲν γὰρ τὸ ἐμὸν μέρος οὐκ ἄγω σχολὴν πρὸς ταῦτα οὐδὲ δύναμαι συνηγορῆσαι τῇ συνηθείᾳ. εἰ καὶ περὶ ἀγριδίου πραγμάτιον εἶχον,
- 16 ἄλλον ἂν παρεκάλεσα τὸν συνηγορήσοντα· τίني οὖν ἀρχοῦμαι κατὰ τὸν τόπον; πῶς μὲν αἰσθησις γίνεται, πρότερον δι’ ὅλων ἢ ἀπὸ μέρους, ἴσως οὐκ οἶδα ἀπολογίσασθαι, ταράσσει δέ με ἀμφοτέρω. ὅτι
- 17 δ’ ἐγὼ καὶ σὺ οὐκ ἐσμέν οἱ αὐτοί, λίαν ἀκριβῶς οἶδα πόθεν τοῦτο; οὐδέποτε καταπίνειν τι θέλων ἐκεῖ φέρω τὸν φωμόν, ἀλλ’ ὧδε· οὐδέποτ’ ἄρτον θέλων λαβεῖν τὸ σάρον ἔλαβον, ἀλλ’ αἰεὶ ἐπὶ τὸν ἄρτον ἔρχομαι ὡς πρὸς σκοπόν. ὑμεῖς δ’ αὐτοὶ οἱ τὰς αἰσθήσεις ἀναιρουῦντες ἄλλο τι ποιεῖτε; τίς

φλώσω αυτόν που μ' εμποδίζει. Γιατί ο άνθρωπος, από τη φύση του, δεν αντέχει να του αφαιρούν το καλό, δεν αντέχει να πέφτει στο κακό. Έπειτα, στο τέλος, αφού ούτε τα πράγματα μπορώ να αλλάξω ούτε αυτόν που με εμποδίζει να τυφλώσω, κάθομαι και αναστενάζω και βρίζω όποιον μπορώ, το Δία και τους άλλους θεούς: γιατί, αν δεν με νοιάζονται, τότε τι σχέση έχω εγώ μ' αυτούς; «Ναι· αλλά θα είσαι ασεβής». Και τι χειρότερο από τα τωρινά θα μου συμβεί; Γενικά, πρέπει να θυμόμαστε ότι, αν δεν πάνε μαζί η ευσέβεια και το συμφέρον, δεν μπορεί να παραμείνει κάποιος ευσεβής. Αυτές οι σκέψεις δεν σου φαίνονται άμεσης προτεραιότητας;

Ας έρθει κι ας απαντήσει ο οπαδός του Πύρρωνα και της Ακαδημείας. Γιατί εγώ, απ' τη μεριά μου, δεν έχω χρόνο για τέτοια, ούτε μπορώ να γίνω συνήγορος των συνηθισμένων αντιλήψεων. Αφού, αν είχα ένα προβληματάκι για ένα χωραφάκι, θα καλούσα άλλον για συνήγορό μου. Σε τι αρκούμαι λοιπόν; Σ' ό,τι αφορά το θέμα μου. Πώς δημιουργείται η αίσθηση από όλο το σώμα ή από μερικά σημεία του; Ίσως να μην ξέρω να απαντήσω, αλλά και οι δυο απόψεις με προκαλούν. Ξέρω με μεγάλη ακρίβεια ότι εγώ κι εσύ δεν είμαστε ίδιοι. Από πού το ξέρω; Όταν θέλω να καταπιώ κάτι, ποτέ δεν πηγαίνω εκεί τη μπουκιά⁵⁶, αλλά εδώ⁵⁷ όταν θέλω να πάρω φωμί ποτέ δεν παίρνω τη σκούπα, αλλά πάντα πηγαίνω στο φωμί σαν να έχω σημαδέψει. Εσείς, όμως, οι ίδιοι⁵⁸ που αναιρείτε τις αισθήσεις, κάνετε κάτι άλλο; Ποιος από σας, ενώ ήθελε να πάει στο λουτρό, πήγε στο

- 20 ὑμῶν εἰς βαλανεῖον ἀπελθεῖν θέλων εἰς μυλῶνα ἀπῆλθεν; Τί οὖν; οὐ δεῖ κατὰ δύναμιν καὶ τούτων ἀντέχεσθαι, τοῦ τηρῆσαι τὴν συνήθειαν, τοῦ πε-
- 21 φράχθαι πρὸς τὰ κατ' αὐτῆς; Καὶ τίς ἀντιλέγει; ἀλλὰ τὸν δυνάμενον, τὸν σχολάζοντα· τὸν δὲ τρέμοντα καὶ ταρασσόμενον καὶ ῥηγνύμενον ἔσωθεν τὴν καρδίαν ἄλλω τινὶ δεῖ προσευκαιρεῖν.

κη'. Ὅτι οὐ δεῖ χαλεπαίνειν ἀνθρώποις καὶ τίνα τὰ μικρὰ καὶ μεγάλα ἐν ἀνθρώποις.

- 1 Τί ἐστὶν αἴτιον τοῦ συγκατατίθεσθαί τινι; τὸ
- 2 φαίνεσθαι ὅτι ὑπάρχει. τῷ οὖν φαινομένῳ ὅτι οὐχ ὑπάρχει συγκατατίθεσθαι οὐχ οἷόν τε. διὰ τί; ὅτι ἡ φύσις αὕτη ἐστὶ τῆς διανοίας τοῖς μὲν ἀληθέσιν ἐπινεύειν, τοῖς δὲ ψευδέσι δυσαρεστεῖν, πρὸς δὲ τὰ
- 3 ἀδηλα ἐπέχειν. τίς τούτου πίστις; “πάθε, εἰ δύνασαι, νῦν ὅτι νύξ ἐστίν.” οὐχ οἷόν τε. “ἀπόπαθε ὅτι
- 4 ἡμέρα ἐστίν.” οὐχ οἷόν τε. “πάθε ἢ ἀπόπαθε ἀπὸ τοῦ ἀρτίους εἶναι τοὺς ἀστέρας.” οὐχ οἷόν τε. ὅταν οὖν τις συγκατατιθῆται τῷ ψεύδει, ἴσθι ὅτι οὐκ ἤθελεν ψεύδει συγκαταθέσθαι· πᾶσα γὰρ ψυχὴ ἄκουσα στέρεται τῆς ἀληθείας, ὡς λέγει Πλάτων
- 5 ἀλλὰ ἔδοξεν αὐτῷ τὸ ψεῦδος ἀληθές. ἄγε ἐπὶ δὲ τῶν πράξεων τί ἔχομεν τοιοῦτον οἷον ἐνθάδε τὸ

μύλο; Επομένως; Δεν πρέπει, όσο μπορούμε, να εμμένουμε και στη διατήρηση της κοινής αντίληψης, και στην άμυνα απέναντι σε όσα είναι αντίθετα σ' αυτήν; Και ποιος έχει αντίρρηση; Μόνο αυτός που έχει την ικανότητα και τον ελεύθερο χρόνο για ν' ασχοληθεί μ' αυτά· ενώ, αυτός που τρέμει και συγχλονίζεται και σπάει μέσα του η καρδιά του, πρέπει να διαθέσει τον ελεύθερο χρόνο του σε κάτι άλλο.

28. Δεν πρέπει να οργιζόμαστε με τους ανθρώπους· και ποια είναι τα ασήμαντα και τα σημαντικά για τους ανθρώπους;

Για ποιο λόγο καταφάσκουμε σε κάτι; Επειδή φαίνεται ότι υπάρχει. Επομένως, δεν είναι δυνατό να καταφάσκουμε σε κάτι, που φαίνεται ότι δεν υπάρχει. Γιατί; Επειδή αυτή είναι η φύση της διάνοιας· δηλαδή, να συμφωνεί με τα αληθινά, να μην ικανοποιείται με τα ψευδή, και να αναστέλλει τις κρίσεις για τα αμφίβολα. Ποια είναι η απόδειξη γι' αυτό; «Φαντάσου, αν μπορείς, ότι τώρα είναι νύχτα». Δεν μπορώ. «Φαντάσου ότι δεν είναι μέρα». Δεν μπορώ. «Φαντάσου ότι ο αριθμός των άστρων είναι ή δεν είναι άρτιος». Δεν μπορώ. Όταν, λοιπόν, κάποιος καταφάσκει στο φέμα, να ξέρεις ότι δεν ήθελε να συγκατατεθεί στο φέμα· γιατί, όπως λέει ο Πλάτωνας⁵⁹, κάθε ψυχή στερείται την αλήθεια χωρίς να το θέλει· όμως, αυτός πήρε το φέμα για αλήθεια. Στις πράξεις, όμως, έχουμε κάτι τέτοιο, όπως εδώ την αλή-

ἀληθές ἢ τὸ φεῦδος; τὸ καθήκον καὶ παρὰ τὸ κα-
 θήκον, τὸ συμφέρον καὶ τὸ ἀσύμφορον, τὸ κατ' ἐμέ
 6 καὶ οὐ κατ' ἐμέ καὶ ὅσα τούτοις ὅμοια. “οὐ δύ-
 ναται οὖν τις δοκεῖν μὲν, ὅτι συμφέρει αὐτῷ, μὴ
 7 αἰρεῖσθαι δ' αὐτό;” οὐ δύναται. πῶς ἢ λέγουσα καὶ
 μανθάνω μὲν οἶα δρᾶν μέλλω κακά, θυμὸς δὲ
 κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων; ὅτι αὐτὸ τοῦτο,
 τῷ θυμῷ χαρίσασθαι καὶ τιμωρήσασθαι τὸν ἄνδρα,
 συμφορώτερον ἡγεῖται τοῦ σώσαι τὰ τέχνα. “ναί·
 8 ἀλλ' ἐξηπάτηται.” δεῖξον αὐτῇ ἐναργῶς ὅτι ἐξη-
 πάτηται καὶ οὐ ποιήσει· μέχρι δ' ἂν οὐ μὴ δει-
 κνύης, τίμῃ ἔχει ἀκολουθῆσαι ἢ τῷ φαινομένῳ;
 9 οὐδενί τί οὖν χαλεπαίνει αὐτῇ, ὅτι πεπλάνηται
 <ἦ> ταλαίπωρος περὶ τῶν μεγίστων καὶ ἔχισ ἀντὶ
 ἀνθρώπου γέγονεν; οὐχὶ δ', εἴπερ ἄρα, μᾶλλον
 ἐλεεῖς, ὡς τοὺς τυφλοὺς ἐλεοῦμεν, ὡς τοὺς χῶ-
 λούς, οὕτως τοὺς τὰ κυριώτατα τετυφλωμένους
 10 καὶ ἀποκεχωλωμένους; “Ὅστις οὖν τούτου μέμνη-
 ται καθαρῶς ὅτι ἀνθρώπῳ μέτρον πάσης πράξεως
 τὸ φαινόμενον λοιπὸν ἢ καλῶς φαίνεται ἢ κακῶς·
 εἰ καλῶς, ἀνέγκλητός ἐστιν· εἰ κακῶς, αὐτὸς
 ἐζημιῶται· οὐ δύναται γὰρ ἄλλος μὲν εἶναι ὁ πε-
 πλανημένος, ἄλλος δ' ὁ βλαπτόμενος, οὐδενὶ ὀργι-

θεια ή το φέμα; Το καθήκον και την παράβαση του καθήκοντος, το συμφέρον και το ασύμφορο, το κατάλληλο για μένα κι αυτό που δεν είναι, και όσα είναι όμοια μ' αυτά. «Δεν μπορεί, λοιπόν, κάποιος να θεωρεί κάτι συμφέρον, αλλά να μην το επιλέγει;» Δεν μπορεί. Τι εννοεί αυτή που λέει

και μαθαίνω ποια κακά πρόκειται να κάνω,

αλλά ο θυμός είναι δυνατότερος από τις σκέψεις μου,⁶⁰

Ότι, ακριβώς, θεωρεί περισσότερο συμφέρον να ενδώσει στο θυμό και να εκδικηθεί τον άνδρα της, παρά να σώσει τα παιδιά της. «Ναι· αλλά έχει εξαπατηθεί». Απόδειξέ της καθαρά ότι έχει εξαπατηθεί και δεν θα το κάνει· όσο, όμως, δεν της το αποδεικνύεις, τι άλλο, εκτός από αυτό που της φαίνεται αληθινό, μπορεί να κάνει; Τίποτε. Γιατί, λοιπόν, οργίζεσαι μ' αυτήν; Επειδή έχει κάνει λάθος η δύστυχη για τα πιο σημαντικά πράγματα, και έχει γίνει οχιά αντί για άνθρωπος; Γιατί, περισσότερο, να μη νιώθεις οίκτο γι' αυτήν; Όπως νιώθουμε οίκτο για τους τυφλούς ή τους κουτσούς, έτσι δεν νιώθουμε οίκτο και γι' αυτούς που είναι τυφλοί στα σπουδαιότερα ζητήματα και τυφλωμένοι από οργή;

Όποιος, λοιπόν, έχει στο μυαλό του καθαρά ότι, για τον άνθρωπο, μέτρο κάθε πράξης είναι ό,τι φαίνεται (κάτι, επομένως, γίνεται αντιληπτό ή ορθά ή λάθος· αν η αντίληψη είναι ορθή, ο άνθρωπος δεν κατηγορείται· αν είναι λανθασμένη, ζημιώνεται ο ίδιος· γιατί, δεν γίνεται άλλος να σφάλει κι άλλος να βλάπτεται), με κανέναν δεν θα οργιστεί, με κανέναν δεν θα θυμώσει, κανέναν δεν

- σθήσεται, οὐδενὶ χαλεπανεῖ, οὐδένα λοιδορήσει, οὐδένα μέμφεται, οὐ μισήσει, οὐ προσκόψει οὐδενί·
 II ὥστε καὶ τὰ οὕτω μεγάλα καὶ δεινὰ ἔργα ταύτην ἔχει τὴν ἀρχήν, τὸ φαινόμενον; ταύτην οὐδ'
 12 ἄλλην. ἢ Ἰλιάς οὐδέν ἐστιν ἢ φαντασία καὶ χρήσις φαντασιῶν. ἐφάνη τῷ Ἀλεξάνδρῳ ἀπάγειν τοῦ Μενελάου τὴν γυναῖκα, ἐφάνη τῇ Ἐλένῃ ἀκολουθῆσαι αὐτῷ. εἰ οὖν ἐφάνη τῷ Μενελάῳ παθεῖν ὅτι κέρδος ἐστὶ τοιαύτης γυναικὸς στερηθῆναι, τί ἂν ἐγένετο; ἀπολώλει ἢ Ἰλιάς οὐ μόνον ἀλλὰ καὶ ἡ
 14 Ὀδύσεια. Ἐκ τοιούτου οὖν μικροῦ πράγματος ἤρτηται τὰ τηλικαῦτα; Τίνα δὲ καὶ λέγεις τὰ τηλικαῦτα; πολέμους καὶ στάσεις καὶ ἀπωλείας πολλῶν ἀνθρώπων καὶ κατασκαφὰς πόλεων; καὶ
 15 τί μέγα ἔχει ταῦτα; Οὐδέν; Τί δ' ἔχει μέγα πολλοὺς βοῦς ἀποθανεῖν καὶ πολλὰ πρόβατα καὶ πολλὰς καλιάς χελιδόνων ἢ πελαργῶν ἐμπρησθῆναι καὶ κατασκαφῆναι; Ὅμοια οὖν ἐστὶ ταῦτα ἐκείνοις; Ὅμοιάτατα σώματα ἀπόλετο ἀνθρώπων καὶ βοῶν καὶ προβάτων οἰκημάτια ἐνεπρήσθη ἀνθρώπων καὶ πελαργῶν νεοσσιαί· τί μέγα ἢ δεινόν; ἢ δεῖξόν μοι τί διαφέρει οἰκία ἀνθρώπου καὶ νεοσσιαῖ πελαργοῦ ὡς οἰκησις. Ὅμοιον οὖν ἐστὶ πελαργὸς καὶ ἄνθρωπος; Τί λέγεις; κατὰ τὸ σῶμα ὁμοιότατον. πλὴν ὅτι μὲν ἐκ δοκῶν καὶ κεραμιδῶν καὶ πλίνθων οἰκοδομεῖται τὰ οἰκίδια, ἢ δ' ἐκ ῥάβδων καὶ πηλοῦ.

θα βρίσει, κανέναν δεν θα κατηγορήσει, δεν θα μισήσει, κανέναν δεν θα προσβάλει. Αυτή, επομένως, είναι η προέλευση και των τόσο μεγάλων και φοβερών έργων, το φαινόμενο; Αυτή και καμιά άλλη. Η Ιλιάδα δεν είναι τίποτε άλλο, παρά εντύπωση και χρήση των εντυπώσεων. Ήρθε στον Αλέξανδρο η ιδέα να κλέψει τη γυναίκα του Μενέλαου· η Ελένη σκέφτηκε να τον ακολουθήσει. Εάν, λοιπόν, μια ιδέα είχε κάνει το Μενέλαο να νιώσει πως είναι κέρδος να στερηθεί μια τέτοια γυναίκα, τι θα γινόταν; Θα είχε χαθεί όχι μόνο η Ιλιάδα αλλά και η Οδύσσεια. — Από κάτι τόσο ασήμαντο έχουν εξαρτηθεί τόσο σημαντικά; — Ποια λες τόσο σημαντικά; Τους πολέμους, τους ξεσηκωμούς, το χαμό πολλών ανθρώπων και τις καταστροφές πόλεων; Και τι σημαντικό έχουν αυτά; — Τίποτε; — Τι το σημαντικό έχει να σκοτωθούν πολλά βόδια, πολλά πρόβατα, να καούν και να καταστραφούν πολλές φωλιές χελιδονιών ή πελαργών; Όμοια είναι, λοιπόν, αυτά μ' εκείνα; — Εντελώς. Χάθηκαν σώματα ανθρώπων στη μια περίπτωση· στην άλλη σώματα βοδιών και προβάτων· στη μια κάηκαν τα σπιτάκια των ανθρώπων· στην άλλη οι φωλιές των πελαργών. Τι σημαντικό ή φοβερό υπάρχει σ' αυτό; Ή, δείξε μου, σε τι διαφέρουν το σπίτι του ανθρώπου και η φωλιά του πελαργού, ως κατοικία. — Είναι όμοια πράγματα, λοιπόν, ο πελαργός και ο άνθρωπος; — Τι λες; Στο σώμα μοιάζουν πάρα πολύ· μόνο που τα σπιτάκια κτίζονται με δοκάρια, κεραμίδια και πλιθιά, ενώ η φωλιά με ξύλα και πηλό.

- 19 Οὐδενὶ οὖν διαφέρει ἄνθρωπος πελαργοῦ; Μὴ γένοιτο· ἀλλὰ τούτοις οὐ διαφέρει. Τίμ οὖν διαφέρει;
- 20 Ζήτει καὶ εὐρήσεις, ὅτι ἄλλω διαφέρει. ὅρα μὴ τῷ παρακολουθεῖν οἷς ποιεῖ, ὅρα μὴ τῷ κοινωνικῶ, μὴ τῷ πιστῶ, τῷ αἰδήμον, τῷ ἀσφαλεῖ, τῷ συνετῶ. ποῦ οὖν τὸ μέγα ἐν ἀνθρώποις κακὸν καὶ ἀγαθόν; ὅπου ἡ διαφορὰ. ἂν σφίξῃται τοῦτο καὶ περιτετειχισμένον μένη καὶ μὴ διαφθείρηται τὸ αἰδήμον μηδὲ τὸ πιστόν μηδὲ τὸ συνετόν, τότε σφίξεται καὶ αὐτός· ἂν δ' ἀπολλύηται τι τούτων
- 22 καὶ ἐκπολιορκῆται, τότε καὶ αὐτὸς ἀπόλλυται. καὶ τὰ μεγάλα πράγματα ἐν τούτῳ ἐστίν. ἔπταισεν μεγάλη ὁ Ἀλέξανδρος, ὅτ' ἐπῆλθον φασιν οἱ Ἕλληνες καὶ ὅτε ἐπόρθουν τὴν Τροίαν καὶ ὅτε οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ ἀπώλλυντο; οὐδαμῶς· δι' ἄλλοτριον γὰρ ἔργον πταίει οὐδεὶς· ἀλλὰ τότε πελαργῶν νεοσσιαὶ ἐπορθοῦντο. πταῖσμα δ' ἦν, ὅτε ἀπώλεσε τὸν αἰδήμονα, τὸν πιστόν, τὸν φιλόξενον,
- 24 τὸν κόσμιον. πότε ἔπταισεν ὁ Ἀχιλλεύς; ὅτε ἀπέθανεν ὁ Πάτροκλος; μὴ γένοιτο· ἀλλ' ὅτε ὠργίζετο, ὅτε κορασιδίον ἔκλαεν, ὅτ' ἐπελάθετο ὅτι παρέστιν οὐκ ἐπὶ τὸ ἐρωμέναις κτᾶσθαι, ἀλλ' ἐπὶ τὸ
- 25 πολεμεῖν. ταῦτ' ἐστὶ τὰ ἀνθρωπικὰ πταίσματα, τοῦτό ἐστίν ἡ πολιορκία, τοῦτό ἐστὶ κατασκαφή, ὅταν τὰ δόγματα τὰ ὀρθὰ καθαιρηθῆται, ὅταν ἐκεῖνα
- 26 διαφθείρηται. Ὅταν οὖν γυναῖκες ἄγωνται καὶ παιδιὰ αἰχμαλωτιζῆται καὶ ὅταν αὐτοὶ κατασφάζωνται, ταῦτα οὐκ ἔστι κακά; Πόθεν τοῦτο προσ-
- 27

Σε τίποτε, λοιπόν, δεν διαφέρει ο άνθρωπος από τον πελαργό; -Όχι βέβαια· αλλά σ' αυτά δεν διαφέρουν. -Σε τι διαφέρουν τότε; -Ψάξε και θα βρεις ότι σε άλλο διαφέρουν. Πρόσεξε μήπως διαφέρουν στην κατανόηση αυτών που κάνουν, μήπως στην κοινωνικότητά τους, στην αξιοπιστία, στον αυτοσεβασμό, στο άσφαλτο, στη σύνεση. Πού, λοιπόν, βρίσκεται στους ανθρώπους το μεγάλο κακό και καλό; Όπου και η διαφορά. Αν αυτή διατηρείται και μένει προστατευμένη, και δεν καταστρέφεται ο αυτοσεβασμός ούτε η αξιοπιστία ούτε η σύνεση, τότε σώζεται και ο άνθρωπος· αν όμως χάνεται και εκπορθείται κάτι από αυτά, τότε χάνεται κι αυτός. Και τα σημαντικά πράγματα βρίσκονται εκεί. Έφταιξε πολύ ο Αλέξανδρος, που κατέπλευσαν οι Έλληνες ως επιδρομείς, που κατέστρεψαν την Τροία και χάθηκαν τ' αδέρφια του; Με κανένα τρόπο· γιατί κανείς δεν φταίει για το σφάλμα του άλλου· επομένως καταστράφηκαν μόνο φωλιές πελαργών. Ήταν, όμως, σφάλμα που έχασε τον αυτοσεβασμό του, την αξιοπιστία του, το σεβασμό για τη φιλοξενία, την αξιοπρέπειά του. Πότε έφταιξε ο Αχιλλέας; Όταν σκοτώθηκε ο Πάτροκλος; Όχι βέβαια· αλλά, όταν οργιζόταν, όταν έκλαιγε για την κοπελίτσα, όταν ξέχασε ότι βρισκόταν εκεί, όχι για να βρει ερωμένες, αλλά για να πολεμάει. Αυτά είναι τα ανθρώπινα σφάλματα· αυτό είναι η πολιορκία· αυτό είναι η εκθεμελίωση· όταν, δηλαδή, καταπίπτουν οι ορθές κρίσεις, όταν εκείνες καταστρέφονται. - Όταν συλλαμβάνονται γυναίκες, αιχμαλωτίζονται παιδιά και σφάζονται άνδρες, δεν είναι δεινά

- 28 δοξάζεις; κάμὲ διδάξον. Οὐ· ἀλλὰ πόθεν σὺ λέγεις
 29 ὅτι οὐκ ἔστι κακά; Ἔλθωμεν ἐπὶ τοὺς κανόνας,
 30 φέρε τὰς προλήψεις. Διὰ τοῦτο γὰρ οὐκ ἔστιν
 29 ἱκανῶς θαυμάσαι τὸ γινόμενον. ὅπου βάρη κρίναι
 30 θέλομεν, οὐκ εἰκῆ κρίνομεν· ὅπου τὰ εὐθέα καὶ
 στρεβλά, οὐκ εἰκῆ· ἀπλῶς ὅπου διαφέρει ἡμῖν
 30 γινῶναι τὸ κατὰ τὸν τόπον ἀληθές, οὐδέποθ' ἡμῶν
 οὐδεὶς οὐδὲν εἰκῆ ποιήσει. ὅπου δὲ τὸ πρῶτον καὶ
 μόνον αἴτιόν ἐστι τοῦ κατορθοῦν ἢ ἀμαρτάνειν,
 τοῦ εὐροεῖν ἢ δυσροεῖν, τοῦ ἀτυχεῖν ἢ εὐτυχεῖν,
 ἐνθάδε μόνον εἰκαῖοι καὶ προπετεῖς. οὐδαμοῦ ὁμοι-
 31 ὄν τι ζυγῶ, οὐδαμοῦ ὁμοιόν τι κανόνι, ἀλλὰ τι
 ἐφάνη καὶ εὐθύς ποιῶ τὸ φανέν. κρείστων γὰρ εἰμι
 τοῦ Ἀγαμέμνονος ἢ τοῦ Ἀχιλλέως, ἴν' ἐκεῖνοι
 μὲν διὰ τὸ ἀκολουθῆσαι τοῖς φαινομένοις τοιαῦτα
 32 κακά ποιήσωσι καὶ πάθωσι, ἐμοὶ δὲ μὴ ἀρχῆ τὸ
 φαινόμενον; καὶ ποία τραγωδία ἄλλην ἀρχὴν ἔχει;
 Ἄτρεὺς Εὐριπίδου τί ἐστίν; τὸ φαινόμενον. Οἰδί-
 33 πους Σοφοκλέους τί ἐστίν; τὸ φαινόμενον. Φοῖνιξ;
 τὸ φαινόμενον. Ἰππόλυτος; τὸ φαινόμενον. τούτου
 οὖν μηδεμίαν ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι τίνος ὑμῖν δο-
 κεῖ; τίνες δὲ λέγονται οἱ παντὶ τῶ φαινομένῳ ἀκο-
 λουθοῦντες; Μαινόμενοι. Ἡμεῖς οὖν ἄλλο τι ποιού-
 μεν;

όλα αυτά; -Πού στηρίζεις αυτή την άποψη; Μάθε μου και μένα. -'Όχι' πώς, όμως, λες εσύ ότι δεν είναι δεινά; -Ας πάμε στους κανόνες: φέρε τις έμφυτες ιδέες σου.

Να γιατί δεν θα εκπλαγούμε αρκετά με ό,τι συμβαίνει. Όταν θέλουμε να ξεχωρίσουμε τα βάρη, δεν το κά-
νουμε τυχαία: ούτε όταν ξεχωρίζουμε το ίσιο και το
στραβό. Με δυο λόγια, όπου μας ενδιαφέρει να γνωρί-
ζουμε την αλήθεια σε συγκεκριμένο ζήτημα, ποτέ, κα-
νείς από μας, δεν θα κάνει τίποτε τυχαία. Όπου υπει-
σέρχεται η κύρια και μόνη αιτία για να ενεργούμε σω-
στά ή να σφάλουμε, να ευημερούμε ή να δυστυχούμε,
να κακοτυχούμε ή να ευτυχούμε, εκεί μόνο ενεργούμε
μάταια και απερίσκεπτα. Πουθενά δεν υπάρχει κάτι ό-
μοιο με ζυγαριά ή με χάρακα: απλώς, μου έρχεται μια
ιδέα κι αμέσως την κάνω πράξη. Είμαι, άραγε, καλύτε-
ρος από τον Αγαμέμνονα ή τον Αχιλλέα, ώστε εκείνοι
να προκαλέσουν και να πάθουν τέτοιες συμφορές, γιατί
ακολούθησαν τις εμπνεύσεις τους, ενώ εγώ αρκούμαι
απλώς στη δική μου; Και ποια τραγωδία έχει άλλη αρ-
χή; Ο Ατρέας του Ευριπίδη τι είναι; Η ξαφνική ιδέα. Ο
Οιδίποδας του Σοφοκλή τι είναι; Η ξαφνική ιδέα. Ο
Φοίνικας; Η ξαφνική ιδέα. Ο Ιππόλυτος; Η ξαφνική ιδέα.
Τι λογής άνθρωπος, νομίζετε, δε νοιάζεται καθόλου γι'
αυτήν; Πώς ονομάζονται αυτοί που ακολουθούν κάθε
έμπνευσή τους; -Τρελλοί. -Εμείς, λοιπόν, κάνουμε κάτι
άλλο;

κθ'. Περὶ εὐσταθείας.

- 1 Οὐσία τοῦ ἀγαθοῦ προαίρεσις ποιὰ, τοῦ κακοῦ
 2 προαίρεσις ποιὰ. τί οὖν τὰ ἐκτός; ὕλαι τῆ προ-
 3 αιρέσει, περὶ ἧς ἀναστρεφομένη τεύξεται τοῦ ἰδίου
 4 ἀγαθοῦ ἢ κακοῦ. πῶς τοῦ ἀγαθοῦ τεύξεται; ἂν
 5 τὰς ὕλας μὴ θαυμάσῃ. τὰ γὰρ περὶ τῶν ὕλῶν
 6 δόγματα ὀρθὰ μὲν ὄντα ἀγαθὴν ποιεῖ τὴν προ-
 7 αίρεσιν, στρεβλὰ δὲ καὶ διεστραμμένα κακὴν.
 8 τοῦτον τὸν νόμον ὁ θεὸς τέθεικεν καὶ φησὶν “εἴ τι
 9 ἀγαθὸν θέλεις, παρὰ σεαυτοῦ λάβε”. σὺ λέγεις
 10 “οὐ· ἀλλὰ παρ’ ἄλλου”. μή, ἀλλὰ παρὰ σεαυτοῦ.
 11 λοιπὸν ὅταν ἀπειλῇ ὁ τύραννος καὶ μὴ καλῇ,
 12 λέγω “τίνι ἀπειλεῖ;” ἂν λέγῃ “δήσω σε”, φημί ὅτι
 13 “ταῖς χερσὶν ἀπειλεῖ καὶ τοῖς ποσίν”. ἂν λέγῃ
 14 “τραχηλοκοπήσω σε”, λέγω “τῷ τραχήλῳ ἀπει-
 15 λεῖ”. ἂν λέγῃ “εἰς φυλακὴν σε βαλῶ”, “ὄλω τῷ
 16 σαρχιδίῳ”. κἄν ἐξορισμὸν ἀπειλῇ, τὸ αὐτό. Σοὶ
 17 οὖν οὐδὲν ἀπειλεῖ; Εἰ πέπονθα ὅτι ταῦτα οὐδὲν
 18 ἔστι πρὸς ἐμέ, οὐδὲν εἰ δὲ φοβοῦμαι τι τούτων,
 19 ἐμοὶ ἀπειλεῖ. τίνα λοιπὸν δέδοικα; τὸν τίνων ὄντα
 20 κύριον; τῶν ἐπ’ ἐμοί; οὐδὲ εἷς ἔστιν. τῶν οὐκ ἐπ’
 21 ἐμοί; καὶ τί μοι αὐτῶν μέλει; Ὑμεῖς οὖν οἱ φι-
 22 λόσοφοι διδάσκετε καταφρονεῖν τῶν βασιλέων; Μὴ
 23 γένοιτο. τίς ἡμῶν διδάσκει ἀντιποιεῖσθαι πρὸς
 24 αὐτούς, ὧν ἐκεῖνοι ἔχουσιν ἐξουσίαν; τὸ σωματίον
 25 λάβε, τὴν κτῆσιν λάβε, τὴν φήμην λάβε, τοὺς περὶ

29. Για τη σταθερότητα

Η ουσία του αγαθού, όπως και του κακού, είναι είδος βούλησης. Τι είναι, τότε, τα εξωτερικά πράγματα; Είναι υλικά για τη βούληση, με τα οποία, όταν καταπιάνεται, πετυχαίνει το δικό της καλό ή κακό. Πώς θα επιτύχει το καλό; Αν δεν θαυμάζει τα υλικά. Γιατί, όταν οι κρίσεις για τα υλικά είναι σωστές, κάνουν καλή τη βούληση, ενώ, όταν είναι στραβές και διεστραμμένες, κακή. Αυτό το νόμο τον έχει θέσει ο θεός και λέει «αν θέλεις κάτι καλό, πάρτο από σένα». Εσύ λες «όχι· θα το πάρω από άλλον». Μην το κάνεις· πάρτο μόνο από σένα. Στο εξής, όταν απειλεί ο τύραννος και με καλεί, λέω «ποιον απειλεί;» Αν λέει «θα σε δέσω», λέω ότι «απειλεί τα χέρια και τα πόδια μου». Αν λέει «θα σε αποκεφαλίσω», λέω «το λαιμό μου απειλεί». Αν λέει «θα σε ρίξω στη φυλακή», λέω «απειλεί όλο το ασήμαντο σώμα μου»· κι αν με απειλεί με εξορία, απαντώ το ίδιο. — Δεν σε απειλεί, λοιπόν, καθόλου; — Αν έχω νιώσει ότι αυτά δεν είναι τίποτε για μένα, δεν με απειλεί καθόλου· αν, όμως, φοβάμαι κάτι από αυτά, με απειλεί. Ποιον φοβάμαι ακόμη; Αυτόν που εξουσιάζει τι; Αυτά που εξαρτώνται από μένα; Δεν υπάρχει ούτε ένας τέτοιος. Αυτά που δεν εξαρτώνται από μένα; Και τι με νοιάζει γι' αυτά;

Επομένως, εσείς οι φιλόσοφοι διδάσχετε να περιφρονούμε τους βασιλιάδες; — Ποτέ. Ποιος από εμάς διδάσκει να διεκδικούμε όσα εξουσιάζουν; Πάρε το ασήμαντο σώ-

- ἐμέ λάβε ἄν τινας τούτων ἀναπειθῶ ἀντιποιεῖ-
 II σθαι, τῷ ὄντι ἐγκαλεῖτω μοι. “ναί· ἀλλὰ καὶ τῶν
 δογμάτων ἄρχειν θέλω.” καὶ τίς σοι ταύτην τὴν
 12 ἐξουσίαν δέδωκεν; ποῦ δύνασαι νικῆσαι δόγμα ἀλ-
 λότριον; “προσάγων”, φησὶν, “αὐτῷ φόβον νικῆ-
 σω.” ἀγνοεῖς ὅτι αὐτὸ αὐτὸ ἐνίκησεν, οὐχ ὑπ’
 13 ἄλλου ἐνικήθη· προαίρεσιν δὲ οὐδὲν ἄλλο νικῆσαι
 δύναται, πλὴν αὐτῆ ἑαυτήν. διὰ τοῦτο καὶ ὁ τοῦ
 θεοῦ νόμος κράτιστός ἐστι καὶ δικαιοτάτος· τὸ
 14 κρεῖσσον αἰεὶ περιγινέσθω τοῦ χειρόνος. “κρεῖττο-
 νές εἰσιν οἱ δέκα τοῦ ενός.” πρὸς τί; πρὸς τὸ δη-
 σαι, πρὸς τὸ ἀποκτεῖναι, πρὸς τὸ ἀπαγαγεῖν ὅπου
 θέλουσιν, πρὸς τὸ ἀφελέσθαι τὰ ὄντα. νικῶσιν
 15 τοῖνυν οἱ δέκα τὸν ἕνα ἐν τούτῳ, ἐν ᾧ κρεῖσσονές
 εἰσιν. ἐν τίνι οὖν χειρόνές εἰσιν; ἂν ὁ μὲν ἔχη
 δόγματα ὀρθά, οἱ δὲ μή. τί οὖν; ἐν τούτῳ δύνανται
 16 νικῆσαι; πόθεν; εἰ δ’ ἰστάμεθα ἐπὶ ζυγοῦ, οὐκ ἔδει
 τὸν βαρύτερον καθελκύσαι; Σωκράτης οὖν ἵνα πά-
 θη ταῦτα ὑπ’ Ἀθηναίων; Ἀνδράποδον, τί λέγεις
 τὸ Σωκράτης; ὡς ἔχει τὸ πρᾶγμα λέγε· ἵν’ οὖν τὸ
 Σωκράτους σωματίον ἀπαχθῆ καὶ συρῆ ὑπὸ τῶν
 17 ἰσχυροτέρων εἰς δεσμωτήριον καὶ κώνειόν τις δῶ
 τῷ σωματίῳ τῷ Σωκράτους κάκεινο ἀποφυγῆ;
 ταῦτά σοι φαίνεται θαυμαστά, ταῦτα ἄδικα, ἐπὶ
 18 τούτοις ἐγκαλεῖς τῷ θεῷ; οὐδὲν οὖν εἶχε Σω-
 κράτης ἀντὶ τούτων; ποῦ ἦν ἡ οὐσία αὐτῷ τοῦ

μα μου· πάρε την περιουσία μου· πάρε τη φήμη μου· πάρε αυτούς που είναι γύρω μου. Αν πείσω κάποιους απ' αυτούς να τα διεκδικούν, πράγματι, ας με κατηγορήσει. «Ναι· αλλά θέλω να εξουσιάζω και τις κρίσεις.» Και ποιος σου έδωσε αυτή την εξουσία; Πώς μπορείς να νικήσεις την κρίση του άλλου; «Φοβερίζοντάς τον, θα τη νικήσω». Αγνοείς ότι η ίδια η κρίση νίκησε τον εαυτό της και δεν νικήθηκε από άλλον και τη βούληση τίποτε άλλο, εκτός από τον εαυτό της, δεν μπορεί να τη νικήσει. Γι' αυτό και ο νόμος του θεού είναι πολύ καλός και πολύ δίκαιος· το καλύτερο πάντα θα νικά το χειρότερο. «Καλύτεροι είναι οι δέκα από τον ένα». Να κάνουν τι; Να φυλακίσουν, να σκοτώσουν, να οδηγήσουν όπου θέλουν, να αφαιρέσουν τα υπάρχοντα. Νικούν, λοιπόν, οι δέκα τον ένα, εκεί που είναι καλύτεροι. Και σε τι είναι χειρότεροι; Αν ο ένας έχει σωστές κρίσεις, ενώ αυτοί όχι. Επομένως; Εκεί μπορούν να νικήσουν; Από πού κι ως πού; Αν στεκόμασταν πάνω στη ζυγαριά, δεν θα έπρεπε ο βαρύτερος να τη γέρνει προς τα κάτω;

Να πάθει, όμως, ο Σωκράτης αυτά από τους Αθηναίους; Δούλε, γιατί λες «Σωκράτης»; Λέγε το πράγμα όπως είναι· κάποιοι ισχυρότεροι να αρπάξουν και να σύρουν στη φυλακή το ασήμαντο πράγμα που ήταν ο Σωκράτης, και να δώσει κάποιος κώνειο στο ασήμαντο σώμα του, κι εκείνο να παγώσει; Σου φαίνονται αυτά παράδοξα; Άδικα; Γι' αυτά κατηγορείς το θεό; Ο Σωκράτης δεν πήρε τίποτε σε αντάλλαγμα γι' αυτά; Πού ήταν γι' αυτόν η ουσία του αγαθού; Σε ποιον να δώσουμε

- ἀγαθοῦ; τίνοι προ<σ>σχῶμεν; σοὶ ἢ αὐτῶ; καὶ τί λέγει ἐκεῖνος; “ἐμὲ δ’ ἄνυτος καὶ Μέλητος ἀποκτείνει μὲν δύνανται, βλάψαι δ’ οὐ”. καὶ πάλιν “εἰ
 19 ταύτῃ τῶ θεῷ φίλον, ταύτῃ γινέσθω”. ἀλλὰ δεῖξον ὅτι χειρόνα ἔχων δόγματα κρατεῖ τοῦ κρείττονος ἐν δόγμασιν. οὐ δεῖξεις· οὐδ’ ἐγγύς. νόμος γὰρ τῆς φύσεως. καὶ τοῦ θεοῦ οὗτος τὸ κρεῖσσον αἰετὶ περιγινέσθω τοῦ χειρόνος. ἐν τίνοι; ἐν ᾧ κρεῖσσόν ἐ-
 20 στιν. σῶμα σώματος ἰσχυρότερον, οἱ πλείονες τοῦ
 21 ἑνός, ὁ κλέπτης τοῦ μὴ κλέπτου. διὰ τοῦτο καὶ γὰρ τὸν λύχνον ἀπώλεσα, ὅτι ἐν τῶ ἀγρυπνεῖν μου κρεῖσσων ἦν ὁ κλέπτης. ἀλλ’ ἐκεῖνος τοσοῦτου ὠνήσατο λύχνον· ἀντὶ λύχνου κλέπτης ἐγένετο, ἀντὶ λύχνου ἄπιστος, ἀντὶ λύχνου θηριώδης. τοῦ-
 22 το ἔδοξεν αὐτῶ λυσιτελεῖν. Ἔστω· ἀλλ’ εἴληπται μού τις τοῦ ἱματίου καὶ ἔλκει μ’ εἰς τὴν ἀγοράν, εἶτα ἐπικραυγάζουσιν ἄλλοι “φιλόσοφε, τί σε ὠφέληκε τὰ δόγματα; ἰδοὺ σύρῃ εἰς τὸ δεσμοστήριον,
 23 ἰδοὺ μέλλεις τραχηλοκοπεῖσθαι”. καὶ ποῖαν ἔπραξα ἂν εἰσαγωγὴν, ἴν’, ἂν ἰσχυρότερος ἐπιλάβηται μου τοῦ ἱματίου, μὴ σύρωμαι; ἵνα, ἂν με δέκα περισπάσαντες εἰς τὸ δεσμοστήριον ἐμβάλωσιν, μὴ
 24 ἐμβληθῶ; ἄλλο οὖν οὐδὲν ἔμαθον; ἔμαθον, ἵνα· πᾶν τὸ γινόμενον ἴδω ὅτι, ἂν ἀπροαίρετον ἦ, οὐ-

προσοχή; Σε σένα ή σ' αυτόν; Και τι λέει εκείνος; «Εμένα ο Άνυτος και ο Μέλητος μπορούν να με σκοτώσουν, αλλά δεν μπορούν να με βλάψουν»⁶¹. Και πάλι: «αν έτσι αρέσει στο θεό, έτσι ας γίνει»⁶². Αλλά, απόδειξε ότι κάποιος με χειρότερες κρίσεις υπερισχύει του καλύτερου σ' αυτές. Δεν θα το αποδείξεις· ούτε καν πλησιάζεις. Γιατί αυτός είναι νόμος της φύσης και του θεού· πάντα το καλύτερο να υπερισχύει του χειρότερου. Σε τι; Εκεί που είναι καλύτερο. Ένα σώμα είναι ισχυρότερο από κάποιο άλλο, οι περισσότεροι από τον ένα, ο κλέφτης από τον τίμιο. Γι' αυτό κι εγώ έχασα το λυχνάρι μου· επειδή ο κλέφτης άντεχε την αγρύπνια περισσότερο από μένα. Εκείνος, βέβαια, αγόρασε πολύ ακριβά το λυχνάρι· για ένα λυχνάρι έγινε κλέφτης· για ένα λυχνάρι αναξιόπιστος· για ένα λυχνάρι έγινε θηρίο. Νόμισε ότι αυτό του ωφελεί.

Ας είναι. Όμως, στην αγορά, κάποιος μ' έχει πιάσει από το πανωφόρι και με τραβάει· κι έπειτα οι άλλοι μου φωνάζουν «φιλόσοφε, τι σε ωφέλησαν οι κρίσεις; Να, σέρνεσαι στη φυλακή· να, θα σε αποκεφαλίσουν». Και ποια εισαγωγή στη φιλοσοφία θά 'πρεπε να μελετήσω, για να μη με πιάσει κάποιος ισχυρότερος από το πανωφόρι και με σέρνει; Ή, για να μην μπω στη φυλακή, αν με πιάσουν δέκα και με ρίξουν εκεί; Τίποτε άλλο δεν έμαθα; Έμαθα, για να καταλάβω ότι, αν, όλα όσα συμβαίνουν, βρίσκονται έξω από το χώρο της βούλησής μου, δεν έχουν καμιά σημασία για μένα. Στην περίπτω-

- 25 δέν ἐστὶ πρὸς ἐμέ. πρὸς τοῦτο οὖν οὐκ ὠφέλησαι;
τί οὖν ἐν ἄλλῳ ζητεῖς τὴν ὠφέλειαν ἢ ἐν ᾧ ἔμα-
26 θες; καθήμενος λοιπὸν ἐν τῇ φυλακῇ λέγω “οὗτος
ὁ ταῦτα κραυγάζων οὔτε τοῦ σημαينوμένου ἀκούει
οὔτε τῷ λεγομένῳ παρακολουθεῖ οὔτε ὅλως
μεμέληκεν αὐτῷ εἰδέναι περὶ τῶν φιλοσόφων τί
27 λέγουσιν ἢ τί ποιῶσιν. ἄφες αὐτόν.” “ἀλλ’ ἔξελθε
πάλιν ἀπὸ τῆς φυλακῆς.” εἰ μηκέτι χρειάν ἔχητέ
μου ἐν τῇ φυλακῇ, ἐξέρχομαι· ἂν πάλιν σχῆτε,
28 εἰσελεύσομαι. μέχρι τίνος; μέχρις ἂν οὐ λόγος
αἰρῆ συνειναί με τῷ σωματίῳ· ὅταν δὲ μὴ αἰρῆ,
29 λάβετε αὐτὸ καὶ ὑγιαίνετε. μόνον μὴ ἀλογίστως,
μόνον μὴ μαλακῶς, μὴ ἐκ τῆς τυχούσης προ-
φάσεως. πάλιν γὰρ ὁ θεὸς οὐ βούλεται· χρειάν γὰρ
ἔχει κόσμου τοιούτου, τῶν ἐπὶ γῆς ἀναστρεφο-
μένων τοιούτων. εἰ δὲ σημήνη τὸ ἀνακλητικὸν
ὡς τῷ Σωκράτει, πείθεσθαι δεῖ τῷ σημαίνοντι ὡς
30 στρατηγῷ. Τί οὖν; λέγειν δεῖ ταῦτα πρὸς τοὺς
31 πολλοὺς; Ἴνα τί; οὐ γὰρ ἀρκεῖ τὸ αὐτὸν πείθε-
σθαι; τοῖς γὰρ παιδίοις, ὅταν προσελθόντα κροτῆ
καὶ λέγη “σήμερον Σατορνάλια ἀγαθὰ”, λέγομεν
“οὐκ ἔστιν ἀγαθὰ ταῦτα”; οὐδαμῶς· ἀλλὰ καὶ
32 αὐτοὶ ἐπικροτοῦμεν. καὶ σὺ τοίνυν, ὅταν μεταπει-
σαί τινα μὴ δύνῃ, γίγνωσκε ὅτι παιδίον ἐστὶ καὶ
ἐπικρότει αὐτῷ· ἂν δὲ μὴ τοῦτο θέλη<ς>, σιώπα
33 λοιπόν. Τούτων δεῖ μεμνησθαι καὶ κληθέντα εἰς

ση, λοιπόν, αυτή, δεν έχεις ωφεληθεί καθόλου; Γιατί, λοιπόν, αναζητάς την ωφέλεια σε άλλο από αυτό που έμαθες; - Στο εξής, κλεισμένος στη φυλακή, λέω, «αυτός που κραυγάζει έτσι, ούτε το νόημα καταλαβαίνει ούτε τα λόγια παρακολουθεί, ούτε τον νοιάζει καθόλου να ξέρει για τους φιλοσόφους τι λένε ή τι κάνουν. Άστον αυτόν». «Αλλά βγες πάλι από τη φυλακή». Αν δεν με χρειάζεστε πια στη φυλακή, βγαίνω· αν με χρειαστείτε πάλι, θα μπω. Μέχρι πότε; Μέχρι τη στιγμή που ο λόγος ορίζει να συνυπάρχω με το ασήμαντο σώμα μου· όταν πια δεν θα το ορίζει, πάρτε το και γεια σας! Μόνο μην το κάνετε απερίσκεπτα· μόνο μην το κάνετε λιπόφυχα· μην το κάνετε με κάποιο τυχαίο πρόσχημα. Αφού, κι αυτό πάλι, δεν το θέλει ο θεός. Γιατί έχει ανάγκη από έναν τέτοιο κόσμο· από ανθρώπους που συμπεριφέρονται έτσι πάνω στη γη. Αν όμως δώσει το ανακλητήριο σήμα, όπως στην περίπτωση του Σωκράτη, πρέπει να υπακούμε σ' αυτόν που το δίνει, όπως στο στρατηγό.

Κι έπειτα; Πρέπει να τα λέω αυτά στους πολλούς; Για ποιο σκοπό; Δεν αρκεί να πείθομαι ο ίδιος; Και στα παιδιά, όταν έλθουν, χτυπώντας παλαμάκια και λέγοντας «σήμερα είναι τα καλά Σατουρνάλια», μήπως λέμε «δεν είναι καλά αυτά»; Σε καμιά περίπτωση· κι από πάνω, χτυπάμε κι εμείς οι ίδιοι παλαμάκια. Και συ λοιπόν, όταν δεν μπορείς ν' αλλάξεις τη γνώμη κάποιου, μάθε ότι είναι παιδί, και χειροκρότησέ τον αν δεν θέλεις, τότε σώπα.

Αυτά πρέπει να θυμάσαι· και, όταν βρεθείς σε κάποια

- 34 τινά τοιαύτην περίστασιν εἰδέναι, ὅτι ἐλήλυθεν ὁ καιρὸς τοῦ ἀποδείξαι, εἰ πεπαιδευμένα. νέος γὰρ ἀπὸ σχολῆς ἀπιὼν εἰς περίστασιν ὁμοίος ἔστι τῷ μεμελετηκῷ συλλογισμοῦς ἀναλύειν, κἄν τις εὐλυτον αὐτῷ προτείνῃ, λέγει “μᾶλλον μοι πεπλεγμένον κομφῶς προτείνατε, ἵνα γυμνασθῶ”. καὶ οἱ ἀθληταὶ τοῖς κούφοις νεανίσκοις δυσαρστοῦσιν·
- 35 “οὐ βαστάζει με”, φησὶν. οὗτός ἐστιν εὐφυῆς νέος. οὐ· ἀλλὰ καλέσαντος τοῦ καιροῦ κλάειν δεῖ καὶ λέγειν “ἤθελον ἔτι μανθάνειν”. τίνα; εἰ ταῦτα οὐκ ἔμαθες οὐχ ὥστ’ ἔργῳ δεῖξαι, πρὸς τί αὐτὰ ἔμαθες; ἐγὼ τινά οἶμαι τῶν καθημένων ἐνταῦθα ὠδίνειν αὐτὸν ἐφ’ ἑαυτοῦ καὶ λέγειν “ἐμοὶ νῦν περίστασιν μὴ ἔρχεσθαι τοιαύτην, ὅποια τούτῳ ἐλήλυθεν; ἐμὲ νῦν κατατριβῆναι καθήμενον ἐν γωνίᾳ δυνάμενον στεφανωθῆναι Ὀλύμπια; πότε τις ἐμοὶ καταγγελεῖ τοιοῦτον ἄγωνα;” οὕτως
- 37 ἔχειν ἔδει πάντας ὑμᾶς. ἀλλ’ ἐν μὲν τοῖς Καίσαρος μονομάχοις εἰσὶ τινες οἱ ἀγανακτοῦντες ὅτι οὐδεὶς αὐτοὺς προάγει οὐδὲ ζευγνύει καὶ εὐχονται τῷ θεῷ καὶ προσέρχονται τοῖς ἐπιτρόποις δεόμενοι μονομαχηῆσαι, ἐξ ὑμῶν δ’ οὐδεὶς φανήσεται τοιοῦτος; ἤθελον πλεῦσαι ἐπ’ αὐτὸ τοῦτο καὶ ἰδεῖν, τί μου ποιεῖ ὁ ἀθλητής, πῶς μελετᾷ τὴν ὑπόθεσιν.
- 39 “οὐ θέλω”, φησὶν, “τοιαύτην”. ἐπὶ σοὶ γάρ ἐστι λαβεῖν ἣν θέλεις ὑπόθεσιν; δέδοται σοι σῶμα τοιοῦτον, γονεῖς τοιοῦτοι, ἀδελφοὶ τοιοῦτοι, πατρὶς τοι-

τέτοια περίσταση, να ξέρεις ότι ήρθε η στιγμή να αποδείξεις αν έχουμε μορφωθεί. Γιατί, ένας νέος, που φεύγει από τη σχολή και αντιμετωπίζει μια δύσκολη κατάσταση, μοιάζει μ' αυτόν που έχει σπουδάσει να αναλύει συλλογισμούς· κι αν κάποιος του προτείνει έναν εύκολο, λέει «προτείνετέ μου καλύτερα κάποιον αρκετά περίπλοκο συλλογισμό, για να εξασκηθώ». Και οι αθλητές δυσαρρυστούνται με τους νεαρούς ελαφρών βαρών «δεν με σηκώνει» λέει κάποιος. «Αυτός εδώ είναι γεροδεμένος νέος». Όχι· αλλά, όταν έρθει η ώρα της αναμέτρησης πρέπει να κλαίει και να λέει «Ήθελα να μάθω κι άλλα». Να μάθεις τι; Αν δεν τα έμαθες, ώστε να τα αποδείξεις στην πράξη, τότε τι τα έμαθες; Εγώ νομίζω ότι κάποιος, απ' αυτούς που κάθονται εδώ, υποφέρει μόνος του και λέει «γιατί να μην τύχει σε μένα τώρα μια τέτοια δυσκολία, όπως σ' αυτόν; Εγώ τώρα να φθείρομαι τόσο, καθισμένος στη γωνία, ενώ μπορώ να στεφανωθώ στην Ολυμπία; Πότε κάποιος θα κηρύξει για μένα τέτοιον αγώνα;» Έτσι έπρεπε να είμαστε όλοι μας. Αλλά, ανάμεσα στους μονομάχους του Καίσαρα υπάρχουν μερικοί που αγανακτούν, γιατί κανείς δεν τους προωθεί ούτε τους ζευγαρώνει, και προσεύχονται στο θεό και πηγαίνουν στους επιτρόπους παρακαλώντας να μονομαχήσουν από σας, όμως, κανείς δεν θα φερθεί έτσι; Ήθελα να ταξιδέψω γι' αυτό το σκοπό και να δω τι κάνει ο αθλητής μου, πώς χειρίζεται την υπόθεσή του. «Δεν θέλω τέτοια υπόθεση» λέει. Από σένα εξαρτάται να αναλάβεις όποια υπόθεση θέλεις; Σου έχει δοθεί τέτοιο σώμα, τέτοιο γο-

- αὐτῆ τάξις ἐν αὐτῇ τοιαύτῃ εἶτά μοι λέγεις ἐλθὼν
 “ἀλλαξὸν μοι τὴν ὑπόθεσιν”. εἶτα οὐκ ἔχεις
 ἀφορμὰς πρὸς τὸ χρήσασθαι <τοῖς> δοθεῖσιν; σὸν
 40 ἐστὶ προτείνειν, ἐμὸν μελετῆσαι καλῶς. οὐ· ἀλλὰ
 “μὴ τοιοῦτό μοι προβάλλῃς τροπικόν, ἀλλὰ τοι-
 οῦτον· μὴ τοιαύτην ἐπενέγκῃς τὴν ἐπιφοράν, ἀλλὰ
 41 τοιαύτην.” ἔσται χρόνος τάχα, ἐν ᾧ οἱ τραγωδοὶ
 οἰήσονται ἑαυτοὺς εἶναι προσωπεῖα καὶ ἐμβάδας
 καὶ τὸ σύρμα. ἄνθρωπε, ταῦτα ὕλην ἔχεις καὶ
 42 ὑπόθεσιν. φθέγγῃαι τι, ἵνα εἰδῶμεν πότερον τρα-
 γωδὸς εἶ ἢ γελωτοποιός· κοινὰ γὰρ ἔχουσι τὰ
 43 ἄλλα ἀμφοτέροι. διὰ τοῦτο ἂν ἀφέλῃ τις αὐτοῦ
 καὶ τὰς ἐμβάδας καὶ τὸ προσωπεῖον καὶ ἐν εἰ-
 δῶλῳ αὐτὸν προαγάγῃ, ἀπώλετο ὁ τραγωδὸς ἢ
 44 μένει; ἂν φωνὴν ἔχῃ, μένει. Καὶ ἐνθάδε. “λάβε
 ἡγεμονίαν.” λαμβάνω καὶ λαβῶν δεικνύω, πῶς
 45 ἄνθρωπος ἀναστρέφεται πεπαιδευμένος. “θές τὴν
 πλατύσημον καὶ ἀναλαβῶν ῥάκη πρόσελθε ἐν
 προσώπῳ τοιούτῳ.” τί οὖν; οὐ δέδοταί μοι καλὴν
 46 φωνὴν εἰσενεγκεῖν; “πῶς οὖν ἀναβαίνεις νῦν;” ὡς
 μάρτυς ὑπὸ τοῦ θεοῦ κεκλημένος. “ἔρχου σὺ καὶ
 47 μαρτύρησόν μοι· σὺ γὰρ ἄξιός εἰ προαχθῆναι μάρ-
 τυς. ὑπ’ ἐμοῦ. μὴ τι τῶν ἐκτὸς τῆς προαιρέσεως
 ἀγαθόν ἐστίν ἢ κακόν; μὴ τίνα βλάπτω; μὴ τι ἐπ’
 ἄλλῳ τὴν ὠφέλειαν ἐποίησα τὴν ἐκάστου ἢ ἐπ’

νείς, τέτοια αδέρφια, τέτοια πατρίδα, μια τέτοια θέση σ' αυτήν κι έπειτα έρχεσαι και μου λες «άλλαξέ μου την υπόθεση». Μα δεν έχεις ευκαιρίες να χρησιμοποιήσεις αυτά που σου δόθηκαν; Δική σου δουλειά είναι να μου προτείνεις την υπόθεση, δική μου να τη χειριστώ καλά. Όχι· αλλά, λέει, «μη μου θέτεις τέτοιο υποθετικό συλλογισμό, αλλά άλλον· μη βγάζεις τέτοιο συμπέρασμα, αλλά κάποιο άλλο». Θα έλθει σύντομα καιρός, που οι ηθοποιοί της τραγωδίας θα νομίσουν ότι είναι μάσκες, κόθορνοι και εστήτα. Άνθρωπε, αυτά είναι το υλικό σου και η υπόθεση. Πες κάτι, για να δούμε αν είσαι ηθοποιός τραγωδίας ή γελωτοποιός· γιατί τα υπόλοιπα τα έχουν κοινά και οι δύο. Γι' αυτό, αν του αφαιρέσει κανείς και τους κοθόρνους και τη μάσκα, και τον κάνει σκιά του εαυτού του, χάνεται ο ηθοποιός της τραγωδίας ή υπάρχει ακόμη; Αν έχει φωνή, υπάρχει ακόμη.

Έτσι κι εδώ. «Πάρε την εξουσία». Την παίρνω· κι αφού την πάρω, θα σας δείξω πώς συμπεριφέρεται ένας μορφωμένος άνθρωπος. «Άσε το χιτώνα με την πλατειά πορφυρή ρίγα· πάρε κουρέλια κι έλα με ανάλογο ρόλο». Και λοιπόν; Δεν μου έχει δοθεί το χάρισμα να προφέρω τα λόγια με ωραία φωνή; «Και πώς ανεβαίνεις τώρα στη σκηνή;» Ως μάρτυρας που τον έχει καλέσει ο θεός. «Έλα και δώσε μου τη μαρτυρία σου· γιατί αξίζεις να σε προαγάγω σε μάρτυρα. Μήπως κάτι, απ' όσα δεν έχουν σχέση με τη βούληση, είναι καλό ή κακό; Μήπως βλάπτω κάποιον; Μήπως έκανα την ωφέλεια του καθενός να εξαρτάται από άλλον και όχι από τον ίδιο;» Ποια

- 48 αὐτῶ;” τίνα μαρτυρίαν δίδως τῷ θεῷ; “ἐν δεινοῖς
εἶμι, κύριε, καὶ δυστυχῶ, οὐδεὶς μου ἐπιστρέφεται,
οὐδεὶς μοι δίδωσιν οὐδέν, πάντες φέγουσιν, κακο-
49 λογοῦσιν.” ταῦτα μέλλεις μαρτυρεῖν καὶ κατα-
σχύνειν τὴν κλῆσιν ἣν κέκληκεν, ὅτι σε ἐτίμησεν
ταύτην τὴν τιμὴν καὶ ἄξιον ἠγήσατο προσαγαγεῖν
50 εἰς μαρτυρίαν τηλικαύτην; Ἄλλ’ ἀπεφήνατο ὁ
ἔχων τὴν ἐξουσίαν “κρίνω σε ἀσεβῆ καὶ ἀνόσιον
51 εἶναι.” τί σοι γέγονεν; “ἐκρίθην ἀσεβῆς καὶ ἀνό-
σιος εἶναι”. ἄλλο οὐδέν; “οὐδέν”. εἰ δὲ περὶ συνημ-
μένου τινὸς ἐπικεκρίκει καὶ ἐδεδώκει ἀπόφασιν “τὸ
εἰ ἡμέρα ἐστίν, φῶς ἐστὶν κρίνω ψεῦδος εἶναι”, τί
ἐγεγόνει τῷ συνημμένῳ; τίς ἐνθάδε κρίνεται, τίς
κατακέκριται; τὸ συνημμένον ἢ ὁ ἐξαπατηθεὶς περὶ
52 αὐτοῦ; οὗτος οὖν τίς ποτε ὁ ἔχων ἐξουσίαν τοῦ
ἀποφήνασθαί τι περὶ σοῦ; οἶδεν τί ἐστὶ τὸ εὐσεβές
53 ἢ τὸ ἀσεβές; μεμελέτηκεν αὐτό; μεμάθηκεν; ποῦ;
παρὰ τίνι; εἶτα μουσικὸς μὲν οὐκ ἐπιστρέφεται
αὐτοῦ ἀποφαινομένου περὶ τῆς νήτης ὅτι ἐστὶν
ὑπάτη οὐδὲ γεωμετρικὸς, ἂν ἐπικρίνη τὰς ἀπὸ
54 ἴσας· ὁ δὲ ταῖς ἀληθείαις πεπαιδευμένος ἀνθρώ-
που ἀπαιδευτοῦ ἐπιστραφήσεται ἐπικρίνοντός τι
περὶ ὀσίου καὶ ἀνοσίου καὶ ἀδίκου καὶ δικαίου; ἼΩ
55 πολλῆς ἀδικίας τῶν πεπαιδευμένων. ταῦτα οὖν
ἔμαθες ἐνταῦθα; οὐ θέλεις τὰ μὲν λογάρια τὰ περὶ

μαρτυρία δίνεις στο θεό; «Κύριε, βρίσκομαι σε δύσκολη θέση και είμαι δυστυχισμένος· κανείς δεν με προσέχει, κανείς δεν μου δίνει τίποτε, όλοι με κατηγορούν, όλοι με κακολογούν». Αυτή τη μαρτυρία θα δώσεις και θα ντροπιάσεις το κάλεσμά του· που σου έκανε, δηλαδή, αυτή την τιμή, και σε θεώρησε άξιο να σε οδηγήσει σε τόσο σημαντική μαρτυρία;

Αλλά, αυτός που έχει την εξουσία, αποφάνθηκε «καταγγέλλω ότι είσαι ασεβής και ανόσιος». Τι σου συνέβη; «Κρίθηκα ασεβής και ανόσιος». Τίποτε άλλο; «Τίποτε». Αν, όμως, είχε εκφέρει κρίση για κάποιον υποθετικό συλλογισμό, και είχε βγάλει απόφαση «κρίνω ότι η δήλωση "αν είναι μέρα, έχει φως" είναι ψευδής», τι έχει συμβεί στον υποθετικό συλλογισμό; Ποιος κρίνεται εδώ και ποιος καταδικάζεται; Ο υποθετικός συλλογισμός ή αυτός που εξαπατήθηκε σχετικά μ' αυτόν; Ποιος είναι, λοιπόν, αυτός που έχει εξουσία να αποφαινεται κάτι για σένα; Γνωρίζει τι είναι η ευσέβεια και η ασεβεία; Το έχει σπουδάσει; Το έχει μάθει; Πού; Από ποιον; Έπειτα, ένας μουσικός δεν νοιάζεται, αν αυτός αποφαινεται ότι η ανώτερη χορδή είναι η κατώτερη⁶³, ούτε ο γεωμέτρης, αν αποφασίζει ότι οι γραμμές του κύκλου, που βαίνουν από το κέντρο προς την περιφέρεια, δεν είναι ίσες· ο αληθινά μορφωμένος όμως άνθρωπος, θα δώσει προσοχή στον απαίδευτο, αν αυτός εκφέρει κρίση για το όσιο και το ανόσιο, για το δίκαιο και το άδικο;

Πόσο μεγάλη είναι η αδικία των μορφωμένων! Αυτά, λοιπόν, έμαθες εδώ; Δεν θέλεις να αφήσεις τα ωραία λό-

- τούτων ἄλλοις ἀφεῖναι, ἀταλαιπώροις ἀνθρωπα-
 ρίοις, ἴν' ἐν γωνίᾳ καθεζόμενοι μισθάρια λαμβά-
 νωσιν ἢ γογγύζωσιν, ὅτι οὐδεὶς αὐτοῖς παρέχει
 56 οὐδέν, σὺ δὲ χρῆσθαι παρελθὼν οἷς ἔμαθες; οὐ γὰρ
 λογάριά ἐστὶ τὰ λείποντα νῦν, ἀλλὰ γέμει τὰ
 βιβλία τῶν Στωικῶν λογαρίων. τί οὖν τὸ λειπόν
 57 ἐστίν; ὁ χρησόμενος, ὁ ἔργῳ μαρτυρήσων λαιοῖς
 ἐν τῇ σχολῇ παραδείγμασι χρώμεθα, ἀλλὰ ἔχω-
 58 μέν τι καὶ καθ' ἡμᾶς παράδειγμα. ταῦτα οὖν τίνος
 ἐστὶ θεωρεῖν; τοῦ σχολάζοντος. ἔστι γὰρ φιλο-
 59 θέωρόν τι ζῶον ὁ ἄνθρωπος. ἀλλ' αἰσχρόν ἐστι
 θεωρεῖν ταῦτα οὕτως ὡς οἱ δραπεταί· ἀλλ' ἀπερι-
 σπᾶστος καθῆσθαι καὶ ἀκούειν νῦν μὲν τραγωδοῦ
 νῦν δὲ κιθαρωδοῦ, οὐχ ὡς ἐκεῖνοι ποιοῦσιν. ἅμα
 μὲν ἐπέστη καὶ ἐπήνεσεν τὸν τραγωδόν, ἅμα δὲ
 περιεβλέφατο· εἶτα ἂν τις φθέγγηται κύριον, εὐθύς
 60 σεσόβηται, ταρασσονται. αἰσχρόν ἐστὶν οὕτως καὶ
 τοὺς φιλοσόφους θεωρεῖν τὰ ἔργα τῆς φύσεως. τί
 γὰρ ἐστὶ κύριος; ἄνθρωπος ἀνθρώπου κύριος οὐκ
 ἔστιν, ἀλλὰ θάνατος καὶ ζωὴ καὶ ἡδονὴ καὶ
 61 πόνος. ἐπεὶ χωρὶς τούτων ἄγαγέ μοι τὸν Καίσαρα
 καὶ ὄφει πῶς εὐσταθῶ. ὅταν δὲ μετὰ τούτων ἔλθῃ
 βροντῶν καὶ ἀστράπτων, ἐγὼ δὲ ταῦτα φοβῶμαι,
 τί ἄλλο ἢ ἐπέγνωκα τὸν κύριον ὡς ὁ δραπετῆς;
 62 μέχρι δ' ἂν οὐ τινα ἀνοχὴν ἀπὸ τούτων ἔχω, ὡς

για γι' αυτά σε άλλους, σε ανίκανα, δηλαδή, ανθρωπάκια, για να κάθονται στη γωνία και να παίρνουν ένα μισθάκο ή να γογγύζουν επειδή κανείς δεν τους δίνει τίποτε, ενώ εσύ να βγαίνεις μπροστά και να χρησιμοποιείς όσα έμαθες; Γιατί, τώρα, δεν λείπουν τα ωραία λόγια: τα βιβλία των Στωικών είναι γεμάτα από τέτοια. Τι είναι λοιπόν αυτό που λείπει; Αυτός που θα τα χρησιμοποιήσει: αυτός που με πράξεις θα μαρτυρήσει για την αλήθεια των λόγων. Αυτό το ρόλο ανάλαβε, για να μη χρησιμοποιούμε άλλο παλιά παραδείγματα στη σχολή, αλλά να έχουμε και κάποιο παράδειγμα από την εποχή μας. Αυτά τίνος έργο είναι να τα εξετάζει; Του αφιερωμένου στη μάθηση. Γιατί ο άνθρωπος είναι ένα ζώο που του αρέσει να εξετάζει. Όμως, είναι ντροπή να τα εξετάζουμε όπως οι δραπέτες: αλλά πρέπει απερίσπαστοι να καθόμαστε και να ακούμε τώρα τον τραγωδό, ύστερα τον κιθαρωδό, κι όχι όπως κάνουν εκείνοι. Γιατί (ο δραπέτης), από τη μια προσέχει και επαινεί τον τραγωδό, και από την άλλη ρίχνει μια ματιά γύρω: έπειτα, αν κανείς προφέρει τη λέξη «κύριος», αμέσως θορυβούνται, ταραάζονται. Είναι ντροπή και οι φιλόσοφοι να εξετάζουν έτσι τα έργα της φύσης. Γιατί, τι είναι κύριος; Κύριος του ανθρώπου δεν είναι ο άνθρωπος, αλλά ο θάνατος, η ζωή, η ηδονή και ο πόνος. Γι' αυτό, φέρε μου τον Καίσαρα χωρίς αυτά, και θα δεις πόσο γαλήνιος είμαι. Όταν όμως έλθει μ' αυτά, βροντώντας κι αστράφτοντας, κι εγώ τα φοβάμαι αυτά, τι άλλο κάνω από το να αναγνωρίζω τον αφέντη μου, όπως ο δραπέτης; Για

- δραπέτης ἐφίσταται θεάτρῳ οὕτως κἀγώ· λούομαι, πίνω, ἄδω, πάντα δὲ μετὰ φόβου καὶ ταλαιπωρίας. ἐὰν δ' ἐμαυτὸν ἀπολύσω τῶν δεσποτῶν, 63
 τοῦτ' ἔστιν ἐκείνων, δι' ἃ οἱ δεσπότες εἰσὶ φοβεροί, 64
 ποῖον ἔτι πρᾶγμα ἔχω, ποῖον ἔτι κύριον; Τί οὖν; κηρύσσειν δεῖ ταῦτα πρὸς πάντας; Οὐ, ἀλλὰ τοῖς 65
 ἰδιώταις συμπεριφέρεσθαι καὶ λέγειν “οὗτος ὁ αὐτῷ ἀγαθὸν οἶεται τοῦτο κάμοι συμβουλεύει· συγγινώσκω αὐτῷ.” καὶ γὰρ Σωκράτης συνεγίνωσκεν τῷ ἐπὶ τῆς φυλακῆς κλάοντι, ὅτι ἔμελλεν 66
 πίνειν τὸ φάρμακον, καὶ λέγει “ὡς γενναίως ἡμᾶς ἀποδεδάχρυκεν”. μὴ τι οὖν ἐκείνῳ λέγει ὅτι “διὰ τοῦτο τὰς γυναῖκας ἀπελύσαμεν”; ἀλλὰ τοῖς γνωρίμοις, τοῖς δυναμένοις αὐτὰ ἀκούσαι· ἐκείνῳ δὲ συμπεριφέρεται ὡς παιδίῳ.

λ'. Τί δεῖ πρόχειρον ἔχειν ἐν ταῖς περιστάσεσιν.

- 1 “Ὅταν εἰσῆγς πρὸς τινὰ τῶν ὑπερεχόντων, μέμνησο ὅτι καὶ ἄλλος ἄνωθεν βλέπει τὰ γιγνόμενα καὶ ὅτι ἐκείνῳ σε δεῖ μᾶλλον ἀρέσκειν ἢ τούτῳ.
 2 ἐκεῖνος οὖν σου πυνθάνεται “φυγὴν καὶ φυλακὴν καὶ δεσμὰ καὶ θάνατον καὶ ἀδοξίαν τί ἔλεγες ἐν τῇ
 3 σχολῇ;” “ἐγὼ ἀδιάφορα.” “νῦν οὖν τίνα αὐτὰ λέγεις; μὴ τι ἐκεῖνα ἠλλάγη;” “οὐ.” “σὺ οὖν ἠλλάγη;” “οὐ.” “λέγε οὖν τίνα ἐστὶν ἀδιάφορα.” <“τὰ ἀπροαίρετα.”> “λέγε καὶ τὰ ἐξῆς.” “ἀπρο-

όσο καιρό όμως είμαι σε ανακωχή μ' αυτά, ενεργώ όπως ο δραπέτης που παρακολουθεί θέατρο. Πλένομαι, πίνω, τραγουδώ, και όλα τα κάνω με φόβο και αθλιότητα. Αν, όμως, απαλλάξω τον εαυτό μου από τους κυρίους, δηλαδή από εκείνα, εξαιτίας των οποίων οι κύριοι είναι φοβεροί, ποιο πρόβλημα έχω; Ποιον έχω πλέον για κύριο;

Τότε λοιπόν; Πρέπει αυτά να τα διακηρύσσω σε όλους; Όχι· αλλά με τους συνηθισμένους ανθρώπους πρέπει να είμαι επιεικής και να λέω «αυτός συμβουλεύει και μένα αυτό που θεωρεί καλό για τον εαυτό του· τον συγχωρώ.» Αφού και ο Σωκράτης, όταν επρόκειτο να πει το δηλητήριο, συγχώρεσε το φύλακα που έκλαιγε, και είπε «πόσο ευγενικά κλαίει για εμάς!»⁶⁴ Μήπως είπε σ' εκείνον «γ' αυτό διώξαμε τις γυναίκες»;⁶⁵ Αλλά αυτά τα λόγια τα είπε στους φίλους του· σ' αυτούς που μπορούσαν να τα καταλάβουν, σ' εκείνον, όμως, συμπεριφέρθηκε σαν να ήταν παιδί.

30. Ποια εφόδια πρέπει να έχουμε για τις δύσκολες περιστάσεις;

Όταν πλησιάζεις κάποιον από τους ανώτερους, να θυμάσαι ότι και κάποιος άλλος βλέπει από ψηλά αυτά που συμβαίνουν, και ότι σ' αυτόν πρέπει να αρέσεις μάλλον παρά σ' εκείνον. Αυτός, βέβαια, σε ρωτά «πώς χαρακτηρίζεις, στη σχολή σου, εξορία, φυλακή, δεσμά, θάνατο και περιφρόνηση;» «Εγώ, αδιάφορα». «Τώρα, λοι-

- 4 αίρετα οὐδὲν πρὸς ἐμέ.” “λέγε καὶ τὰ ἀγαθὰ τίνα
ὑμῖν ἐδόκει;” “προαίρεσις οἷα δεῖ καὶ χρήσις
5 φαντασιῶν.” “τέλος δὲ τί;” “τὸ σοὶ ἀκολουθεῖν.”
“ταῦτα καὶ νῦν λέγεις;” “ταῦτά καὶ νῦν λέγω.”
ἄπειθι λοιπὸν ἔσω θαρρῶν καὶ μεμνημένος τούτων
καὶ ὄφει τί ἐστὶ νέος μεμελετηκῶς ἃ δεῖ ἐν
6 ἀνθρώποις ἀμελετήτοις. ἐγὼ μὲν νῆ τοὺς θεοὺς
φαντάζομαι ὅτι πείσῃ τὸ τοιοῦτον “τί οὕτως
μεγάλα καὶ πολλὰ παρασκευαζόμεθα πρὸς τὸ
7 μηδέν; τοῦτο ἦν ἡ ἐξουσία; τοῦτο τὰ πρόθυρα, οἱ
κοιτωνῆται, οἱ ἐπὶ τῆς μαχαίρας; τούτων ἕνεκα
τοὺς πολλοὺς λόγους ἤκουον; ταῦτα οὐδὲν ἦν,
ἐγὼ δ’ ὡς μεγάλα παρεσκευαζόμεην.”

πόν, πώς τα χαρακτηρίζεις; Μήπως άλλαξαν καθόλου;» «Όχι». «Εσύ, λοιπόν, άλλαξες;» «Όχι». «Λέγε τότε ποια είναι αδιάφορα». «Τα ανεξάρτητα από τη βούλησή μου». «Πες μου και τη συνέχεια». «Τα ανεξάρτητα από τη βούληση δεν έχουν καμιά σημασία για μένα». «Λέγε και ποια θεωρούσατε αγαθά;» «Την ορθή βούληση και τη χρήση των εντυπώσεων». «Και τέλος τι θεωρούσατε;» «Το να σε ακολουθούμε». «Αυτά λες και τώρα;» «Τα ίδια λέω και τώρα». Φύγε· και στο εξής, γεμάτος αυτοπεποίθηση και έχοντας στο νου σου αυτά, θα δεις τι σημαίνει να είσαι νέος που έχει μάθει όσα πρέπει, ανάμεσα σε ανθρώπους που δεν τα έχουν μάθει. Κι εγώ, μα τους θεούς, φαντάζομαι ότι θα νιώσεις κάπως έτσι· «γιατί κάνουμε τόσο μεγάλες και πολλές προετοιμασίες για το τίποτε; Αυτό ήταν η εξουσία; Αυτό είναι τα πρόθυρα⁶⁶, οι θαλαμηπόλοι, οι ένοπλοι φρουροί; Γι' αυτά άκουγα τόσα πολλά λόγια; Αυτά δεν ήταν τίποτε· εγώ, όμως, προετοιμαζόμουν γι' αυτά, σαν να ήταν σπουδαία».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δυνάμεις: τόσο οι τέχνες όσο και οι εκανότητες στην προκειμένη περίπτωση εννοούνται και οι δύο σημασίες.

2. Διατηρούμε εδώ τον τύπο της αρχαίας λέξης, και επισημαίνουμε ότι τον χρησιμοποιούμε με την αρχαία σημασία του όρου, δηλαδή με την έννοια της παρατήρησης και της έρευνας.

3. Εννοείται «πώς να το γράφεις».

4. Η «φαντασία», στη φιλοσοφία των Στωικών, είναι τόσο η δραστηριότητα όσο και το περιεχόμενο της ψυχής. Οι «φαντασίες», ως «πάθη ἐν ψυχῇ» ή ως «τυπώσεις ψυχής» είναι παράγωγα των αισθήσεων, ως εντυπώσεις, πραγματικές ή από μνήμης, από τα αντικείμενα. Είναι, επίσης, απότοκα της λειτουργίας του «ἡγεμονικοῦ» («έτεροιώσεις», «άλλοιώσεις» ἡγεμονικοῦ), της λογικής δύναμης του ανθρώπου. Σύμφωνα με τους Στωικούς, ο άνθρωπος διαθέτει κατεξοχήν την ικανότητα της χρήσης των εντυπώσεων, ως «ζῶον χρηστικὸν φαντασίαις λογικῶς». Η ανθρώπινη «ορμή» εξαρτάται από τη συγκατάθεση ή μη στις εντυπώσεις. Ως προς αυτό διακρίνεται ο άνθρωπος από τα ζῶα, των οποίων η «ορμή», η κίνηση δηλαδή προς κάτι, έρχεται ως αποτέλεσμα της αυτόματης ανταπόκρισης στις εντυπώσεις.

5. Αναφέρεται στο μαστίγωμα των νεαρών Σπαρτιατών μπροστά στο βωμό της Αρτέμιδος.

6. Εννοεί το δούλο.

7. Πρόκειται για τη συμμετοχή του Φλώρου στη γιορτή του Νέρωνα.

8. Ο Helvidius Priscus ήταν μαθητής των Στωικών.

9. Συνήθως οι φιλόσοφοι, ιδιαίτερα οι Στωικοί και οι Κυνικοί, είχαν γενειάδα. Βλ. και I, 16, 10 κ.ε.

10. Η ασφάλεια στη χρήση των εντυπώσεων είναι συνώνυμη με την «ἀμεταπτωσία» [III, II, 8], την «ἀνεικαιότητα» και την «ἀνεξαπατησία» [III, II, 2· βλ. και I, IV, 11].

11. Το χαρακτηριστικό ηθικό επίτευγμα, στο οποίο απέβλεπαν οι Στωικοί.

12. Πρόκειται για τις τρεις σφαίρες ή περιοχές [τόποι] της ανθρώπινης δράσης, στις οποίες επέμεναν emphaticά οι Στωικοί. Ο Επίκτητος διακρίνει τρεις τόπους: ο πρώτος έχει να κάνει με την επιθυμία [ῥεξις], ο δεύτερος με την επιλεκτική πρόκριση, επιλογή [ὀρμή] και ο τρίτος με την καταφατική κρίση [συγκατάθεσις]. Βλ. III, II, 1 κ.ε.

13. Πρόκειται, το πιθανότερο, για τον τίτλο μιας πραγματείας του Χρυσίππου, η οποία, όμως, μαρτυρείται μόνο στο παρόν χωρίο. Ο Ζήνων και ο Κλεάνθης έγραφαν για το ίδιο θέμα.

14. Πλάτων, *Κρίτων*, 43d. Προβάλλει τη στάση του Σωκράτη προς τον επερχόμενο θάνατο ως πρότυπο για τη στωική διδασκαλία.

15. Βλ. Πλάτων, *Κρίτων*, 48b.

16. Δες επίσης II, XX, 4. Ο Επίκτητος καταδικάζει τις υπερβολές της ακαδημαϊκής αρχής των εφεκτικών κρίσεων,

που βασιζόταν στο δόγμα ότι τίποτε δεν μπορεί να γίνει πραγματικά γνωστό.

17. Ἐντρεπτικόν.

18. Ἐννοεῖται ὁ θεός.

19. Ἐννοεῖται τὰ ζῶα.

20. Ἐννοεῖται τὸ περίφημο χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τοῦ Δία.

21. Ἐδῶ διακρίνονται τρεῖς τρόποι σοφιστικοῦ συλλογισμοῦ. «Δίσημοι συλλογισμοί» (μεταπίπτοντες λόγοι) εἶναι αὐτοὶ που περιέχουν διφορούμενους ὅρους, οἱ ὁποῖοι ἄλλοτε σημαίνουν ἓνα πράγμα κι ἄλλοτε ἄλλο. Οἱ υποθετικοὶ συλλογισμοὶ περιέχουν εικασίες, υποθετικούς ὅρους. Στὴν τελευταία περίπτωση ἐξάγονται ἀπροσδόκητα συμπεράσματα ἀπὸ συνεχεῖς ἐρωταποκρίσεις.

22. <εἰ δὲ μή, οὐ>: Για τὴ συγκεκριμένη lacuna, ἀπὸ τὶς λύσεις που προτείνουν οἱ σχολιαστὲς, προκρίνουμε αὐτὴν τοῦ Joseph Souilhé, τοῦ Γάλλου μεταφραστῆ τῶν *Διατριβῶν*, στὴν ἐκδοση τῶν Les Belles Lettres (1962).

23. Ἐπιβάθρα: ἡ πολιορκητικὴ γέφυρα, ἡ μεγάλη σκάλα, τὴν ὁποία, στὶς ἐφόδους γιὰ τὴν ἄλωση μιᾶς πόλης, πλησίαζαν στὰ τεῖχη καὶ, με αὐτὴ, ἀναρριχούνταν ὡς πάνω σὲ αὐτά.

24. Τὸ «ἐνθύμημα» ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Ρητορικῆς*, I, 1, 11) ὡς «μια ρητορικὴ ἀπόδειξη», δηλαδὴ ἓνα ἐπιχειρημα που διατυπώνεται με ἓνα τυπικὸ λογοτεχνικὸ ὕφος καὶ ὄχι στὴν τυπικὴ μορφή ἐνός συλλογισμοῦ.

25. Ὑπονοεῖται ἡ αυτοκτονία. Για τὸ θέμα βλ. τὴ σχετικὴ ἀνάλυση στὸ βιβλίο τοῦ J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge University Press, Great Britain, 1969, σελ. 233-255. Γενικά, γιὰ τὸν Ἐπίκτητο ἡ αυτοκτονία εἶναι θεμιτὴ, μόνο στὶς περιπτώσεις που ὁ φυσικὸς πόνος φτάνει στὰ ἄκρα. Βλ.

και Adolf Bonhoeffer, *Die Ethik des Stoikers Epiktet*, Verlag von Ferdinand Enke, Stuttgart, 1894, σελ. 33.

26. Μια αρκετά ελεύθερη παράφραση του αντίστοιχου χωρίου της *Απολογίας* του Πλάτωνα, 29c και 28e.

27. Εννοείται στη Νικόπολη.

28. Praefectus annonae: ένα πολύ σημαντικό αξίωμα στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

29. Εννοείται οι φιλόσοφοι.

30. Εννοείται οι γέροι.

31. Όμηρος, *Ψιλλιάς*, X, 279-280.

32. Εννοείται ο Επίκτητος.

33. Ήγεμονικόν: το κυρίαρχο μέρος της ψυχής, το οποίο είναι ταυτόσημο με τον «νοῦν», το «λογιστικόν», την «διάνοιαν» κ.λ.π. και ισχύει γενικά ως μια συνολική έκφραση της ανθρώπινης, λογικής ψυχής σε αντίθεση με το σώμα. Το ήγεμονικόν είναι το θεϊκό στοιχείο μέσα στον άνθρωπο. Ο ηθικός σκοπός συνίσταται στη διατήρηση του ήγεμονικοῦ σε συμφωνία με τη φύση.

34. Η γνωστή ρήση του Σωκράτη «Οὐδείς ἐκὼν κακός» διαμορφωμένη ως «Πάντας ἄκοντας ἀμαρτάνειν». Βλ. Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 345d.

35. Αρχή της στωϊκής φιλοσοφίας είναι ότι ο άνθρωπος πρέπει να αποδεικνύει το σθένος του όχι με τη φυσική-ζωική του δύναμη, αλλά με τη δύναμη της λογικής και του ήθους του.

36. «Βροχερός». Αυτός που φέρνει τη βροχή.

37. Προστάτης των καρπών. Το «καρποφόρος» ήταν προσηνύμιο του Δία στην Εύβοια.

38. Εννοείται του σαλιγκαριού.

39. Στην έκδοση Les Belles Lettres ο μεταφραστής Joseph Souilhé ακολουθεί τη γραφή μῦς και όχι Μῦς, και μεταφράζει ανάλογα το χωρίο αυτό· δεν πρόκειται, δηλαδή, για όνομα δούλου, όπως στην έκδοση LOEB, αλλά για ένα κατοικίδιο ποντίκι.

40. Εννοείται ο Επίκουρος.

41. Ο Δομιτιανός, με διάταγμα που εξέδωσε το 94 μ.Χ., είχε εξορίσει τους φιλοσόφους από τη Ρώμη. Το παράδειγμα σχετίζεται με τη συγκεκριμένη περίπτωση.

42. Φοριόταν από τους συγκλητικούς.

43. Φοριόταν από τους ευγενείς.

44. Φοριόταν από τους απλούς πολίτες.

45. Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος*, 1391.

46. Αναφέρεται στο Δία. Βλ. I, 30, Γ' επίσης, II, V, 22· III, I, 43· IV, I, 103.

47. Μικρό νησί των Κυκλάδων. Οι Ρωμαίοι το χρησιμοποιούσαν ως τόπο εξορίας. Εκεί ο Νέρωνας εξόρισε τον Μουσώνιο Ρούφο, δάσκαλο του Επικτήτου.

48. Εννοείται ο Επικτήτος.

49. Εννοείται στη θεωρία.

50. Εννοείται στη Νικόπολη.

51. Εννοείται στη Ρώμη.

52. Εννοείται ο Επικτήτος. Γνωρίζουμε ότι, στη σχολή του Επικτήτου, οι μεγαλύτεροι μαθητές αναλάμβαναν την εκγύμναση των νεότερων. Ήταν ένας τρόπος για να ελέγχονται οι δικές τους γνώσεις, αλλά και, σε περιπτώσεις όπως αυτή, να μετριάζεται η όποια αλαζονεία τους.

53. Βλ. Πλάτων, *Απολογία*, 38d.

54. Βλ. Όμηρος, *Ίλιάς*, XII, 328.

55. Δηλαδή να αποφύγουμε το θάνατο.
56. Εννοείται στο μάτι. Βλ. και II, XX, 28.
57. Εννοείται στο στόμα.
58. Οι οπαδοί του Πύρωνα ή οι Σκεπτικοί.
59. Βλ. Πλάτων, *Σοφιστής*, 228c.
60. Εύρυπιδης, *Μήδεια*, 1078-1079.
61. Πλάτων, *Απολογία*, 30c.
62. Πλάτων, *Κρίτων*, 43d.
63. Ως προς τη θέση και τον τόνο. Η αρχαία ελληνική μουσική κλίμακα αποτελούνταν από τρεις χορδές, τη νεάτη ή νήτη, τη μέση και την υπάτη. Η νήτη ήταν η κατώτερη ως προς τη θέση χορδή και έδινε τον οξύτερο τόνο, ενώ η υπάτη ήταν η ανώτερη ως προς τη θέση χορδή και έδινε το χαμηλότερο τόνο.
64. Βλ. Πλάτων, *Φαίδων*, II6d.
65. Βλ. Πλάτων, *Φαίδων*, II7d.
66. Τα υπόστεγα που βρίσκονταν μπροστά στην είσοδο των σπιτιών.

Ιωάννης Σ. Χριστοδούλου

ΤΟ ΣΩΚΡΑΤΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ

Το 1826, στα «Προλεγόμενα» στο *Εγχειρίδιον* του Επικτήτου, ο Αδαμάντιος Κοραής έγραφε: «Πιστεύσατε, φίλοι νέοι, και εξομολόγησιν γέροντος, εις τον οποίον το φεύδος ήθελ' είσθαι φρικτή καταισχύνη εθρήνησα πολλάκις την τύχην μου, ήτις δεν μ' εσυγχώρησε να γνωρίσω παιδιόθεν τα ηθικά παραγγέλματα των προγόνων μας· εθρήνησα, ότι δεν έπεσα εις χείρας διδασκάλων ικανών να μου δείξωσιν, αντί της ψυχαγωγίας και θεματογραφίας, την φανερωθείσαν από τον Σωκράτην και τον Επίκτητον οδόν της ευδαιμονίας...»¹ Πρόκειται για μια από τις πρώτες, ελληνική ίσως η πρώτη, ερμηνευτικές μαρτυρίες, που φέρνουν τους δυο φιλοσόφους κοντά, τον Επίκτητο και το Σωκράτη.

Οι δύο αυτές φιλοσοφικές μορφές, εκτός των άλλων, μοιάζουν καταρχήν ως προς τούτο: ούτε ο ένας ούτε ο άλλος έγραψαν οι ίδιοι. Τη γνώση μας του Σωκράτη την οφείλουμε στον Πλάτωνα κυρίως και τη γνώση μας του Επικτήτου την οφείλουμε κατεξοχήν στον Αρριανό².

Η στάση αυτή, γιατί πρόκειται για φιλοσοφική στάση, σημαίνει κάτι. Έχει να κάνει με την απαξίωση του γραπτού λόγου; Με την απαξίωση του γραπτού φιλοσοφικού λόγου; Ή μήπως πρόκειται για επιδεικτική πριμοδότηση του ζώντος φιλοσοφικού λόγου, που είναι και για τους δυο φιλοσόφους διαλεκτικός³ και διαμορφώνεται με τη συζήτηση, την κοινή αναζήτηση του φιλοσόφου – δασκάλου και των φιλοσοφούντων μαθητών; Μήπως, ακόμα περισσότερο, πρόκειται για εμμονή στον ζωντανό, που είναι ο προφορικός λόγος, και απαξίωση του νεκρού, που είναι ο γραπτός λόγος, και αυτό ως πριμοδότηση, κατεξοχήν, της ίδιας της ζωής και απαξίωση του θανάτου; Για την απάντηση δεν μπορεί κανείς να είναι σίγουρος, αλλά το πρόβλημα αξίζει να τεθεί.

Στην παρούσα μελέτη παρακολούθησαμε εξαντλητικά τις αναφορές του Επικτήτου στο Σωκράτη⁴, αναδεικνύοντας την εκλεκτική συγγένεια των δυο φιλοσόφων. Όσο κι αν ο Σωκράτης αποτελεί το σημείο αναφοράς⁵, ο Επίκτητος τον ενσωματώνει παραγωγικά στη δική του διδασκαλία.

Ο Επίκτητος κατατάσσει το Σωκράτη σε μια ευρύτερη κατηγορία αναφοράς, ανθρώπων που διακρίθηκαν, και κατακράτησε η παράδοση ως εξαιρέσεις ήθους και φιλοσοφικότητας⁶. Ο Σωκράτης για τον Επίκτητο αποτελεί παράδειγμα, το οποίο, μάλιστα, αναγνωρίζει στον υπερθετικό βαθμό και το χαρακτηρίζει «μέγα και εξαιρετον». Άνθρωποι όπως ο Σωκράτης σπανίζουν. Κανείς

δεν είναι όπως εκείνος. Οι «πολλοί» δεν του μοιάζουν, όσο κι αν μοιράζονται μαζί του την ανθρώπινη φύση, η οποία, από μιαν άποψη, τείνει ούτως ή άλλως προς την τελειότητα. Όσο, όμως, κι αν επιμέρους φύσεις δεν επιδέχονται της ανάπτυξης στην οποία έφθασε η φύση του Σωκράτη, ο άνθρωπος οφείλει να προσπαθεί. Ο ίδιος ο Επίκτητος λέει πως δε θα γίνει καλύτερος από το Σωκράτη. Του αρκεί, ωστόσο, να μην είναι χειρότερος. Το ίδιο ισχύει για όλα τα πρότυπα που μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει αναφερόμενος στον άνθρωπο. Ο Μίλων, για παράδειγμα, στέκεται πρότυπο σωματικής ρώμης, ενώ ο Κροίσος πρότυπο ανθρώπου που έχει υλικές ανέσεις⁷.

Το πρότυπο του Σωκράτη είναι ελευθεροποιό⁸. Διασφαλίζει την ανεξαρτησία και προασπίζει την αξιοπρέπεια⁹, που διακυβεύονται με την υποταγή στην κοσμική εξουσία: «ὅταν οὖν μήτε φοβῶμαι τί ὦν διαθεῖναι με δύναται μήτ' ἐπιθυμῶ τινος ὦν παρασχεῖν, τί ἔτι θαυμάζω αὐτόν, τί ἔτι τέθηπα; τί φοβοῦμαι τοὺς δορυφόρους; τί χαίρω, ἂν μοι φιλανθρώπως λαλήσῃ καὶ ἀποδέξῃται με, καὶ ἄλλοις διηγῶμαι, πῶς μοι ἐλάλησεν; μὴ γὰρ Σωκράτης ἐστίν, μὴ γὰρ Διογένης, ἔν' ὃ ἔπαινος αὐτοῦ ἀπόδειξις ἢ περὶ ἐμοῦ; μὴ γὰρ τὸ ἦθος ἐξήλωκα αὐτοῦ; ἀλλὰ τὴν παιδιὰν σώζων ἔρχομαι πρὸς ἐμαυτὸν καὶ ὑπηρετῶ, μέχρις ἂν ὅτου μηδὲν ἀβέλτερον κελεύῃ μηδ' ἄρ<ρ>υθμον. ἂν δέ μοι λέγῃ “ἄπελθε ἐπὶ Λέοντα τὸν Σαλαμίνιον”, λέγω αὐτῷ “ζήτει ἄλλον”

ἐγὼ γὰρ οὐκέτι παίζω". "ἄπαγε αὐτόν." ἀκολουθῶ ἐν παιδιᾷ.» (4,7,28,1 - 4,7,31,2)¹⁰

Κατεξοχήν, ὁμως, ἔργο του Σωκράτη ἦταν ἡ εκπαίδευση των νέων, για την οποία δεν αρκεί ἡ σοφία, ἀλλὰ χρειάζονται ἰδιαίτερες ικανότητες. Απαιτεῖται, μάλιστα, ἡ θεία ἐπίνευση, την οποία, σύμφωνα με τον Ἐπίκτητο, ὁ Σωκράτης την εἶχε. Ὁ θεός, ἀκριβέστερα, κατακύρωσε στο Σωκράτη την ἐλεγκτική λειτουργία, ὅπως στον Ζήωνα, τον πρῶτο Στωικό φιλόσοφο, τῆ «διδασκαλική» και «δογματική»¹¹. Ὡστόσο, ἐνὸς στη θεωρία εἶναι εὐκόλο, ἐπειδὴ σχετικὰ ἀνώδυνο, να ἐλέγξει κανεὶς ἐκείνον που δεν ξέρει για ζητήματα που ἀφοροῦν στο βίο, στον τρόπο τῆς ζωῆς ὁ ρόλος του ἐλεγκτῆ εἶναι ἐπαχθής. Οὔτε παρέχει κανεὶς εὐκόλο τον εαυτό του προς ἔλεγχο¹², και συνάμα μισεὶ ἐκείνον που τον ἐλέγχει: «ἀλλ' ἐν μὲν θεωρίᾳ ῥάδιον ἐξελέγξαι τὸν οὐκ εἰδῶτα, ἐν δὲ τοῖς κατὰ τὸν βίον οὔτε παρέχει ἑαυτὸν τις ἐλέγχῳ τὸν τ' ἐξελέγξαντα μισοῦμεν. ὁ δὲ Σωκράτης ἔλεγεν ἀνεξέταστον βίον μὴ ζῆν.» (1,26,17,1 - 1,26,18,1.)¹³

Ὅσο κι αν ἐλάχιστους, ἀπ' ὅλους που τον πλησίαζαν, ἐπειθε ὁ Σωκράτης να φροντίζουν τον εαυτό τους, εἶχε ταχθεὶ στον ἀγῶνα ἀπὸ το δαιμόνιο, και στους δικαστές του εἶπε πως, αν τον ἀφηναν, θα συνέχιζε να ἀσχολεῖται με τους ἀνθρώπους: «Σωκράτης πάντας ἔπειθε τοὺς προσί<ν>τας ἐπιμελεῖσθαι ἑαυτῶν; οὐδὲ τὸ χιλιοστὸν μέρος. ἀλλ' ὅμως ἐπειδὴ εἰς ταύτην τὴν τάξιν ὑπὸ τοῦ δαιμονίου, ὥς φησιν αὐτός, κατετάχθη, μηκέτι

ἐξέλιπεν. ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς δικαστὰς τί λέγει; “ἂν μ’ ἀφῆτε”, φησὶν, “ἐπὶ τούτοις, ἵνα μηκέτι ταῦτα πράσσω ἅ νῦν, οὐκ ἀνέξομαι οὐδ’ ἀνήσω· ἀλλὰ καὶ νέω καὶ πρεσβυτέρω καὶ ἀπλῶς αἰεὶ τῶ ἐντυγχάνοντι προσελθὼν πεύσομαι ταῦτα ἅ καὶ νῦν πυνθάνομαι, πολὺ δὲ μάλιστα ὑμῶν, φησί, τῶν πολιτῶν, ὅτι ἐγγυτέρω μου γένει ἐστέ.”» (3,1,19,1 – 3,1,21,1)

Ὡς ἀπὸ το θεοῦ ταγμένος στο συγκεκριμένο σκοπό¹⁴, παρέμεινε προνομιακά αφοσιωμένος σ’ εκείνον, χωρὶς κανεὶς να μπορεί να τον βλάψει. Οἱ περισσότεροι, ωστόσο, αποποιούνται τη συγγένεια με τοὺς θεοὺς καὶ γίνονται ἐρμιαία των φόβων καὶ των επιθυμιῶν τους¹⁵.

Ὁ Σωκράτης θα προτιμοῦσε να πεθάνει¹⁶ παρά να εγκαταλείψει τη θέση που του ὀρίσε ο θεός¹⁷. Στη στάση αὐτή, ἄλλωστε, βρισκόταν για εκείνον η οὐσία του ἀγαθοῦ¹⁸. Ὁ Ἄνυτος μπορούσε να τον σκοτώσει, ἀλλὰ ὄχι να τον βλάψει. Ἄν ἄρεσε ἔτσι στο θεό¹⁹, ἔτσι ἔπρεπε να γίνουν τα πράγματα²⁰: «Σωκράτης οὖν ἵνα πάθῃ ταῦτα ὑπ’ Ἀθηναίων; Ἄνδράποδον, τί λέγεις τὸ Σωκράτης; ὡς ἔχει τὸ πρᾶγμα λέγε· ἴν’ οὖν τὸ Σωκράτους σωματίον ἀπαχθῆ καὶ συρῆ ὑπὸ τῶν ἰσχυροτέρων εἰς δεσμωτήριον καὶ κώνειόν τις δῶ τῶ σωματίῳ τῶ Σωκράτους κάκεινο ἀποφυγῆ; ταῦτά σοι φαίνεται θαυμαστά, ταῦτα ἄδικα, ἐπὶ τούτοις ἐγκαλεῖς τῶ θεῷ; οὐδὲν οὖν εἶχε Σωκράτης ἀντὶ τούτων; ποῦ ἦν ἡ οὐσία αὐτῶ τοῦ ἀγαθοῦ; τίμι προ<σ>σχῶμεν; σοὶ ἢ αὐτῶ; καὶ τί λέγει ἐκεῖνος; “ἐμὲ δ’ Ἄνυτος καὶ Μέλητος

ἀποκτεῖναι μὲν δύνανται, βλάψαι δ' οὐ". καὶ πάλιν "εἰ ταύτη τῷ θεῷ φιλον, ταύτη γινέσθω". ἀλλὰ δειξον ὅτι χεῖρονα ἔχων δόγματα κρατεῖ τοῦ κρείττονος ἐν δόγμασιν. οὐ δείξεις· οὐδ' ἐγγύς. νόμος γὰρ τῆς φύσεως. καὶ τοῦ θεοῦ οὗτος τὸ κρεῖσσον ἀεὶ περιγινέσθω τοῦ χειρόνος. ἐν τίνι; ἐν ᾧ κρεῖσσόν ἐστιν. σῶμα σώματος ἰσχυρότερον, οἱ πλείονες τοῦ ἐνός, ὁ κλέπτης τοῦ μὴ κλέπτου. διὰ τοῦτο κάγῳ τὸν λύχνον ἀπώλεσα, ὅτι ἐν τῷ ἀγρυπνεῖν μου κρεῖσσων ἦν ὁ κλέπτης. ἀλλ' ἐκεῖνος τοσοῦτου ἀνήσατο λύχνον· ἀντὶ λύχνου κλέπτης ἐγένετο, ἀντὶ λύχνου ἄπιστος, ἀντὶ λύχνου θηριώδης. τοῦτο ἔδοξεν αὐτῷ λυσιτελεῖν.» (I,29,16,1 - I,29,21,5. Πρβλ. Πλάτων, Απολογία 30a2 - a7)

Ὅσο κι αν ἦταν σιδηροδέσμιος, ὁ Σωκράτης δεν ἦταν στη φυλακὴ, γιατί βρισκόταν ἐκεῖ με τη θέλησή του²¹. Σ' ἐκεῖνον, μάλιστα, που τον προέτρεπε να προετοιμαστῆ για τη δίκη, ἐκεῖνος ἀπάντησε ὅτι προετοιμαζόταν μια ζωή. Δεν ἀδίκησε ποτέ κανέναν, οὔτε στον ιδιωτικό οὔτε στο δημόσιο βίο: «Διὰ τοῦτο ὁ Σωκράτης πρὸς τὸν ὑπομνησκοντα, ἵνα παρασκευάζεται πρὸς τὴν δίκην, ἔφη "οὐ δοκῶ οὖν σοι ἅπαντι τῷ βίῳ πρὸς τοῦτο παρασκευάζεσθαι;" "Ποίαν παρασκευὴν;" "Τετῆρηκα", φησί, "τὸ ἐπ' ἐμοί." "Πῶς οὖν;" "Οὐδὲν οὐδέποτε ἄδικον οὔτ' ἰδίᾳ οὔτε δημοσίᾳ ἔπραξα."» (2,2,8,1 - 2,2,10,1.)²²

Βεβαίως, ὄχι ἀπλῶς δεν ἀδίκησε κανέναν, ἀλλὰ ἡ συναναστροφή με το Σωκράτη ἦταν ἐπωφελής για τους συνομιλητές του, ὅσο κι αν ἐπεσήμαινε και τους ἔφερνε

αντιμέτωπους με τις αντιφάσεις τους: «Πῶς οὖν ἐποίει Σωκράτης; αὐτὸν ἠνάγκαζεν τὸν προσδιαλεγόμενον αὐτῷ μαρτυρεῖν, ἄλλου δ' οὐδενὸς ἐδεῖτο μάρτυρος. τοιγαροῦν ἐξῆν αὐτῷ λέγειν ὅτι “τοὺς μὲν ἄλλους ἐῷ χαίρειν, αἰεὶ δὲ τῷ ἀντιλέγοντι ἀρκοῦμαι μάρτυρι· καὶ τοὺς μὲν ἄλλους οὐκ ἐπιψηφίζω, τὸν δὲ προσδιαλεγόμενον μόνον”. οὕτω γὰρ ἐναργῆ ἐτίθει τὰ ἀπὸ τῶν ἐννοιῶν, ὥστε πάνθ' ὄντιναοῦν συναισθανόμενον τῆς μάχης ἀναχωρεῖν ἀπ' αὐτῆς.» (2,12,5,1 - 2,12,7,1.)²³

Στο τέλος ἐπαιρνε με το μέρος του εκείνου που ἦταν μαζί του: «τί γὰρ ποιήσεις, ἂν περι μονομάχων λαλῆς, ἂν περι ἵππων, ἂν περι ἀθλητῶν, ἂν τὸ ἔτι τούτων χειρόν περι ἀνθρώπων· “ὁ δεῖνα κακός, ὁ δεῖνα ἀγαθός· τοῦτο καλῶς ἐγένετο, τοῦτο κακῶς”. ἔτι ἂν σκώπτῃ, ἂν γελοιάζῃ, ἂν κακοηθίζῃται; ἔχει τις ὑμῶν παρασκευὴν οἴαν ὁ κιθαριστικὸς τὴν λύραν λαβῶν, ὥστ' εὐθὺς ἀφάμενος τῶν χορδῶν γνῶναι τὰς ἀσυμφῶνους καὶ ἀρμόσασθαι τὸ ὄργανον; οἴαν εἶχεν δύναμιν Σωκράτης, ὥστ' ἐν πάσῃ συμ<περι>φορᾷ ἄγειν ἐπὶ τὸ αὐτοῦ τοὺς συνόντας;» (3,16,4,1 - 3,16,6,1)

Εξίσου ετοιμολογος ἦταν με τους ανθρώπους της εξουσίας²⁴: «-Λέγε οὖν τὰ ἀληθῆ, δύστηνε, καὶ μὴ ἀλαζονεύου μηδὲ φιλόσοφος εἶναι ἀξίου μηδὲ ἀγνοεῖ σου τοὺς κυρίου, ἀλλὰ μέχρῃς ἂν ἔχῃς ταύτην τὴν λαβὴν τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος, ἀκολούθει παντὶ τῷ ἰσχυροτέρῳ. λέγειν δὲ Σωκράτης ἐμελέτα ὁ πρὸς τοὺς τυράννους οὕτως διαλεγόμενος, ὁ πρὸς τοὺς δικαστάς, ὁ ἐν τῷ

δεσμοτηρίῳ. λέγειν Διογένης μεμελετήκει ὁ πρὸς Ἀλέξανδρον οὕτως λαλῶν, ὁ πρὸς Φίλιππον, ὁ πρὸς τοὺς πειρατάς, ὁ πρὸς τὸν ὠνησάμενον αὐτόν· ἐκείνοις, οἷς μεμελετήκεν, τοῖς θαρροῦσι· σὺ δ' ἐπὶ τὰ σαυτοῦ βιάδιζε καὶ ἐκείνων ἀποστῆς μηδέποτε· εἰς τὴν γωνίαν ἀπελθὼν κάθησο καὶ πλέκε συλλογισμοὺς καὶ ἄλλω πρότεινε· οὐκ ἔστι δ' ἐν σοὶ πόλεος ἡγεμῶν ἀνήρ.» (2,13,23,1 - 2,13,27,1)

Ο Σωκράτης, μάλιστα, εἶχε ζηλωτές²⁵, ἐνῶ ἐκεῖνοι δε θα μπορούσαν: «τί οὖν δύνασαι; “πάντες με θεραπεύουσιν.” καὶ γὰρ ἐγὼ τὸ πινάκιον θεραπεύω καὶ πλύνω αὐτὸ καὶ ἐκμάσσω καὶ τῆς ληκύθου ἔνεκα πάσσαλον πῆσσω. τί οὖν; ταῦτά μου κρεῖττονά ἐστιν; οὐ· ἀλλὰ χρειάν μοι παρέχει τινά. ταύτης οὖν ἔνεκα θεραπεύω αὐτά. τί δέ; τὸν ὄνον οὐ θεραπεύω; οὐ νίπτω αὐτοῦ τοὺς πόδας; οὐ περικαθαίρω; οὐκ οἶδας ὅτι πᾶς ἄνθρωπος ἑαυτὸν θεραπεύει, σὲ δ' οὕτως ὡς τὸν ὄνον; ἐπεὶ τίς σε θεραπεύει ὡς ἄνθρωπον; δείκνυε. τίς σοι θέλει ὅμοιος γενέσθαι, τίς σου ζηλωτῆς γίνεται ὡς Σωκράτους; “ἀλλὰ δύναμαί σε τραχηλοκοπήσαι.” καλῶς λέγεις. ἐξελαθόμην ὅτι σε δεῖ θεραπεύειν καὶ ὡς πυρετὸν καὶ ὡς χολέραν καὶ βωμὸν στήσαι, ὡς ἐν Ῥώμῃ Πυρετοῦ βωμός ἐστιν.» (1,19,4,2 - 1,19,6,5)²⁶

Ἐκτός ἀπὸ πρότυπο ἐξαιρετικῆς ἀπήχησης, ὁμῶς, ο Σωκράτης ἦταν ἄνθρωπος ὅπως ὅλοι. Ἀγαπούσε, για παράδειγμα, τα παιδιά του²⁷, το ἔκανε παρόλα αὐτά ὡς ἐλεύθερος ἄνθρωπος καὶ φίλος τῶν θεῶν. Τίποτα δὲν

παρέλειπε, γενικά, απ' όσα ταιριάζουν σε αγαθό άνδρα: «οὕτως μοι γίνου φιλόστοργος ὡς ταῦτα τηρήσων· εἰ δὲ διὰ τὴν φιλοστοργίαν ταύτην, τῆντινὰ ποτε καὶ καλεῖς φιλοστοργίαν, δοῦλος μέλλεις εἶναι καὶ ἄθλιος, οὐ λυσιτελεῖ φιλόστοργον εἶναι. καὶ τί κωλύει φιλεῖν τινα ὡς θνητόν, ὡς ἀποδημητικόν; ἢ Σωκράτης οὐκ ἐφίλει τοὺς παῖδας τοὺς ἑαυτοῦ; ἀλλ' ὡς ἐλεύθερος, ὡς μεμνημένος, ὅτι πρῶτον δεῖ θεοῖς εἶναι φίλον. διὰ τοῦτο οὐδὲν παρέβη τῶν πρεπόντων ἀνδρὶ ἀγαθῷ οὔτ' ἀπολογούμενος οὐθ' ὑποτιμώμενος οὔτ' ἔτι πρόσθεν βουλευῶν ἢ στρατευόμενος. ἡμεῖς δὲ πάσης προφάσεως πρὸς τὸ ἀγγεννεῖς εἶναι εὐποροῦμεν, οἱ μὲν διὰ παῖδα, οἱ δὲ διὰ μητέρα, ἄλλοι δὲ δι' ἀδελφούς.» (3,24,59,1 - 3,24,63,1)

Κάτι που τον χαρακτήριζε, επίσης, ήταν ότι δε διαπληκτιζόταν²⁸, ότι δεν ερχόταν σε σύγκρουση: «παροξυνθῆναι ἐν λόγῳ, μηδέποτε λοιδορον προενέγκασθαι μηδέν, μηδέποθ' ὕβριστικόν, ἀλλὰ τῶν λοιδορούντων ἀνέχεσθαι καὶ παύειν μάχην. εἰ θέλετε γινῶναι, πόσῃ ἐν τούτῳ δύναμιν εἶχεν, ἀνάγνωτε τὸ Ξενοφῶντος Συμπόσιον καὶ ὄψεσθε πόσας μάχας διαλέλυκεν. διὰ τοῦτο εἰκότως καὶ παρὰ τοῖς ποιηταῖς ἐν μεγίστῳ ἐπαίνῳ λέλεκται τὸ αἰψά τε καὶ μέγα νεῖκος ἐπισταμένως κατέπαυσεν.» (2,12,14,1 - 2,12,16,3)

Ο Σωκράτης εξασκούσαν στην απάθεια²⁹. Γι' αυτό παρουσιαζόταν πάντα με το ίδιο πρόσωπο: «ἡμᾶς θλίβει καὶ στενοχωρεῖ. ἐπεὶ τί ἐστὶν αὐτὸ τὸ λοιδορεῖσθαι;

παραστάς λίθον λαιδόμεναι καὶ τί ποιήσεις; ἂν οὖν τις ὡς λίθος ἀκούῃ, τί ὄφελος τῷ λαιδοροῦντι; ἂν δ' ἔχη τὴν ἀσθένειαν τοῦ λαιδορουμένου ὁ λαιδωρῶν ἐπιβάθραν, τότε ἀνύει τι. “περίσχισον αὐτόν.” τί λέγεις αὐτόν; τὸ ἱμάτιον λάβε, περίσχισον. “ὑβριν σοι πεποίηκα.” καλῶς σοι γένοιτο. ταῦτα ἐμελέτα Σωκράτης, διὰ τοῦτο ἐν ἔχων πρόσωπον αἰεὶ διετέλει. ἡμεῖς δὲ θέλομεν πάντα μᾶλλον ἀσκεῖν καὶ μελετᾶν ἢ ὅπως ἀπαραπόδιστοι καὶ ἐλεύθεροι ἐσόμεθα. “παράδοξα λέγουσιν οἱ φιλόσοφοι.” ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις τέχναις οὐκ ἔστι παράδοξα; καὶ τί παραδοξότερόν ἐστιν ἢ κεντεῖν τινος τὸν ὀφθαλμόν, ἵνα ἴδῃ; εἴ τις ἀπέριφω τῶν ἰατρικῶν τοῦτο εἶπεν, οὐκ ἂν κατεγέλα τοῦ λέγοντος; τί οὖν θαυμαστόν εἰ καὶ ἐν φιλοσοφίᾳ πολλὰ τῶν ἀληθῶν παράδοξα φαίνεται τοῖς ἀπείροις;» (I,25,29,1 – I,25,33,3)

Γνώριζε ὅτι ὀφείλε νὰ διατηρήσει τὴ βούλησὴ τοῦ ἀπαραβίαστη³⁰. Γι' αὐτό, γιὰ παράδειγμα, ἀνεχόταν τὴ γυναῖκα καὶ τὸ παιδί του. Ὅ,τι κι ἀν τοῦ ἔκαναν, δὲν μποροῦσαν τελικὰ νὰ τον βλάψουν: «εἰ δ' οἷα δεῖ προαίρεσις, τοῦτο μόνον ἀγαθόν ἐστίν, καὶ οἷα μὴ δεῖ, τοῦτο μόνον κακόν, ποῦ ἔτι μάχη, ποῦ λαιδορία; περὶ τίνων; περὶ τῶν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς; πρὸς τίνας; πρὸς τοὺς ἀγνοοῦντας, πρὸς τοὺς δυστυχοῦντας, πρὸς τοὺς ἠπατημένους περὶ τῶν μεγίστων;

Τούτων Σωκράτης μεμνημένος τὴν οἰκείαν τὴν αὐτοῦ ἄξει γυναικὸς ἀνεχόμενος τραχυτάτης, υἱοῦ ἀγνώμονος. τραχεῖα γὰρ πρὸς τί ἦν; ἢν' ὕδωρ καταχέῃ τῆς κεφαλῆς ὅσον καὶ θέλει, ἵνα καταπατήσῃ τὸν πλα-

κοῦντα· και τί πρὸς ἐμέ, ἂν ὑπολάβω, ὅτι ταῦτα οὐκ ἔστι πρὸς ἐμέ;» (4,5,32,1 – 4,5,37,5)

Για το λόγο, επίσης, ήταν διαρκής η μέριμνα του Σωκράτη: «κὰν ἐπίπονόν τι ἢ ἡδὺ ἢ ἔνδοξον ἢ ἄδοξον προσάγεται, μέμνησο, ὅτι νῦν ὁ ἀγὼν και ἤδη πάρεστι τὰ Ὀλύμπια και οὐκ ἔστιν ἀναβάλλεσθαι οὐκέτι και ὅτι παρὰ μίαν ἡμέραν και ἐν πρᾶγμα και ἀπόλλυται προκοπή και σώζεται. Σωκράτης οὕτως ἀπετελέσθη, ἐπὶ πάντων τῶν προσαγομένων αὐτῷ μηδενὶ ἄλλω προσέχων ἢ τῷ λόγῳ. σὺ δὲ εἰ και μήπω εἶ Σωκράτης, ὡς Σωκράτης γε εἶναι βουλόμενος ὀφείλεις βιοῦν.» (Εγχειρίδιον, 5I,2,3 – 5I,3,4.)³¹

Αρχή της παιδείσεως, ἄλλωστε, εἶναι «η των ονομάτων επίσκεψις»³². Αλλιῶς κανεῖς περιπίπτει στην ανοησία. Ὅταν, δηλαδή, δεν ερευνᾶ για την οὐσία των ὄντων και δεν ελέγχει αυστηρὰ τη χρῆση³³ των εννοιῶν στα επιμέρους πράγματα: «Ἴνα μὴ μωρὸς ἦ, ἀλλ' ἵνα μάθῃ, ἃ ἔλεγεν ὁ Σωκράτης, τί ἔστι τῶν ὄντων ἕκαστον, και μὴ εἰκῆ τὰς προλήψεις ἐφαρμόζη ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις. τοῦτο γάρ ἔστι τὸ αἴτιον τοῖς ἀνθρώποις πάντων τῶν κακῶν, τὸ τὰς προλήψεις τὰς κοινὰς μὴ δύνασθαι ἐφαρμόζειν τοῖς ἐπὶ μέρους. ἡμεῖς δ' ἄλλοι ἄλλο οἴομεθα. ὁ μὲν ὅτι νοσεῖ. οὐδαμῶς, ἀλλ' ὅτι τὰς προλήψεις οὐκ ἐφαρμόζει. ὁ δ' ὅτι πτωχὸς ἔστιν, ὁ δ' ὅτι πατέρα χαλεπὸν ἔχει ἢ μητέρα, τῷ δ' ὅτι ὁ Καῖσαρ οὐκ ἰλεῶς ἔστιν. τοῦτο δ' ἔστιν ἐν και μόνον τὸ τὰς προλήψεις ἐφαρμόζειν μὴ εἰδέναι. ἐπεὶ τίς οὐκ ἔχει κα-

κοῦ πρόληψιν, ὅτι βλαβερὸν ἔστιν, ὅτι φευκτὸν ἔστιν, ὅτι παντὶ τρόπῳ ἀποικονόμητόν ἔστιν; πρόληψις προλήψει οὐ μάχεται, ἀλλ' ὅταν ἔλθῃ ἐπὶ τὸ ἐφαρμόζειν.» (4,1,41,1-4,1,45,1)³⁴

Αὐτό, φυσικά, δε σημαίνει πως ο Σωκράτης προέ-
τρεπε τους ανθρώπους να διαπρέπουν στα λόγια³⁵. Αυτή,
ὅπως λέει ο Επίκτητος, ἦταν μέριμνα του Πρωταγόρα
και του Ιππία³⁶. Ο Σωκράτης, ὅπως και ο Ζήνων, και ο
Κλεάνθης δεν πρόφεραν κενούς λόγους³⁷, και οι ἀνθρω-
ποι δεν ἐφευγαν ἀπὸ κοντὰ τους ἴδιοι: «εἴτ' ἐγὼ καθίσας
ὕμιν λέγω νοημάτια και ἐπιφωνημάτια, ἴν' ὑμεῖς ἐπαι-
νέσαντές με ἐξέλθητε, ὁ μὲν τὸν ὦμον ἐκφέρων οἷον
εἰσήνεγκεν, ὁ δὲ τὴν κεφαλὴν ὠσαύτως ἔχουσαν, ὁ δὲ
τὴν σύριγγα, ὁ δὲ τὸ ἀπόστημα; εἶτα τούτου ἔνεκα
ἀποδημήσωσιν ἄνθρωποι νεώτεροι και τοὺς γονεῖς τοὺς
αὐτῶν ἀπολίπωσιν και τοὺς φίλους και τοὺς συγγενεῖς
και τὸ κτησιδίον, ἵνα σοι "οὐᾶ" φῶσιν ἐπιφωνημάτια
λέγοντι; τοῦτο Σωκράτης ἐποίει, τοῦτο Ζήνων, τοῦτο
Κλεάνθης;» (3,23,31,1-3,23,32,5)

Ὡστόσο, εἶναι γνωστό πως ο Σωκράτης ποτέ δεν εἶ-
πε ὅτι «ξέρω κάτι και διδάσκω: «διὰ τοῦτο τίς ἤκουσέ
ποτε Σωκράτους λέγοντος ὅτι "οἶδά τι και διδάσκω";
ἀλλὰ ἄλλον ἀλλαχοῦ ἔπεμπεν. τοιγαροῦν ἤρχοντο πρὸς
αὐτὸν ἀξιούντες φιλοσόφοις ὑπ' αὐτοῦ συσταθῆναι
κάκεινος ἀπῆγεν και συνίστανεν. οὐ' ἀλλὰ προσπέμπων
ἔλεγεν "ἄκουσόν μου σήμερον διαλεγομένου ἐν τῇ οἰκίᾳ
τῇ Κοδράτου".» (3,23,22,1-3,23,23,2)

Περνούσε απαρατήρητος από τους πολλούς³⁸, και πήγαιναν σε αυτόν για να τους συστήσει σε φιλοσόφους³⁹. Τους συνόδευε, λοιπόν, και του αρκούσε να είναι φιλόσοφος: «Οὕτως ἐλάνθα<νε> παρά τοῖς πλείστοις Σωκρατῆς καὶ ἤρχοντο πρὸς αὐτὸν ἀξιούντες φιλοσόφοις συσταθῆναι. μή τι οὖν ἠγανάκτει ὡς ἡμεῖς καὶ ἔλεγεν “ἐγὼ δέ σοι οὐ φαίνομαι φιλόσοφος;”; ἀλλ’ ἀπήγεν καὶ συνίστα ἐνὶ ἀρχούμενος τῷ εἶναι φιλόσοφος, χαίρων δὲ καὶ ὅτι μὴ δοκῶν οὐκ ἐδάκνυτο· ἐμέμνητο γὰρ τοῦ ἰδίου ἔργου. τί ἔργον καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ; μαθητὰς πολλοὺς ἔχειν; οὐδαμῶς. ὄφονται οἱ περὶ τοῦτο ἐσπουδαχότες.» (4,8,22,1 - 4,8,24,2)

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1) Βλ. Αδαμάντιου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμος Γ', πρόλ. Λουκία Δρούλια, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, σελ. 509.

2) Βλ. στον Κ. Hartmann, “Arrian und Epiktet”, *Neue Jahrb.* 15, 1905, 248 - 275. Επίσης, στον Th. Wirth, “Arrians Erinnerungen an Epiktet”, *Museum Helveticum* 24, 1967, σελ. 149 - 189 και 197 - 216. Τέλος, ειδικότερα, την παλαιότερη μελέτη του R. Mücke, *Zu Arrians und Epiktets Sprachgebrauch*, Nordhausen, 1887.

3) Για τη σωκρατική επινόηση του διαλεκτικού φιλοσοφικού λόγου, βλ. τον Pierre Hadot, *Philosophy as a way of life*, μετ. Michael Chase, Oxford, Blackwell, 1995, σελ. 89 - 93.

Για έναν ορισμό του σωκρατικώς διαλέγεσθαι βλ. στον Ξε-

νοφώντα, Απομνημονεύματα, 4,5,12,3 - 8: «ἔφη δὲ καὶ τὸ διαλέγεσθαι ὀνομασθῆναι ἐκ τοῦ συνιόντος κοινή βουλευέσθαι διαλέγοντας κατὰ γένη τὰ πράγματα. δεῖν οὖν πειρᾶσθαι ὅτι μάλιστα πρὸς τοῦτο ἑαυτὸν ἔτοιμον παρασκευάζειν καὶ τούτου μάλιστα ἐπιμελεῖσθαι· ἐκ τούτου γὰρ γίνεσθαι ἄνδρας ἀρίστους τε καὶ ἡγεμονικωτάτους καὶ διαλεκτικωτάτους.»

4) Σύμφωνα με τον Α.Α. Long, η παρουσία του Σωκράτη στις Διατριβές του Επικτήτου θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα μονογραφίας. «Στις Διατριβές του Επικτήτου», γράφει ο Long, «ο Σωκράτης είναι ο φιλόσοφος, μια μορφή αγιοποιημένη με περισσότερη φροντίδα και προσοχή στις λεπτομέρειες από οποιονδήποτε άλλον Στωικό άγιο, είτε αυτός είναι ο Διογένης, ο Αντισθένης ή ο Ζήνων. Αν ένας αναγνώστης εγνώριζε την ελληνική φιλοσοφία μόνο από τον Επικτήτο, θα σχημάτιζε την εντύπωση ότι ο Στωικισμός ήταν Σωκρατική φιλοσοφία. ...ο Σωκράτης του Επικτήτου είναι ο προστάτης - άγιος των Στωικών. Δεν είναι ειρωνευτής, ούτε ακριβολόγος, ούτε οίστρος, ούτε νάρκη (μουδιάστρα), ούτε εραστής, ούτε συμποσιαστής, ούτε ο φιλόσοφος που επέμενε ότι *εν οίδα ότι ουδέν οίδα*.» Βλ. Α.Α. Long, «Ο Σωκράτης στην Ελληνιστική Φιλοσοφία», μετ. Ελένη Καραμπατζάκη, *Φιλοσοφίας Ανάλεκτα*, τόμος Ι, 2001, σελ. 8.

Για τον πλατωνισμό, τώρα, και τη σχέση του με το στωικισμό, όπως παρουσιάζεται στις Διατριβές του Επικτήτου, βλ. Α. Jagu, *Épictète et Platon. Essai sur les relations du stoïcisme et du platonisme à propos de la morale des Entretien*, Paris, Vrin, 1946. Επίσης, γενικότερα, το άρθρο του J. Moreau, "Le stoïcisme et la philosophie classique", *Revue philosophique* 1965, σελ. 455 - 463.

Ειδικότερα, για τον πλατωνικό Σωκράτη και τους Στωικούς βλ. τη μελέτη της Gisela Striker «Plato's Socrates and the Stoics» στο Gisela Striker, *Essays on hellenistic epistemology and ethics*, Cambridge University Press, 1996, σελ. 316 - 324.

5) Στο άρθρο της «Οι Σωκρατικοί φιλόσοφοι και ο Επίκτητος», η Βούλα Τσούνα - McKiraham επισημαίνει ότι η σχέση του Επίκτητου με τους φιλοσόφους του σωκρατικού κύκλου προσδιορίζεται από τους αλεξανδρινούς δοξογράφους ως μια σχέση διαδοχής. «Σύμφωνα με την παράδοση, ο Σωκράτης είναι ο ιδρυτής δέκα Σωκρατικών σχολών με την έννοια ότι οι σημαντικότερες φυσιογνωμίες των σχολών αυτών διδάχτηκαν τη Σωκρατική φιλοσοφία είτε από τον ίδιο το Σωκράτη, είτε από κάποιον από τους μαθητές του.» Βλ. Βούλα Τσούνα - McKiraham, «Οι Σωκρατικοί φιλόσοφοι και ο Επίκτητος», *Επίκτητος, η ζωή και το έργο του* (πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου), επιμ. Χρίστος Α. Τέζας, Πρέβεζα, 1997, σελ. 19.

Σύμφωνα επίσης με τον Tennemann, τον οποίο παρακολουθεί ακριβώς ο Hegel, στα μαθήματά του της Ιστορίας της Φιλοσοφίας (βλ. σχετικά στον παρόντα τόμο): «Ούτως από την πρακτικήν του Σωκράτους σχολήν εγεννήθησαν τέσσαρα δογματικά συστήματα χωριζόμενα απ' αλλήλων κατά τας θεωρητικές και πρακτικές αρχάς, και εις αυστηρός Πυρρωνισμός». Βλ. W. Tennemann, *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, μετ. Κωνσταντίνου Κούμα, Βιέννη, 1818, σελ. 70 - 71.

Για το ίδιο θέμα βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Bonhöffer στο Adolf Bonhöffer, *Epictet und die Stoa*, Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke, 1894, σελ. 217 - 218. Με αφορμή την αναφορά στην «πρόληψιν», την κοινή ή έμφυτη

έννοια του θεού, ο Bonhöffer επισημαίνει τον a priori χαρακτήρα του προτύπου, ακόμα και στην περίπτωση του Σωκράτη, στο βαθμό που υπάρχει συμφωνία με τις έμφυτες έννοιες για την ηθική: «“Sehen” können wir den perfectus höchstens in einem Idealmenschen wie Socrates; doch ist klar, dass auch in diesem Fall die Erkenntnis des sittlich Guten im letzten Grunde eine apriorische ist; denn als sittliches Vorbild kann uns Socrates nur gelten, weil das, was uns von ihm berichtet wird, übereinstimmt mit unseren natürlichen sittlichen Begriffen, sofern dieselben auf dem Wege des dialektischen Denkens geklärt und entwickelt sind.»

6) Έντονα κατακρίνει ο Επίκτητος όσους «ασελγούν» πάνω στη μνήμη προτύπων όπως εκείνο του Σωκράτη και του Διογένη: «Ἄλλὰ Σωκράτης ὀλιγάκις ἐλούετο. Ἄλλὰ ἔστιλβεν αὐτοῦ τὸ σῶμα, ἀλλ' ἦν οὕτως ἐπίχαρι καὶ ἡδύ, ὥστ' ἦρων αὐτοῦ οἱ ὠραιότατοι καὶ εὐγενέστατοι καὶ ἐπεθύμουν ἐκείνῳ παρακατακλίνεσθαι μᾶλλον ἢ τοῖς εὐμορφοτάτοις. ἐξῆν ἐκείνῳ μῆτε λούεσθαι μῆτε πλύνεσθαι, εἰ ἤθελεν· καίτοι καὶ τὸ ὀλιγάκις ἰσχὺν εἶχεν. κἂν θερμῷ μὴ θέλῃς, ψυχρῷ. Ἄλλὰ λέγει Ἀριστοφάνης τοὺς ὠχρῶντας, τοὺς ἀνυποδήτους λέγω. Λέγει γὰρ καὶ ἀεροβατεῖν αὐτὸν καὶ ἐκ τῆς παλαιότρας κλέπτειν τὰ ἱμάτια. ἐπεὶ τοι πάντες οἱ γεγραφοῦτες περὶ Σωκράτους πάντα τάναντία αὐτῷ προσμαρτυροῦσιν, ὅτι ἡδὺς οὐ μόνον ἀκοῦσαι, ἀλλὰ καὶ ἰδεῖν ἦν. πάλιν περὶ Διογένοους ταῦτά γράφουσι. δεῖ γὰρ μὴδὲ κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἔμφασιν ἀπὸ φιλοσοφίας ἀποσοβεῖν τοὺς πολλούς, ἀλλ' ὥσπερ τὰ ἄλλα εὖθυμον καὶ ἀτάραχον ἐπίδεικνύειν αὐτὸν οὕτως καὶ ἀπὸ τοῦ σώματος. “Ἴδετε, ὡ ἄνθρωποι, ὅτι οὐδὲν ἔχω, οὐδενὸς δέομαι· ἴδετε, πῶς ἄοικος ὦν καὶ ἄπολις

καὶ φυγὰς, ἂν οὕτως τύχη, καὶ ἀνέστιος πάντων τῶν εὐπατριδῶν καὶ πλουσιῶν ἀταραχώτερον διάγω καὶ εὐρούστερον. ἀλλὰ καὶ τὸ σωματίον ὁρᾶτε ὅτι οὐ κακοῦται ὑπὸ τῆς αὐστηρᾶς διαίτης." ἂν δέ μοι ταῦτα λέγῃ τις ἀνθρώπου σχῆμα καταδίκου ἔχων καὶ πρόσωπον, τίς με πείσει θεῶν προσελθεῖν φιλοσοφία, ἧ γε τοιούτους ποιεῖ; μὴ γένοιτο· οὐδ', εἰ σοφὸς ἔμελλον εἶναι, ἤθελον.» (4,II,19,1 - 4,II,24,5)

Για την ταυτόχρονη αναφορά των δυο προσώπων, του Σωκράτη και του Διογένη, ο Αδαμάντιος Κοραῆς σχολιάζει γενικότερα ως εξής: «Διὰ τούτο οὐδ' ηκουσθη κανεὶς ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς, ὅτι εκαταφρόνησεν εκουσίως τὰς σωματικὰς χρείας, οὐδὲ κυνικῶς ἐζήσῃ κανεὶς, μ' ὅλον ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν ὠνόμασαν (ἄλλη των ἀντίφασις καὶ τούτο) των κυνικόν βίον Σύντομον ὁδόν ἐπ' ἀρετῆν, καὶ θαύμασαν τον Διογένην ἴσα με τον Σωκράτην.» Βλ. Αδαμάντιου Κοραῆ, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, ὁ.π., σελ. 482.

7) «... τὸ δὲ μέγα καὶ ἐξαιρετὸν ἄλλοις τάχα προσήκει, Σωκράτει καὶ τοῖς τοιούτοις. Διὰ τί οὖν, εἰ πρὸς τοῦτο πεφυκάμεν, οὐ πάντες ἢ πολλοὶ γίνονται τοιοῦτοι; Ἴπποι γὰρ ὤκεις ἅπαντες γίνονται, κύνες γὰρ ἰχθυετικοὶ πάντες; τί οὖν; ἐπειδὴ ἀφυῆς εἶμι, ἀποστῶ τῆς ἐπιμελείας τούτου ἔνεκα; μὴ γένοιτο. Ἐπίκτητος χρείσων Σωκράτους οὐκ ἔσται· εἰ δὲ μὴ, οὐ χείρων, τοῦτό μοι ἰκανόν ἐστιν. οὐδὲ γὰρ Μίλων ἔσομαι καὶ ὅμως οὐκ ἀμελῶ τοῦ σώματος· οὐδὲ Κροῖσος καὶ ὅμως οὐκ ἀμελῶ τῆς κτήσεως· οὐδ' ἀπλῶς ἄλλου τινὸς τῆς ἐπιμελείας διὰ τὴν ἀπόγνωσιν τῶν ἄκρων ἀφιστάμεθα.» (I,2,33,1 - I,2,37,4)

Ωστόσο, κανένα πρότυπο δεν έχει την αξία του Σωκράτη: «εἴθ' ὅταν προσπίπτῃ σοὶ τις φαντασία τοιαύτη, Πλάτων μὲν ὅτι ἴθι ἐπὶ τὰς ἀποδιοπομπήσεις, ἴθι ἐπὶ θεῶν ἀποτροπαίων

ιερὰ ἰκέτης· ἀρκεῖ καὶ ἐπὶ τὰς τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν συνουσίας ἀποχωρήσας πρὸς τούτῳ γίνῃ ἀντεξτάζων, ἅν τε τῶν ζώντων τινὰ ἔχῃς ἅν τε τῶν ἀποθανόντων. ἄπελθε πρὸς Σωκράτη καὶ ἴδε αὐτὸν συγκατακαείμενον Ἀλκιβιάδῃ καὶ διαπαίζοντα αὐτοῦ τὴν ὥραν. ἐνθυμήθητι οἷαν νίκην ποτὲ ἔγνω ἐκεῖνος νενικηκότα ἑαυτόν, οἷα Ὀλύμπια, πόστος ἀφ' Ἡρακλέους ἐγένετο· ἵνα τις, νῆ τοὺς θεοὺς, δικαίως ἀσπάζηται αὐτὸν “χαῖρε, παράδοξε”, οὐχὶ τοὺς σαπρὸς τούτους πύκτας καὶ παγκρατιαστάς οὐδὲ τοὺς ὁμοίους αὐτοῖς, τοὺς μονομάχους.» (2,18,20,1 - 2,18,23,1.)

8) Ο θάνατός του, μάλιστα, αποθέωσε τη μορφή του κι ἔκανε το παράδειγμά του το ἴδιο, ἴσως και περισσότερο ωφέλιμο ἀπ' ὅσο ἦταν ὅταν ζούσε: «εἰ δ' ἐγὼ καὶ σὺ ἡμεν, εὐθύς ἂν καταφιλοσοφήσαντες ὅτι “τοὺς ἀδικοῦντας δεῖ τοῖς ἴσοις ἀμύνεσθαι” καὶ προσθέ<ν>τες ὅτι “ὄφελος ἔσομαι πολλοῖς ἀνθρώποις σωθεῖς, ἀποθανὼν δ' οὐδενί”, εἰ γὰρ ἔδει διὰ τρώγλης ἐκδύντας, ἐξήλθομεν ἂν. καὶ πῶς ἂν ὠφελήσαμεν τινὰ; ποῦ γὰρ ἂν ἔτι ἔμενον ἐκεῖνοι; ἢ οἱ ὄντες ἡμεν ὠφέλιμοι, οὐχὶ πολὺ μᾶλλον ἀποθανόντες ἂν ὅτε ἔδει καὶ ὡς ἔδει ὠφελήσαμεν ἀνθρώπους; καὶ νῦν Σωκράτους ἀποθανόντος οὐθὲν ἦττον ἢ καὶ πλεῖον ὠφέλιμός ἐστιν ἀνθρώποις ἢ μνήμ<η> ὧν ἔτι ζῶν ἔπραξεν ἢ εἶπεν. Ταῦτα μελέτα, ταῦτα τὰ δόγματα, τούτους τοὺς λόγους, εἰς ταῦτα ἀφώρα τὰ παραδείγματα, εἰ θέλεις ἐλεύθερος εἶναι, εἰ ἐπιθυμεῖς κατ' ἀξίαν τοῦ πράγματος.» (4,1,167,1 - 4,1,170,3)

9) Χαρακτηριστικά εἶναι τα χωρία, στα οποία ο Ἐπίκτητος αναφέρεται στη στάση του Σωκράτη ἀπέναντι στους δικαστές.

Ο Σωκράτης, και καθένας που κατηγορεῖται ἀδίκῃ, δεν ἔχει τίποτε να κάνει με την κατηγορία που του ἀπέδωσαν:

«ὅτι ὁ πατήρ τάδε τινὰ ἐτοιμάζεται· ἐπὶ τίνα; μὴ τι ἐπὶ τὴν προαίρεσιν; πόθεν δύναται; ἀλλ' ἐπὶ τὸ σαμμάτιον, ἐπὶ τὸ κτησείδιον· ἐσώθης, οὐκ ἐπὶ σέ. οὐκοῦν ἀλλ' ὁ κριτῆς ἀποφαίνεται ὅτι ἡσέβησας, περὶ Σωκράτους δ' οὐκ ἀπεφήναντο οἱ δικασταί; μὴ τι σὸν ἔργον ἐστὶ τὸ ἐκείνιον ἀποφήνασθαι; Οὐ. Τί οὖν ἔτι σοι μέλει; ἔστι τι τοῦ πατρός σου ἔργον, ὃ ἂν μὴ ἐκπληρώσῃ, ἀπώλεσεν τὸν πατέρα, τὸν φιλόστοργον, τὸν ἡμερον.» (3,Ι8,3,Ι-3,Ι8,5,3)

Δε δυστήχησε λοιπόν ο Σωκράτης, ἀλλὰ οὐκ ἀποφάνηται ὡς ἔδειξε κακῶς; Οὐ, ἀλλ' οἱ δικασταὶ καὶ οἱ κατήγοροι. Οὐδ' ἐν Ῥώμῃ Ἐλουίδιος; Οὐ, ἀλλ' ὁ ἀποκτείνας αὐτόν. Πῶς λέγεις; Ὡς καὶ σὺ ἀλεκτρούνα οὐ λέγεις κακῶς πρᾶξαι τὸν νικῆσαντα καὶ κατακοπέντα, ἀλλὰ τὸν ἀπλήγη ἠττηθέντα· οὐδὲ κύνια εὐδαιμονίζεις τὸν μῆτε διώκοντα μῆτε πονοῦντα, ἀλλ' ὅταν ἰδρῶντα ἴδῃς, ὅταν ὀδυνώμενον, ὅταν ῥηγνύμενον ὑπὸ τοῦ δρόμου. τί παραδοξολογοῦμεν, εἰ λέγομεν παντὸς κακὸν εἶναι τὸ παρὰ τὴν ἐκείνου φύσιν; τοῦτο παράδοξόν ἐστιν; σὺ γὰρ αὐτὸ ἐπὶ πάντων τῶν ἄλλων οὐ λέγεις; διὰ τί ἐπὶ μόνου οὖν τοῦ ἀνθρώπου ἄλλως φέρῃ; ἀλλ' ὅτι λέγομεν ἡμερον εἶναι τοῦ ἀνθρώπου τὴν φύσιν καὶ φιλάλληλον καὶ πιστήν, τοῦτο παράδοξον οὐκ ἔστιν;» (4,Ι,Ι23,Ι-4,Ι,Ι26,3)

Για τὸ Σωκράτη, βέβαια, εἶχε ἔρθει ὁ καιρὸς ποὺ εσκεμμένα προκάλεσε τοὺς δικαστῆς: «Ἐπεὶ τ<ο>ι δοκεῖς, ὅτι τὰ ἐκτὸς τηρῆσαι θέλων Σωκράτης παρελθὼν ἂν ἔλεγε “ἐμὲ δ' Ἄνυτος καὶ Μέλητος ἀποκτείνειν μὲν δύνανται, βλάψαι δ' οὐ”; οὕτω μαρὸς ἦν, ἵνα μὴ ἴδῃ ὅτι αὕτη ἡ ὁδὸς ἐνταῦθα οὐ φέρει, ἀλλ' ἄλλη; τί οὖν ἐστίν, ὅτι οὐκ ἔχει λόγον καὶ προσερεθίζει; ὡς ὁ ἐμὸς Ἡράκλειτος περὶ ἀγριδίου πραγμάτιον ἔχων ἐν Ῥόδῳ καὶ ἀποδειξας τοῖς δικασταῖς ὅτι δίκαια λέγει

ἐλθὼν ἐπὶ τὸν ἐπιλογὸν ἔφη ὅτι “ἀλλ’ οὔτε δεήσομαι ὑμῶν οὔτ’ ἐπιστρέφομαι, τί μέλλετε κρίνειν ὑμεῖς τε μᾶλλον οἱ κρινόμενοι ἔστε ἢ ἐγώ.” καὶ οὕτως κατέστρεψε τὸ πραγματίον. τίς χρεῖα; μόνον μὴ δέου, μὴ προστιθεὶ δ’ ὅτι “καὶ οὐ δέομαι”. εἰ μὴ τι καιρὸς ἔστιν ἐπίτηδες ἐρεθίσαι τοὺς δικαστὰς ὡς Σωκράτει. καὶ σὺ εἰ τοιοῦτον ἐπιλογὸν παρασκευάζῃ, τί ἀναβαίνεις, τί ὑπακούεις; εἰ γὰρ σταυρωθῆναι θέλεις, ἔκδεξαι καὶ ἤξει ὁ σταυρὸς· εἰ δ’ ὑπακούσαι λόγος αἰρεῖ καὶ πείσαι τό γε παρ’ αὐτόν, τὰ ἐξῆς τούτῳ ποιητέον τηροῦντι μέντοι τὰ ἴδια.» (2,2,15,1 - 2,2,20,4)

Ὁ Σωκράτης ἤξερε νὰ παίξει, καὶ μάλιστα στο δικαστήριον: «Τοιγαροῦν Σωκράτης ἦδει σφαιρίζειν. πῶς; παίζειν ἐν τῷ δικαστηρίῳ. “λέγε μοι”, φησὶν, “Ἄνυτε, πῶς με φῆς θεὸν οὐ νομίζεις; οἱ δαίμονές σοι τίνες εἶναι δοκοῦσιν; οὐχὶ ἦτοι θεῶν παῖδές εἰσιν ἢ ἐξ ἀνθρώπων καὶ θεῶν μεμιγμένοι τινές;” ὁμολογήσαντος δὲ “τίς οὖν σοι δοκεῖ δύνασθαι ἡμίονους μὲν ἡγεῖσθαι εἶναι, ὄνους δὲ μῆ;” ὡς ἀρπαστίῳ παίζων. καὶ τί ἐκεῖ ἐν μέσῳ ἀρπαστίον τότ’ ἦν; τὸ δεδέσθαι, τὸ φυγαδευθῆναι, τὸ πιεῖν φάρμακον, τὸ γυναικὸς ἀφαιρεθῆναι, τὸ τέκνα ὀρφανὰ καταλιπεῖν. ταῦτα ἦν ἐν μέσῳ οἷς ἔπαιζεν, ἀλλ’ οὐδὲν ἦττον ἔπαιζεν καὶ ἐσφαιρίζεν εὐρύθμως. οὕτως καὶ ἡμεῖς τὴν μὲν ἐπιμέλειαν σφαιριστικωτάτην, τὴν δ’ ἀδιαφορίαν ὡς ὑπὲρ ἀρπαστίου. δεῖ γὰρ πάντως περὶ τινὰ τῶν ἐκτὸς ὑλῶν φιλοτεχνεῖν, ἀλλ’ οὐκ ἐκείνην ἀποδεχόμενον, ἀλλ’ οἷα ἂν ἢ ἐκείνη, τὴν περὶ αὐτὴν φιλοτεχνίαν ἐπιδεικνύοντα.» (2,5,18,1 - 2,5,21,3). Πρβλ. Πλάτων, Απολογία Σωκράτους, 26ε6 - 27α7.

10) Συνήθως ὅμως, τὰ πρότυπα τῶν ἀνθρώπων εἶναι χυδαία: «οὐδὲν ἀπολώλεκας; ἀντὶ Σωκράτους καὶ Διογένης θεθαύμακας τὸν πλείστας διαφθεῖραι καὶ ἀναπεῖσαι δυνάμε-

νον. καλὸς εἶναι θέλεις καὶ πλάσσεις σεαυτὸν μὴ ὦν καὶ ἐσθῆτα ἐπιδεικνύειν θέλεις στυλιπνήν, ἵνα τὰς γυναῖκας ἐπιστρέφῃς, κἄν που μυραφίου ἐπιτύχῃς, μακάριος εἶναι δοκεῖς. πρότερον δ' οὐδὲ ἐνεθυμοῦ τι τούτων, ἀλλὰ ποῦ εὐσχήμων λόγος, ἀνὴρ ἀξιόλογος, ἐνθύμημα γενναῖον. τοιγαροῦν ἐκάθευδες ὡς ἀνὴρ, προήεις ὡς ἀνὴρ, ἐσθῆτα ἐφόρεις ἀνδρικήν, λόγους ἐλάλεις πρέποντας ἀνδρὶ ἀγαθῷ· εἰτά μοι λέγεις "οὐδὲν ἀπώλεσα"; οὕτως οὐδὲν ἄλλο ἢ κέρμα ἀπολλύουσιν ἄνθρωποι;" (4,9,6,2 - 4,9,9,2)

Για το ίδιο θέμα βλ. στην τρίτη Διατριβή: «πόθεν ὑμῖν; ἀλλ' ἀνάγκη ὑπὸ τῶν ἰδιωτῶν ὑμᾶς περιάγεσθαι.» (3,16,6,2)

II) «ἀλλ' οὐδὲ σοφὸν εἶναι τυχὸν ἐξαρχεῖ πρὸς τὸ ἐπιμεληθῆναι νέων· δεῖ δὲ καὶ προχειρότητα τινα εἶναι καὶ ἐπιτηδειότητα πρὸς τοῦτο, νῆ τὸν Δία, καὶ σῶμα ποιὸν καὶ πρὸ πάντων τὸν θεὸν συμβουλεύειν ταύτην τὴν χώραν κατασχεῖν, ὡς Σωκράτει συνεβούλευεν τὴν ἐλεγκτικὴν χώραν ἔχειν, ὡς Διογένηι τὴν βασιλικὴν καὶ ἐπιπληχτικὴν, ὡς Ζήνωνι τὴν διδασκαλικὴν καὶ δογματικὴν. σὺ δ' ἰατρεῖον ἀνοίγεις ἄλλο οὐδὲν ἔχων ἢ φάρμακα, ποῦ δὲ ἢ πῶς ἐπιτίθεται ταῦτα, μήτε εἰδῶς μήτε πολυπραγμονήσας. "ἰδοὺ ἐκεῖνος ταῦτα, κολλύρια· κἀγὼ ἔχω." μὴ τι οὖν καὶ τὴν δύναμιν τὴν χρηστικὴν αὐτοῖς; μὴ τι οἶδας καὶ πότε καὶ πῶς ὠφελήσει;" (3,21,18,1 - 3,21,21,3)

12) Αἰτία γι' αὐτό εἶναι ἡ οἴηση, στην απενεργοποίησή της ὁποίας στοχεύει κατεξοχήν ὁ ἐλεγχος, καὶ ἀποτελεῖ προτεραιότητα γιὰ τὸ Σωκράτη: «Δύο ταῦτα ἐξελείν τῶν ἀνθρώπων, οἴησιν καὶ ἀπιστίαν. οἴησις μὲν οὖν ἐστὶ τὸ δοκεῖν μηδενὸς προσδεῖσθαι, ἀπιστία δὲ τὸ ὑπολαμβάνειν μὴ δυνατόν εἶναι εὐροεῖν τοσοῦτων περιεστηκότων. τὴν μὲν οὖν οἴησιν ἐλεγχος ἐξαιρεῖ, καὶ τοῦτο πρῶτον ποιεῖ Σωκράτης. ὅτι δ'

οὐκ ἀδύνατόν ἐστι τὸ πρᾶγμα, σκέψαι καὶ ζήτησον. οὐδέν σε βλάψει ἢ ζήτησις αὐτῆ καὶ σχεδὸν τὸ φιλοσοφεῖν τοῦτ' ἔστι, ζητεῖν, πῶς ἐνδέχεται ἀπαραποδίστως ὀρεῖται χρῆσθαι καὶ ἐκκλίσει.» (3,14,8,1 - 3,14,10,3.)

13) Πρβλ. Πλάτων Απολογία 38α 1 - 38α 6: «ἐάντ' αὖ λέγω ὅτι καὶ τυγχάνει μέγιστον ἀγαθὸν ὃν ἀνθρώπῳ τοῦτο, ἐκάστης ἡμέρας περὶ ἀρετῆς τοὺς λόγους ποιεῖσθαι καὶ τῶν ἄλλων περὶ ὧν ὑμεῖς ἐμοῦ ἀκούετε διαλεγομένου καὶ ἐμαυτὸν καὶ ἄλλους ἐξετάζοντος, ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ, ταῦτα δ' ἔτι ἦττον πείσεσθέ μοι λέγοντι.»

Ὅπως ο Σωκράτης αποστρεφόταν το ανεξέταστο του βίου, ἔτσι ο Επικτήτος ἤλεγχε τὸ ανεξέταστο των εντυπώσεων: «τινὰ τοιαύτην ἀσυμμετρίαν. τρίτος ὁ περὶ τὰς συγκαταθέσεις, ὁ πρὸς τὰ πιθανὰ καὶ ἔλκυστικά. ὡς γὰρ ὁ Σωκράτης ἔλεγεν ἀνεξέταστον βίον μὴ ζῆν, οὕτως ἀνεξέταστον φαντασίαν μὴ παραδέχεσθαι, ἀλλὰ λέγειν “ἐκδεξαι, ἄφες ἴδω, τίς εἶ καὶ πόθεν ἔρχῃ”, ὡς οἱ νυκτοφύλακες “δειξόν μοι τὰ συνθήματα”. “ἔχεις τὸ παρὰ τῆς φύσεως σύμβολον, ὃ δεῖ τὴν παραδεχθισομένην ἔχειν φαντασίαν;” καὶ λοιπὸν ὅσα τῷ σώματι προσάγεται ὑπὸ τῶν γυμναζόντων αὐτὰ, ἂν μὲν ὠδέ που ρέπη πρὸς ὄρεξιν καὶ ἐκκλισην, εἴη ἂν καὶ αὐτὰ ἀσκητικά· ἂν δὲ πρὸς ἐπίδειξιν, ἔξω νενευκό<το>ς ἐστὶ καὶ ἄλλο τι θηρωμένου καὶ θεατὰς ζητοῦντος τοὺς ἐροῦντας “ὡς μεγάλου ἀνθρώπου”.» (3,12,14,1 - 3,12,17,1)

Σχετικά με τὴν ἔννοια τῆς «φαντασίας» στο στωικισμό βλ. Jean Baptiste Gourinat, *Οἱ Στωικοί για τὴν ψυχὴ*, μετ. Κωνστ. Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1999, σελ. 51 - 60.

14) Ἀνθρωποὶ ὅπως ο Σωκράτης καὶ ο Οδυσσεύς, σύμφωνα με τὸν Επικτήτο, παρακολουθοῦν ἀπαεργχλιτα τὸ θεῖο πρό-

σταγμα. Ως προς το θεϊκό στοιχείο, ο Επίκτητος προβαίνει στις εξής διακρίσεις: «Περὶ θεῶν οἱ μὲν τινές εἰσιν οἱ λέγοντες μὴδ' εἶναι τὸ θεῖον, οἱ δ' εἶναι μὲν, ἀργὸν δὲ καὶ ἀμελές καὶ μὴ προνοεῖν μηδενός· τρίτοι δ' οἱ καὶ εἶναι καὶ προνοεῖν, ἀλλὰ τῶν μεγάλων καὶ οὐρανίων, τῶν δὲ ἐπὶ γῆς μηδενός· τέταρτοι δ' οἱ καὶ τῶν ἐπὶ γῆς καὶ τῶν ἀνθρωπίνων, εἰς κοινὸν δὲ μόνον καὶ οὐχὶ δὲ καὶ κατ' ἰδίαν ἐκάστου· πέμπτοι δ' ὧν ἦν καὶ Ὀδυσσεὺς καὶ Σωκράτης, οἱ λέγοντες ὅτι οὐδέ σε λήθω Κινύμενος.» (I,12,1 - I,12,3,4)

15) «διὰ τί ἄλλος ἄλλω φθονήσει; διὰ τί πολλὰ κεκτημένους θαυμάσει ἢ τοὺς ἐν δυνάμει τε ταγμένους, μάλιστ' ἂν καὶ ἰσχυροὶ ὧσιν καὶ ὀργίλοι; τί γὰρ ἡμῖν ποιήσουσιν; ἃ δύνανται ποιῆσαι, τούτων οὐκ ἐπιστρεφόμεθα· ὧν ἡμῖν μέλει, ταῦτα οὐ δύνανται. τίς οὖν ἔτι ἄρξει τοῦ οὕτως διακειμένου; πῶς Σωκράτης εἶχεν πρὸς ταῦτα; πῶς γὰρ ἄλλως ἢ ὡς ἔδει τὸν πεπεισμένον ὅτι ἐστὶ τῶν θεῶν συγγενής; “Ἄν μοι λέγητε”, φησὶν, “νῦν ὅτι ἀφίεμέν σε ἐπὶ τούτοις, ὅπως μηκέτι διαλέξῃ τούτους τοὺς λόγους οὐς μέχρι νῦν διελέγου μηδὲ παρενοχλήσεις ἡμῶν τοῖς νέοις μηδὲ τοῖς γέροισιν”, ἀποκρινοῦμαι ὅτι γελοῖοί ἐστε, οἵτινες ἀξιοῦτε, εἰ μὲν με ὁ στρατηγὸς ὁ ὑμέτερος ἔταξεν εἰς τινα τάξιν, ὅτι ἔδει με τηρεῖν αὐτήν καὶ φυλάττειν καὶ μυριάκις πρότερον αἰρεῖσθαι ἀποθνήσκειν ἢ ἐγκαταλιπεῖν αὐτήν, εἰ δ' ὁ θεὸς ἐν τινι χώρᾳ καὶ ἀναστροφῇ κατατέταχεν, ταύτην δ' ἐγκαταλιπεῖν δεῖ ἡμᾶς.” τοῦτ' ἔστιν ἀνθρώπος ταῖς ἀληθείαις συγγενὴς τῶν θεῶν. ἡμεῖς οὖν ὡς κοιλία, ὡς ἔντερα, ὡς αἰδοῖα, οὕτω περὶ αὐτῶν διανοούμεθα, ὅτι φοβούμεθα, ὅτι ἐπιθυμοῦμεν τοὺς εἰς ταῦτα συνεργεῖν δυναμένους κολαχέομεν, τοὺς αὐτοὺς τούτους δεδοίκαμεν.» (I,9,20,4 - I,9,26,4). Πρβλ. Πλάτων, Απολογία 29b9 - 29d7.

16) Έτσι, μάλιστα, δε διασώζεται ντροπιασμένος. Σώζεται με το θάνατο: «οὐδ' ἐπιλογίζεται οὐ γὰρ ἤθελεν, φησὶν, σῶσαι τὸ σωματίον, ἀλλ' ἐκεῖνο, ὃ τῶ δικαίῳ μὲν αὖξεται καὶ σῴζεται, τῶ δ' ἀδίκῳ μειοῦται καὶ ἀπόλλυται. Σωκράτης δ' αἰσχρῶς οὐ σῴζεται, ὁ μὴ ἐπιψηφίσας Ἀθηναίων κελευόντων, ὁ τοὺς τυράννους ὑπεριδῶν, ὁ τοιαῦτα περὶ ἀρετῆς καὶ καλοκάγαθίας διαλεγόμενος: τοῦτον οὐκ ἔστι σῶσαι αἰσχρῶς, ἀλλ' ἀποθνήσκων σῴζεται, οὐ φεύγων. καὶ γὰρ ὁ ἀγαθὸς ὑποκριτὴς πανόμενος ὅτε δεῖ σῴζεται μᾶλλον ἢ ὑποκρινόμενος παρὰ καιρὸν. τί οὖν ποιήσει τὰ παιδιᾶ; «εἰ μὲν εἰς Θετταλίαν ἀπῆει<ν>, ἐπεμελήθητε αὐτῶν εἰς Ἄιδου δέ μου ἀποδημήσαντος οὐδεὶς ἔσται ὁ ἐπιμελησόμενος;»» (4, I, 163, 5 - 4, I, 166, 4.)

Ἄλλωστε, για το Σωκράτη ο θάνατος ήταν φάντασμα, ομοίωμα, όπως οι μάσκες που τρομάζουν τα παιδιά, επειδή δεν καταλαβαίνουν: «Ἐδει οὖν πρὸς μὲν τὸν θάνατον τὸ θάρσος ἐστράφθαι, πρὸς δὲ τὸν φόβον τοῦ θανάτου τὴν εὐλάβειαν· νῦν δὲ τὸ ἐναντίον πρὸς μὲν τὸν θάνατον τὴν φυγὴν, πρὸς δὲ τὸ περὶ αὐτοῦ δόγμα τὴν ἀνεπιστρεψίαν καὶ τὸ ἀφειδὲς καὶ τὸ ἀδιαφορητικόν. ταῦτα δ' ὁ Σωκράτης καλῶς ποιῶν μορμολύχεια ἐκάλει. ὡς γὰρ τοῖς παιδίοις τὰ προσωπεῖα φαίνεται δεινὰ καὶ φοβερὰ δι' ἀπειρίαν, τοιοῦτόν τι καὶ ἡμεῖς πάσχομεν πρὸς τὰ πράγματα δι' οὐδὲν ἄλλο ἢ ὥσπερ καὶ τὰ παιδιᾶ πρὸς τὰς μορμολυκείας. τί γὰρ ἐστὶ παιδίον; ἄγνοια. τί ἐστὶ παιδίον; ἀμαθία. ἐπεὶ ὅπου οἶδεν, κάκεινα οὐδὲν ἡμῶν ἔλαττον ἔχει. θάνατος τί ἐστίν; μορμολύκειον. στρέψας αὐτὸ κατὰμαθεῖ· ἰδοῦ, πῶς οὐ δάκνει.» (2, I, 14, I - 2, I, 17, 2). Πρβλ. Πλάτων, Φαίδων 77e3 - e7 καὶ Κρίτων 46c2 - c6.

Το σχετικό συμπέρασμα συναντούμε στο *Εγχειρίδιον*. Ο θάνατος δεν είναι φοβερό πράγμα. Αν ήταν, θα φαινόταν έτσι

και στο Σωκράτη. «Ταράσσει τοὺς ἀνθρώπους οὐ τὰ πράγματα, ἀλλὰ τὰ περὶ τῶν πραγμάτων δόγματα· οἷον ὁ θάνατος οὐδὲν δεινόν ἐπεὶ καὶ Σωκράτει ἂν ἐφαίνετο, ἀλλὰ τὸ δόγμα τὸ περὶ τοῦ θανάτου, διότι δεινόν, ἐκείνο τὸ δεινόν ἐστίν. ὅταν οὖν ἐμποδιζώμεθα ἢ ταρασώμεθα ἢ λυπώμεθα, μηδέποτε ἄλλον αἰτιώμεθα, ἀλλ' ἑαυτούς, τοῦτ' ἔστι τὰ ἑαυτῶν δόγματα. ἀπαιδεύτου ἔργον τὸ ἄλλοις ἐγκαλεῖν, ἐφ' οἷς αὐτὸς πράσσει κακῶς· ἠργμένου παιδεύεσθαι τὸ ἑαυτῶν πεπαιδευμένου τὸ μῆτε ἄλλω μῆτε ἑαυτῶ.» (5,11 - 5,19)

17) «μέχρι δ' ἂν οὐ διατριβῶ ἐν τοῖς σοῖς, τίνα με θέλεις εἶναι; ἄρχοντα ἢ ιδιώτην, βουλευτὴν ἢ δημότην, στρατιώτην ἢ στρατηγόν, παιδευτὴν ἢ οἰκοδεσπότην; ἦν ἂν χώραν καὶ τάξιν ἐγχειρίσης, ὡς λέγει ὁ Σωκράτης, μυριάκις ἀποθανοῦμαι πρότερον ἢ ταύτην ἐγκαταλείψω. ποῦ δέ μ' εἶναι θέλεις; ἐν Ῥώμῃ ἢ ἐν Ἀθήναις ἢ ἐν Θήβαις ἢ ἐν Γυάροις; μόνον ἐκεῖ μου μέμνησο. ἂν μ' ἐκεῖ πέμπῃς, ὅπου κατὰ φύσιν διεξαγωγή οὐκ ἔστιν ἀνθρώπων, οὐ σοὶ ἀπειθῶν ἔξεμι, ἀλλ' ὡς σοῦ μοι σημαίνοντος τὸ ἀνακλητικόν· οὐκ ἀπολείπω σε· μὴ γένοιτο· ἀλλ' αἰσθάνομαι, ὅτι μου χρεῖαν οὐκ ἔχεις. ἂν δὲ διδῶται κατὰ φύσιν διεξαγωγή, οὐ ζητήσω ἄλλον <τόπον> ἢ ἐν ᾧ εἰμί ἢ ἄλλους ἀνθρώπους ἢ μεθ' ὧν εἰμί.» (3,24,99,1 - 3,24,102,3)

Πρβλ. Πλάτων, Απολογία Σωκράτους, 28d6 - 29a1: «Οὐτῶ γὰρ ἔχει, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῇ ἀληθείᾳ· οὐ ἂν τις ἑαυτὸν τάξῃ ἠγῆσάμενος βέλτιστον εἶναι ἢ ὑπ' ἄρχοντος ταχθῆ, ἐνταῦθα δεῖ, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, μένοντα κινδυνεύειν, μηδὲν ὑπολογιζόμενον μῆτε θάνατον μῆτε ἄλλο μηδὲν πρὸ τοῦ αἰσχροῦ. ἐγὼ οὖν δεινὰ ἂν εἶην εἰργασμένος, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, εἰ ὅτε μὲν με οἱ ἄρχοντες ἔταττον, οὐς ὑμεῖς εἴλεσθε ἄρχειν μου, καὶ ἐν Ποτειδαίᾳ καὶ ἐν Ἀμφιπόλει καὶ

ἐπὶ Δηλίῳ, τότε μὲν οὐ̄ ἐκείνοι ἔταττον ἔμενον ὥσπερ καὶ ἄλλος τις καὶ ἐκινδύνευον ἀποθανεῖν, τοῦ δὲ θεοῦ τάττοντος, ὡς ἐγὼ ᾤηθην τε καὶ ὑπέλαβον, φιλοσοφούντά με δεῖν ζῆν καὶ ἐξετάζοντα ἑμαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους, ἐνταῦθα δὲ φοβηθεῖς ἢ θάνατον ἢ ἄλλ' ὅτιοῦν πρᾶγμα λίπομι τὴν τάξιν.»

18) «ἐὰν δ' ἑμαυτὸν ἀπολύσω τῶν δεσποτῶν, τοῦτ' ἔστιν ἐκείνων, δι' ἃ οἱ δεσπότες εἰσὶ φοβεροί, ποῖον ἔτι πρᾶγμα ἔχω, ποῖον ἔτι κύριον; Τί οὖν; κηρύσσειν δεῖ ταῦτα πρὸς πάντας; Οὐ̄, ἀλλὰ τοῖς ἰδιώταις συμπεριφέρεσθαι καὶ λέγειν "οὗτος ὁ αὐτῷ ἀγαθὸν οἶεται τοῦτο κάμοι συμβουλεύει· συγγιγνώσκω αὐτῷ." καὶ γὰρ Σωκράτης συνεγίγνωσκεν τῷ ἐπὶ τῆς φυλακῆς κλάοντι, ὅτι ἔμελλεν πίνειν τὸ φάρμακον, καὶ λέγει "ὡς γενναίως ἡμᾶς ἀποδεδάκρυκεν". μὴ τι οὖν ἐκείνῳ λέγει ὅτι "διὰ τοῦτο τὰς γυναῖκας ἀπελύσαμεν"; ἀλλὰ τοῖς γνωρίμοις, τοῖς δυναμένοις αὐτὰ ἀκοῦσαι· ἐκείνῳ δὲ συμπεριφέρεται ὡς παιδίῳ.» (I,29,63,I - I,29,66,4)

19) Ἡ σχετικὴ εἰκόνα που χρησιμοποιεῖ ὁ Ἐπικτήτος εἶναι ἐκείνη του ανακλητικῆς σήματος που σημαίνει ὁ στρατηγός: «"ἀλλ' ἔξελθε πάλιν ἀπὸ τῆς φυλακῆς." εἰ μηκέτι χρειᾶν ἔχητέ μου ἐν τῇ φυλακῇ, ἐξέρχομαι· ἂν πάλιν σχῆτε, εἰσελεύσομαι· μέχρι τίνος; μέχρις ἂν οὐ̄ λόγος αἰρῆ συνείναι με τῷ σωματίῳ· ὅταν δὲ μὴ αἰρῆ, λάβετε αὐτὸ καὶ ὑγιαίνετε· μόνον μὴ ἀλογίστως, μόνον μὴ μαλακῶς, μὴ ἐκ τῆς τυχούσης προφάσεως. πάλιν γὰρ ὁ θεὸς οὐ̄ βούλεται· χρειᾶν γὰρ ἔχει κόσμου τοιούτου, τῶν ἐπὶ γῆς ἀναστρεφομένων τοιούτων. ἐὰν δὲ σημήνη τὸ ἀνακλητικὸν ὡς τῷ Σωκράτει, πείθεσθαι δεῖ τῷ σημαίνοντι ὡς στρατηγῷ.» (I,29,27,I - I,29,29,6)

20) Δεν εἶναι εὐκόλο, ωστόσο, οποιοσδήποτε νὰ το πει αὐ-

τό. Ἦταν ο Σωκράτης που κράτησε τη στάση αυτή· εκείνος που πήρε μέρος σε εκστρατείες και έγραφε παιάνες στη φυλακή: «οὐδὲν γὰρ διαφέρει ἢ διψῆν πυρέσσοντα ἢ ὡς λυσσώδη ὑδροφύβον εἶναι. ἢ πῶς ἔτι δυνήσῃ εἰπεῖν τὸ τοῦ Σωκράτους “εἰ ταύτη φίλον τῷ θεῷ, ταύτη γινέσθω”; δοκεῖς, Σωκράτης εἰ ἐπεθύμει ἐν Λυκείῳ ἢ ἐν Ἀκαδημείᾳ σχολάζειν καὶ διαλέγεσθαι καθ’ ἡμέραν τοῖς νέοις, εὐκόλως ἂν ἐστρατεύσατο ὁσάκις ἐστρατεύσατο; οὐχὶ δ’ ὠδύρετ’ ἂν καὶ ἔστενεν “τάλας ἐγώ, νῦν ἐνθάδ’ ἀτυχῶ ἄθλιος δυνάμενος ἐν Λυκείῳ ἠλιάζεσθαι”; τοῦτο γὰρ σου τὸ ἔργον ἦν, ἠλιάζεσθαι; οὐχὶ δὲ τὸ εὐροεῖν, τὸ ἀκώλυτον εἶναι, τὸ ἀπαραπόδιτον; καὶ πῶς ἂν ἔτι ἦν Σωκράτης, εἰ ταῦτα ὠδύρετο; πῶς ἂν ἔτι ἐν τῇ φυλακῇ παιᾶνας ἔγραφεν;» (4,4,20,3 – 4,4,22,4) Πρβλ. Πλάτων, Κρίτων 43d 2 – 43d 8.

21) «βάλε αὐτὸν εἰς φυλακὴν.» ποίαν φυλακὴν; ὅπου νῦν ἐστίν. ἄκων γάρ ἐστίν· ὅπου δὲ τις ἄκων ἐστίν, ἐκεῖνο φυλακὴ αὐτῷ ἐστίν. καθὼ καὶ Σωκράτης οὐκ ἦν ἐν φυλακῇ, ἐκὼν γάρ ἦν. “σκελος οὖν μοι γενέσθαι πεπηρωμένον.” ἀνδράποδον, εἴτα δι’ ἐν σκελύδριον τῷ κόσμῳ ἐγκαλεῖς;» (I,12,23,I – I,12,24,3)

22) Βλ. στον Ξενοφώντα, Απολογία Σωκράτους, 2,1 – 4,1: «Ἐρμογένης μέντοι ὁ Ἰππονίκου ἐταῖρός τε ἦν αὐτῷ καὶ ἐξήγγειλε περὶ αὐτοῦ τοιαῦτα ὥστε πρέπουσαν φαίνεσθαι τὴν μεγαληγορίαν αὐτοῦ τῇ διανοίᾳ. ἐκεῖνος γὰρ ἔφη ὁρῶν αὐτὸν περὶ πάντων μᾶλλον διαλεγόμενον ἢ περὶ τῆς δίκης εἰπεῖν· Οὐκ ἔχρην μέντοι σκοπεῖν, ὡς Σώκρατες, καὶ ὅ τι ἀπολογήσῃ; τὸν δὲ τὸ μὲν πρῶτον ἀποκρίνασθαι· Οὐ γὰρ δοκῶ σοι ἀπολογεῖσθαι μελετῶν διαβεβιωχένας; ἐπεὶ δ’ αὐτὸν ἐρέσθαι· Πῶς; Ὅτι οὐδὲν ἄδικον διαγεγένημαι ποιῶν ἤνπερ νομιζῶ μελέτην εἶναι ἡ καλλίστην ἀπολογίας.»

23) Για όσα έλεγε, μάλιστα, δεν είχε ανάγκη άλλου μάρτυρα· του ακούσε εκείνος με τον οποίο συζητούσε: «δεινός οὖν ἐν λόγῳ, ὁ δ' αὐτὸς καὶ προτρεπτικός καὶ ἐλεγκτικός οὗτος ὁ δυνάμενος ἐκάστῳ παραδειξάει τὴν <μάχην>, καθ' ἣν ἁμαρτάνει, καὶ σαφῶς παραστήσαι, πῶς ὁ θέλει οὐ ποιεῖ καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ. ἂν γὰρ τοῦτο δεῖξῃ τις, αὐτὸς ἀφ' αὐτοῦ ἀναποχωρήσει. μέχρι δὲ μὴ δεικνύης, μὴ θαύμαζε, εἰ ἐπιμένει· κατορθώματος γὰρ φαντασίαν λαμβάνων ποιεῖ αὐτό. διὰ τοῦτο καὶ Σωκράτης ταύτῃ τῇ δυνάμει πεποιθῶς ἔλεγεν ὅτι “ἐγὼ ἄλλον μὲν οὐδένα εἶωθα παρέχειν μάρτυρα ὧν λέγω, ἀρκοῦμαι δ' αἰεὶ τῷ προσδιαλεγομένῳ καὶ ἐκείνῳ ἐπιφηφίζω καὶ καλῶ μάρτυρα καὶ εἰς ὧν οὗτος ἀρκεῖ μοι ἀντὶ πάντων”. ἦδει γάρ, ὑπὸ τίνος λογικῆ ψυχῆ κινεῖται, ζυγῶ ἐπιρρέφει, ἂν τε θέλῃς ἂν τε μὴ. λογικῶ ἡγεμονικῶ δεῖξον μάχην καὶ ἀποστήσεται· ἂν δὲ μὴ δεικνύης, αὐτὸς σαυτῶ μᾶλλον ἐγκάλει ἢ τῷ μὴ πειθομένῳ.» (2,26,4,1 - 2,26,7,5)

Πρβλ. Πλάτων, Γοργίας, 474a4 - b2: «ἐγὼ γὰρ ὧν ἂν λέγω ἓνα μὲν παρασχέσθαι μάρτυρα ἐπίσταμαι, αὐτὸν πρὸς ὃν ἂν μοι ὁ λόγος ἦ, τοὺς δὲ πολλοὺς ἐγὼ χαίρειν, καὶ ἓνα ἐπιφηφίζειν ἐπίσταμαι, τοῖς δὲ πολλοῖς οὐδὲ διαλέγομαι. ὅρα οὖν εἰ ἐβελήσεις ἐν τῷ μέρει δίδόναι ἐλεγχον ἀποκρινόμενος τὰ ἐρωτώμενα.»

24) Ὅταν πρόκειται λοιπὸν κανεῖς να συναντήσῃ κάποιον ἀπὸ ἐκείνους που ἔχουν ἐξουσία, οφείλει να σκεφθῆι τι θα ἐκανε ο Σωκράτης, τι ο Ζήνων: «ὅταν τινὶ μέλλῃς συμβαλεῖν, μάλιστα τῶν ἐν ὑπεροχῇ δοκούντων, πρόβαλε σαυτῶ, τί ἂν ἐποίησεν ἐν τούτῳ Σωκράτης ἢ Ζήνων, καὶ οὐκ ἀπορήσεις τοῦ χρῆσασθαι προσηκόντως τῷ ἐμπεσόντι. ὅταν φοιτᾷς πρὸς τινὰ τῶν μέγα δυναμένων, πρόβαλε, ὅτι οὐχ εὐρήσεις αὐτὸν ἔνδον, ὅτι ἀποκλεισθήσῃ, ὅτι ἐντιναχθήσονται σοι αἱ θύραι,

ὅτι οὐ φροντιεῖ σου. κἄν σὺν τούτοις ἔλθειν καθήκη, ἔλθων φέρε τὰ γινόμενα καὶ μηδέποτε εἴπης αὐτὸς πρὸς ἑαυτὸν ὅτι “οὐκ ἦν τοσούτου”. ἰδιωτικὸν γὰρ καὶ διαβεβλημένον πρὸς τὰ ἔκτός.» (33,12,1 - 33,14,1)

Χαρακτηριστικό, επίσης, εἶναι το κείμενο ἀπὸ τα ἀποσπάσματα, στο ὁποῖο ἀπηχεῖται ἡ στάση τοῦ Σωκράτη ἀπέναντι στον πλοῦτο: «Ἄλλὰ δὴ Σωκράτης Ἀρχελαίου μεταπεμπομένου αὐτὸν ὡς ποιήσοντος πλούσιον ἐκέλευσεν ἀπαγγεῖλαι αὐτῷ διότι “Ἀθήνησι τέσσαρές εἰσι χοίρικες τῶν ἀλφίτων ὀβολοῦ ὄνιοι καὶ κρῆναι ὕδατος ῥέουσιν”. εἰ γὰρ τοι μὴ ἰκανὰ τὰ ὄντα ἐμοί, ἀλλ’ ἐγὼ τούτοις ἰκανὸς καὶ οὕτω κάκεινα ἐμοί. ἢ οὐκ ὄρα, ὅτι οὐκ εὐφρονότερον οὐδὲ ἥδιον ὁ Πῶλος τὸν τύραννον Οἰδίποδα ὑπεκρίνετο ἢ τὸν ἐπὶ Κολωνῶ ἀλήτην καὶ πτωχόν; εἶτα χείρων Πῶλου ὁ γενναῖος ἀνὴρ φανεῖται, ὡς μὴ πᾶν τὸ περιτεθὲν ἐκ τοῦ δαιμονίου πρόσωπον ὑποκρίνασθαι καλῶς; οὐδὲ τὸν Ὀδυσσεά μιμήσεται, ὃς καὶ ἐν τοῖς ῥάχεσιν οὐδὲν μεῖον διέπρεπεν ἢ ἐν τῇ οὐλῇ χλαίνῃ τῇ πορφυρᾷ;» (Ἀποσπάσματα, 11,1 - 11,14)

25) Ωστόσο, τότε γίνεται κανεὶς ζηλωτῆς τοῦ Σωκράτη, ὅταν μπορεῖ στη φυλακῇ νὰ συνθέτει παιᾶνες: «βῆμα καὶ φυλακῇ τόπος ἐστὶν ἐκάτερον, ὁ μὲν ὑψηλός, ὁ δὲ ταπεινός· ἢ προαίρεσις δ’ ἴση, ἂν ἴσην αὐτὴν <ἐν> ἐκατέρῳ φυλάξαι θέλης, δύναται φυλαχθῆναι. καὶ τότε ἐσόμεθα ζηλωταὶ Σωκράτους, ὅταν ἐν φυλακῇ δυνώμεθα παιᾶνας γράφειν. μέχρι δὲ νῦν ὡς ἔχομεν, ὅρα εἰ ἠνεσχόμεθ’ ἂν ἐν τῇ φυλακῇ ἄλλου τινὸς ἡμῖν λέγοντος “θέλεις ἀναγνῶ σοι παιᾶνας”; “τί μοι πράγματα παρέχεις; οὐκ οἶδας τὰ ἔχοντά με κακά; ἐν τούτοις γὰρ μοι ἔστιν” ἐν τίσιν οὖν; “ἀποθνήσκειν μέλλω.” ἄνθρωποι δ’ ἄλλοι ἀθάνατοι ἔσονται;» (2,6,25,1 - 2,6,27,6)

26) Για τὸ ἴδιο θέμα, ὁ Επίκτητος γίνεται παραστατικός

στην τρίτη Διατριβή: «εἴτα οὐκ αἰσθάνη, ὅτι τοσοῦτου ἄξιόν ἐστι χριτὴν εἶναι ὅσου Νουμήνιος; Ἄλλὰ δύναμαι ὃν θέλω εἰς φυλακὴν βαλεῖν. Ὡς λίθον. Ἄλλὰ δύναμαι ξυλοκοπησάμενος ὃν θέλω. Ὡς ὄνον. οὐκ ἔστι τοῦτο ἀνθρώπων ἀρχή· ὡς λογικῶν ἡμῶν ἄρξον δεικνὺς ἡμῖν τὰ συμφέροντα καὶ ἀκολουθήσομεν· δείκνυε τὰ ἀσύμφορα καὶ ἀποστραφησόμεθα. ζηλωτὰς ἡμᾶς κατασχεύασον σεαυτοῦ ὡς Σωκράτης ἑαυτοῦ. ἐκεῖνος ἦν ὁ ὡς ἀνθρώπων ἄρχων, ὁ κατεσκευακῶς ὑποτεταχότας αὐτῷ τὴν ὄρεξιν τὴν αὐτῶν, τὴν ἔκκλισιν, τὴν ὀρμὴν, τὴν ἀφορμὴν. “τοῦτο ποιήσον, τοῦτο μὴ ποιήσης· εἰ δὲ μὴ, εἰς φυλακὴν σε βαλῶ.” οὐκέτι ὡς λογικῶν ἡ ἀρχὴ γίνεται. ἀλλ’ ὡς ὁ Ζεὺς διέταξεν, τοῦτο ποιήσον· ἂν δὲ μὴ ποιήσης, ζημιωθήσῃ, βλαβήσῃ”. ποῖαν βλάβην; ἄλλην οὐδεμίαν, ἀλλὰ τὸ μὴ ποιῆσαι αἰδεῖ· ἀπολέσεις τὸν πιστόν, τὸν αἰδήμονα, τὸν κόσμιον. τούτων ἄλλας βλάβας μεῖζονας μὴ ζήτηι.» (3,7,31,4 – 3,7,36,5)

27) Η οικογένειά του δεν εμπόδισε το Σωκράτη να τηρεῖ παραδειγματικά τα καθήκοντά του και να εἶναι ευπειθὴς στους νόμους: «Καὶ ἵνα μὴ δόξης, ὅτι παράδειγμα δείκνυμι ἀνδρὸς ἀπεριστάτου μήτε γυναῖκα ἔχοντος μήτε τέχνα μήτε πατρίδα ἢ φίλους ἢ συγγενεῖς, ὑφ’ ὧν κάμπτεσθαι καὶ περισπᾶσθαι ἠδύνατο, λάβε Σωκράτη καὶ θέασαι γυναῖκα καὶ παιδιὰ ἔχοντα, ἀλλὰ ὡς ἀλλότριαν, πατρίδα, ἐφ’ ὅσον ἔδει καὶ ὡς ἔδει, φίλους, συγγενεῖς, πάντα ταῦτα ὑποτεταχότα τῷ νόμῳ καὶ τῇ πρὸς ἐκεῖνον εὐπειθειᾷ. διὰ τοῦτο, στρατεύεσθαι μὲν ὁπότ’ ἔδει, πρῶτος ἀπῆει κάκει ἐκινδύνευεν ἀφειδέστατα· ἐπὶ Λέοντα δ’ ὑπὸ τῶν τυράννων πεμφθείς, ὅτι αἰσχρὸν ἠγεῖτο, οὐδ’ ἐπεβουλευσατο εἰδώς, ὅτι ἀποθανεῖν δεήσει, ἂν οὕτως τύχη. καὶ τί αὐτῷ διέφερον; ἄλλο γάρ τι σώζειν ἤθελεν· οὐ τὸ σαρκίδιον, ἀλλὰ τὸν πιστόν, τὸν αἰδήμονα. ταῦτα ἀπαρечеῖρητα, ἀνυπότακτα.» (4,1,159,1 – 4,

I,162,1)

Ο Αδαμάντιος Κοραής, στα Προλεγόμενα στο *Εγχειρίδιον*, γράφει σχετικά: «Τις παρά τον Σωκράτην εφάνη σωφρονέστερος; τις παρ' αυτόν καρτερικώτερος εις την πενίαν; αλλ' όμως ούτε τας αβλαβείς ηδονάς κατεφρόνησε ποτέ, και πόνους άλλους εκουσίους δεν επαίνεσε παρά τας χρήσιμους εις υγείαν σωματικής γυμνασίας, και τους υπέρ της πατρίδος αγώνας.» Βλ. Αδαμάντιου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, ό.π., σελ. 479.

Η αγάπη του για την πατρίδα, ωστόσο, του επέτρεπε να αισθάνεται και να δηλώνει «κόσμιος»: «*Εἰ ταῦτά ἐστιν ἀληθῆ τὰ περὶ τῆς συγγενείας τοῦ θεοῦ καὶ ἀνθρώπων λεγόμενα ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, τί ἄλλο ἀπολείπεται τοῖς ἀνθρώποις ἢ τὸ τοῦ Σωκράτους, μηδέποτε πρὸς τὸν πυθόμενον ποδαπὸς ἐστὶν εἰπεῖν ὅτι Ἀθηναῖος ἢ Κορίνθιος, ἀλλ' ὅτι κόσμιος; διὰ τί γὰρ λέγεις Ἀθηναῖον εἶναι σεαυτὸν, οὐχὶ δ' ἐξ ἐκείνης μόνον τῆς γωνίας, εἰς ἣν ἐρρίφη γεννηθὲν σου τὸ σωματίον; ἢ δηλον ὅτι ἀπὸ τοῦ κυριωτέρου καὶ περιέχοντος οὐ μόνον αὐτὴν ἐκείνην τὴν γωνίαν, <ἀλλὰ> καὶ ὅλην σου τὴν οἰκίαν καὶ ἀπλῶς ὅθεν σου τὸ γένος τῶν προγόνων εἰς σὲ κατελήλυθεν ἐντεῦθεν ποθεν καλεῖς σεαυτὸν Ἀθηναῖον καὶ Κορίνθιον;*» (I,9,1,1 - I,9,4,1)

Βλ. και στην τρίτη *Διατριβή*, στο χωρίο: 3,26,23,1 - 3,26,25,5.

28) Ούτε ο ίδιος φιλονικούσε ούτε άφηγε τους άλλους. Ήξερε επίσης καλά ότι, όσο κι αν υφίστατο επιθέσεις, ακόμα και από δικούς του ανθρώπους, δεν κινδύνευε να χάσει την αυτοκυριαρχία και τον έλεγχο του. Μπορούσε λοιπόν να ζει σε συμφωνία με τη φύση: «*Ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς οὐτ' αὐτὸς μάχεταιί τιμ οὐτ' ἄλλον ἐὰν κατὰ δύναμιν. παράδειγμα δὲ και*

τούτου καθάπερ καὶ τῶν ἄλλων ἔκκειται ἡμῖν ὁ βίος ὁ Σωκράτους, ὃς οὐ μόνον αὐτὸς πανταχοῦ ἐξέφυγεν μάχην, ἀλλ' οὐδ' ἄλλους μάχεσθαι εἶα. ὅρα παρὰ Ξενοφῶντι ἐν τῷ Συμποσίῳ πόσας μάχας λελυκεν, πῶς πάλιν ἠνέσχετο Θρασυμάχου, πῶς Πάωλου, πῶς Καλλικλέους, πῶς τῆς γυναικὸς ἠνείχετο, πῶς τοῦ υἱοῦ ἐξελεγχόμενος ὑπ' αὐτοῦ, σοφίζόμενος. λίαν γὰρ ἀσφαλῶς ἐμέμνητο, ὅτι οὐδεὶς ἀλλοτρίου ἡγεμονικοῦ κυριεύει. οὐδὲν οὖν ἄλλο ἤθελεν ἢ τὸ ἴδιον. τί δ' ἔστι τοῦτο; οὐχ ἰκ' ὡς οὗτος ὡς κατὰ φύσιν τοῦτο γὰρ ἀλλότριον. ἀλλ' ὅπως ἐκείνων τὰ ἴδια ποιούντων, ὡς αὐτοῖς δοκεῖ, αὐτὸς μηδὲν ἤττον κατὰ φύσιν ἔξει καὶ <δι>εξάξει μόνον τὰ αὐτοῦ ποιῶν πρὸς τὸ κάκεινους ἔχειν κατὰ φύσιν.» (4,5,1,1 - 4,5,6,1)

29) Σύμφωνα με τον Κοραή «...η ἀπάθεια των Στωϊκῶν τόνομα μόνον διαφέρει ἀπὸ την μετριοπάθειαν των λοιπῶν φιλοσόφων, και η διδασκαλία των εἶναι η διδασκαλία του Σωκράτους.» Βλ. Αδαμάντιου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, ὁ.π., σελ. 501.

Περὶσσότερα στον T. Ruether, *Die sittliche Forderung der Apatheia*, Freiburg im Br., 1949.

30) Το ἴδιο, μάλιστα, σύμφωνα με τον Επίκτητο, συμβούλευε ο Σωκράτης τον Αλκιβιάδη, ο οποίος φρόντιζε υπερβολικά τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά: «ὅτι οὐκ εἶ κρέας οὐδὲ τρίχες, ἀλλὰ προαίρεσις· ταύτην ἂν σχῆς καλήν, τότε ἔστι καλός. μέχρι δὲ νῦν οὐ τολμῶ σοι λέγειν, ὅτι αἰσχρὸς εἶ· δοκεῖς γὰρ μοι πάντα θέλειν ἀκοῦσαι ἢ τοῦτο. ἀλλ' ὅρα, τί λέγει Σωκράτης τῷ καλλίστῳ πάντων καὶ ὠραισιτάτῳ Ἀλκιβιάδῃ· “πειρῶ οὖν καλὸς εἶναι”. τί αὐτῷ λέγει; “πλάσσε σου τὴν κόμην καὶ τιλλε σου τὰ σκέλη”; μὴ γένοιτο· ἀλλὰ “κόσμιε σου τὴν προαίρεσιν, ἔξαιρε τὰ φαῦλα δόγματα”. τὸ

σωμάτιον οὖν πῶς; ὡς πέφυκεν. ἄλλω τούτων ἐμέλησεν ἐκείνῳ ἐπίστρεφον. Τί οὖν; ἀκάθαρτον δεῖ εἶναι; Μὴ γένοιτο· ἀλλ' ὅς εἰ καὶ πέφυκας, τοῦτον κάθαιρε, ἄνδρα ὡς ἄνδρα καθάριον εἶναι, γυναῖκα ὡς γυναῖκα, παιδίον ὡς παιδίον. οὐ· ἀλλὰ καὶ τοῦ λέοντος ἐκτίλωμεν τὴν κόμην, ἵνα μὴ ἀκάθαρτος ᾖ, καὶ τοῦ ἀλεκτρυόνος τὸν λόφον· δεῖ γὰρ καὶ τοῦτον καθάριον εἶναι. ἀλλ' ὡς ἀλεκτρυόνα καὶ ἐκείνον ὡς λέοντα καὶ τὸν κυνηγετικὸν κύνα ὡς κυνηγετικόν.» (3,1,40,1 - 3,1,45,5). Πρβλ. Πλάτων, *Αλκιβιάδης Ι*, 131d4 - d8.

Οἱ ἄνθρωποι, γενικά, μοιάζουν τυφλοί. Ζητοῦν τὴν εὐτυχία ἐκεῖ που δεν ὑπάρχει· στον πλοῦτο, στο σῶμα καὶ στη δόξα: «Δεῖ οὖν αὐτὸν δύνασθαι ἀνατεινόμενον, ἂν οὕτως τύχη, καὶ ἐπὶ σκηνὴν τραγικὴν ἀνερχόμενον λέγειν τὸ τοῦ Σωκράτους “ὼ <ἄ>νθρωποι, ποῖ φέρεσθε; τί ποιεῖτε, ὧ ταλαίπωροι; ὡς τυφλοὶ ἄνω καὶ κάτω κυλίεσθε· ἄλλην ὁδὸν ἀπέρχεσθε τὴν οὖσαν ἀπολελοιπότες, ἀλλαχοῦ ζητεῖτε τὸ εὖρου καὶ τὸ εὐδαιμονικόν, ὅπου οὐκ ἔστιν, οὐδ' ἄλλου δεικνύοντος πιστεύετε. τί αὐτὸ ἔξω ζητεῖτε; ἐν σῶματι οὐκ ἔστιν. εἰ ἀπιστεῖτε, ἴδετε Μύρωνα, ἴδετε Ὀφέλλιον. ἐν κτήσει οὐκ ἔστιν. εἰ δ' ἀπιστεῖτε, ἴδετε Κροῖσον, ἴδετε τοὺς νῦν πλουσίους, ὅσῃ οἰμωγῆς ὁ βίος αὐτῶν μεστός ἐστιν. ἐν ἀρχῇ οὐκ ἔστιν. εἰ δὲ μὴ γε, ἔδει τοὺς δις καὶ τρίς ὑπάτους εὐδαιμόνας εἶναι· οὐκ εἰσὶ δέ. τίσιν περὶ τούτου πιστεύομεν; ὑμῖν τοῖς ἔξωθεν τὰ ἐκείνων βλέπουσιν καὶ ὑπὸ τῆς φαντασίας περιλαμπομένοις ἢ αὐτοῖς ἐκείνοις; τί λέγουσιν; ἀκούσατε αὐτῶν, ὅταν οἰμώζωσιν, ὅταν στένωσιν, ὅταν δι' αὐτὰς τὰς ὑπατε<ε>ίας καὶ τὴν δόξαν καὶ τὴν ἐπιφάνειαν ἀθλιώτερον οἴωνται καὶ ἐπικινδυνότερον ἔχειν. ἐν βασιλείᾳ οὐκ ἔστιν. εἰ δὲ μὴ, Νέρων ἂν εὐδαιμῶν ἐγένετο καὶ Σαρδανάπαλλος. ἀλλ' οὐδ' Ἀγαμέμνων εὐδαιμῶν ἦν καίτοι κομφότερος ὢν Σαρδαναπάλλου

καὶ Νέρωνος, ἀλλὰ τῶν ἄλλων βεγκόντων ἐκεῖνος τί ποιεῖ;» (3,22,26,1 - 3,22,30,5). Πρβλ. Πλάτων, *Κλειτοφών*, 407a5 - b8.

31) Η λογική ψυχή είναι ταυτόσημη της υγιούς ψυχής: «Ὁ Σωκράτης ἔλεγε “τί θέλετε; λογικῶν ψυχᾶς ἔχειν ἢ ἀλόγων;” “λογικῶν”. “τίνων λογικῶν; ὑγιῶν ἢ φαύλων;” “ὑγιῶν.” “τί οὖν οὐ ζητεῖτε;” “ὅτι ἔχομεν.” “τί οὖν μάχεσθε καὶ διαφέρεσθε;”» (Αποσπάσματα, 28^a 1 - 28^a 4)

Ενδιαφέρον, ωστόσο, ἔχει ο τρόπος που αντιλαμβάνεται ο Επίκτητος την αναφορά του Σωκράτη στη μαντική και τους θεούς, για ὅσα οὔτε ο λόγος οὔτε η τέχνη παρέχουν ἀφορμές για να γίνουν γνωστά: «μὴ φέρε οὖν πρὸς τὸν μάντιν ὄρεξιν ἢ ἔκκλισην μηδὲ τρέμων αὐτῷ πρόσει, ἀλλὰ διεγνωκῶς, ὅτι πᾶν τὸ ἀποβησόμενον ἀδιάφορον καὶ οὐδὲν πρὸς σέ, ὅποιον δ' ἂν ᾖ, ἔσται αὐτῷ χρῆσασθαι καλῶς καὶ τοῦτο οὐθεὶς κωλύσει. θαρρῶν οὖν ὡς ἐπὶ συμβούλους ἔρχου τοὺς θεούς· καὶ λοιπόν, ὅταν τί σοι συμβουλευθῇ, μέμνησο τίνας συμβούλους παρέλαβες καὶ τίνων παρακούσεις ἀπειθήσας. ἔρχου δὲ ἐπὶ τὸ μαντεύεσθαι, καθάπερ ἠξίου Σωκράτης, ἐφ' ᾧ ἡ πᾶσα σκέψις τὴν ἀναφορὰν εἰς τὴν ἔκβασην ἔχει καὶ οὔτε ἐκ λόγου οὔτε ἐκ τέχνης τινὸς ἄλλης ἀφορμαὶ δίδονται πρὸς τὸ συνδεῖν τὸ προκειμένον ὥστε, ὅταν δεῆσῃ συγκινδυνεῦσαι φίλῳ ἢ πατριδί, μὴ μαντεύεσθαι, εἰ συγκινδυνευτέον.» (Ἐγχειρίδιον, 32,2,1 - 32,3,7)

Ο Ξενοφών, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀναφέρεται στὴ μαντική καθὼς υπερασπίζεται τὴ θρησκευτικὴ νομιμότητα τοῦ Σωκράτη: «Πρῶτον μὲν οὖν, ὡς οὐκ ἐνόμιζεν οὐς ἡ πόλις νομιζει θεούς, ποῖῳ ποτ' ἐχρήσαντο τεκμηρίῳ; θύων τε γὰρ φανερός ἦν πολλάκις μὲν οἴκοι, πολλάκις δὲ ἐπὶ τῶν κοινῶν τῆς πόλεως βωμῶν, καὶ μαντικῇ χρώμενος οὐκ ἀφανῆς ἦν.»

Βλ. Ξενοφών, Απομνημονεύματα Ι,Ι,2,Ι - Ι,Ι,2,4.

32) «*ἂν δὲ μὴ διαλάβωμεν πρῶτον τί ἐστὶ μόδιος μηδὲ διαλάβωμεν πρῶτον τί ἐστὶ ζυγός, πῶς ἔτι μετρησαί τι ἢ στησαι δυνησόμεθα; ἐνταῦθα οὖν τὸ τῶν ἄλλων κριτήριον καὶ δι' οὗ τᾶλλα καταμανθάνεται μὴ καταμεμαθηκότες μηδ' ἠκριβωκότες δυνησόμεθά τι τῶν ἄλλων ἀκριβῶσαι καὶ καταμαθεῖν; καὶ πῶς οἶόν τε; "ναί· ἄλλ' ὁ μόδιος ξύλον ἐστὶ καὶ ἄκαρπον." ἀλλὰ μετρητικὸν σίτου. "καὶ τὰ λογικὰ ἄκαρπά ἐστὶ." καὶ περὶ τούτου μὲν ὀφόμεθα. εἰ δ' οὖν καὶ τοῦτο δοίη τις, ἐκεῖνο ἀπαρκεῖ ὅτι τῶν ἄλλων ἐστὶ διακριτικὰ καὶ ἐπισκεπτικὰ καὶ ὡς ἂν τις εἴποι μετρητικὰ καὶ στατικά. τίς λέγει ταῦτα; μόνος Χρύσιππος καὶ Ζήνων καὶ Κλεάνθης; Ἀντισθένης δ' οὐ λέγει; καὶ τίς ἐστὶν ὁ γεγραφώς ὅτι "ἀρχὴ παιδεύσεως ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις"; Σωκράτης δ' οὐ λέγει; καὶ περὶ τίνος γράφει Ξενοφῶν, ὅτι ἤρχετο ἀπὸ τῆς τῶν ὀνομάτων ἐπισκέψεως, τί σημαίνει ἕκαστον;» (Ι,Ι7,7,Ι - Ι,Ι7,Ι2,5.)*

Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Σδράκα, οι Στωικοί επεδίωκαν να συνθέσουν την αντίληψη για την καθαρά διανοητική αρετή - όπως αυτή διαμορφώθηκε από τη σωκρατική αντίληψη, αφού προσέλαβε στη στωική ηθική δογματικό χαρακτήρα - και τη γνώμη ως προς τον τονισμό της θέλησης στην έννοια της αρετής, όπως αυτή αναπτύχθηκε στον Περίπατο με τον Αριστοτέλη. Βλ. Ευάγγελου Σδράκα, *Η στωική φιλοσοφία εις τας συμφοράς του βίου*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Μαϊάνδρος, β' έκδοση, 1996, σελ. ΙΙ4.

33) Ελλείψει κάποιου να τον εξετάσει, ο Σωκράτης εξετάζε ο ίδιος τον εαυτό του: «*Τί οὖν; Σωκράτης οὐκ ἔγραφεν; Καὶ τίς τοσαῦτα; ἀλλὰ πῶς; ἐπεὶ μὴ ἐδύνατο ἔχειν αἰετὸν ἐλέγχοντα αὐτοῦ τὰ δόγματα ἢ ἐλεγχθησόμενον ἐν τῷ μέρει,*

αὐτὸς ἑαυτὸν ἤλεγχεν καὶ ἐξήταξεν καὶ αἰεὶ μίαν γέ τινα πρόληψιν ἐγύμναξεν χρηστικῶς. ταῦτα γράφει φιλόσοφος: λεξιδια δὲ καὶ ἡ ὁδός, ἦν λέγω, ἄλλοις ἀφήσει, τοῖς ἀναισθήτοις ἢ τοῖς μακαρίοις, τοῖς σχολῆν ἄγουσιν ὑπὸ ἀταραξίας ἢ τοῖς μηδὲν τῶν ἐξῆς ὑπολογιζομένοις διὰ μωρίαν.» (2,1,32,1 - 2,1,33,4). Προφανῶς, βεβαίως, ὁ Σωκράτης δὲν ἔγραφε, καὶ μάλιστα πολλά, ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Επίκτητος, ὁρμῶμενος ἀγνωστο ἀπὸ πού.

34) Ὁ Ξενοφών ἀναφέρει σχετικὰ: «Ὡς δὲ καὶ διαλεκτικωτέρους ἐποίει τοὺς συνόντας, πειράσομαι καὶ τοῦτο λέγειν. Σωκράτης γὰρ τοὺς μὲν εἰδότας τί ἕκαστον εἶη τῶν ὄντων ἐνόμιζε καὶ τοῖς ἄλλοις ἂν ἐξηγεῖσθαι δύνασθαι· τοὺς δὲ μὴ εἰδότας οὐδὲν ἔφη θαυμαστὸν εἶναι αὐτούς τε σφάλλεσθαι καὶ ἄλλους σφάλλειν· ὧν ἕνεκα σκοπῶν σὺν τοῖς συνοῦσι, τί ἕκαστον εἶη τῶν ὄντων, οὐδέποτε ἔληγε. πάντα μὲν οὖν ἢ διωρίζετο πολὺ ἔργον ἂν εἶη διεξελεθῆν». Βλ. Ξενοφών, Απομνημονεύματα, 4,6,1 - 8.

35) Ἦταν κάτι που, πρώτα, δε συγχωρούσε στους ἴδιους τους φιλοσόφους: «τί σου ἀκούσω; ἐπιδειξαί μοι θέλεις, ὅτι κομφῶς συντιθεῖς τὰ ὀνόματα; συντιθεῖς, ἄνθρωπε· καὶ τί σοι ἀγαθὸν ἐστίν; ἀλλ' ἐπαινέσόν με.» τί λέγεις τὸ ἐπαινέσον; «εἶπέ μοι "οὐᾱ" καὶ "θαυμαστῶς"». ἰδοὺ λέγω. εἰ δ' ἐστὶν ἔπαινος ἐκεῖνο, ὅ τι ποτὲ λέγουσιν οἱ φιλόσοφοι τῶν <ἐν τῇ> τοῦ ἀγαθοῦ κατηγορία, τί σε ἔχω ἐπαινέσαι; εἰ ἀγαθὸν ἐστὶ τὸ φράζειν ὀρθῶς, διδάξόν με καὶ ἐπαινέσω. τί οὖν; ἀηδῶς δεῖ τῶν τοιούτων ἀκούειν; μὴ γένοιτο. ἐγὼ μὲν οὐδὲ κιθαρωδεῦ ἀηδῶς ἀκούω· μὴ τι οὖν τούτου ἕνεκα κιθαρωδεῖν με δεῖ στάντα; ἀκουσον, τί λέγει Σωκράτης: «οὐδὲ γὰρ ἂν πρόποι, ὧ ἄνδρες, τῆδε τῇ ἡλικίᾳ ὥσπερ μεираκίῳ πλάττοντι λόγους εἰς ὑμᾶς εἰσεῖναι». «ὥσπερ μεираκίῳ» φησὶν. ἔστι γὰρ τῶ ὄντι

κομφόν τὸ τεχνίον ἐκλέξαι ὀνομάτια καὶ ταῦτα συνθεῖναι καὶ παρελθόντα εὐφυῶς ἀναγνῶναι ἢ εἶπειν καὶ μεταξὺ ἀναγιγνώσκοντα ἐπιφθέγξασθαι ὅτι “τούτοις οὐ πολλοὶ δύνανται παρακολουθεῖν, μὰ τὴν ὑμετέραν σωτηρίαν.” (3,23,23,3 – 3,23,26,5)

Πρβλ. Πλάτων, Κρίτων, 46b6 – c1: «τούς δὴ λόγους οὓς ἐν τῷ ἔμπροσθεν ἔλεγον οὐ δύναμαι νῦν ἐκβαλεῖν, ἐπειδὴ μοι ἤδε ἡ τύχη γέγονεν, ἀλλὰ σχεδόν τι ὅμοιοι φαίνονται μοι, καὶ τοὺς αὐτοὺς πρεσβεύω καὶ τιμῶ οὕσπερ καὶ πρότερον».

36) «Ἄλλ' ὁ Σωκράτης τί λέγει; “ὥσπερ ἄλλος τις”, φησὶν, “χαίρειν τὸν ἀγρὸν τὸν αὐτοῦ ποιῶν χρεῖσσονα, ἄλλος τὸν ἵππον, οὕτως ἐγὼ καθ' ἡμέραν χαίρω παρακολουθῶν ἐμαυτῷ βελτίονι γινομένῳ”. Πρὸς τί; μὴ τι πρὸς λεξειδία; Ἄνθρωπε, εὐφήμει. Μὴ τι πρὸς θεωρημάτια; Τί ποιεῖς; Καὶ μὴν οὐ βλέπω, τί ἐστὶν ἄλλο, περὶ ὃ ἀσχολοῦνται οἱ φιλόσοφοι. Οὐδέν σοι δοκεῖ εἶναι τὸ μηδέποτε ἐγκαλέσαι τινί, μὴ θεῷ, μὴ ἀνθρώπῳ· μὴ μέμφασθαι μηδένα· τὸ αὐτὸ πρόσωπον αἰεὶ καὶ ἐκφέρειν καὶ εἰσφέρειν; ταῦτα ἦν, ἃ ἤδει ὁ Σωκράτης, καὶ ὅμως οὐδέποτε εἶπεν, ὅτι οἶδεν τι ἢ διδάσκει. εἰ δέ τις λεξειδία ἤτει ἢ θεωρημάτια, ἀπήγεν πρὸς Πρωταγόραν, πρὸς Ἴππῖαν. καὶ γὰρ εἰ λάχανά τις ζητῶν ἐλήλυθεν, πρὸς τὸν κηπουρὸν ἂν αὐτὸν ἀπήγαγεν· τίς οὖν ὑμῶν ἔχει ταύτην τὴν ἐπιβολήν; ἐπεὶ τοι εἰ ε<ἴ>χετε, καὶ ἐνοσεῖτε ἂν ἠδέως καὶ <ε>πεινάτε καὶ ἀπεθνήσχετε. εἴ τις ὑμῶν ἠράσθη κορασίῳ κομφοῦ, οἶδεν ὅτι ἀληθῆ λέγω.» (3,5,14,1 – 3,5,19,2)

37) Κάποιοι, παρόλα αὐτά, κάνουν ακριβῶς αὐτό. Προφέρουν λόγους τοῦ Ζήνωνα καὶ τοῦ Σωκράτη καὶ πράττουν ἀντίθετα: «Οὐκ αἰσθάνη, τίνων ἀνθρώπων φωνὴν ἀφήκας; ὅτι Ἐπικουρείων καὶ κιναιδῶν; εἶτα τὰ ἐκείνων ἔργα πράσσων καὶ τὰ δόγματα ἔχων τοὺς λόγους ἡμῖν λέγεις τοὺς Ζήνω-

νος και Σωκράτους; οὐκ ἀπορρίψεις ὡς μακροτάτω τὰλλότρια, οἷς κοιμη μὴδέν σοι προσήκουσιν; ἢ τί ἄλλο θέλουσιν ἐκείνοι ἢ καθευδεῖν ἀπαραποδίστως και ἀναναγκάστως και ἀναστάντες ἐφ' ἡσυχίας χασημήσασθαι και τὸ πρόσωπον ἀποπλῦναι, εἶτα γράφαι και ἀναγνῶναι ἃ θέλουσιν, εἶτα φλυαρῆσαι τί ποτ' ἐπαινούμενοι ὑπὸ τῶν φίλων, ὅ τι ἂν λέγωσιν, εἶτα εἰς περίπατον προελθόντες και ὀλίγα περιπατήσαντες λούσασθαι, εἶτα φαγεῖν, εἶτα κοιμηθῆναι, οἷαν δὴ κοίτην καθευδεῖν τοὺς τιοῦτους εἰκός τί ἂν τις λέγοι; ἔξεστιν γάρ τεχμαίρεσθαι. ἄγε, φέρε μοι και σὺ τὴν σαυτοῦ διατριβήν, ἦν ποθεῖς, ζηλωτὰ τῆς ἀληθείας και Σωκράτους και Διογέ- νους.» (3,24,38,1-3,24,40,3)

38) Βλ. ἐπίσης στο *Εγχειρίδιον*. «Μηδαμοῦ σεαυτὸν εἶπησ φιλόσοφον μηδὲ λάλει τὸ πολὺ ἐν ιδιώταις περὶ τῶν θεωρημάτων, ἀλλὰ ποίει τὸ ἀπὸ τῶν θεωρημάτων· οἷον ἐν συμποσίῳ μὴ λέγε, πῶς δεῖ ἐσθίειν, ἀλλ' ἐσθι, ὡς δεῖ. μέμνησο γάρ, ὅτι οὕτως ἀφηγήκει πανταχόθεν Σωκράτης τὸ ἐπιδεικτικόν, ὥστε ἤρχοντο πρὸς αὐτὸν βουλόμενοι φιλοσόφοις ὑπ' αὐτοῦ συσταθῆναι, κάκεινος ἀπῆγεν αὐτούς. οὕτως ἠνείχετο παρορώμενος. κὰν περὶ θεωρήματός τινος ἐν ιδιώταις ἐμπύπτη λόγος, σιώπα τὸ πολὺ· μέγας γάρ ὁ κίνδυνος εὐθὺς ἐξεμέσαι, ὃ οὐκ ἔπεφας. και ὅταν εἶπη σοί τις, ὅτι οὐδὲν οἶσθα, και σὺ μὴ δηχθῆς, τότε ἴσθι, ὅτι ἄρχη τοῦ ἔργου. ἐπεὶ και τὰ πρόβατα οὐ χορτον φέροντα τοῖς ποιμέσιν ἐπιδεικνύει πόσον, ἔφαγεν, ἀλλὰ τὴν νομὴν ἔσω πέφαντα ἔρια ἔξω φέρει και γάλα· και σὺ τοῖνυν μὴ τὰ θεωρήματα τοῖς ιδιώταις ἐπιδείκνυε, ἀλλ' ἀπ' αὐτῶν πεφθέντων τὰ ἔργα.» (46,1,1-46,2,9)

39) Εδῶ, σύμφωνα με τον Pierre Hadot, αγγίζουμε την καρδιά της σωκρατικής ειρωνείας: «αν ο Σωκράτης αρνού-

νταν να διδάξει ή να θεωρείται δάσκαλος, ήταν επειδή δεν είχε τίποτε να πει ή να μεταδώσει, για τον εξαιρετικό λόγο ότι, όπως ισχυριζόταν συχνά, δε γνώριζε τίποτε.» Βλ. Pierre Hadot, ό.π., σελ. 152.

